

(137^r) Τῷ πανυψηλωτάτῳ καὶ λαμπρωτάτῳ αὐθέντῃ

Ἰωάννῃ Νεγγόε μεγάλῳ βοεβόδα καὶ βασιλεῖ καὶ

αὐτοκράτ

ρήτῳ

Πανυψηλ

ὀρθοδοξό

καὶ βα

Οὐγγροβ

ὡς ἐν σ

ἡλοτριώ

καὶ ἡμῶ

CREAȚIE ȘI TRADIȚIE
LITERARĂ BIZANTINĂ
STUDII ȘI TEXTE

DE

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA

EDITURA UNARTE
BUCUREȘTI

ὁ μέγας

χαίρειν.

τε, καὶ

βοεβόδα

μεγάλης

κεῖν σοι,

κοδοξως

ιληθείας

ἰσὶν καὶ

λέγονται ἤδη ἐκ τῆς μείζονος αἰτίας καὶ βλασφημίας

ἣν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον βλασφημοῦσιν, τὴν ἀρχὴν

ποιούμενος ἀναφέρω σοι· λέγουσι γὰρ ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ

ἅγιον ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ,

ἣγουν τὴν ὑπαρξιν ἔχει καὶ τὸ εἶναι, ἐξ ἀμφοτέρων

τούτων τῶν δύο ὑποστάσεων, καὶ οὕτως εἰσάγουσι δύο

ἀρχάς ἐπὶ τῆς ἁγίας Τριάδος. ὅπερ ἐστὶν αἵρετικὸν καὶ

τῆς ὀρθοδοξίας ἀλότριον. Ἡμεῖς μόνον τὸν Πατέρα

ἐγνώκαμεν, καὶ ὁμολογοῦμεν, αἴτιον καὶ ἀρχὴν τοῦ

NICOLAE-ȘERBAN TANAȘOCA

CREAȚIE ȘI TRADIȚIE LITERARĂ BIZANTINĂ

STUDII ȘI TEXTE

EDITURA UNARTE

BUCUREȘTI

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

TANAȘOCA, NICOLAE-ȘERBAN

**Creație și tradiție literară bizantină : studii și texte / Nicolae Șerban Tanașoca. -
București : Editura UNARTE, 2009
ISBN 978-973-1922-59-1**

821.14'04.09

**TANAȘOCA, NICOLAE-ȘERBAN, CREAȚIE SI TRADIȚIE LITERARĂ BIZANTINĂ. Studii
și texte. București, Editura UNARTE, 2009**

***varianta on-line:* ISBN 978-973-1922-62-1**

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

TANAȘOCA, NICOLAE-ȘERBAN

***Creație și tradiție literară bizantină : studii și texte / Nicolae Șerban Tanașoca. -
București : Editura UNARTE, 2009
ISBN 978-973-1922-59-1***

821.14'04.09

CUPRINS

STUDII.....	7
CÂTEVA CUVINTE DESPRE BIZANTINOLOGIE ȘI LITERATURA BIZANTINĂ ÎN AJUNUL CONGRESULUI INTERNAȚIONAL DE STUDII BIZANTINE DE LA BUCUREȘTI (1971).....	8
<i>Importanța studiilor bizantine pentru cultura românească</i>	<i>8</i>
<i>Scurtă privire asupra istoriei bizantinologiei.....</i>	<i>13</i>
<i>Literatura bizantină în cercetarea științifică</i>	<i>23</i>
O PROBLEMĂ DE FILOLOGIE ȘI ISTORIE BIZANTINĂ : CUVINTELE LATINE LA SCRITORII BIZANTINI DIN SECOLELE VI-X.....	26
<i>Influența limbii latine în greaca bizantină. Împrejurări, cauze și semnificații istorice</i>	<i>26</i>
<i>Cercetarea latinismelor din greaca bizantină.</i>	<i>35</i>
<i>Lexicografia</i>	<i>35</i>
<i>Cercetarea realităților desemnate de latinisme.....</i>	<i>38</i>
<i>Cercetarea lingvistică</i>	<i>39</i>
<i>Lucrări de sinteză</i>	<i>41</i>
<i>Semnificația istorică a latinismelor din greaca bizantină</i>	<i>46</i>
<i>Lista lucrărilor citate</i>	<i>50</i>
RETORISM ȘI REALISM ÎN LITERATURA BIZANTINĂ	55
ISTORIE, LEGENDĂ, POEZIE ÎN POEMA BIZANTINĂ DESPRE VASILE DIGHENIS AKRITAS ȘI ÎN AVATARURILE EI POST-BIZANTINE	76
<i>Redescoperirea poemei bizantine despre Vasile Dighenis Akritas.</i>	<i>76</i>
<i>Variantele manuscrise ale poemei.</i>	<i>80</i>
<i>Versiunile slavo-ruse ale poemei.....</i>	<i>82</i>
<i>Cântecele akritice.....</i>	<i>82</i>
<i>Datarea și filiația variantelor poemei</i>	<i>83</i>
<i>Conținutul original al poemei</i>	<i>86</i>
<i>Două poeme într-unul: cântecul epic al emirului și romanul lui Dighenis</i>	<i>88</i>
<i>Influențe arabe în poema bizantină despre Dighenis.....</i>	<i>90</i>
<i>Poema bizantină despre Dighenis și folclorul akritic grecesc</i>	<i>91</i>
<i>Relevanța istorică a poemei despre Dighenis.....</i>	<i>93</i>

<i>Dighenida lui Ignatie Petriș</i>	96
IDEOLOGIE, LITERATURĂ ȘI UMANISM ÎN CRONOGRAFIA LUI MIHAIL PSELLOS	100
<i>Istorie și cronografie în literatura bizantină</i>	100
<i>Cronografia lui Mihail Psellos</i>	101
<i>Un exponent al birocrăției constantinopolitane</i>	104
<i>Sensul umanist al Cronografiei lui Mihail Psellos</i>	108
ISTORIE ȘI POLITICĂ ÎN ALEXIADA ANEI COMNENA.....	113
<i>Renașterea Bizanțului sub Comneni</i>	113
<i>Un best-seller literar bizantin din secolul al XII-lea</i>	117
<i>Sensul politic al Alexiadei</i>	119
<i>Originalitatea Alexiadei ca operă istoriografică</i>	131
<i>Originalitatea Alexiadei ca operă literară</i>	133
<i>Valoarea Alexiadei ca izvor istoric și capodoperă literară bizantină</i>	134
UNITATE ȘI DIVERSITATE ÎN LITERATURA PARENETICĂ BIZANTINĂ.....	137
<i>Amintirea Maicii Benedicta</i>	137
<i>Universalism bizantin și particularism național în spațiul estic și sud-estic european</i>	139
<i>Precaritatea poncifelor negative despre Bizanț și literatura bizantină</i>	142
<i>Literatura parenetică bizantină</i>	143
<i>Factori ideologici și literari de unitate a literaturii parenetice bizantine</i>	146
<i>Factori ideologici și literari creatori de diversitate în literatura parenetică bizantină</i>	148
<i>Literatura parenetică bizantină și literatura românească</i>	150
NICOLAE IORGA – ISTORIC AL LITERATURII BIZANTINE	153
<i>Studiile lui Nicolae Iorga de literatură bizantină</i>	153
<i>Originalitatea contribuției lui Nicolae Iorga la cercetarea literaturii bizantine</i>	156
<i>Concepția și metoda de istoric literar a lui Nicolae Iorga</i>	157
<i>Critica studiilor contemporane de istorie literară bizantină în opera lui Nicolae Iorga</i>	162
<i>O istorie „sămănătoristă” a literaturii bizantine ?</i>	165
<i>Noțiunea de literatură bizantină în concepția lui Nicolae Iorga</i>	172
<i>Periodizarea istoriei literaturii bizantine</i>	181
<i>Literatura bizantină în perspectiva istoriologică promovată de Nicolae Iorga</i>	185
<i>Valoarea contribuției lui Nicolae Iorga la cunoașterea, înțelegerea și corecta evaluare a literaturii bizantine</i>	190
TEXTE.....	192
ALE DIACONULUI AGAPET CAPITOLE POVĂŢUITOARE PENTRU ÎMPĂRATUL JUSTINIAN	193

<i>Preambul</i>	193
<i>Traducere</i>	197
ALE ÎMPĂRATULUI VASILE MACEDONEANUL CAPITOLE POVĂTUITOARE PENTRU FIUL SĂU LEON	210
<i>Preambul</i>	210
<i>Traducere</i>	213
SCRISOAREA MARELUI RITOR AL PATRIARHIEI ECUMENICE MANUII DIN CORINT CĂTRE NEAGOE BASARAB	235
<i>Preambul</i>	235
<i>Textul grecesc</i>	237
<i>Traducerea</i>	244
PEDAGOGIE CREȘTINEASCĂ SAU CUVÂNTARE DESPRE BUNA EDUCARE, CREȘTERE ȘI ÎNDRUMARE CE TREBUIE DATĂ COPIILOR DE PĂRINȚII EVLAVIOȘI ȘI DE ÎNVĂȚĂTORII VREDNICI ÎNTOCMITĂ DE SMERITUL ÎNTRE MONAHI GRIGORE, DE BAȘTINĂ DIN MOLDOVA ȘI REVĂZUTĂ CU GRIJĂ DE EMINENTUL ÎNTRE ÎNVĂȚĂTORII KYR NICODIM DIN NAXOS, SPRE FOLOSUL ÎNTREGII LUMI DREPTCREDINCIOASE	251
<i>Preambul</i>	251
<i>Traducere</i>	253
<i>Inscripție pe carte în stihuri politice</i>	253
CUVÂNTARE DESPRE BUNA EDUCARE, CREȘTERE ȘI ÎNDRUMARE CE TREBUIE DATĂ COPIILOR DE PĂRINȚII EVLAVIOȘI ȘI DE ÎNVĂȚĂTORII VREDNICI	255
<i>Capitolul 1</i>	255
<i>Capitolul 2: Despre aceea că, în prima vârstă, atunci când se numesc copilași, copiii sunt munciți de neștiință și dezordine; iar într-a doua, când se numesc copii, sunt munciți de lăcomie și de neînfrânarea pântecelui</i>	265
<i>Capitolul 3: Despre aceea că sunt foarte de folos și înfățișarea modestă și purtările cuviincioase și că ele repede îl fac pe omul nostru lăuntric să propășească și să-i imite pe vestiții sfinți creștini de odinioară</i> .	270
<i>Capitolul 4: Despre aceea că asemenea învățători țin și o anumită rânduială în sfințele lor școli. Și, uneori, decenții lor elevi își învață lecțiile, iar alteori învață de la ei evlavia, iar alteori, tăcând, se liniștesc spre a-și odihni mintea</i>	273
<i>Capitolul 5: Despre aceea că, din pricina vârstei lor necoapte, copiii sunt plini de neastâmpăr și le place fie să se hârjonească, fie să cânte. Din care pricină, pentru ca ei să nu stârnească dezordine, învățătorii cei buni îi pun să cânte anumite cântări duhovnicești și împlinindu-le astfel dorința, le potolesc și pofta, și neastâmpărul</i>	274
<i>Capitolul 6: Despre aceea că învățătorii buni îi fac pe elevii lor să deprindă de la vârsta cea mai fragedă și unele obiceiuri ale Bisericii lui Cristos. Și anume, în primul rând, în care zile îngenunchem pentru rugăciune și în care nu. Și când săvârșim pomenirile celor adormiți</i>	276

<i>Capitolul 7: Despre aceea că foarte de folos este ca duminicile și în celelalte zile de praznice împărătești ale lui Cristos și ale Maicii Domnului și ale altor sfinți mari, să vină copiii la școlile lor, ca să fie catehizați de învățători cum să-l slăvească pe Dumnezeu.</i>	<i>278</i>
<i>Capitolul 8: Despre aceea că, după ce ajung copilașii în a doua vârstă, când se numesc copii, ei sunt munciți de lăcomia și neînfrânarea pânteceului. Din care pricină, învățătorii cei buni, luând măsurile de prevedere, îi învață leacul acestora, adică înfrânarea și postul, ca nu cumva din pricina neînfrânării pânteceului, să cadă în desfrânare.</i>	<i>281</i>
<i>Capitolul 9: Despre aceea că, după ce copiii învață bine pe de rost amintitele cărți catehetice despre credința creștină și, pe lângă ele, psalmii lui David, și deprind și învață desăvârșit toate cele mai sus pomenite, atunci evlavioșii lor părinții vin și-i preiau din mâinile învățătorilor. Dar mai înainte ca ei să-i preia, fiecare învățător, în școala lui, își dăscălește elevii și le dă povețe.</i>	<i>283</i>
<i>Tropare folositoare, cântate, dacă se poate, în fiecare zi de copii în școlile lor.....</i>	<i>291</i>
<i>Glasul 1. Al cetelor îngerești.....</i>	<i>291</i>
<i>Slavă, glas, mod plagal, 1.....</i>	<i>292</i>
<i>Cathisma pe melodia lui „Mormântul Tău, Mântuitorule”</i>	<i>292</i>
NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI	293

STUDII

CÂTEVA CUVINTE DESPRE BIZANTINOLOGIE ȘI LITERATURA BIZANTINĂ ÎN AJUNUL CONGRESULUI INTERNAȚIONAL DE STUDII BIZANTINE DE LA BUCUREȘTI (1971)

Importanța studiilor bizantine pentru cultura românească. Caracterizată tot mai stăruitor în vremea din urmă drept o sarcină de mare importanță, promovarea bizantinologiei românești înseamnă împlinirea unei necesități obiective, valorificarea unui potențial spiritual național și repunerea în drepturi a unei tradiții științifice.

Este îndeobște cunoscut faptul că poporul nostru și-a desfășurat viața într-un spațiu geo-istoric dominat vreme de mai mult de un mileniu de prezența Bizanțului. E adevărat că legăturile directe dintre Bizanț și români dacă-i exceptăm pe cei din sudul Dunării – au fost relativ puține și lipsite de consecințe foarte importante¹. În schimb, Bizanțul a exercitat o puternică influență asupra poporului român prin mijlocirea la început a slavilor de sud, iar mai târziu prin aceea a grecilor fanarioți și nefanarioți, moștenitorii direcți și cei mai reprezentativi ai tradițiilor bizantine. Viața și organizarea noastră de stat, concepția despre puterea politică, despre rosturile și legitimitatea ei, viața și organizarea noastră religioasă, creația literară și artistică, manifestările științifice și filozofice, învățământul românesc au purtat, cel puțin până în zorile epocii moderne, o puternică amprentă bizantină. A existat chiar o vreme în care domniile români au nutrit, și nu fără serioase temeieri, gândul unei restaurări a Imperiului Creștin de Răsărit pe baze românești; ei au acționat în această direcție și, pe planul vieții religioase și culturale cel puțin, au preluat rolul jucat altădată de autocrații constantinopolitani în forme similare și pe aproximativ aceeași întindere geografică². În sfârșit, pe teritoriul patriei noastre cărturari și patrioți greci au găsit condițiile și sprijinul necesar pregătirii mișcării de eliberare națională a poporului lor, mișcare încununată de succes prin crearea Eladei moderne: în acest proces, vechile tradiții

¹ Asupra relațiilor româno-bizantine v. Al. Elian, *Les rapports byzantino-roumains* în *Byzantinoslavica*, XIX, 1958, pp. 212–225; de același autor: *Moldova și Bizanțul în secolul XV*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, pp. 97–179 și raportul la Congresul internațional de studii bizantine de la Oxford (1966), *Byzance et les Roumains à la fin du Moyen-Age*, Oxford, 1966, 8 p. cu indicații bibliografice asupra cercetărilor anterioare.

² Cf. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, București, 1935, pp. 126–200 (capitolele *L'impérialisme byzantin par les princes roumains* și *Le patronage par les princes roumains de l'Église byzantine et de la civilisation*).

bizantine s-au confruntat cu ideile noi, de progres, libertate cetățenească și democrație ale revoluției franceze într-un mod care n-a rămas fără ecou în viața românilor înșiși. Cunoașterea Bizanțului, izvorul unuia din acele „curente ale istoriei omenirii” în care ne-am încadrat în chip original și prin care ne-am făcut purtători ai unei civilizații cu puternice aspirație universalitate, apare așadar ca o necesitate obiectivă pentru cercetătorul dornic să înțeleagă deplin și să aprecieze corect locul românilor în istoria universală, originalitatea culturii și civilizației românești.

Fireasca, am zice, afinitate a cercetătorului român cu spiritul civilizației bizantine pe care-l regăsește în felurite înfățișări în însuși tezaurul culturii sale naționale și pe care, chiar în secolul nostru, călători străini au crezut că-l pot descoperi în manifestări individuale și colective ale psiheei etnice³ îi dă posibilitatea de a contribui în modul cel mai eficace la o mai bună cunoaștere a Bizanțului în lume. Îndeajuns de apropiat de Bizanț pentru a-l înțelege poate mai bine decât cercetătorul aparținând unei alte națiuni, cercetătorul român este în același timp suficient de detașat de moștenirea bizantină pentru a nu se simți ispitit nici să justifice cu orice preț un trecut nu lipsit de grele scăderi, nici să condamne fără drept de apel în Bizanț și în cultura lui un adversar secular, așa cum s-a întâmplat uneori în istoriografie. Fără îndoială, împrejurările care favorizează obiectivitate științifică nu produc în chip fatal lucrări senine, imparțiale și competente. Nu trebuie însă trecută cu vederea existența acestui potențial spiritual de comprehensiune a fenomenului bizantin, pe care cercetătorii de la noi au datoriat să-l valorifice corespunzător. Când țări lipsite de orice contact cu Bizanțul consideră necesar să acorde atenție studiilor bizantine, ajungând să le consacre chiar publicații specializate și centre de cercetare, apare evident că această valorificare constituie pentru noi o datorie de urgență⁴.

Întrucât o tradiție științifică nu apare decât o dată cu spiritul critic, nu vom putea afirma că bizantinologia românească are o tradiție mai veche de un secol, deși interesul pentru istoria și cultura Bizanțului, privite ca obiect de studiu, s-a manifestat și înainte

³ Hermann von Keyserling, *Analyse spectrale de l'Europe*, Paris, 1930, pp. 302–307. Îl cităm pe scriitorul german numai în calitatea sa de călător și literat, nu și în aceea de filozof al culturii.

⁴ În Statele Unite ale Americii, de pildă, există un puternic centru de cercetări bizantine la Dumbarton Oaks. Se editează aici, din 1941, în condiții unice, publicația periodică *Dumbarton Oaks Papers*, iar din 1950 colecția *Dumbarton Oaks Studies*. Preocupări bizantinologice întâlnim și la savanții japonezi.

de a doua jumătate a secolului al XIX-lea⁵. Pornind de la cercetarea relațiilor româno-bizantine, pentru lămurirea unor probleme de istorie politică, religioasă și culturală națională, cercetătorii români au ajuns să studieze Bizanțul în sine, ca realitate istorică și culturală autonomă. Prin învățați ca un Constantin Erbiceanu, Nicolae Iorga, Demostene Russo, Oreste Tafrali, Constantin Litzica, Nicolae Bănescu, Gheorghe I. Brătianu, Vasile Grecu, Alexandru Elian și alții bizantinologia românească s-a afirmat tot mai puternic în lume, dând la iveală lucrări remarcabile și îndreptățind încă și mai frumoase așteptări pentru viitor⁶. Crearea, în 1934, de către Nicolae Iorga a Institutului Român de Studii Bizantine a dat cercetărilor un caracter mai organizat și a contribuit astfel considerabil la dezvoltarea bizantinologiei românești. Prin grija aceluiași savant, statul român a cumpărat biblioteca foarte bogată în lucrări de specialitate a bizantinistului August Heisenberg, succesorul lui Karl Krumbacher la Universitatea din München. S-a pus astfel la dispoziția cercetătorilor un fond de documentare deosebit de prețios. Institutul de Studii Bizantine din București a inițiat și publicarea unei colecții de studii bizantine, în care au apărut câteva lucrări valoroase, în primul rând cele două volume de *Studii bizantine* ale lui Nicolae Iorga. După moartea acestuia, Institutul a fost condus, până în 1948, de Nicolae Bănescu.

România a jucat un rol de seamă și în coordonarea pe plan internațional a studiilor bizantine. Primul Congres internațional al bizantinistilor a avut loc, din inițiativa aceluiași Nicolae Iorga, la București, în 1924. La invitația istoricului român, un grup de cercetători francezi și-au mutat de la Kadiköy la București sediul centrului lor de cercetători bizantine; periodicul de specialitate editat de ei o vreme în capitala

⁵ Ultima încercare de analiză a imaginii Bizanțului în istoriografia veche românească aparține Ancăi Tanașoca, *Bizanțul în istoriografia românească veche*, „Revista de istorie”, tom.38, 5, 1985, p. 433-447. V. acum și N.Ș.Tanașoca, *L'image roumaine de Byzance à l'époque des Lumières*, în *South-East Europe – The Ambiguous Definitions of a Space/L'Europe du Sud-Est – les définitions ambiguës d'un espace*, Răzvan Theodorescu and Leland Conley Barrows, Bucharest, 2002 (UNESCO-CEPES „Studies on Science and Culture”), București, p. 47-75 cu bibliografie.

⁶ Despre evoluția bizantinologiei românești au scris: Vasile Grecu, *Abriss der rumänischen Byzantinistik, in Südost-Forschungen*, 7, 1942, pp. 164–201, reluat și completat de Al. Elian, *Die byzantinischen Studien in Rumänien*, în *Balcania*, V, 1, 1942, pp. 33–78. Pentru perioada 1939–1945, v. Al. Elian, *Les études byzantines en Roumanie*, în *Byzantinoslavica*, IX, 1948, p. 393–405 și V. Laurent, *Les études byzantines en Roumanie, 1939–1946* în „Revue des études byzantines”, 6, 1948, pp. 241–268. O prezentare a Preocupărilor românești în bizantinologie după 23 august 1944 face Stelian Brezeanu, *Preocupări în bizantinistica românească după 23 August 1944*, în *Analele Universității din București, seria științe istorice*, an XIX, nr. 1, 1970, pp. 17-27.

României este astăzi, la Paris, principala revistă bizantinologică a Franței⁷. De asemenea, în Institutul de Studii Sud-Est Europene fondat de Nicole Iorga și în Institutul de Studii și Cercetări Balcanice creat de profesorul Victor Papacostea, s-a acordat o atenție deosebită cercetării Bizanțului din perspectiva originală a balcanologiei⁸.

Neglijată o vreme, tradiția bizantinologiei românești este repusă astăzi în drepturile ei prin eforturile oamenilor de știință sprijiniți substanțial de stat⁹. Faptul că la propunerea țării noastre Asociația Internațională de Studii Bizantine a hotărât ca al XIV-lea Congres internațional al bizantiniștilor să aibă loc la București, în anul centenarului nașterii lui Nicolae Iorga (1971), ni se pare că trebuie considerat semnificativ în acest sens. Renașterea studiilor bizantine în România, sarcină dificilă, reclamând eforturi mari din partea învățământului și a cercetării științifice de la noi, solicită în egală măsură patriotismul celor decizi să și-o asume.

Asemenea oricărei alte științe umane, bizantinologia nu-și poate îngădui luxul orgolios de a rămâne apanajul unui cerc limitat de tehnicieni. Ea este chemată să se adreseze întregului public cultivat, să contribuie la formarea conștiinței culturale a întregului popor. De aceea, și în alte țări, și în țara noastră, specialiștii s-au străduit să facă accesibile rezultatele muncii lor unor cercuri pe cât e cu putință mai largi de cititori¹⁰. Și în această direcție bizantinologia românească are în față sarcini importante

⁷ Este vorba despre erudiții călugări asumpționiști, aflați multă vreme în ascultarea superiorului lor Părintele Vitalien Laurent, specializați în cercetarea creștinătății răsăritene în vederea identificării căilor de regăsire a unității între Biserica romano-catolică și Biserica ortodoxă. Aceștia întemeiaseră în 1895, în Imperiul otoman, la Kadiköy, o École Pratique des Hautes Études, apoi o bibliotecă privind Răsăritul bizantin și slav, iar în 1897, revista *Échos d'Orient*, desfășurând o rodnică activitate de cercetare științifică a lumii ortodoxe. Izgoniți din Turcia în 1937, ei au fost invitați de Nicolae Iorga să se statornicească în România, unde au trăit și activat înconjurați de prietenia și respectul istoricilor români, în cadrul Institutului francez de studii bizantine de ei întemeiat, până în 1948, când au fost și de aici expulzați ca indezirabili politic. Revista editată de asumpționiști este *Revue des études byzantines*, organ al Institutului Francez de Studii Bizantine; ea continuă publicația *Échos d'Orient*, fondată în 1897, intitulată între 1943–1946 *Études byzantines*. În 2011, ei au revenit în România, unde au reînființat, Centrul Sfinții Petru și Andrei, menit să servească dialogului interconfesional și unității în diversitate a tuturor creștinilor, precum și o Bibliotecă de studii bizantine, conduse de Părintele Lucian Dîncă, superiorul comunității și de Părintele Michel Kubler.

⁸ Periodice editate de aceste institute: *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud orientale* (1914–1923) continuat de *Revue historique du Sud-Est européen* (1924–1946); *Balcenia* (1938–1945). Preocupările celor două institute au fost reluate de Institutul de studii sud-est europene, înființat în 1963 și condus de Prof. Mihai Berza. Publicație periodică: *Revue des études sud-est européennes* (apare din 1963).

⁹ V. S. Brezeanu, op. cit.

¹⁰ Cităm câteva din lucrările de acest fel: P. Lemerle, *Histoire de Byzance*, Paris, 1943 (ed. a V-a) în colecția „Que sais-je?”; *Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization*, lucrare colectivă îngrijită de Norma H. Baynes și Henry St. L.B. Moss, Oxford 1948 (traducere germană de Armin Holweg, München, 1964); J.M. Hussey, *The Byzantine World*, Londra, 1957 (traducere franceză, prefață de Jean Gouillard, Paris, 1958);

de îndeplinit. Nu numai autorii bizantini cei mai de seamă, dar nici lucrările moderne de sinteză asupra Bizanțului și a culturii bizantine nu au atras prea mulți traducători¹¹. În limba română nu s-au scris decât prea puține lucrări de acest fel iar partea cea mai importantă a contribuției bizantinologice românești, apărută în limbi de circulație universală, nu a fost nici ea tradusă până astăzi¹².

Insuficienta informare a publicului românesc în materie de bizantinologie a lăsat și lasă încă loc liber difuzării unor reprezentări false ale Bizanțului, dominate de prejudecăți ostile sau deformate de exagerări subiective. Între cele două războaie mondiale, de pildă, mișcarea gândiristă, propagatoare a unei doctrine proprii în sprijinul căreia invoca adesea precedentul bizantin, a instaurat un adevărat cult al Bizanțului. Nu e locul să ne ocupăm aici de implicațiile ideologice și politice ale gândirismului asupra cărora s-au oprit alți cercetători și care au făcut obiectul unor justificate critici încă din epoca de maximă intensitate a curentului. Ni se pare însă demn de relevat faptul că imaginea pe care și-o făceau despre Bizanț promotorii gândirismului nu a fost supusă încă în măsură suficientă unui examen critic care să dovedească

Henri Stern, *L'art byzantin*, Paris, 1966; Antologii de literatură bizantină: R. Cantarella, *Poeti Bizantini*, 2 vol., Milano, 1948; C.A. Trypanis, *Medieval and Modern Greek Poetry*, Oxford, 1961; Herbert Hunger, *Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Großen bis zum Fall Konstantinopels*, Baden-Baden, 1958. În România în afară de conferințe ținute de specialiști pentru marele public, v. N. Bănescu, *Chipuri și scene din Bizanț*, Cluj, 1927, cf. n. 11.

¹¹ Editura Academiei a inițiat publicarea unei colecții de ediții critice și traduceri din operele scriitorilor bizantini. Până acum au apărut 6 volume datorate lui V. Grecu (Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, E.A., 1958; Laonic Chalcocondyl, *Expuneri istorice*, E.A., 1958 (traducere); Critobol din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea. Anii 1451–1467*, E.A., 1963; Georgios Sphrantzes, *Memorii*, E.A., 1966) și Haralambie Mihăescu (Procopiu din Cezarea, *Războiul cu goții*, E.A., (traducere) și Mauricius, *Arta militară*, E.A., 1970). Dintre lucrările moderne de bizantinologie nu s-au tradus decât *Bizanț, Mărire și decădere* (traducere I. Biciolla), București, 1939 (ed. a II-a, 1940) și *Figuri bizantine* (traducere Ileana Zara), București, 1944, de Charles Diehl, *Figurile bizantine și Marile probleme ale istoriei bizantine* ale aceluiași au fost publicate recent în colecția Biblioteca pentru toți, în două volume (trad. Ileana Zara, prefață și tabel cronologic de Dan Zamfirescu), București, 1969. La Editura Științifică se află sub tipar o traducere, adnotată critic, a lucrării lui Steven Runciman, *The Fall of Constantinople*, datorată profesorului Al. Elian.

¹² În cinstea centenarului nașterii lui Nicolae Iorga, vor apărea în traducere românească principalele sale lucrări bizantinologice: *The Byzantine Empire* (sub îngrijirea lui Dan Zamfirescu), *Histoire de la vie byzantine* (trad. Maria Holban), *Byzance après Byzance* (trad. Liliana Iorga-Pippidi). Sub îngrijirea conf. Eugen Stănescu vor apărea cu același prilej într-o nouă ediție cele două volume intitulate *Etudes byzantines* precum și culegerea de studii *Nicolae Iorga – istoric al Bizanțului*, elaborată de un colectiv de tineri cercetători de la Institutul de Studii Sud-Est Europene și de la Universitatea din București. [Au apărut: N.Iorga, *Sinteza bizantină. Conferințe și articole despre civilizația bizantină*, texte alese, traducere, prefață de Dan Zamfirescu, București, 1972 (B.P.T. 685); N.Iorga, *Bizanț după Bizanț*, traducerea de Liliana Iorga-Pippidi, postfață de Virgil Cândea, Editura Enciclopedică, București, 1972; N.Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, trad. Maria Holban, Editura Enciclopedică, București, 1971; *Nicolae Iorga – istoric al Bizanțului*, Editura Enciclopedică, București, 1971]

fragilitate întemeierii ei din punct de vedere științific¹³. Cultul gândirist al Bizanțului a putut astfel să genereze o recrudescență a ostilității iluministe față de acesta, fenomen ciudat într-un secol în care rolul Bizanțului în istoria universală era recunoscut în adevăratele sale dimensiuni. E ceea ce a împiedicat în bună măsură, după părerea noastră, însuși progresul bizantinologiei științifice în România. Prin cartea de față¹⁴ în care am adunat contribuții ale unora dintre cei mai autorizați reprezentanți ai bizantinologiei din secolul nostru ne propunem să dăm cititorilor posibilitatea de a medita asupra câtorva din problemele pe care le ridică cercetarea literaturii bizantine. Credem că o culegere ca aceasta poate contribui la o mai bună cunoaștere a literaturii bizantine la noi și la familiarizarea publicului românesc cu realizările bizantinologiei contemporane.

Scurtă privire asupra istoriei bizantinologiei. Premisele apariției bizantinologiei au fost puse în *Quattrocento*, în Italia. Era firesc să se întâmple așa deoarece Italia a păstrat întotdeauna legături mai strânse decât restul lumii occidentale cu Bizanțul. Prezența stăpânirii bizantine în această țară a lăsat urme profunde nu numai în plastica italiană. În Italia, cunoașterea limbii grecești nu a dispărut niciodată cu totul; orașele italiene Veneția și Genova dispuneau de puternice colonii în Imperiul bizantin, al cărui comerț fusese în măsură covârșitoare acaparat de ele în ultima perioadă din istoria Bizanțului. Pe pământul Italiei are loc în anii 1438–1439, vestitul conciliu de la Ferrara-Florența, tardivă încercare de reunificare bisericească a lumii creștine în fața pericolului turcesc. În același timp, în Italia se producea cea fundamentală mutație culturală care avea să determine o nouă orientare în istoria spirituală a omenirii – Renașterea. Umaniștii italieni redescoperă Grecia antică și, pentru a o înțelege, ei apelează la serviciile cărturarilor bizantini. Oameni ca Manuel Chrysoloras (ca 1350-1415), cardinalul Bessarion (1403?-1472), Ioan Argyropulos (ca 1415-1487), Demetrios Chalcocondyles (1424-1511), Constantin Lascaris (1434-1501), Ioannis Laskaris (1445-1534), bizantini emigrați definitiv în Occident sau poposiți aici

¹³ Generalizări pripite, judecăți de valoare nenuanțate, afirmații inexacte despre istoria culturii bizantine și a bizantinologiei se pot găsi de pildă în articolele cu scop mai curând propagandistic scrise de Nichifor Crainic în *Gândirea*, XVI, 8, 1937, pp. 369–378 (*Ortodoxie și clasicism*) și XVIII, 10, 1939, pp. 529–537 (*Regele și biserica*).

¹⁴ Este vorba de cartea intitulată *Literatura Bizanțului*, Studii, antologare, traduceri și prezentare Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Univers, București, 1971, pe care am publicat-o în ajunul celui de al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine. Paginile de față sunt nucleul *Introducerii* la acel volum, cu unele revizui și actualizarea bibliografiei în ce privește evoluțiile semnificative ale cercetării.

pentru răstimpuri mai scurte or mai îndelungate, pun în Italia bazele învățământului limbii grecești și ale studiului literaturii eline, răspândite apoi în întreaga Europă.

Nu trebuie să credem că bizantinii au făcut în Italia misionarism cultural și că oamenii de carte veniți de la Constantinopol au avut intenția de a salva moștenirea Bizanțului din ruinele Imperiului, transplantând-o în Occident. Inițiativa a aparținut lumii occidentale, conștientă de faptul că ceasul fatal al Bizanțului sunase și că „*scaunul și cuibul a toată dăscălia și învățătura*”¹⁵ se mutase în Occident. Există mărturii categorice în acest sens. Există bizantini care declară că în Italia limba elină este cultivată mai mult decât în Elada însăși¹⁶. Iar pentru Aeneas-Silvius „*latinii care odinioară îi depășiseră pe greci în arta militară și în gloria armelor, îi depășesc și în vremea noastră în literatură și în învățăturile de tot felul*”¹⁷. Cu câteva excepții, în Italia, învățații bizantini sunt folosiți ca niște preceptori remunerați, nu venerați ca maștri consacrați. Nici manuscrisele bizantine ale operelor clasicismului antic nu au fost aduse în Italia numai de refugiații bizantini; umaniștii italieni făceau ei înșiși călătorii în acest scop în Orient și există emoționante relatări despre aventurile acestor pasionați căutători de aur filozofic și literar în Imperiul bizantin care moare¹⁸.

Umaniștii căutau în Bizanț Grecia antică, umaniștii prețuiau cetatea de pe Bosfor numai în măsura în care ea păstrase moștenirea acesteia. Creația spirituală a Bizanțului schismatic era privită de ei dacă nu cu ostilitate și intransigență dogmatică, cel puțin cu indiferență sau ironie¹⁹. Prima carte grecească tipărită în Occident este, fapt semnificativ, o gramatică a limbii eline datorată unui bizantin²⁰. Mulțimea bizantinilor refugiați care-și căutau rosturi mai sigure în Italia, departe de a fi privită ca o armadă de apostoli ai culturii, era considerată cu dispreț: „*grecotei famelici*”, „*grecotei perfizi și sterili*” sunt epitete care revin adesea în textele vremii²¹. Poate că nu exagerăm afirmând că oamenii Renașterii au recucerit, ca altădată cruciații, dar mai temeinic, Bizanțul cu tezaurele lui de clasicism. La rândul lor, bizantinii s-au arătat la fel de intransigenți față de creația spirituală a lumii occidentale căreia îi solicitau asistența politică și militară.

¹⁵ Miron Costin, *De neamul moldovenilor*, în *Opere*, ed. P.P. Panaitescu, E.S.P.L.A., 1958, p. 246.

¹⁶ Constantin Lascares, citat de Ph. Monnier, *Le Quattrocento*, II, Paris, 1912, p. 15.

¹⁷ Cf. Monnier, *Le Quattrocento*, p. 11.

¹⁸ Cf. Monnier, *Le Quattrocento*, p.7.

¹⁹ Cf. Monnier, *Le Quattrocento*, pp.21–24.

²⁰ Constantin Lascares, cartea s-a tipărit în 1476, la Milano.

²¹ *Graeculi esurientes; fallaces atque inertii Graeculi*. Cf. Monnier, *Le Quattrocento*, p.22–24. Despre elita intelectuală greacă, ibidem, pp. 17–18.

Plethon însuși, platonizantul și „păgînul” bizantin, care pentru a salva Imperiul ar fi dorit să-l reelenizeze, nu ar fi acceptat niciodată că renașterea elenismului venerat și slujit de el va produce în Occident. La Florența el apără cu dârzenie mărturisirea de credință ortodoxă, crezul religios bizantin, în care suntem îndreptățiți să credem că nu vedea decât un element de unitate politică²².

Această incursiune oarecum disproporționată în raport cu intențiile noastre aici în preistoria bizantinologiei ni s-a părut totuși necesară pentru a pune în evidență caracterul pe care-l vor avea de la bun început studiile bizantine. Bizantinologia va apărea ca o disciplină științifică menită să furnizeze cunoștințe precise despre Bizanț în vederea valorificării critice a moștenirii acestuia de către lumea occidentală. Occidentul e creatorul bizantinologiei și punctul lui de vedere, atât pe terenul mai neutru al metodelor de cercetare, cât și pe acela, mai subiectiv, al interpretărilor și evaluărilor, a continuat să rămână multă vreme predominant în bizantinologie. Grecii înșiși vor debuta în cultura modernă prin renegarea Bizanțului în spiritul iluminismului francez din veacul al XVIII-lea, pentru a-l „reabilita” numai după ce Europa va fi făcut-o și în spiritul ei²³.

Interesul pentru Bizanț ca realitate în sine a fost determinat de interesele politice, religioase și culturale ale țărilor în care s-a dezvoltat bizantinologia, iar evaluarea fenomenului bizantin s-a făcut în spiritul acestor interese. De aceea, afirmația profesorului Agostino Pertusi referitoare la apariția bizantinologiei pe care o reproducem mai jos ni se pare valabilă pentru întreaga istorie a acestei discipline: *„Istoria dezvoltării studiilor de istorie bizantină în Europa nu e numai un capitol din istoria filologiei și a istoriografiei moderne ci, de asemenea și mai ales, un capitol din istoria gândirii omenești într-unul din momentele ei de maximă vitalitate și fecunditate... Apariția în istoriografia europeană a interesului pentru lumea bizantină nu poate fi detașată din complexul de factori culturali, politici, spirituali și religioși care constituie, în*

²² Despre conciliul de la Florența J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge, 1958. Despre Plethon, F. Massai, *Pléthon et le platonisme de Mistra*, Paris, 1956.

²³ Zakythinos, *Le point de vue des épigones*, p. 93 citează, pentru a ilustra antipatia față de Bizanț a reprezentanților naționalismului grecesc, opinia lui Georg Finaly, istoricul Greciei moderne: „Grecii moderni își întorc cu aversiune privirea de la propria lor istorie, al cărei studiu îl neglijează. Ei nu arată interes față de destinul strămoșilor lor, ci pun preț pe genealogii imaginare care leagă existența lor națională de neamurile stinse ale unor triburi aristocratice privilegiate a căror viață a încetat o dată cu aceea a păgânismului”. Dimpotrivă, consideră istoricul, „Analele Greciei înrobite [adică ale Greciei romane și bizantine – n.n.] sunt mai intim legate de existența ei națională decât poezia ei epică sau istoriografia ei clasică”.

ansamblul lor, esența însăși a curentelor contradictorii de gândire din care s-a născut și s-a dezvoltat ideea modernă de Europa"²⁴.

Expansiunea turcilor în Europa după cucerirea Constantinopolului și reconsiderările pe care ea le impunea în politica orientală a statelor din Occident, apariția mișcării reformate care a căutat un aliat în ortodoxie, reacția Contrareformei care își propune, la rândul ei, recuperarea schismaticilor răsăriteni, spiritul nou, de cercetare, stimulat de marile descoperiri geografice și de răsturnările aduse în științele naturii de savanții vremii, iată principalii factori care au determinat apariția în secolul al XVI-lea a bizantinologiei. În secolul al XVII-lea un stimulent puternic în favoarea dezvoltării acestei științe vine din partea Curții regale franceze care vedea în Imperiul bizantin statul desăvârșitei întrupări a idealului monarhiei absolute, de drept divin.

Folosind metodele filologiei clasice, cărturari italieni, germani, olandezi, belgieni, spanioli și francezi pornesc la editarea, traducerea și comentarea textelor istorice, teologice și juridice bizantine. Preocupările lor se extind curând și asupra altor domenii cum ar fi numismatica, cronologia, heraldica, genealogia, geografia istorică, lexicografia. Istoria Bizanțului este integrată în istoriile universale elaborate în această vreme pe o bază documentară bizantină din ce în ce mai solidă. Publicarea izvoarelor bizantine capătă un caracter sistematic; în 1645 apare primul volum din seria vestitului *Corpus* integral al istoricilor bizantini, cunoscut sub numele de *Corpusu*-ul de la Luvru, încă neînlocuit. Către mijlocul secolului al XVIII-lea, bizantinologia era definitiv constituită ca disciplină erudită. Ea își găsisse întruchiparea într-un savant cu vaste cunoștințe și rară putere de pătrundere, „părintele” și modelul bizantinologilor dintotdeauna, Charles Du Fresne, sieur Du Cange (1610–1688). Era pregătit terenul pentru apariția unei istorii a Bizanțului și a civilizației bizantine, cuprinzătoare și documentată. Conștiința datoriei de solidarizare a lumii creștine confruntate cu amenințarea expansiunii otomane, dorința creștinătății de a reface, prin depășirea diferențelor confesionale, unitatea de odinioară a Europei, cultivate de umaniști, contribuiseră la îngroparea definitivă a ostilității Occidentului medieval față de lumea bizantină și era de așteptat ca viitoare operă de sinteză asupra Bizanțului să pună în lumină întreaga contribuție pozitivă a acestuia la construirea și apărarea lumii civilizate.

²⁴ Pertusi, *Storiografia*, pp. 5–6.

Și totuși, opera de sinteză asupra Bizanțului pe care avea să o dea secolul al XVIII-lea a fost scrisă sub semnul lipsei de comprehensiune. Faptul se datorează apariției spiritului filozofic al iluminismului. Raționalist și lipsit de simț istoric, veacul luminilor nu a reușit să acorde nici Bizanțului, nici evului mediu în genere locul pe care ele îl meritau în istoria universală. Ceea ce a reprezentat originalitatea și creativitatea Bizanțului în raport cu Imperiul roman „clasic” a fost privit drept degenerare și barbarie; cele unsprezece secole de istorie bizantină sunt privite ca o perioadă de continuă, inevitabilă decadență. Pentru Voltaire „*există o istorie și mai ridicolă decât istoria romană de după Tacit: istoria bizantină. Această nedemnă culegere nu cuprinde decât declamații și minuni. Ea este o rușine a spiritului omenesc, după cum Imperiul grec era rușinea pământului. Turcii cel puțin au avut mai mult bun-simț: ei au învins, s-au bucurat de viață, au scris foarte puțin*”²⁵. Pentru Montesquieu, „*istoria Imperiului grec nu e decât o împletire de revolte, răzvrătiri și perfidii*”²⁶. Dar cea mai reprezentativă pentru spiritul secolului al XVIII-lea este lucrarea istoricului englez Edward Gibbon (1737–1794), *The History of the Decline and the Fall of the Roman Empire* (6 volume, Londra, 1776–1788)²⁷. Prezentând întreaga evoluție a Bizanțului până în ziua căderii Constantinopolului sub turci, Gibbon, care nu era lipsit nici de informație, nici de bunăvoință față de subiectul său, nu va putea să-și caracterizeze opera decât prin cuvintele: „*Am descris triumful barbariei și al religiei*”.

Nimeni nu mai împărtășește astăzi punctul de vedere al savantului englez asupra Bizanțului și civilizației sale. În prefețele cărților mai noi despre Bizanț autorii se felicitează pentru înlăturarea nefastei prejudecăți a veacului luminilor în materie de istorie bizantină. Nu trebuie totuși să uităm, căzând în aceeași greșală ca și iluminiștii, contribuția pozitivă a secolului al XVIII-lea la cercetarea și cunoașterea Bizanțului. Laicizarea istoriografiei, renunțarea la punctul de vedere dinastic și imperial, marele interes pentru istoria instituțiilor și vieții sociale, căutarea unor criterii noi pentru organizarea faptelor într-o sinteză de istorie universală, în sfârșit dorința de popularizare a operei istoriografice, caracteristice pentru bizantinologia secolului al XVIII-lea, au făcut posibilă abordarea Bizanțului într-o lumină nouă, au ridicat în fața

²⁵ Voltaire, *Le Pyrrhonisme de l'histoire*, cap. XV. Cf. Vasiliev, *Histoire*, p. 5.

²⁶ Montesquieu, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, cap. XXI. Cf. Vasiliev, *Histoire*, p. 5.

²⁷ Istoria lui Gibbon a fost reeditată, cu aparatul corespunzător, de către J.B. Bury (7 volume, Londra, 1896–1900).

cercetătorilor probleme noi cărora secolul al XIX-lea și al XX-lea aveau să le dea o rezolvare mai corectă.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea atitudinea istoricilor și a oamenilor de cultură în genere față de Bizanț este predominant defavorabilă. Cartea lui Gibbon, înzestrată cu deosebite calități literare și bucurându-se de un mare succes de public în Anglia și în țările în care a fost tradusă, a contribuit mult la aceasta. Dar și alți gânditori și istorici formulează, din alte puncte de vedere, judecăți de valoare asupra Bizanțului și culturii sale. Astfel, Hegel condamnă Bizanțul tocmai din punctul de vedere al autenticității vieții sale religioase: *„Istoria foarte cultivatului Imperiu roman de răsărit, unde, cum s-ar putea crede, spiritul creștinismului a putut fi conceput în adevărul și puritatea sa, ne prezintă un șir milenar de neîncetate crime, slăbiciuni, infamii și lipsă de caractere, prin urmare cel mai groaznic și de aceea cel mai neinteresant tablou... Imperiul bizantin este un mare exemplu despre cum poate să rămână abstractă religia creștină la un popor cultivat, dacă întreaga organizație a statului și legile nu sunt reconstruite după principiul ei”*²⁸. Nici școlile istorice naționale ale popoarelor slave din Balcani, trezite la o viață nouă de ideile revoluționare și patriotice ale vremii nu au menajat, cel puțin la începuturile lor, Bizanțul imperial și multinațional. Fără să intrăm în detaliile chestiunii, menționăm că un rol deosebit de important l-a jucat în apariția acestei stări de spirit conflictul dintre aspirația acestor popoare la o viață națională, politică și religioasă independentă, pe de o parte și dorința de hegemonie a Patriarhiei constantinopolitane, „naționalizată” ea însăși de greci, pe de alta²⁹. Așa cum s-a observat, popoarele ortodoxe identificau adesea Patriarhia, singura instituție bizantină care supraviețuise Bizanțului, menținându-și, ba chiar sporindu-și autoritatea în vremea dominației turcești, cu Imperiul bizantin însuși.

Dar, chiar din prima jumătate a secolului al XIX-lea, sunt puse în lumină noi aspecte ale Bizanțului, se înregistrează contribuții notabile la o mai bună cunoaștere și apreciere a locului său în lume. Lucrul se datorează în primul rând istoriografiei romantice occidentale. În dorința de a reabilita Evul Mediu, ea repune la loc de cinste studiul cruciadelor și al formațiunilor politice „latine” apărute în urma acestora în Orientul bizantin. La rândul ei, lupta de eliberare națională a grecilor determină apariția

²⁸ G.W. Hegel, *Prelegeri de filozofie a istorie*, traducere de Petru Drăghici și Radu Stoichiță, Editura Academiei, București, 1958, p. 322.

²⁹ Dujčev, op. cit., pp. 73–74.

în Occident a filelenismului, curent de interes și simpatie pentru lumea greacă. Dacă Byron avea să-și sacrifice viața în războiul pentru recucerirea independenței Greciei, un alt englez, istoricul Georg Finlay (1799–1876), prieten al poetului și participant la luptele pentru eliberarea Atenei, avea să deschidă, prin lucrarea sa *A History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time, B.C.146 to A.D. 1864*³⁰, o nouă perspectivă asupra Bizanțului și asupra culturii bizantine. Finlay privește această istorie din punctul de vedere al națiunii grecești moderne; crearea statului grec independent este pentru el termenul final care-i dă un sens, punctul în care națiunea greacă se regăsește pe sine însăși. Interesul pentru folclorul grecesc și interesul pentru limba greacă modernă, stimulate în egală măsură de filelenism, de progresul studiilor folclorice în genere și de noile orientări ale lingvisticii, duc la descoperirea realizărilor populare bizantine. Dincolo de Bizanțul oficial, dincolo de clasicismul formelor aparent imuabile ale literaturii sale în limba moartă, artificială a antichității târzii, menținută în viață cu tenacitate vreme de secole, este descoperită cu entuziasm și apreciată uneori exagerat expresia mai spontană, mai vie și într-un fel mai autentică a sufletului bizantin³¹. Acest punct de vedere, inspirat de preferința romanticilor pentru culoare locală, caracter național și popular, va fi ilustrat desăvârșit, în bine ca și în rău, de opera lui Constantin Paparigopoulos (1815–1891)³². În sfârșit, mai sus pomenitele școli istorice naționale ale popoarelor slave, în primul rând mare școală bizantinologică rusă, vor contribui hotărâtor la cunoașterea influenței bizantine în Răsăritul Europei și la cunoașterea Bizanțului în sine³³.

În pofida marilor sale merite, bizantinologia primei jumătăți a secolului al XIX-lea, dominată de punctul de vedere național și chiar provincial, risca să piardă din vedere „una din trăsăturile cele mai pregnante ale Imperiului grec din evul mediu:

³⁰ Primul volum al operei lui Finlay, *Greece under the Romans*, relativ la perioada cuprinsă între anii 146 î.e.n. – 717 e.n. a apărut în 1844, următoarele două, *History of the Byzantine and Greek Empires from 716 to 1453*, în 1854. Ediția definitivă, în 7 volume, pregătită de Finlay a apărut postum, sub îngrijirea lui Tozer (Londra, 1877).

³¹ Un mare răsunet a avut apariția culegerii lui Claude Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, Paris, 1824–1825, tradusă imediat în limba germană de către Wilhelm Müller (Leipzig, 1825).

³² Constantin Paparigopoulos, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων*, 5 volume, Atena, 1860–1877. Un compendiu în limba franceză al acestei istorii a poporului grec a apărut după scurtă vreme (*Histoire de la civilisation hellénique*, Paris, 1878).

³³ În Rusia, Bizanțul a fost, în prima jumătate a secolului al XIX-lea obiectul disputei între partizanii mișcării tradiționaliste slavofile și cei ai civilizației moderne, occidental-europene (zapadniki). Înlăturând toate exagerările subiective, atât ale celor dintâi, cât și ale celorlalți, școala bizantinologică științifică rusă s-a impus, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, prin învățați de prestigiu ca G.V. Vasilievski (1838–1899), N.P. Kondakov (1844–1925), F.I. Uspenski (1845–1928).

ecumenismul său politic, universalitatea instituțiilor și a culturii sale”³⁴. Punerea în lumină a acestei trăsături, înțelegerea Bizanțului în toată complexitatea ființei sale istorice avea să fie opera bizantinologiei din ultimele decenii ale secolului trecut și din secolul nostru. Prin activitatea lui Alfred Rambaud (1842–1905) în Franța, a lui Vasili G. Vasilievski (1838–1899) în Rusia, a lui Karl Krumbacher (1854–1909) în Germania, a lui John B. Bury (1861–1927) în Anglia se deschide o nouă etapă în istoria bizantinologiei în care spiritul științific pare a fi biruit definitiv³⁵. Reînnoirea bizantinologiei corespunde reînnoirii studiilor istorice în genere însuflețite de spiritul științific al școlii istorice germane și de acțiunea pozitivismului. Progresele filologiei și ale științelor zise auxiliare (numismatică, epigrafie, arheologie etc.) și-au făcut de asemenea simțite efectele și în bizantinologie. Își face loc mai mult o puternică tendință de cooperare internațională a bizantinologilor, la început în cadrul publicațiilor istorice și al congreselor internaționale de istorie, mai târziu în paginile publicațiilor specializate și în cadrul congreselor de studii bizantine. Două sunt datele care se impun în această privință atenției noastre: 1892, anul apariției revistei *Byzantinische Zeitschrift*, întemeiată de Karl Krumbacher, și în 1924, anul în care a avut loc, la București, primul Congres internațional de studii bizantine. Revista germană deschisă colaboratorilor din toate țările lumii și care publică o bibliografie completă și sistematică a lucrărilor de bizantinologie nu și-a încetat apariția până astăzi, deși a avut de înfruntat vicisitudinile provocate de cele două războaie mondiale. Congresele de bizantinologie continuă să se întrunească cu regularitate, sub auspiciile Asociației internaționale de studii bizantine, din cinci în cinci ani, de fiecare dată în altă țară.

Ar fi imposibil și inutil să prezentăm aici în detaliu realizările bizantinologiei contemporane, înșirând nume de autori și titluri de lucrări³⁶. Se impune însă o caracterizare generală. Desprinsă de interesele imediate, de orice natură, ale cercetătorilor, bizantinologia și-a câștigat o relativă autonomie în ansamblul științelor umane și sociale, dezvoltându-se oarecum din ea însăși în toate direcțiile: istorie

³⁴ Zakythinos, *Du romantisme au nationalisme*, p. 47.

³⁵ Cf. Ostrogorsky, *Storia*, p. 8.

³⁶ Bibliografia bizantinologiei contemporane este publicată periodic în primul rând în *Byzantinische Zeitschrift*, dar și în celelalte publicații specializate (dintre care *Byzantinoslavica*, *Revue des études byzantines* cuprind în genere informații, note bibliografice și recenzii mai numeroase). Pentru perioada 1938–1950 există o bibliografie sistematică, F. Dölger și M.A. Schneider, *Byzanz*, Berna, 1952. V. și *Dix années d'études byzantines. Bibliographie internationale 1939–1948*, Paris, 1949. Dispunem acum de un excelent manual de inițiere în problematica și bibliografia bizantinologiei, datorat lui Peter Schreiner, *Byzanz, 565-1453, München, 2008*³ („Oldenbourg Grundriss der Geschichte”, Bd. 22)

politică, religioasă, socială, economică, culturală, istorie a artelor, arheologie bizantină, lingvistică, istorie a muzicii etc. Tendința către o specializare strictă care se face simțită chiar și în interiorul bizantinologiei răspunde în condițiile de informație și de productivitate științifică ale secolului nostru unei necesități. Sunt tot mai puțini cercetătorii care să năzuiască la realizarea unei opere de sinteză totală, îmbrățișând istoria Bizanțului și a culturii bizantine sub toate aspectele lor. De o atenție tot mai mare se bucură în schimb studiul unor probleme și aspecte strict delimitate din istoria Bizanțului, în serviciul căruia cercetătorii desfășoară impresionante eforturi de documentare și metodică reflecție critică. Se realizează, de asemenea, sinteze parțiale, consacrate unui anumit aspect al Bizanțului urmărit de-a lungul întregii istorii a acestuia³⁷. Se constată, în sfârșit, un mare efort de colaborare internațională în vederea creării unor instrumente de lucru și a unui limbaj științific unificat. Se face simțită tot mai mult nevoia organizării informării bibliografice pe scară internațională³⁸.

Încercările de filozofie a culturii și teorie a civilizațiilor, foarte numeroase în secolul nostru, s-au referit, cum era și firesc, și la lumea bizantină. Uneori ele s-au resimțit de pe urma insuficienței informării în materie a autorilor, ca în cazul lui Oswald Spengler (1880–1936)³⁹. Alteori însă ele au pus în lumină aspecte interesante ale civilizației bizantine și, prin discuțiile pe care le-au suscitată, au contribuit la programul studiilor bizantine; ne gândim la Arnold Toynbee sau la un Alfred Weber⁴⁰.

³⁷ Ultima sinteză globală, îmbrățișând istoria politică, instituțională și a culturii bizantine, datorată unui singur autor este lucrarea în trei volume a lui Louis Bréhler, *Le Monde Byzantin* (Paris, 1947–1950). O sinteză asupra istoriei statului bizantin a dat Georg Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates* (München, 1940; ediția a III-a, 1963); tradusă în franceză (1956), engleză (1956), sârbă (1959), slovenă (1961), polonă (1967), italiană (1968). O lucrare colectivă de sinteză asupra Bizanțului și a civilizației sale este cuprinsă în volumele IV, 1 și IV, 2 din *The Cambridge Medieval History*, Cambridge, 1966–1967. O istorie a culturii bizantine a dat H.W. Haussig, *Kulturgeschichte von Bizanz*, Stuttgart, 1959. O istorie a filozofiei bizantine: B. Tatakis, *La philosophie byzantine*, Paris, 1949. V. și n. 10. [De la data publicării volumului *Literatura Bizanțului*, căruia paginile de față i-au servit drept introducere au apărut numeroase alte lucrări de sinteză consacrate Imperiului și civilizației bizantine. Cităm spre exemplificarea acestei abundențe și varietăți: *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A.P.Kazdan ș.a., 3 vol., New York-Oxford, 1991; A.Guillou, *La civilisation byzantine*, Paris, 1974; A.E.Laiou ed., *The Economic History of Byzantium*, 3 vol., Washington, 2002; W.Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997; Helene Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975]

³⁸ Un asemenea instrument de lucru este *Tratatul de studii bizantine*, proiectat să apară în 10 volume, editat la Paris, din 1958, sub conducerea lui Paul Lemerle. Volume apărute: V. Grumel, *La chronologie*, Paris, 1958; A. Bataille, *Les papyrus*, Paris, 1955.

³⁹ Cf. Hunger, *Byzanz im europäischen Geschichtsdenken des 20. Jhdts.*, pp. 56–57.

⁴⁰ Ibidem, p. 57–58, 59–60.

Abordarea în spirit marxist a problemelor bizantinologice este opera școlii istorice sovietice care a dat o nouă viață tradițiilor școlii ruse de bizantinologie⁴¹. După cel de-al doilea război mondial, au apărut și în țările de democrație populară interpretări marxiste ale fenomenului bizantin. Prima sinteză de istorie bizantină în lumina filozofiei marxiste, datorată cercetătorului sovietic M. Levčenco⁴² a fost urmată astfel de o a doua, operă a cunoscutului bizantinolog bulgar D. Anghelov⁴³. Marxismul a determinat orientarea atenției cercetătorilor către aspectele mai puțin cercetate ale istorie sociale și economice a Bizanțului, precum și către condiționarea social-economică a faptelor de istorie politică și culturală. El i-a făcut, de asemenea, pe cercetători să ia mai stăruitor în considerare importanța factorilor interni în dinamica proceselor sociale, politice și culturale din Bizanț și din țările aflate sub influența bizantină, punând în lumină mai convingător originalitatea creației culturale și politice a acestora din urmă. Contradicțiile interne din sânul civilizației bizantine, puse în legătură cu lupta de clasă, au fost și ele cercetate cu multă atenție de bizantinologia marxistă. Interpretarea în spiritul materialismului dialectic a fenomenului bizantin ridică în fața cercetătorului probleme dificile și-i impune un efort deosebit, datorită, în primul rând, insuficienței studierii a faptelor de istorie socială și economică în bizantinologia mai veche, precum și caracterului particular al evoluțiilor social-economice în Orientul bizantin. Dezbaterile controversate în problema feudalismului bizantin, de pildă, au dovedit cercetătorilor că aplicarea categoriilor materialismului istoric la realitățile bizantine cere pe lângă o temeinică stăpânire a izvoarelor, o tot atât de temeinică și profundă înțelegere a gândirii întemeietorilor marxismului și anume în unele aspecte mai puțin străbătute de obicei, cum ar fi teoria așa-numitului mod de producție oriental. Prin universalismul ei și prin accentul pe care-l pune asupra caracterului necesar al evoluției istorice, filozofia marxistă a contribuit la înlăturarea unor false probleme de legitimitate istorică a existenței Bizanțului și la situarea mai exactă a acestuia în istoria universală.

⁴¹ O prezentare de ansamblu a bizantinologiei sovietice la 50 de ani de la revoluția bolșevică (1917–1967) a dat Z.V. Udaltova, *Sovetskoe vizantinovedenie za 50 let*, Moscova, 1969.

⁴² M.V. Levčenco, *Istoria Vizantii*, Moscova-Leningrad, 1940 (traducere franceză, 1949).

⁴³ D. Angelov, *Istoriija na Vizantija*, I–II, Sofia, 1959–1963. Ultima sinteză marxistă de istorie bizantină este recenta *Istoriia Vizantii*, 3 vol., Moscova, 1967 (redactori responsabili: Z.V. Udaltova, A.P. Kajdan și G.G. Litavrin).

Literatura bizantină în cercetarea științifică. Literatura bizantină prezintă o serie de trăsături caracteristice, singulare care o fac mai greu accesibilă cititorului modern și care au determinat și o anumită orientare a studiilor de specialitate. Conceptul însuși de literatură bizantină nu este încă riguros definit. Aceasta, în primul rând, pentru că limitele cronologice între care literatura de limbă greacă poate fi numită bizantină variază corespunzător limitelor cronologice ale „fenomenului bizantin”, fixate diferit de cercetători. Imperiul bizantin nu s-a numit niciodată bizantin ci roman, bizantinii considerându-se singurii reprezentanți legitimi ai tradițiilor imperiale romane. Denumirea oficială de „Roma nouă” (Νέα Ῥώμη) a capitalei „Romaniei” bizantine nu era pentru ei o figură de stil, ci exprima o realitate. Socotim, urmându-l pe Paul Lemerle, că definirea cea mai aproape de adevăr a literaturii bizantine trebuie să ia în considerare cele două date simbolice din Istoria Imperiului: 330 – anul creării noii capitale și 1453 – anul căderii ei sub stăpânire turcească. O a doua dificultate în definirea literaturii bizantine este generată de faptul că, pentru bizantini, conceptul de literatură nu avea același conținut ca pentru moderni; de aceea, făcând istoria literaturii bizantine, unii cercetători iau în considerare toate textele care alcătuiesc cultura bizantină scrisă (inclusiv cele juridice, științifice, manualele militare etc.), după modelul cercetătorilor literaturilor clasice antice.

Majoritatea textelor care alcătuiesc literatura bizantină sunt scrise într-o limbă „moartă”, artificială, o fază înghețată din evoluția limbii grecești; limba literaturii bizantine este limba literaturii grecești din perioada elenistică și romană, considerată clasică de bizantini și menținută apoi în chip artificial prin școală și biserică⁴⁴. Circulația acestei literaturi s-a realizat pe cale manuscrisă; chiar și după căderea Constantinopolului, împrejurările istorice au împiedicat răspândirea largă a tiparului în Orient, încât aici manuscrisul continuă multă vreme să concureze cartea tipărită. Expresie a unei societăți medievale, literatura bizantină vehiculează concepte care, în bună măsură, nu ne sunt familiare; rostul și statutul ei social ca și al oamenilor care au cultivat-o au fost simțitor deosebite de cele ale literaturii moderne. Funcția estetică, de pildă, este pentru bizantini subordonată în chip absolut funcției religioase, politice sau moralizatoare a literaturii. În sfârșit, literatura bizantină este puternic dominată de

⁴⁴ O bibliografie aproape completă cuprinzând lucrările consacrate limbii grecești medievale, până în 1958, la S. Kapsomenos, *Die griechische Sprache zwischen Koiné und Neugriechisch*, în *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress*, München, 1958 (II, 1).

amintirea literaturii grecești antice, considerate a fi, alături de literatura biblică și patristică, modelul suprem al desăvârșirii artistice; ea are din această cauză un puternic caracter livresc, erudit și originalitatea ei nu poate fi apreciată decât prin raportarea la literatura antichității. Literatură retorică, de stil și chiar de manieră⁴⁵, ea este în asemenea măsură dependentă de limba în care a fost scrisă – de acea unică elină purtătoare a civilizației homerice, a civilizației elenistice, a *Scripturilor* – încât, tradusă într-altă limbă, pentru a fi oferită altui mediu social și cultural, e despuiată de farmecul propriu, surprinde și adeseori descurajează efortul de înțelegere al celor mai binevoitori cititori. E ca și cum ai face să vibreze în gol coarda smulsă de pe o vioară făurită din lemnul cel mai potrivit pentru un instrument de coarde.

Spre deosebire de arta plastică bizantină, literatura Bizanțului a făcut din toate aceste motive obiectul unui studiu mai ales extrinsec. A fost necesar, în primul rând, un mare efort filologic, de restaurare a textelor și de clarificare a lor prin comentarii erudite; stabilirea de ediții critice pentru operele scriitorilor bizantini rămâne o sarcină de actualitate pentru mulți ani de aici înainte. Au fost întreprinse studii din perspectiva istoriei ideilor. Au fost alcătuite despre unii scriitori bizantini, monografii în care a predominat punctul de vedere biografic și al istoriei culturale. În sfârșit, textele literare bizantine au fost folosite mai ales pentru valoarea lor de mărturii lingvistice sau de izvoare istorice, iar filologia clasică a căutat în ele informații despre literatura antichității. Nu există încă o prezentare satisfăcătoare a esteticii bizantine⁴⁶. Cu câteva excepții, judecățile de valoare asupra literaturii bizantine se reduc la câteva locuri comune; sunt deplânse epigonismul și artificialitatea scriitorilor bizantini, sunt elogiante producțiunile în limba populară, sunt apreciate pozitiv cultura literară a scriitorilor și meritele lor în transmiterea moștenirii antichității clasice.

Dezbaterile în jurul problemei specificității literaturii, achizițiile mai noi ale lingvisticii și poeziei încep să-și facă ecoul și în studiul literaturii bizantine⁴⁷. Este de

⁴⁵ Cf. Paul Lemerle, *Leçon inaugurale*, faite le Vendredi 8 Décembre 1967 (Collège de France, Chaire d'histoire et civilisation de Byzance), pp. 21–25.

⁴⁶ P.A. Michaelis, *Esthétique de l'art byzantin*, Paris, 1959 și G. Mathew, *Byzantine Aesthetics*, Londra, 1963, au în vedere mai ales artele plastice și arhitectura.

⁴⁷ Dintre acestea am selectat în volumul *Literatura Bizanțului*, articolul lui Endre von Ivanka, *Liturgisches und betrachtendes Gebet. Einige Beobachtungen über die Gedankenführung und die meditativen Charakter byzantinischer liturgischer Texte*, in *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, XI/XII, 1962/1963, p. 79-84 și citam acolo studiul lui Herbert Hunger, *On the Imitation (μίμησις) of Antiquity in Byzantine Literature*, în *Dumbarton Oaks Papers*, 23–24, 1969–1970, pp. 15–38. De atunci încolo, saltul calitativ de care vorbeam s-a realizat prin numeroase alte lucrări. Pentru orientările de azi ale cercetării,

așteptat ca anii următori să aducă un salt calitativ în această ramură a bizantinologiei, ridicând-o la nivelul celorlalte.

v. *Pour une "nouvelle" histoire de la littérature byzantine. Problèmes, méthodes, approches, propositions.* Actes du Colloque international philologique, Nicosie – Chypre 25-28 mai 2000, sous la direction de Paolo Odorico et Panagiotis A. Agapitos, Centre d'études byzantines et sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2002 și contribuțiile prezentate în secțiunile consacrate literaturii, IV (Words) și V (Texts), ale Congresului internațional de studii bizantine de la Londra (2006) de Paul Odorico, Charlotte Roueché, Derek Krueger, Athanasios Markopoulos și Diether Roderich Reinsch, în *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, London, 21-26 August, I, 2006, p. 213-312.

O PROBLEMĂ DE FILOLOGIE ȘI ISTORIE BIZANTINĂ : CUVINTELE LATINE LA SCRIITORII BIZANTINI DIN SECOLELE VI-X

Influența limbii latine în greaca bizantină. Împrejurări, cauze și semnificații istorice

Influența limbii latine asupra limbii grecești a fost nulă în domeniul foneticii, superficială și accidentală în domeniile morfologiei și sintaxei. Urme ale unei asemenea influențe au putut fi detectate numai în traduceri *au pied de la lettre* ale unor texte latine cu caracter, în genere, oficial și anume, în primul rând, în texte epigrafice elaborate în conformitate cu formularul latin, de cele mai multe ori chiar de către autoritățile romane.

În schimb, lexicul grecesc a fost mai puternic, mai profund și mai durabil influențat de limba latină. În acest domeniu influența latină se manifestă prin:

1⁰. Decalcuri lingvistice (*Lehnwörter*) – echivalente pentru cuvinte și expresii latine create cu mijloace lexicale exclusiv grecești. De exemplu: ὑπατος, CONSUL; ἀξία, DIGNITAS; ἑπαρχος, PRAETOR; ἀνθύπατος, PROCONSUL; δήμαρχος, TRIBUNUS; ἑκατοντάρχης, CENTURIO; παρύπατος, CONSUL ALTER.

2⁰. Împrumuturi propriu-zise (*Fremdwörter*) – cuvinte latine adaptate sistemului fonologic și morfologic grecesc. De exemplu: ἀσηκρήτις, A SECRETIS; λεγεών, LEGIO; κεντούριος, CENTURIO; ὀρδινατεύειν, ORDINARE; βένετος, VENETUS; ῥουσσάτον, RUSSEUM.

3⁰. Adoptarea unor noi mijloace de derivare lexicală, de origine latină sau consolidarea unor vechi mijloace de derivare lexicală, comune limbii latine și celei grecești, care au proliferat datorită frecvenței folosiri a unor cuvinte latine de împrumut create cu ajutorul lor. Așa sunt, de pildă, sufixele - ἄριος, - τωρ, - τίων, - ούρα, devenite foarte productive în greacă în urma frecvenței întrebuițării a cuvintelor latine terminate în : -ARIUS, -TOR, -TIO, -URA.

Influența latină asupra limbii grecești a început o dată cu primele contacte ale latinilor cu grecii. S-a afirmat că primul cuvânt latin care a pătruns în greacă ar fi fost MODIUS, μῶδιος (VISCIDI, 45), atestat începând din secolul al IV-lea a.Chr. Această

influență crește vertiginos după încorporarea Greciei și a teritoriilor elenizate din Orient în sistemul administrativ-politic roman. Ea se intensifică după fundarea celei de a doua capitale a Imperiului roman la Constantinopol, pe locul vechii colonii megariene Byzantion și ajunge la apogeu în vremea domniei lui Iustinian (527-565), când apar primele codificări juridice imperiale în limba greacă. Latinismele intrate în greacă masiv, pe măsura afirmării acestei limbi ca un instrument lingvistic echivalent cu latina în viața statului, dau dovadă de o remarcabilă vitalitate și după ce greaca ajunge să fie unica limbă oficială a Imperiului devenit bizantin. Unele dintre ele supraviețuiesc și în neogreacă, ba chiar mai mult, prin intermediul acesteia, nu puține pătrund, împreună cu numeroase elemente ale civilizației bizantine pe care le desemnează, în lumea și în limbile slave și balcanice. VISCIDI, 43, constata, pe baza dicționarelor lui DU CANGE și SOPHOKLES, prezența a 2924 cuvinte de origine latină în greaca bizantină, dintre care 207 se păstrează și în greaca modernă.

Apariția latinismelor în limba greacă este consecința victorioasei expansiuni romane în Orientul elenic, unde romanii și-au impus, prin forța armelor și diplomație, autoritatea politică, instituțiile, civilizația. Asupra acestui îndelungat și complex proces, astăzi bine cunoscut, nu ne vom opri aici mai mult decât e nevoie pentru a creiona cadrul istoric general necesar în vederea lămuririi problemei de care ne ocupăm. Deși nu au reușit – ei nici nu și-au propus, de altfel, așa ceva – să latinizeze lingvistic lumea elenică, așa cum s-a întâmplat în cazul lumii tracice din spațiul balcano-carpatic cucerit, romanii au izbutit totuși să o romanizeze într-o anumită măsură din punct de vedere politic și cultural. Într-adevăr, acționând potrivit unei strategii de admirabilă suplețe, respectând tradițiile și cultura grecilor cucerțiți, făcându-i să aprecieze avantajele organizării superioare de stat ai cărei creatori au fost, acordându-le, în cele din urmă, și privilegiul deplinei cetățenii, romanii au câștigat, pe măsura trecerii timpului, adeziunea lumii elenice, asociind-o destinului lor politic. Lucrurile au mers atât de departe încât, într-un mod cu totul neașteptat, *elinii* (Ἕλληνες), numiți de romani *greci*, GRAECI, au renunțat în cele din urmă la propriul lor nume etnic, adoptându-l pe acela de *romani*, Ῥωμαῖοι, ROMANI, pe care l-au păstrat cu mândrie și tenacitate până foarte aproape de zilele noastre.

În chip paradoxal, “romanizarea” lumii grecești nu este însă numai consecința slăbiciunii elenismului, covârșit de forța militară și superioritatea politică a Romei, ci și dovada vigoriei lui. Căci romanizarea lumii grecești a fost însoțită de o anumită elenizare

a lumii romane. Înglobând această lume în sfera de autoritate directă a Imperiului lor, romanii înșiși au fost nevoiți să se adapteze și să-și adapteze propriul instrument de dominație, statul, realităților Orientului grecesc. Bogăția și dinamismul economic al orașelor de aici, locuite de o populație, dacă nu totdeauna de origine etnică, în orice caz de limbă și cultură predominant elenică, mentalitatea și tradițiile acestei populații, prestigioasa cultură și rafinamentul stilului ei de viață au influențat, la rândul-le, profund, lumea romană. S-a vorbit, pe bună dreptate, de o anumită orientalizare, în spirit elenistic, a civilizației romane în perioada de sfârșit a antichității. *Graecia capta* nu l-a biruit însă pe învingătorul ei numai în sfera literelor și a artei, cum credea poetul latin Horațiu. Ideologia politică elenistică – a cărei cheie de boltă este conceptul monarhiei universale de drept divin – asociată cu gândirea religioasă a Orientului, activismul economic, arivismul social și accesul la funcții politice ale reprezentanților lumii elenice și elenizate din noile provincii au determinat transformarea lumii romane sub raportul mentalității și stilului de viață. Pentru a-și vedea recunoscută calitatea de om într-adevăr civilizat, orice roman trebuia să se lase modelat de *paideia* elenică, să devină un *πεπαιδευμένος ἀνὴρ*, trebuia, adică, să facă dovada “elenizării” sale pe plan spiritual, însușindu-și limba și cultura greacă.

Două evenimente istorice de importanță fundamentală au accelerat în chip hotărâtor îndoitul proces al romanizării lumii grecești, pe de o parte, al elenizării lumii romane, pe de alta. Cel dintâi a fost *mutarea capitalei Imperiului roman* de pe malurile Tibrului pe ale Bosforului. Constantinopolul, conceput de Constantin, în secolul al IV-lea, ca o a doua Romă, ce nu trebuia să i se substituie neapărat celei dintâi, a sfârșit prin a deveni totuși, prin jocul împrejurărilor istorice, la sfârșitul secolului al V-lea, singura. Transferarea centrului politic al statului roman aici marca biruința părții orientale, a regiunilor grecești ale Imperiului, în viața acestuia. Ea consacra importanța acestei lumi atât în domeniul economiei, cât și în domeniul spiritual, ideologic și cultural. Și era lesne de înțeles că, în pofida îndârjirii lor de a vorbi latina și de a o menține ca limbă oficială a statului, minuscula colonie de conducători romani din noua capitală nu reprezenta decât o minoritate de latinofoni meniți elenizării. Îmbogățite mereu cu elemente orientale, de limbă și cultură greacă, curtea imperială, administrația centrală și provincială de stat, au început prin a tolera greaca ca o a doua limbă a statului și au sfârșit prin a o impune drept singura, în locul latinei. Acest îndelungat proces, desfășurat în perioada cuprinsă între domniile lui Constantin cel Mare (324-337) și Iustinian I (527-565), a devenit ireversibil după căderea Romei (476) împreună cu întreg Occidentul latin sub

dominația “barbarilor” germani. În vremea domniei lui Heraclius (610-641), Imperiul roman, cu centrul la Constantinopol, își exercita efectiv dominația numai asupra lumii grecești și elenizate.

Al doilea eveniment de importanță fundamentală pentru procesul despre care vorbim este *triumful creștinismului*. Recunoscut, de drept, de împăratul Constantin ca una dintre religiile îngăduite în stat, dar preferat, în fapt, fățiș de el, creștinismul devine, sub Teodosie I (379-395), religia oficială a Imperiului, singura formă legitimă de trăire religioasă, pentru oricine dorește să se bucure deplin de toate drepturile unui cetățean roman. Triumful creștinismului, marcat de alianța dintre Imperiul roman și Biserica creștină, a avut drept consecință, printre altele, înfrângerea definitivă a politeismului elenic, privit cu scepticism chiar de intelectualii elini păgâni, câștigați de spiritul filosofic al timpului. Numele însuși de *elen*, devenit sinonim cu *păgân*, va fi de acum înainte abhorat. O nouă conștiință identitară, ale cărei principale componente sunt atașamentul față de ideea imperială romană și fidelitatea față de doctrina creștină, de nedespărțit de acum înainte, înlocuiește vechiul sentiment de solidaritate elenică al lumii grecești. Eșecul încercării lui Iulian Apostatul (361-363) de a restaura în vechile lui drepturi elenismul păgân vădește caracterul ireversibil al acestei mutații. Departe de a submina, cum susține un *topos* cultural greșit, Imperiul roman, creștinismul a contribuit, dimpotrivă, la reînnoirea și revigorarea ideologiei imperiale romane. Triumful creștinismului în plan religios a însemnat triumful ideii imperiale romane în planul vieții și al cugetării politice.

Nu trebuie să uităm totuși că, încă de la începuturile lui, creștinismul era strâns legat de limba greacă. Diaspora iudaică, în mediul căreia el s-a dezvoltat și care l-a răspândit între “neamuri”, așadar între neiudei, folosea în chip curent, cu precădere, această limbă. Primele scrieri creștine au fost elaborate în grecește. În greacă au fost formulate definitiv principiile fundamentale ale noii doctrine religioase. Mai mult decât atât, filosofia greacă servise la formarea arsenalului conceptual al creștinilor, îi ajutase să dea expresie în termeni filosofici și teologici universali viziunii lor despre lume, om și divinitate, le permisesse să o facă accesibilă și mediilor cultivate ale societății la un nivel intelectual corespunzător celor mai înalte exigențe ale vremii, le dăduse puterea de a-i converti pe necreștini nu numai prin apel la afectivitate, ci și la cugetare. Această tendință se manifestase, de altfel, și în viața culturală a lumii iudaice; e suficient să reamintim că Vechiul Testament fusese tradus în greacă în epoca elenistică. Limba

greacă dobândise astfel statutul privilegiat al unei limbi sacre, era considerată limbă a revelației dumnezeiești. După ce au izbutit să înfrângă elenismul pe teren religios, creștinii au operat reconcilierea între doctrina lor și cultura elenică, procedând la valorificarea critică a prestigioasei ei moșteniri. Retorica și filosofia greacă au fost reabilitate, sub condiția ca ele să fie privite drept simple mijloace de cultivare a expresiei și de afinare a gândirii în scopul pregătirii spiritelor pentru a accepta adevărurile doctrinei creștine sau pentru a-i conferi acesteia consistență intelectuală și strălucire literară. Cei cărora li se datorează această reconciliere sunt, în primul rând, așa-numiții Sfinți Părinți capadocieni ai Bisericii: Vasile cel Mare al Cezareei (cca 330-379), fratele lui, Grigore al Nyssei (m. cca 394) și bunul lui prieten, Grigore din Nazianz (325-389). În această ordine de idei, e destul să cităm aici, din vasta lor operă, scrierea parenetică elaborată de Sfântul Vasile cel Mare pentru a arăta cum trebuie și cum pot să tragă folos tinerii creștini din lectura literaturii grecești clasice. Înfrângerea elenismului, ca religie, de către creștinism nu a dus, așadar, nici la înlăturarea limbii literare, nici la repudierea integrală a culturii grecești. Ele au reușit să-și mențină și chiar, puse în slujba Bisericii creștine, să-și întărească pozițiile pe teren lingvistic și cultural.

Asocierea ideii imperiale romane cu religia creștină și cultura grecească a dat naștere acelei sinteze de civilizație pe care o numim, cu un termen modern, de obârșie occidentală, *bizantină* și care a înflorit, vreme de un mileniu, în bazinul răsăritean al Mediteranei, în Orientul Apropiat și Mijlociu, în Peninsula Balcanică și în spațiul pontic. Pe această vastă arie geografică s-a afirmat Roma cea nouă, purtătoare a tradiției de stat romane, îmbrăcate în hainele limbii și ale culturii grecești și însuflețite de spiritul creștinismului. Imperiul roman, devenit *romeic*, prin treptata sa grecizare, a păstrat întotdeauna, cu mândrie, numele și conștiința originii sale: βασιλεία τῶν Ῥωμαίων, IMPERIUM ROMANORUM, Ῥωμανία, ROMANIA. În asemenea măsură s-au identificat bizantinii cu trecutul roman încât ei se prezentau în fața lumii nu numai drept moștenitori ai Romei, ci drept singurii ei moștenitori legitimi, singurii romani adevărați. După pierderea Occidentului, cucerit de germani, desprinderea de Imperiu a teritoriilor romanizate din Peninsula Balcanică, unde se formează statele sud-slavilor și cel al bulgarilor slavizați, a dus la restrângerea conținutului noțiunii de *romani*; termenul Ῥωμαῖοι, ROMANI, desemnează acum numai cetățeni ai Imperiului vorbitori nativi de limbă greacă ori barbari deplin asimilați. Procesul elenizării Imperiului roman, cu capitala la Constantinopol, se încheie în secolul al VII-lea.

“Devenind elinofon, Imperiul roman de răsărit a devenit Imperiul bizantin” (DAGRON, 23). Dar fidelitatea Bizanțului față de originile sale romane s-a manifestat nu numai prin conservarea orgolioasă și îndârjită a numelui latin al împărăției și al cetățenilor ei. Limba latină însăși a fost păstrată, o vreme, ca limbă oficială, în anumite sectoare ale vieții de stat. Astfel, în armata bizantină, în secolul al VII-lea, comenzile mai erau încă date în latinește. Inscripții monetare latine sunt cunoscute numismaticii bizantine până în secolul al XI-lea. În sfârșit, aclamații și formule oarecum rituale din ceremonialul aulic bizantin, din ceea ce s-a numit „liturghia imperială” bizantină, o formă de proslăvire a instituției monarhului “uns de Dumnezeu” și de revelare a temeiurilor autorității sale, erau rostite în limba latină chiar în secolul al X-lea. Iar sintagme juridice și termeni de drept latini fac, în secolul al XI-lea, obiectul comentariilor lui Mihail Psellos într-un mic tratat versificat despre legi. E vorba totuși numai de reminiscențe ale trecutului roman al Imperiului.

În schimb, cunoașterea aprofundată a limbii latine dispare treptat din Bizanț. IOAN DIN LYDIA, pare să fi fost, în secolul al VI-lea, ultimul intelectual cu o serioasă formație latină. În același secol, GRIGORE CEL MARE, aprocrisiar în Constantinopol se plânge (597) că nu găsește pe nimeni în acest oraș care să traducă bine din greacă în latină și din latină în greacă (Epistulae, VI, 27, la DAGRON, 36). Asemenea fapte i-au determinat pe cercetători să conchidă că diversele forme de supraviețuire a limbii latine în Bizanț, în perioada următoare secolelor VI-VII, sunt numai expresia conservatorismului, a dorinței bizantinilor de a marca, pe această cale, ascendența lor politică romană. Nu mai poate fi vorba, așadar, acum de o influență directă a limbii latine asupra celei grecești, ci de menținerea unor formule stereotipe, tradiționale, în sectoare tehnice ale vocabularului.

Transformarea limbii grecești în instrument oficial al vieții de stat care se substituie latinei a determinat însă îmbogățirea ei cu elemente lexicale de origine latină, prin decalcurile și împrumuturile de care aminteam. Această îmbogățire s-a produs treptat, de-a lungul mai multor secole, pe diferite căi, la diferite niveluri ale societății și în grade diferite în fiecare dintre regiunile Imperiului roman. Intrarea cuvintelor de origine latină în limba greacă a fost, în bună măsură, rezultatul inițiativei lumii grecești însăși. Grecii nu au cunoscut bilingvismul de masă; ei foloseau în chip curent propria lor limbă în raporturile cu autoritățile romane, iar acestea tolerau faptul, făcând treptat concesii de la norma folosirii exclusive a limbii latine în viața de stat. În mod firesc însă, grecii au introdus în limba lor cuvinte și expresii latine desemnând, mai ales, instituțiile

căroră ei trebuiau să li se supună, normele juridice căroră ei trebuiau să se conformeze potrivit legilor romane, alte elemente ale civilizației romane în care ei se integraseră. La rândul lor, autoritățile romane s-au văzut obligate să folosească limba greacă în raporturile lor cu populația din zona orientală, elenică și elenizată, a Imperiului. Lucrul era înlesnit de obligativitatea cunoașterii limbii grecești, ca limbă de cultură, pentru elita societății romane. Romanii înșiși, întreprinzând traduceri ale unor texte de lege, edicte, hotărâri judecătorești au introdus în limba greacă, de ei folosită, cuvintele latine necesare. La capătul acestui proces de îmbogățire lexicală, din inițiativă greacă și romană deopotrivă, ajuns la apogeu în secolele VI-VII, limba greacă devenise aptă să se substituie celei latine în viața statului roman, în toate domeniile.

Elenizarea Imperiului roman în Răsărit, prin adoptarea limbii grecești ca limbă de stat, nu este însă singura înnoire caracteristică Bizanțului. Atât în structura politică și administrativă, cât și în viața socială și economică, precum și în sfera vieții spirituale, Bizanțul prezintă elemente de noutate. Ele sunt rezultatul firesc al evoluției istorice, răspunsul necesar la imperativele acesteia. Rod al unei sinteze originale, Bizanțul înseamnă mai mult decât simpla însumare a tradiției politice romane, a creștinismului și a culturii grecești. Instituțiile romane au suferit, în cadrul sintezei bizantine, transformări importante, unele și-au schimbat radical structura și funcțiile, altele au dispărut, pur și simplu. Importante transformări, un adevărat salt calitativ în acest sens, se înregistrează în secolul al VII-lea. Concomitent cu adoptarea limbii grecești ca limbă de stat, Heraclius și succesorii săi imediați reformează radical sistemul administrativ constantinian, instituind așa-numitul regim al temelor. Imperiul este împărțit în districte, numite, cu termenul sinonim celui ce desemnează mari unități ale armatei de recrutare provincială, *teme*, puse sub ocârmuirea unui comandant militar, înzestrat și cu atribuții civile. Principiul constantinian al separării puterilor civilă și militară este, așadar, abolit, din motive asupra căroră nu e necesar să stăruim aici. Pentru mulți cercetători, reforma lui Heraclius reprezintă adevăratul act de naștere al Bizanțului. De-a lungul secolelor sale de existență, Imperiul bizantin va cunoaște desigur și alte reforme, restructurări de instituții, modificări de legislație, transformări în organizarea militară, niciuna însă nu va avea semnificația istorică de act fondator a reformei lui Heraclius.

Caracteristică pentru Imperiul bizantin este tendința de a masca toate aceste prefaceri prin conservarea terminologiei instituționale tradiționale. Bizanțul dorește să

se prezintă în fața lumii ca o entitate eternă, imuabilă, ca Imperiu roman și creștin merit să dăinuiească veșnic. Ca urmare, denumirile latine, moștenite din trecutul Imperiului roman, ajung să desemneze, în fapt, instituții cu totul noi. Sensurile cuvintelor latine se schimbă radical, conținutul noțional al acestor cuvinte este pur bizantin și suferă, la rândul lui, chiar pe teren grecesc, evoluții, transformări. Nu o dată, latinismele sunt asociate cu cuvinte sau mijloace de derivare pur grecești, intră în componența unor noi creații lexicale bizantine. Se pot astfel înregistra până foarte târziu ecouri îndepărtate ale influenței lexicale latine, semne ale romanității Bizanțului, componentă esențială a identității sale.

Dar nu numai *politeia* romană a fost transformată de Imperiul bizantin într-o structură de stat cu totul nouă, originală. Limba greacă însăși, instrumentul de expresie culturală propriu Bizanțului a căpătat și ea caractere distinctive. În virtutea unei tendințe interne firești, greaca folosită curent, limba vorbită în viața de toate zilele a evoluat, dând naștere limbii neogrecești, al cărei proces de formație s-a încheiat, în linii mari, în secolul al X-lea. Nu dispunem însă, până în secolul al XII-lea, de texte mai întinse, așternute în scris, în această limbă. Numai accidental întâlnim, înainte de această dată, inserate în operele scriitorilor bizantini, mostre de neogreacă, fragmente de cântece populare, reproduceri de fraze scurte, proverbe și expresii neogrecești. Organul lingvistic al culturii bizantine este o greacă artificială, „moartă”, limba textelor literare antice, deprinsă de intelectualii bizantini în școală. Atât textele cancelariei de stat, cât și literatura bisericească și laică sunt elaborate în această limbă. Continuând tradițiile literaturii grecești din antichitatea târzie, bizantinii practică o *koiné* – limba comună din epoca elenistică – aticizantă. Diglosia bizantină, coexistența unei limbi fosilizate, de cultură cu o limbă vie, de comunicare curentă, avea să lase urme adânci în istoria culturii neelenice, devenind o sursă de mari dificultăți pentru creatorii literaturii grecești moderne. Problema lingvistică a fost până târziu, în Grecia, subiect de vii discuții și dispute aprige între partizanii limbii populare (*δημοτική*), neogreaca vorbită de mase și adepții limbii literare pure (*καθαρεύουσα*), arhaizante, impuse de tradiția culturală.

Limba literaturii bizantine este un instrument complex, elaborat după modelul scrierilor eline antice și al Scripturilor creștine, a căror limbă, cum se știe, este mai apropiată de cea vorbită în secolele I-II decât limba literaturii aceleiași perioade, de orientare clasicizantă. Norma limbii literare bizantine, elaborată pe baza acestor

modele, nu excludea folosirea unor cuvinte latine. Marii istorici greci din perioada dominației romane – Polibiu, Dio Cassius, Appian, Plutarh și alții – manifestaseră față de istoria Romei un interes deosebit, însoțit adeseori de admirație și simpatie. Unii dintre ei își însușiseră chiar foarte bine limba latină. Scriind despre realități romane, folosind documentație istorică latină, ei erau nevoiți, firește, să recurgă la termeni noi cu care să le desemneze. Au rezolvat această problemă fie prin procedeul decalcului lingvistic, fie prin împrumut propriu-zis. În general, din scrupulul purismului literar elenic, ei au preferat decalcul lingvistic. Încă înainte de nașterea Bizanțului, limba literaturii grecești păgâne, pe care bizantinii o folosesc drept model și pe care continuă să o cultive, dispunea, așadar, de un tezaur de cuvinte latine. Bizantinii îl preiau și-l îmbogățesc. În operele scriitorilor greci creștini din secolele III-IV, celălalt model literar și lingvistic al scriitorilor bizantini, latinismele erau și mai numeroase, întrucât, la începuturile ei, creația literară creștină se comporta mai liber față de norma retorică, punând spontan în valoare resursele expresive ale limbii vorbite. Foarte curând însă și literatura religioasă creștină intră în tiparele retorismului clasicizant.

Influența latină s-a exercitat la ambele niveluri ale limbii grecești: atât la nivelul literar, prin scriitori, cât și la nivelul limbii curente, vorbite de popor în viața de toate zilele. Pe măsura diferențierii celor două niveluri, pe măsura îndepărtării limbii vorbite de cea scrisă, chiar din secolul al II-lea a.Chr., devine tot mai evidentă deosebirea dintre tratamentul aplicat cuvintelor latine în greaca populară, pe de o parte, în cea cultă, pe de alta: cea dintâi le asimilează complet, desfigurându-le adesea, cea de a doua păstrează cu mai multă grijă amintirea formei lor originare. Variantele cultă și populară ale aceluiași cuvânt, coexistente uneori simultan în texte, dovedesc acest lucru.

Dar și limba latină a evoluat. Expresia lingvistică latină a Imperiului este și ea dublă: pe de o parte, latina clasică, pe de alta, latina vorbită, „vulgară”, în tranziție către idiomurile romanice. Latinismele din greacă provin, așadar, fie din textele literare propriu-zise, fie, cele mai multe, din documentele oficiale, juridice și administrative, fie din limba vorbită curent în viața de toate zilele. Pe măsura creșterii rolului romanității balcanice în viața statului, în perioada tranziției de la Imperiul roman la Imperiul bizantin, a crescut și numărul latinismelor din greacă provenite din latina vorbită în provinciile balcanice ale Imperiului. Latinismele pătrunse în limba greacă și folosite de scriitorii bizantini poartă semnele originii lor, fie ea „clasică” literară, fie vulgară, în particular balcanică sau dunăreană.

Cele de mai sus sugerează, credem, îndeajuns, importanța și complexitatea cercetării influenței latine în lexicul bizantin. În cele ce urmează ne propunem să prezentăm pe scurt principalele direcții în care s-au desfășurat până acum cercetările, să înfățișăm critic rezultatele mai importante la care s-a ajuns, să arătăm care sunt sarcinile și perspectivele acestui gen de preocupări științifice.

Cercetarea latinismelor din greaca bizantină.

Lexicografia

Studiul latinismelor din greaca bizantină a debutat prin cercetări de natură lexicografică. Constatăm chiar la scriitorii bizantini care folosesc cuvinte de origine latină preocupări științifice, semantice, filologice și etimologice, legate de acestea. Ei încearcă să definească sensul latinismelor, să le precizeze forma corectă, să le determine uneori etimologia. Unul dintre cei mai interesanți reprezentanți ai acestei direcții este Ioan Laurențiu Lidianul, Ioannes LYDOS, funcționar erudit al prefecturii pretoriului din Constantinopol, din vremea lui Iustinian, poate cel din urmă cunosător autentic de limbă și literatură latină din Bizanțul timpuriu și un dârz apărător al folosirii latinei ca unică limbă oficială. Preocupări sistematice de studiere lexicografică a latinismelor atestă glosarele juridice bizantine în care este explicată terminologia latină a dreptului roman și care au servit la elaborarea terminologiei dreptului bizantin. Aceste preocupări se reflectă și în scholiile la colecțiile bizantine de legi, ca de pildă în scholiile la BASILICALE. Un rod impunător al acestor preocupări lexicografice bizantine îl reprezintă vestitul Lexicon SUDA, vastă operă de caracter enciclopedic elaborată în secolul al X-lea, cuprinzând explicarea unor nume proprii și comune, rânduite alfabetic. Dacă acest lexicon este accesibil acum, în ediția critică de înalt nivel științific datorată Adei ADLER, celelalte lexicoane juridice de care am amintit și cărora L. BURGMANN le-a consacrat cândva un important studiu nu sunt încă toate editate corespunzător exigențelor filologice contemporane. Contribuțiile lexicografice bizantine la studiul latinismelor sunt valoroase nu atât prin propriul lor conținut științific, cât, mai curând, ca izvoare pentru cunoașterea latinismelor din greaca bizantină și pentru aprecierea culturii latine a scriitorilor care le folosesc.

Lexicografia bizantinologică modernă s-a ocupat și ea de cuvintele de origine latină din greaca bizantină. Unul dintre cei dintâi erudiți care a acordat atenție

împrumuturilor grecești din latină a fost Martin CRUSIUS. În opera sa *Turco-Graecia*, apărută în 1584, umanistul german, călător în Răsărit, unde a servit încercările Bisericii luterane de a-și apropia Biserica ortodoxă, vorbește despre aceste împrumuturi pe baza informațiilor date de un constantinopolitan, ZYGOMALAS, notar al Marii Bisericii. În 1601, francezul Nicolas RIGAULT elaborează un glosar al vocabularului militar bizantin, intitulat în chip semnificativ *Taktikon mixobarbar*. El înregistrează aici termeni grecești bizantini de proveniență latină sau de alte proveniențe străine, explicându-le sensul. Dar pasul hotărâtor în direcția dezvoltării lexicografiei bizantine moderne a fost făcut de marele erudit francez Charles DU FRESNE sieur DU CANGE, considerat unul dintre părinții bizantinologiei moderne. Al său *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis* (Lyon, 1688) este, în fapt, o vastă enciclopedie a culturii și civilizației bizantine, care nu și-a găsit încă echivalentul științific în timpurile noastre. Deși în multe privințe depășit, dicționarul lui DU CANGE este încă indispensabil oricărui bizantinist. Cuvintelor latine înregistrate de el le este definită valoarea semantică, le este deslușită ipotetic etimologia, le sunt reproduse variantele atestate în texte. Evident, opera lui DU CANGE nu epuizează materialul lexical bizantin, trimiterile se fac la ediții socotite azi învechite, nu o dată chiar la manuscrisele consultate de autor, unele rămase încă inedite. Considerațiile acestui umanist despre evoluția cuvintelor analizate, despre schimbările de sens suferite de ele s-au dovedit uneori, în lumina cercetărilor întreprinse în secolele următoare, insuficient fondate. Etimologiile propuse sunt, nu o dată, greșite, chiar când e vorba de cuvinte latine. Elaborarea noului DU CANGE este astăzi una dintre preocupările centrale ale Asociației Internaționale a Bizantiniștilor. Un loc însemnat în lexicografia bizantină îl ocupă dicționarul lui E.A. SOPHOCLES, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, a cărui primă ediție a apărut la Boston, în 1870, iar a doua la Cambridge, Massachusetts, în 1887, după care a fost reeditat în mai multe rânduri. Este singurul dicționar mai nou al limbii grecești bizantine de care dispunem. El nu este totuși complet, nu este un dicționar de tip enciclopedic ca acela al lui DU CANGE, nu oferă explicații amănunțite asupra sensului unor termeni ce desemnează realii, nu înregistrează anumite forme. SOPHOCLES indică etimologia latină a numeroase cuvinte bizantine. Deși susceptibil de îmbunătățiri considerabile, dicționarul lui SOPHOCLES rămâne și astăzi un instrument de lucru indispensabil bizantiniștilor. Foarte bogat și științific întocmit este dicționarul limbii literaturii patristice grecești, întocmit de G.W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*,

Oxford, 1961. Fără să fie nici el conceput ca o enciclopedie sau ca un dicționar de tip tezaur, ci numai ca un instrument de lucru pentru cititorii textelor patristice, acest dicționar înregistrează un număr însemnat de latinisme din greaca epocii romane și bizantine. Autorul nu ia, desigur, în considerare întreaga literatură bizantină, ci numai textele religioase sau interesante pentru cercetarea lexicului teologic și ecleziastic grecesc. Ancheta se oprește la Teodor Studitul (759-826). Nu vom stăruia aici asupra dicționarelor consacrate limbii grecești din epoca anterioară perioadei bizantine, ca acela al lui LIDDELL-SCOTT, bogat totuși în termeni latini întâlniți la scriitorii greci din epoca romană și nu ne vom ocupa nici de lexicografia literaturii neo-testamentare, în care se întâlnesc, de asemenea, termeni latini. O mențiune deosebită merită, în schimb, lucrările lexicografice consacrate latinismelor din textele păstrate în papiri. Vom aminti aici vastul dicționar al lui Fr. PREISIGKE și E. KIESSLING, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden mit Einschluss der griechischen Inschriften, Aufschriften, Ostraka, Mumienbilder usw. Aus Ägypten*, vol. I-IV, Berlin-Marburg, 1925-1978, instrument de lucru fundamental, completat de cercetările lexicografice ale lui B. MEINERSMANN, A. WILHELM, A. CAMERON și R. CAVENAILLE, autori ai unor studii-lexicoane despre cuvintele latine din papirii sau inscripțiile grecești din Egipt. Depășind cadrul cercetării noastre, dar foarte important pentru istoria lexicologiei bizantine și foarte util este lexiconul consacrat limbii populare medievale grecești atestate în textele dintre 1100 și 1669, întocmit de venerabilul lingvist grec Emanoil KRIARAS cu ajutorul unui întreg colectiv de discipoli, lucrare în curs de publicare, începând din 1969, la Tesalonic. Dicționar de tip tezaur, înregistrând toate atestările fiecărui cuvânt, dând explicații ample despre fiecare, lexiconul lui Kriaras, ajuns acum la al XIV-lea volum, constituie un impunător monument al lexicografiei bizantinologice.

Alături de aceste contribuții cu caracter general, amintim studiile speciale consacrate latinismelor dintr-un anumit sector al vocabularului grecesc din epoca romană sau bizantină ori celor care se întâlnesc la diferiți scriitori considerați individual. Așa sunt: studiul lui D. MAGIE (1905) despre vocabularul religios și al dreptului public roman și redarea lui în greacă, cele consacrate de GOTZELER lui Dionis din Halicarnas și Polibiu, de SICKINGER lui Plutarh, de ULRICH lui Dio Cassius, elaborate la sfârșitul secolului XIX - începutul secolului XX, ca teze de doctorat.

Nu dispunem, așadar, încă de un *Tezaur* al limbii grecești din epoca bizantină și nici măcar de un inventar complet al tuturor cuvintelor de origine latină întâlnite în

operele scriitorilor bizantini. Întocmirea unui asemenea inventar, cuprinzând toate atestările de cuvinte latine, toate formele lor și explicarea evoluției sensurilor cuvintelor rămâne un deziderat al cercetării științifice.

Cercetarea realităților desemnate de latinisme

Istoria cuvintelor latine din greaca bizantină, precizarea sensului lor exact în diferite momente din istoria Bizanțului reclamă o cercetare ce depășește neîndoielnic hotarele lingvisticii. Întrucât majoritatea termenilor latini intrați în greaca bizantină sunt termeni de civilizație, denumiri de instituții, magistraturi, termeni juridici, termeni aparținând vocabularului tehnic militar ș.a.m.d., sunt de neapărată trebuință studii privind *realia*, realitățile bizantine desemnate de aceste cuvinte. Nu dispunem nici de o *Real-Encyclopădie* a lumii bizantine, ca în cazul antichității greco-romane, după cum nu dispunem nici de un *Tezaur* al limbii grecești bizantine. Progrese serioase în această direcție s-au făcut însă, în secolul XX, mai ales prin studiile de istorie instituțională inaugurate de CHARLES DIEHL și de J.B. BURY, acesta din urmă autor al studiului fundamental *The Imperial Administrative System in the Ninth Century* (Londra, 1911), însoțit de ediția critică a așa numitului *Kletorologion* al lui Filotei, cel mai important izvor documentar intern pentru cunoașterea administrației bizantine din epoca studiată. Fără să ne propunem să urmărim aici în detaliu istoria acestei direcții de cercetare care i-a solicitat intens pe bizantinologi, vom aminti numai că, în vremea din urmă, învățatul francez RODOLPHE GUILLAND a publicat o impresionantă serie de studii monografice consacrate instituțiilor bizantine. Ele au fost grupate, pe măsura apariției lor, în volumele *Recherches sur les institutions byzantines*, vol. I-II, Berlin, 1967 și *Titres et fonctions de l'Empire byzantin*, Londra, 1976. Cercetările lui GUILLAND privesc două aspecte: *aspectul instituțional* – așadar, deslușirea esenței și evoluției instituțiilor, titlurilor și dregătoriilor din statul bizantin de-a lungul întregii sale istorii și *aspectul prosopografic* – adică identificarea deținătorilor titlurilor și dregătoriilor analizate, pomeniți în izvoare și reconstituirea biografiilor lor. Erudiției, râvnei și acribiei lui Rodolphe GUILLAND li se datorează și două prețioase volume de studii despre topografia Constantinopolului (Berlin, 1969), în care autorul identifică și descrie principalele cartiere, monumente, clădiri laice și bisericesti constantinopolitane, inclusiv încăperile palatului imperial, multe purtând nume de origine latină. O contribuție deosebit de importantă la istoria instituțiilor bizantine este lucrarea lui

NIKOLAOS OIKONOMIDES, *Les listes de préséance byzantines des IXe – Xe siècles*, Paris, 1972, cuprinzând atât ediția critică optimă a unor *taktika* (liste de protocol) bizantine din perioada amintită, inclusiv a *Kletorologionului* lui Filotei mai sus amintit, cât și un substanțial comentariu, menit să elucideze structura, originile și evoluția sistemului administrativ bizantin din secolele IX-X în lumina tuturor cercetărilor anterioare, o succintă *Summa* a istoriei instituționale bizantine. Alături de aceste lucrări, amintim, de asemenea, câteva lucrări de sinteză fundamentale privind realii din alte domenii. În ce privește organizarea administrației patrarhale, avem la îndemână azi masivul op al lui JEAN DARROUZÈS, *Recherches sur les offikia de l’Eglise byzantine*, Paris, 1970. În ce privește metrologia bizantină, care nu-i decât continuatoarea – inclusiv sub raport lexical – a celei romane, dispunem azi de manualul lui E. SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie*, München, 1970. Pentru domeniul cancelariei imperiale și al diplomatiei bizantine, de asemenea influențat lexical de latină, de lucrarea lui F. DÖLGER și J. KARAYANNOPOULOS, *Byzantinische Urkundenlehre*, München, 1968. Pentru domeniul terminologiei calendaristice de tratatul lui V. GRUMEL, *La chronologie*, Paris, 1958 (“*Traité d’études byzantines*”, I). Toate aceste lucrări pun în valoare nenumărate alte contribuții anterioare, studii, articole și cărți ale altor cercetători, oferindu-ne imaginea cuprinzătoare a stadiului actual al cercetărilor în fiecare dintre domeniile amintite.

Cercetarea lingvistică

Studierea cuvintelor de origine latină din greaca bizantină din punctul de vedere strict lingvistic implică mai multe direcții de cercetare. Foarte fecundă a fost aceea a examinării lor în perspectiva istoriei limbii neogrecești. Reprezentative pentru această direcție sunt importantele lucrări datorate lui Karl DIETERICH, *Untersuchungen zur Geschichte der Griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrh. n.Chr.*, Leipzig, 1898 și lui ST.B. PSALTES, *Grammatik der griechischen Chroniken*, Göttingen, 1913; cei doi autori folosesc cuvintele împrumutate din latină drept martori ai istoriei limbii grecești. Transformările suferite de aceste cuvinte prin adaptarea la sistemul fonologic și morfologic grecesc pun în evidență tendințele evoluției limbii grecești. Un loc important este acordat în aceste lucrări procedeele de derivare lexicală care s-au impus în limba greacă ca urmare a masivului import de latinisme. O lucrare amplă și foarte temeinică, susținută cu succes ca teză de doctorat, în anul 1978, la Universitatea

din Salamanca, de Enrique GARCIA DOMINGO, a fost consacrată latinismelor din *koiné* atestate în documentele epigrafice din perioada 212 a. Chr. până la 14 p.Chr. Studii speciale au fost consacrate latinismelor din greaca modernă și din greaca populară bizantină de G. MEYER, *Die lateinischen Lehnwörter im Neugriechischen*, Viena, 1895 și M.A. TRYANDAPHYLIDIS, *Die Lehnwörter der Mittelhriegischen Vulgärliteratur*, Strasburg, 1909. Dintre români, profesorul Haralambie MIHĂESCU a consacrat un amplu studiu latinismelor din *Strategikonul* lui Mauriciu și ecoului lor în neogreacă (RESEE, VI, 1968, 3, 481-498, VII, 1969, 1, 155-166, 2, 267-280). Un loc important este acordat latinismelor în lucrarea lui Robert BROWNING, *Medieval and Modern Greek*, Londra, 1969, scurtă istorie a limbii grecești medievale și moderne.

Martori ai tranziției de la latină la limbile romanice, latinismele din greaca bizantină au făcut obiectul unui amănunțit studiu exhaustiv, în perspectiva istoriei latinei vulgare și a romanisticii, datorat aceluiași Haralambie MIHĂESCU. După ce a publicat două fascicule din cercetarea sa în RESEE XVI, 1978, 2, 195-215 și XVII, 1979, 39-60 sub titlul *La littérature byzantine source de connaissances du latin vulgaire*, el le-a inclus, într-o formă definitivă în cartea pe care a consacrat-o latinei din provinciile dunărene ale Imperiului roman. Haralambie MIHĂESCU a acordat o atenție deosebită valorii cuvintelor latine ca temeiuri pentru reconstituirea latinei balcanice.

Cuvintele de origine latină din greaca bizantină au fost studiate și din punctul de vedere comparatist al balcanologiei. Reprezentativ pentru cercetările comparate de lingvistică balcanică este articolul lui Petar SKOK, *Byzance comme centre d'irradiation pour les mots latins des langues balkaniques*, "Byzantion", VI, 1931, 371-378, iar pentru cele de istoria culturii studiul lui Gheorghe MIHĂILĂ, *Sintagma lui Matei Vlastaris și începuturile lexicografiei slavo-române (sex. XV-XVII)*, inclus în volumul de autor *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 261-306, unde se relevă faptul că glosele nomice bizantine au pătruns și în Țările române, în prelucrări slave. Atât în planul studiilor lingvistice propriu-zise, cât și în acela al studiilor de istorie culturală, abordarea comparatistă, balcanologică, a temei deschide perspective deosebit de interesante cercetării, înlesnind evidențierea rolului Imperiului bizantin ca factor de răspândire a unor elemente de limbă și civilizație de sorginte romană în Balcani.

Lucrări de sinteză

Pornind de la studiul cuvintelor de origine latină din greaca epocii romane și bizantine, mai mulți cercetători au elaborat încercări de sinteză privitoare la influența limbii latine asupra celei grecești. Ne vom ocupa de ele în cele ce urmează.

Sub titlul *L'influence du latin sur le grec*, L. LAFOSCADE a publicat în volumul coordonat de J. PSICHARI, *Études de philologie neo-grecque, recherches sur le développement historique du grec*, Paris, 1892, 83-158, un amplu studiu consacrat acestei probleme. Studiul este întemeiat în primul rând pe izvoare epigrafice și are următoarele diviziuni: 1. *Contactele militare*, 2. *Contactele oficiale*, 3. *Contagiunea latinei*, 4. *De la Constantin la Iustinian*, 5. *Uitarea latinei după Iustinian*, 6. *Cauzele rezistenței limbii grecești*. Autorul urmărește raporturile externe dintre greacă și latină: politica lingvistică a împăraților romani, evoluția atitudinii grecilor față de dominația romană, căile de contact între limba latină și limba greacă, cunoștințele de latină ale grecilor și progresul lor, apoi decăderea acestor cunoștințe în epoca ce urmează domniei lui Iustinian. LAFOSCADE acordă atenție cuvintelor și numelor proprii latine pătrunse în limba greacă în perioada analizată mai ales pentru valoarea lor ca martori ai istoriei generale, politice și culturale. În încheierea studiului, autorul trasează însă cu deosebită pătrundere, direcțiile viitoare de cercetări în acest domeniu. El relevă necesitatea întocmirii unui inventar complet al latinismelor din diferitele domenii ale vocabularului limbii grecești de epocă bizantină influențate de limba latină (termeni referitori la armată, drept, administrație etc.). Foarte sugestive sunt considerațiile sale asupra rolului autorității de stat în pătrunderea unor cuvinte latine în limba greacă. Este, de pildă, cazul lat. HOSPITIUM, care dă gr. σπιτι, casă: casele erau unități imobiliare impozabile și de aceea chiar un termen atât de frecvent folosit ca numele locuinței ajunge să fie împrumutat de greacă din latină, limba oficială a fiscului imperial, înlocuind, în limba vorbită, vechile cuvinte grecești οἶκος, οἰκία, οἶκον care desemnează aceeași realitate. Studiul lui Lafoscade este foarte util, concluziile lui sunt corecte, dar, firește, el nu face decât să indice liniile directe, bine concepute, ale cercetărilor viitoare. În aceeași publicație a lui PSICHARIS întâlnim, de altfel, o primă materializare a proiectului enunțat, un lexic al cuvintelor latine din *Novelele* lui Iustinian și din opera lui TEOFIL ANTECESORUL, întocmit de C.C. TRIANDAPHYLIDES și comentat lingvistic de

editor (p. 159-277). Din păcate, comentariul lui PSICCHARIS este mai mult un prilej de vie polemică cu CHADTZIDAKIS în privința unor probleme ale istoriei limbii neogrecești decât o contribuție lexicologică.

Deosebit de temeinică este lucrarea lui LUDWIG HAHN, *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten*, Leipzig, 1906. În acest amplu studiu, autorul urmărește răspândirea culturii și civilizației romane în Orientul grecesc, până în vremea împăratului Adrian. El acordă o deosebită atenție atât decalcurilor grecești după cuvinte latine (*Lehnwörter*), cât și cuvintelor latine adoptate ca atare de greacă (*Fremdwörter*), în care vede, ca și Lafoscade, martori ai influenței romane în lumea orientală elenizată. Este studiată, în capitole consacrate fie unor scriitorii greci păgâni, ca Plutarh, Polibiu, Epictet, fie Noului Testament, influența latină asupra lexicului grecesc. Cartea lui HAHN constituie cea mai profundă și mai documentată cercetare a problemei influenței latine asupra lexicului grecesc, abordate în perspectiva istoriei generale și culturale. Ea oferă un bogat material de referință, dar se limitează la perioada amintită, oprindu-se la domnia lui Adrian, fără să se refere deloc la perioada bizantină. Același autor a dedicat însă aceleași probleme și două studii de mai mică întindere, care ne interesează ceva mai direct. Cel dintâi, intitulat *Zum Sprachenkampf im römischen Reich bis auf die Zeit Justinians*, "Philologus", Supplementband X, 1907, 675-718, la fel de temeinic documentat, privește rivalitatea dintre cele două limbi la demnitatea de limbă oficială a Imperiului. Al doilea studiu, intitulat *Zum Gebrauch der lateinischen Sprache in Konstantinopol*, "Festgabe für Martin von Schanz", Würzburg, 1912, 173-183, însumează toate datele cunoscute în momentul elaborării lui privitoare la folosirea limbii latine în Constantinopol până în vremea lui Iustinian, cărora le adaugă informații asupra conflictului dintre partizanii limbii latine și cei ai limbii grecești. Concluziile acestor lucrări au rămas un bun câștigat al cercetării.

Titlul celui dintâi studiu amintit al lui HAHN a făcut carieră. El a fost reluat de Henrik ZILLIACUS care a publicat, în 1935, la Helsingfors, cartea intitulată *Zum Kampf der Weltsprachen im Oströmischen Reich*. În această lucrare, solid întemeiată pe documente, autorul examinează numeroase aspecte ale soartei limbii latine în Orient în primul mileniu al erei creștine: poziția politică a împăraților romani și bizantini din această perioadă față de problema diglosiei greco-latine, folosirea limbii latine în inscripțiile imperiale bizantine și influența ei asupra limbii inscripțiilor grecești bizantine, prezența latinei în inscripțiile monetare, folosirea latinei și procesul înlocuirii ei de greacă în legislație, justiție și armată. Două capitole foarte cuprinzătoare sunt

consacrate terminologiei juridice și militare bizantine de origine latină. Autorul analizează fiecare latinism din aceste două domenii ale lexicului, iar la sfârșitul lucrării sale oferă o prezentare schematică, sub formă de tabele alfabetice, a termenilor discutați, consemnând și data dispariției lor din texte, în diferite momente istorice din perioada secolelor VI-X. El ilustrează atestarea cuvintelor prin câte o singură trimitere la papyri, texte literare sau alte izvoare. ZILLIACUS a ajuns fără îndoială la rezultate valabile, dar foarte generale. Sfera izvoarelor consultate de el este foarte restrânsă. Dintre scriitorii bizantini ai perioadei de care se ocupă, el i-a folosit numai pe IOAN LYDOS, IOAN MALALAS, TEOFAN MĂRTURISITORUL, CONSTANTIN PORFIROGENETUL ȘI CRONICA PASCALĂ. Pentru papyri, s-a adresat studiilor lui MEINERSMANN, iar pentru termenii latini din legislația lui Iustinian lexicului citat mai sus al lui TRIANDAPHYLLIDIS. Pe de altă parte, autorul și-a delimitat strict cercetarea la vocabularul militar și juridic, domenii ale lexicului grecesc bizantin puternic influențate de latină, dar nu singurele care să fi suferit influența ei. În aceste limite, cercetarea sa este una dintre cele mai serioase și încă foarte utilă. Același autor a întreprins o cercetare asupra folosirii termenilor de împrumut din latină în scrierile hagiografice grecești din secolul al X-lea, subintitulându-și lucrarea „studiu despre tendințele clasicizante din Bizanțul secolului al X-lea” (*Byzantinische Zeitschrift*, 37, 1957, 302-344). Perspectiva stilistică, nouă și originală, în care ZILLIACUS studiază aici soarta latinismelor în literatura hagiografică greacă, transpusă, cum se știe, în secolul al X-lea, în limba arhaizantă a literaturii clasicizante și epurată de “vulgarismele” primei ei redactări, între care și o serie de latinisme, merită să fie reluată și adâncită.

Teza de doctorat a lui Federico VISCIDI, *I prestiti latini nel greco antico e bizantino*, Padova, 1944, este, fără îndoială, cea mai ambițioasă încercare de prezentare a influenței lexicale latine în limba greacă din cele mai vechi timpuri și până în secolul al XI-lea, când, după opinia autorului, influența limbii latine asupra celei grecești încetează și începe influența limbilor romanice. Materialul documentar de bază al lucrării îl constituie cuvintele latine atestate în dicționarele lui DU CANGE și SOPHOCLES. Pe baza acestora, autorul a întocmit un inventar de cuvinte, rămas nepublicat. Comparându-l cu lexiconul lui MEYER, mai sus citat, VISCIDI constată că în greaca bizantină se găsesc 2924 cuvinte de origine latină, dintre care 207 se păstrează și în greaca modernă. În lucrare sunt discutate numai o parte dintre aceste latinisme, cele mai importante, pe care autorul le grupează judicios în următoarele categorii semantice: *termeni militari*,

termeni privind viața statului, termeni juridici, termeni din domeniul metrologiei, termeni privitori la calendarul roman, termeni referitori la curtea imperială, la spectacolele de circ, denumiri de animale, de plante, de veșminte, termeni din diferite alte domenii ale vocabularului. VISCIDI ajunge la concluzia că numai în lexicul militar și politic bizantin s-a făcut simțită în chip deosebit influența limbii latine. Faptul s-ar explica, potrivit lui, prin aceea că numai în aceste domenii romanii au fost superiori grecilor; în altele, ca, de pildă, comerțul, literatura, artele, dimpotrivă, grecii, net superiori romanilor, au furnizat limbii latine elemente de vocabular. Un scurt capitol al lucrării lui VISCIDI este consacrat “criteriilor pentru stabilirea vitalității împrumuturilor din latină”. Aceste criterii, care i-au permis autorului să distingă cuvintele importante ce merită să fie discutate, cuvintele cu adevărat împrumutate, de cele atestate numai întâmplător, sunt: *schimbările fonetice, schimbările de gen, schimbarea sufixelor după tipuri pur grecești, formarea de noi derivate fără corespondent în latină, apariția unor formațiuni analogice pe bază de etimologii populare, intrarea cuvintelor împrumutate în compunere cu elemente lexicale grecești, transformările semantice suferite de latinismele din greaca bizantină care ajung să dobândească semnificații cu totul noi, inexistente în latină, frecvența latinismelor în texte, persistența lor în greaca modernă.* În sfârșit, un capitol important e dedicat cronologiei împrumuturilor. Pe baza inventarului de cuvinte întocmit, după ce repartizează cuvintele pe secolele în care ele sunt atestate, VISCIDI alcătuieste chiar și un grafic al evoluției influenței limbii latine asupra limbii grecești. El susține că influența latină urmează o linie ascendentă până în secolul al II-lea p.Chr., după care scade ușor până în secolul al IV-lea. De atunci înainte însă influența latină crește iarăși vertiginos, ajungând la apogeu în secolul al VI-lea. La fel de brusc, ea descrește apoi sub orice limită atinsă mai înainte, pentru ca, din secolul al VIII-lea, să urmeze din nou un curs ascendent ce culminează, la un nivel similar celui de al II-lea secol, într-al X-lea. După secolul al X-lea, potrivit cercetătorului italian, influența latină asupra lexicului bizantin intră, brusc, în declin.

Pe lângă incontestabilele ei merite, lucrarea lui VISCIDI are și serioase lipsuri, imputabile tendinței autorului de a formula pripit concluzii generale, pe baza interpretării prea puțin critice a materialului lexical supus analizei. Aspectul cel mai vulnerabil al lucrării, la care fac aluzie foarte discret, în prefața lucrării, CARLO TAGLIAVINI, ALDO FERABINO ȘI ALFONSINA BRAUN, membrii juriului tezei, este desigur încercarea de a stabili cronologia creșterii și descreșterii influenței latine în

greaca bizantină. Autorul nu a ținut îndeajuns seama de natura textelor cărora le aparțin cuvintele atestate. Dacă în secolul al X-lea, în care el situează apogeul influenței latine, găsim numeroase latinisme în lexicul bizantin, este pentru că din acest secol datează tratatul lui CONSTANTIN PORFIROGENETUL *Despre ceremonii*, un text care abundă în cuvinte de origine latină, datorită conținutului său: acest tratat se referă la viața de curte și la aparatul de stat bizantin, domenii al căror lexic era puternic influențat de latină. La un examen mai atent, constatăm însă că textul lui Constantin Porfirogenetul este țesut, potrivit unei tehnici literare tipic bizantine, din texte mai vechi ce urcă până în secolul al VI-lea, dacă nu cumva reprezintă chiar, în forma în care ni s-a păstrat, în unicul manuscris de la Leipzig, nu redacția definitivă a operei, ci numai dosarul documentar al autorului, fișele lui de lucru asupra izvoarelor, rămase în mare parte neprelucrate. Multe din latinismele atestate în tratatul *Despre ceremonii* sunt cuvinte arhaice și, în orice caz, ele nu pătrund în greaca bizantină în momentul scrierii acestui tratat. Mai interesante, în cazul lui Constantin Porfirogenetul, sunt transformările semantice suferite, o dată cu realitățile desemnate, de aceste cuvinte de origine latină, începând din momentul intrării lor în limba greacă, în perioada secolelor II-IV, și până în vremea imperialului scriitor. La fel de puțin întemeiată se vedește situarea în timp a momentelor când influența latină în greacă ar atinge, după VISCIDI, cotele ei minime: prima dată, în secolul al IV-lea, după cota maximă din secolul al II-lea și, a doua oară, în secolul al VIII-lea, după cota maximă din secolul al VI-lea. În realitate, nu este vorba de momente în care influența latină asupra limbii grecești a scăzut, ci numai de momente în care literatura bizantină este foarte slab reprezentată, fie pentru că s-au produs prea puține opere noi, fie pentru că, din cele elaborate, nu toate s-au păstrat. În secolul al VIII-lea, de pildă, producția literară este foarte slab reprezentată în Bizanț, pe de o parte, pentru că s-a scris puțin, pe de altă parte, pentru că o serie de opere ale autorilor iconoclaști au fost distruse ulterior de adepții ortodoxiei triumfătoare. Suntem departe de explicațiile lui VISCIDI care atribuie scăderea influenței latine la Constantinopol în această vreme tensiunilor intervenite în raporturile Bizanțului cu Roma. Observații critice se pot face și asupra altor afirmații și concluzii pripite ale autorului. Felul în care el înțelege raporturile dintre latină și greacă și semnificația influenței latine în anumite sectoare ale vocabularului grecesc este oarecum simplist. Așa cum aminteam în paginile precedente, sinteza bizantină este un proces complex și a vorbi despre superioritatea lumii latine în cele materiale, opunând-o superiorității lumii grecești în comerț și lucruri

ale spiritului pentru a explica ponderea influenței lexicale latine în greacă sau a celei grecești în latină, ni se pare cu totul neconvingător. Criteriile propuse de VISCIDI pentru aprecierea vitalității latinismelor în limba greacă nu sunt, nici ele, întru totul acceptabile. Prea puține sunt cuvintele latine cărora scriitorii greci, citându-le, să nu le fi dat o înfățișare greacă, adaptându-le foneticii și morfologiei grecești. Cât privește supraviețuirea în neogreacă, ea este, într-adevăr, un criteriu cert de verificare a vitalității unui cuvânt. Dar, pentru istoricul civilizației bizantine, un latinism aparținând vocabularului administrativ sau juridic al Imperiului, chiar dacă a dispărut ulterior din greacă, este poate mai semnificativ decât unul ce poate fi auzit și azi, într-o formă și cu un sens mai mult sau mai puțin schimbate, în vorbirea curentă a grecilor. Căci un asemenea latinism pune în evidență un element de conștiință identitară, anume acel atașament față de originile sale romane, din care Imperiul bizantin își făcuse o datorie și un titlu de glorie. În sfârșit, dar nu în ultimul rând, întemeierea lucrării numai pe materialul lexical din cele două dicționare citate se repercutează negativ asupra calității ei.

În pofida tuturor acestor neajunsuri, cartea lui VISCIDI rămâne totuși singura tentativă de a surprinde global și sistematic influența latină în lexicul grecesc. De aceea, alături de lucrarea lui ZILLIACUS, pe care însă o ignoră, teza lui VISCIDI este citată mereu, ca o referință bibliografică fundamentală în literatura problemei.

Semnificația istorică a latinismelor din greaca bizantină

În cercetarea problemei raporturilor dintre latină și greacă în perspectiva istoriei generale și a istoriei culturii, deschizător de perspective este studiul lui Gilbert DAGRON, *Aux origines de la civilisation byzantine: langue de culture et langue d'Etat*. "Revue historique", 93, 1969, 241, 23-56. Autorul este cunoscut prin contribuții fundamentale la elucidarea genezei Imperiului bizantin. Urmărind pas cu pas etapele transformării Imperiului roman în Imperiu bizantin, DAGRON pune într-o lumină nouă acest proces. Textele literare, pertinent analizate, dovedesc că, în vremea Antoninilor, se ajunsese la un echilibru între cele două limbi, care-și împărțiseră domeniile supremației: latina era limba *politeii*, a statului și a Dreptului, în vreme ce greaca era limba *paideii*, a culturii dezinteresate. Substituirea latinei prin greacă nu este efectul unei "lupte" între limbi, ci un proces istoric mult mai complex. DAGRON examinează nuanțat, cu multă finețe, cele două tendințe majore din lumea intelectualității grecești,

în care se manifestă, în raport cu atitudinea față de limba latină, două concepții despre limbă și cultură: una, „naționalistă” și puristă, în numele căreia este respinsă „coruperea” limbii și a culturii „dezinteresate” eline, de tip retoric și umanist, prin folosirea latinismelor și alta, universalistă și romanizantă, în numele căreia este acceptată influența latină asupra limbii grecești și care stă la originea prefacerii acesteia într-o limbă a *politeii*, a culturii angajate politic. Un rol fundamental în această evoluție l-a jucat transformarea creștinismului în religie de stat. Ea a impulsionat „politizarea” și romanizarea limbii grecești, limba sacră a Bisericii răsăritene, care asumase misiunea propagării ideii, biruitoare și datorită ei, de unitate și legitimitate romană a Imperiului bizantin. Pe măsură ce, în părțile răsăritene ale Imperiului, greaca devine o limbă a *politeii*, o limbă de stat, în părțile apusene, latina devine, la rândul ei o limbă a *paideii*, o limbă de cultură. Studiul lui DAGRON este unul de istorie a culturii; autorul urmărește atitudinile față de limba latină ale scriitorilor de limbă greacă și politica Imperiului în materie lingvistică, întemeindu-se mai cu seamă pe texte teoretice și nu pe examinarea cuvintelor latine împrumutate de bizantini. Totuși, în încheiere, învățatul francez consideră necesar să traseze un adevărat program de cercetări viitoare asupra influenței latine în lexicul bizantin. El arată că o anchetă minuțioasă ar putea demonstra, pe baza vocabularului impregnat de latinisme al limbii grecești de epocă bizantină, că influența latină nu s-a exercitat numai în domeniile lexicului administrativ și militar. În realitate, pe lângă terminologia instituțională romană, un întreg fond de termeni tehnici latini, referitori la viața materială și cotidiană pătrund în limba greacă. Fenomenul corespunde faptului esențial al unității de civilizație a Imperiului, în pofida diviziunii sale în două arii lingvistice: Orientul grecesc și Occidentul latin. Nu există însă o singură limbă greacă. Potrivit celor două tendințe amintite mai sus, există o greacă „națională”, închisă față de inovații și o greacă „romanizată”, deschisă influențelor latine. Această diviziune corespunde distincției tradiționale între cultura dezinteresată, apolitică, al cărei organ optim de expresie era socotită greaca și civilizația romană, purtătoare de valori politice și juridice specifice, al cărui instrument lingvistic obligatoriu era latina. Greaca „romanizată” este produsul tendințelor populației grecofone din partea răsăriteană a Imperiului de a se afirma politic în propria ei limbă. DAGRON propune, așadar, ca, prin cercetări aprofundate asupra tuturor categoriilor de izvoare, în care să fie detectate cuvintele latine, să se creeze baza documentară necesară unei lucrări menite să deslușească sensul istoric al împrumuturilor lingvistice din latină în greaca

bizantină, semnificația culturală și politică a acestui proces. Autorul se arată nesatisfăcut de încercările “fie prea modeste, fie prea ambițioase” întreprinse până acum în domeniu, încercări de care am avut prilejul să ne ocupăm în paginile precedente.

Între contribuțiile mai recente privind global, cu precădere din punct de vedere lingvistic, problema raporturilor dintre latină și greacă se numără cele două articole semnate de profesorul H. MIHĂESCU, *La lingua latina e la lingua greca nell'Impero bizantino*, “Atene e Roma”, XVIII, 304, 144-153 și *Die Lage der zwei Weltsprachen (Griechisch und Latein) im Byzantinischen Reich des 7. Jhdts. als Merkmal einer Zeitwende*, “Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz”, Berlin, 1976, p. 95-100. Autorul pune în evidență faptul că, în secolul al VII-lea, destinul limbii grecești ca limbă de stat este definit în chip ireversibil datorită întreruperii relațiilor Imperiului cu Apusul, după domnia lui Mauriciu (582-602) și a lui Phokas (602-610) și datorită despărțirii populației romanizate din provinciile danubiene de trupul Imperiului, în urma invaziei și statornicirii slavilor în Sud-Estul Europei. În sfârșit, vom aminti aici raportul lui Marcello GIGANTE, *Significato della cultura latina a Bisanzio*, Atena, 1976, prezentat la al XV-lea Congres internațional de studii bizantine. Autorul prezintă stadiul cercetării problemei răspândirii culturii și literaturii latine în Imperiul bizantin, în decursul întregii sale istorii. El se ocupă de cunoștințele de limbă latină ale bizantinilor, de circulația literaturii latine, de traduceri bizantine din latină. GIGANTE dă și bibliografia problemei, de la vechea dizertație a lui WEBER despre traduceri din latină în greacă (1852), încă utilă, până la articolul lui HEMMERDINGER despre literatura latină la Constantinopol până în vremea lui Iustinian (*Polychordia*, Amsterdam, 1966, 174-178).

Studii științifice remarcabile au lămurit o serie întreagă de aspecte ale raporturilor dintre limba latină și limba greacă în perioada Imperiului roman târziu și în perioada bizantină. Avem astăzi o imagine destul de exactă despre situația și chiar despre sensul istoric general al împrumuturilor din latină în lexicul grecesc al acestei perioade. Totuși, sarcini importante incumbă încă cercetării științifice. Așa cum remarca, pe bună dreptate, Gilbert DAGRON, contribuțiile la cercetarea problemei latinismelor din greaca bizantină sunt fie prea modeste, fie prea ambițioase. Limitate în chip excesiv la anumite domenii ale vocabularului, la anumiți autori, lucrările „modeste” tratează cuvintele în spirit lexicografic, atomar, mult prea analitic. E vorba de un

demers necesar, desigur, cu condiția ca el să se desfășoare în perspectiva sintezei viitoare. Așa cum am mai amintit, ne lipsește atât *dicționarul de tip tezaur* al limbii grecești bizantine, cât și *enciclopedia realităților* bizantine. În vederea alcătuirii acestor instrumente de lucru, a căror necesitate e din ce în ce mai des evocată de bizantiniști, ar trebui să se desfășoare, după un plan bine coordonat, o serie întregă de anchete lexicale. Cât privește lucrările „ambicioase”, ele își propun elaborarea unei sinteze înainte de a-și fi asigurat baza documentară necesară, sărind peste etapa analizei minuțioase a materialului lexical. În sfârșit, oricât de utile și de importante ar fi acele contribuții care își propun și, adesea, reușesc să elucideze aspecte ale latinei vulgare sau ale istoriei limbii neo-grecești cu ajutorul cuvintelor latine din lexicul grecesc bizantin, ele interesează bizantinologia numai tangențial. André MIRAMBEL în domeniul istoriei limbii, Gilbert DAGRON în domeniile istoriei generale și al istoriei culturii și civilizației au atras atenția asupra necesității de a se face eforturi mai mari în vederea lămuririi, cunoașterii mai aprofundate a limbii și culturii bizantine în sine, ca realități bine individualizate istoric, originale*.

* Studiul de față are la bază capitolul introductiv al tezei mele de doctorat *Cuvinte latine la scriitorii bizantini din sec. VI-X*, în elaborarea căreia mi-au fost de mare folos sfaturile, biblioteca și spiritul critic ale neuitatului nostru magistru, Acad.Prof.Al.Elian. Substanța tezei, nepublicate până acum integral, a fost valorificată parțial și prin alte publicații. Vezi: N.Ș.TANAȘOCA, *Remarques sur les latinismes de l'historiographie byzantine*, RESEE 23, 3, 1985, p. 241-248; *Imperial Ideology and Classicizing Rhetoric Byzantine Historical Writing, "Politics and Culture in Southeastern Europe"* edd. Răzvan Theodorescu și Leland Conley Barrows, UNESCO, „Studies on Science and Culture”, Bucharest, 2001, p. 17-45. Din bibliografia cea mai recentă a problemei, nu mi-au fost încă accesibile dicționarul elaborat de Erich TRAPP și colaboratorii săi (W. Hörandner, J. Diethart, A. Steiner-Weber, E. Schiffer, M. Chassiotou-Panayotopoulos, S. Schönauer et al.), *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, Wien 1994-, în curs de publicare în fascicule sub egida Academiei Austriace de Științe, nici lucrările lui Bruno ROCHETTE, mai ales cartea sa *Le latin dans le monde grec: recherche sur la diffusion de la langue et des lettres latines dans les provinces hellénophones de l'Empire romain*, Bruxelles, 1997. N.Ș.T.

Lista lucrărilor citate

ADLER, Ada, *Suidae Lexicon*, edidit Ada Adler, I-V, Lipsiae, 1928-1938

BROWNING, Robert, *Medieval and Modern Greek*, Londra, 1969

BURGMANN L., *Byzantiniusche Rechtslexika*, Fontes Minores II, Herausgegeben von Dieter Simon, Frankfurt, 1977, p. 87-146

BURY, J.B., *The Imperial Administrative System in the Ninth Century* (Londra, 1911),

BURY, J.B., *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, Londra, 1911

CAMERON A., *Latin Words in the Greek Inscriptions of Asia Minor*, in *American Journal of Philology*, 52, 1931, p. 232-262

CAVENAILLE R., *Influence latine sur le vocabulaire grec d'Égypte*, *Chronique d'Égypte*, XXVI, 1951, p. 391-404

CAVENAILLE R., *Le latin d'Égypte et son influence sur le grec*, Liège, 1948 (disertație inedită)

CRUSIUS, Martin, *Turco-Graecia*, 1584

DAGRON, Gilbert, *Aux origines de la civilisation byzantine: langue de culture et langue d'Etat*, "Revue historique", 93, 1969, 241, 23-56.

DARROUZÈS, JEAN, *Recherches sur les offikia de l'Eglise byzantine*, Paris, 1970

DIEHL, Charles, *Étude sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne*, Paris, 1888

DIEHL, Charles, *Justinien et la civilisation byzantine au VI-e siècle*, Paris, 1901

DIETERICH, Karl, *Untersuchungen zur Geschichte der Griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrh. n.Chr.*, Leipzig, 1898

DIETERICH, Karl, *Untersuchungen zur Geschichte der Griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrh. n.Chr.*, Leipzig, 1898

DÖLGER, Franz și J. KARAYANNOPOULOS, *Byzantinische Urkundenlehre*, München, 1968

DU CANGE, Charles DU FRESNE sieur, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lyon, 1688

GARCIA DOMINGO, Enrique, *Latinismos en la koiné (en los documentos epigraficos desde el 212 a.J.C. hasta el 14 d.C.). Grammatica y léxico griego-latino, latino-griego*, Burgos, 1979.

GIGANTE, Marcello, *Significato della cultura latina a Bisanzio*, Atena, 1976, raport prezentat la al XV-lea Congres internațional de studii bizantine.

GÖTZELER, Ludwig, *Animadversiones in Dionysii Halicarnasensis Antiquitates Romanae*, I-II, München, 1893-1894

GÖTZELER, Ludwig, *De Polybii elocutione*, Würzburg, 1887

GRUMEL, Venance, *La chronologie*, Paris, 1958 (“Traité d’études byzantines”, I)

GUILLAND două prețioase volume de studii despre topografia Constantinopolului (Berlin, 1969)

GUILLAND, Rodolphe, *Recherches sur les institutions byzantines*, vol. I-II, Berlin, 1967

GUILLAND, Rodolphe, *Titres et fonctions de l’Empire byzantin*, Londra, 1976.

HAHN, Ludwig, *Rom und Romanismus im griechisch-römischen Osten*, Leipzig, 1906.

HAHN, Ludwig, *Zum Gebrauch der lateinischen Sprache in Konstantinopol*, “Festgabe für Martin von Schanz”, Würzburg, 1912, 173-183

HAHN, Ludwig, *Zum Sprachkampf im römischen Reich bis auf die Zeit Justinians*, in *Philologus* suppl.Bd. 10, 1907, P. 675-718

HEMMERDINGER despre literatura latină la Constantinopol până în vremea lui Iustinian (Polychordia, Amsterdam, 1966, 174-178)

KRIARAS, Emanoil, *La diglossie des derniers siècles byzantins. Naissance de la littérature néo-hellénique*, raport la al XIII-lea Congres internațional de studii bizantine, Oxford, 1966

KRIARAS, Emanoil, *Lexiko mesaionikes demodus grammateias*, Tesalonic, 1969-

LAFOSCADE L., *L'influence du latin sur le grec*, în volumul coordonat de J. PSICHARI, *Études de philologie neo-grecque, recherches sur le développement historique du grec*, Paris, 1892, 83-158,

LAMPE, G.W.H. *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961

LAMPE, G.W.H., *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, 1961

MAGIE, David, *De Romanorum iuris publici sacrique vocabulis sollemnibus in Graecum sermonem conversis*, Leipzig, 1905

MEINERSMANN, B., *Die lateinischen Wörter und Namen in den griechischen Papyri*, Leipzig, 1927

MEYER, G. *Die lateinischen Lehnwörter im Neugriechischen*, Viena, 1895

MIHĂESCU, H. *La lingua latina e la lingua greca nell'Impero bizantino*, "Atene e Roma", XVIII, 304, 144-153

MIHĂESCU, H., *Die Lage der zwei Weltsprachen (Griechisch und Latein) im Byzantinischen Reich des 7. Jhdts. ale Merkmal einer Zeitwende*, "Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz", Berlin, 1976, p. 95-100.

MIHĂESCU, Haralambie, *La littérature byzantine source de connaisasance du latin vulgaire*, RESSE XVI, 1978, 2, 195-215 și XVII, 1979, 39-60

MIHĂESCU, Haralambie, *Les éléments latins du Strategikon de Maurice et leur écho en néogrec*, RESEE, VI, 1968, 3, 481-498, VII, 1969, 1, 155-166, 2, 267-280.

- MIHĂILĂ, Gheorghe, *Sintagma lui Matei Vlăstariș și începuturile lexicografiei slavo-române (sex. XV-XVII)*, inclus în volumul de autor *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 261-306,
- MIRAMBEL, André, *La langue grecque modern. Description et analyse*, Paris, 1959
- OIKONOMIDES, NIKOLAOS, *Les listes de préséance byzantines des IXe – Xe siècles*, Paris, 1972
- PREISIGKE, Fr. și E. KIESSLING, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden mit Einschluss der griechischen Inschriften, Aufschriften, Ostraka, Mumienschilder usw. Aus Ägypten*, vol. I-IV, Berlin-Marburg, 1925-1978
- PSALTES, ST.B., *Grammatik der griechischen Chroniken*, Göttingen, 1913
- SCHILBACH, *Byzantinische Metrologie*, München, 1970
- SICKINGER, Ant., *De linguae Latinae apud Plutarchum et reliquiis et vestigiis*, Freiburg i.Br., 1883 (dizertație la Heidelberg)
- SKOK, Petar, *Byzance comme centre d'irradiation pour les mots latins des langues balkaniques*, "Byzantion", VI, 1931, 371-378,
- SOPHOKLES, E.A., *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B.C.146 to A.D.1100)*, Cambridge, U.S.A.-Leipzig, 1914 (ed. I, 1870)
- TRIANDAPHYLIDES, C.C., *Lexique des mots latins dans Théophile et les Nouvelles de Justinien*, in J. PSICHARI, *Études de philologie neo-grecque, recherches sur le développement historique du grec*, Paris, 1892, p. 159-277
- TRIANDAPHYLIDIS, Manolis A., *Studien zu den Lehnwörter der Mittellgriechischen Vulgärliteratur*, Marburg i.H., 1909
- ULRICH, J.B., *Über die Latinismen des Dio Cassius*, Progr. Nürnberg, 1912
- VISCIDI, Federico, *I prestiti latini nel greco antico e bizantino*, Padova, 1944

WEBER, C.Fr., *De latine scriptis, quae Graeci veteres in linguam suam transtulerunt*,
Kassel, 1835-1852

ZILLIACUS, "Byzantinische Zeitschrift", 37, 1957, 302-344.

ZILLIACUS, Henrik, *Zum Kampf der Weltsprachen im Oströmischen Reich*, Helsingfors,
1935

RETORISM ȘI REALISM ÎN LITERATURA BIZANTINĂ

Bizantinii au moștenit din cultura antichității târzii o concepție retorică și clasicizantă despre literatură. Din cugetarea literară a grecilor epocii elenistice și, mai ales, romane ei au preluat acea variantă a doctrinei privitoare la esența mimetică a tuturor artelor, la μίμησις care, deși fidelă, în principiu, *Poeticei* aristotelice, pune accentul nu atât pe imitarea naturii (μίμησις τῆς φύσεως), cum făcea Stagiritul, cât pe imitarea marilor autori din trecut (μίμησις τῶν ἀρχαίων), autori de capodopere socotite exemplare și singure capabile să îndrume efortul creator al scriitorilor pe calea succesului. Inventariate și clasate pe genuri, care aveau fiecare legea lui internă de organizare și limbajul specific, aceste opere clasice furnizau autorilor de tratate de poetică și retorică tezaurul de modele referențiale pe baza cărora erau formulate încheieri de natură descriptivă, dar și prescriptivă privind structura și limba operelor de artă literară. Retorismul clasicizant favoriza imuabilitatea formelor, îndepărtarea de realitățile vieții și de limba vorbită, contribuind la proliferarea unei literaturi cu caracter livresc⁴⁸. Aceste tendințe ale reflecției critice, susținute de retori precum Caecilius din Kalakte, Dionis din Halicarnas, anonimul autor al *Tratatului despre sublim*, Demetrios, au fost servite și de autorii care au pus bazele învățământului literar în Bizanț, retori ca Hermogene din Tars și Aphthonios din Antiochia ori gramatici ca Dyscolos și Herodian⁴⁹. Orientarea clasicizantă și retorică a literaturii și criticii literare bizantine a fost cauționată de opțiunea Părinților Bisericii creștine, în frunte cu Vasile cel Mare, Grigore al Nazianzului, Grigore al Nyssei sau Ioan Chrysostomos, pentru această direcție de gândire estetică, către care îi îndreptau atât formația lor culturală, de elevi ai ultimilor retori păgâni, cât și preocuparea, dictată de scrupule religioase, de a disjunge forma operelor literare ale elenismului de fondul lor de idei, pentru a salva astfel deopotrivă strălucirea expresiei artistice elenice și puritatea învățăturii creștine, punând-o pe cea dintâi în serviciul celei din urmă. Ei au ajuns să înfăptuiască astfel acea sinteză între spiritualitatea creștină și retorica elină care a stat la baza culturii bizantine. Retorismul clasicizant și-a extins, în consecință, autoritatea și asupra literaturii creștine, cu întreaga

⁴⁸ Cf. Wilhelm von Christ-W. Schmidt-Otto Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, VI.Aufl., II, 1, München, 1920, p. 462; D.M.Pippidi, *Formarea ideilor literare în antichitate*, București, 1972², p. 129 urm.

⁴⁹ Romilly J.H.Jenkins, *The hellenistic Origins of Byzantine Literature*, DOP, 17, 1963, p. 43.

ei tradiție iudaică și iudeo-elenistică, reprezentată în primul rând de *Scripturi*, a căror valorizare și interpretare în plan estetic s-a făcut potrivit aceluiași criterii și cu ajutorul aceluiași concepte critice folosite și în exegeza literară a operelor clasice păgâne⁵⁰. Factorul decisiv care a determinat consolidarea concepției clasicizante și retorice despre literatură în spiritul bizantinilor a fost însă mentalitatea lor funciar tradiționalistă, ostilă oricărei înnoiri, credința că perfecțiunea, fie în domeniul religios, fie în cel politic, fie în cel artistic, a fost realizată deplin într-un trecut a cărui amintire trebuie păstrată și cultivată prin studiu erudit și a cărui paradigmă trebuie mereu reactualizată prin imitare și emulație. Manifestarea cea mai frapantă a acestei orientări retorice și clasicizante este însăși limba literară bizantină, îndepărtată și ea de realitatea lingvistică, de greaca vie, vorbită curent, în viața de toate zilele, de cetățenii Bizanțului, între care scriitorii înșiși; greaca scrisă bizantină e un avatar cult al limbii literaturii clasice eline, o limbă artificială, de erudiți prețioși, receptivi, din principiu, la sugestiile variatelor idiomuri literare ale antichității, pe care se complac să le valorifice în scrisul lor, dar refractari, în genere, la influențele limbii „vulgare”⁵¹.

Așa stând lucrurile, zadarnic am căuta între autorii și cititorii bizantini de literatură oameni însetați de inovație în cugetare și exprimare. Chiar dacă gândește și scrie într-un stil personal inconfundabil, scriitorul bizantin nu-și face scop și titlu de glorie nici din noutatea raționamentelor sale teologice, filozofice, etice sau estetice, nici din originalitatea modului său de a le articula artistic. La nivelul cugetării, el este preocupat mai curând de corectitudinea judecății, iar la nivelul expresiei de perfecțiunea rostirii ei, două exigențe care pot fi împlinite, ambele, numai prin studierea cărților majore ale creștinismului și ale elenismului antic, tezaure inepuizabile de adevăruri eterne și modele perene de desăvârșire artistică, roade ale revelației și inspirației dumnezeiești ori produse ale efortului oamenilor înzestrați natural cu talent: *Vechiul și Noul Testament*, scrierile Sfinților Părinți, capodoperele clasicilor antici, lucrările jurisconsultilor romani, operele ilustrațiilor bizantini din trecut. Literatura bizantină are un caracter neapărat didactic în sens larg: scriitorul este chemat, în primul

⁵⁰ Cf. Wilhelm von Christ-W. Schmidt-Otto Stählin, *Geschichte der griechischen Literatur*, VI.Aufl., II, 2, München, 1920, p.1374-1375; H.Hunger, *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist in der byzantinischen Kultur*, Graz-Wien-Köln, 1965, p. 355-369; Hans-Georg Beck, *Theodoros Metochites. Die Krise der byzantinischen Weltbildes im 14. Jhd.*, München, 1952, p.50 urm. vorbește despre un „clasicism teologic-ecclesiastic”.

⁵¹ Cf. R.Browning, *Medieval and Modern Greek*, Londra, 1969 (= *He hellenike glossa messaionike kai nea*, Atena, 21995).

rând, să instruiască intelectual, să edifice moral, să călăuzească și solidarizeze spiritual, nu să-l desfete pe cititor, nici să-i propună reflecții și puncte de vedere personale asupra vieții reale sau reprezentări verosimile ale acesteia, pentru a desprinde din ea și a împărtăși semenilor convingeri, ipoteze, dileme sau complexe trăiri sufletești proprii. Ceea ce numim „inspirația din viață” cedează adesea pasul, în literatura bizantină, prelucrării mai mult sau mai puțin creatoare a temelor și motivelor culese din tradiția scrisă sau orală verificată, fie sacră, fie profană. Libera exercitare a fanteziei reproductive este privită cu suspiciune, ca o posibilă „poartă a diavolului”, iar manifestarea spontană a afectivității este blamată ca o formă de indiscreție, dacă nu de impudoare și slăbiciune. Cercetarea terminologiei bizantine referitoare la autorul de literatură și la procesul creației literare confirmă, nuanțându-le totodată, afirmațiile de mai sus. E destul să amintim că, pentru bizantini, autorul nu mai este un ποιητής, „poet”, în sensul de „creator”, ca în vechea Eladă. El nu mai poartă acest nume decât în calitate de „versificator”, spre deosebire de „prozatorul” denumit, după genul pe care-l cultivă, ἱστορικός, „istoric”, ῥήτωρ, „retor, orator, autor de discursuri”, γεωγράφος, „geograf, autor de descrieri geografice” etc. El este un σοφός, „înțelept” sau cel puțin un φιλόσοφος, „iubitor de înțelepciune”, un λόγιος, „erudit” și, în orice caz, un συγγραφεύς, „om care scrie”. Propagatori înțelepți ai adevărului revelat și al celui natural, emuli învățați, sclipitori și rafinați ai vechilor clasici, cunoscători desăvârșiți ai regulilor și tehnicilor artei retorice, nu viguroși creatori de ficționale replici literare, cu funcție cognitivă, ale lumii reale, potrivit legilor verosimilității și necesității, așa cum cerea Aristotel – aceasta aspiră să fie, în primul rând, majoritatea scriitorilor bizantini⁵².

Câteva exemple – unele sunt adevărați *topoi* ai bizantinologiei – ne vor ajuta să arătăm în ce măsură și în ce fel concepția retorică și clasicizantă despre arta literară îl

⁵² Despre caracterele generale ale literaturii bizantine și concepția bizantină a artei literare, vezi, de pildă, Karl Krumbacher, *Die griechische Literatur des Mittelalters*, în *Die griechische Literatur und Sprache*, Leipzig-Berlin, 1907, p. 239-290; Franz Dölger, *Die byzantinische Dichtung in der Reinsprache*, Berlin, 1948, p. 7-13; Herbert Hunger, *Aspekte der griechischen Rhetorik von Gorgias bis zum Untergang von Byzanz*, Wien, 1972; Fr.Dölger, *Der Klassizismus der Byzantiner, seine Ursachen und seine Folgen*, „Geistige Arbeit”, 5, 1938, 12, p. 3-5 (=Paraspora, Ettal, 1961, p. 366-377); Romilly J.H.Jenkins, *The hellenistic Origins of Byzantine Literature*, DOP, 17, 1963, p. 43. H.Hunger, *On the imitation (mimesis) of Antiquity in Byzantine Literature*, DOP, 23/24, 1969-1970, p.15-38. Fundamentale sunt, pentru literatura bizantină în ansamblu, manualul clasic al lui Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1897 și noile manuale care îl actualizează, fără să-l înlocuiască ale lui Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I-II, München, 1978 și Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, 1959 și *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971.

deturneză pe scriitorul bizantin de la reprezentarea verosimilă a lumii sensibile și limitează drastic aplicabilitatea conceptului critic de realism – chiar în accepțiunea sa largă și eternă cum s-a spus, anterioară secolului al XIX-lea, în cursul căruia abia realismul devine epitetul cu încărcătură teoretică și cuvântul de ordine al unei mișcări artistice mai net definite⁵³ – la literatura bizantină.

Iată câteva asemenea exemple, culese din *istoriografia* bizantină, genul literar cel mai apropiat de realitatea vieții, căreia îi aparțin și câteva dintre cele mai izbutite realizări literare ale Bizanțului⁵⁴. În biografia consacrată bunicului său, Vasile I Macedoneanul (867-886), împăratul scriitor Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913-959) îi atribuie eroului său următoarea frază, rostită, pasă-mi-te, la urcarea lui pe tron, când a găsit tezaurul gol: „*Ne trebuie bani, nimic din ceea ce trebuie făcut nu se poate face fără bani*”. S-ar putea crede că autorul a dat dovadă de realism, reproducând zisele istorice ale personajului evocat. De fapt, este vorba de inserarea în text a unui exemplu de γνώμη ἀποφαντική, „generalizare declarativă”, pe care R.J.H. Jenkins o identifică în manualul de retorică al lui Aptonios și pe care acesta îl culesese, la rândul-i, dintr-un discurs al lui Demostene⁵⁵. L-am regăsit, atribuit lui Alexie I Comnenul de fiica acestuia, Ana, în *Alexiada*⁵⁶. Și nu e vorba numai de simple maxime, ci de întregi discursuri ale unor personalități istorice care sunt preluate din literatura clasică antică. Laonikos Chalkokondyles (cca 1423-cca 1490) îi atribuie domnitorului Țării Românești Radu cel Frumos un discurs împrumutat – așa cum dovedește Vasile Grecu – din Herodot, iar venețianului Victor Capella un altul, pastișat după Tucidide⁵⁷. Discursurile presărate în operele istoricilor antici erau, cele mai multe, fictive; ele erau menite totuși să exprime caracterul și ideologia eroului, realist evocat, iar temeiul lor documentar era adesea real. În ce-i privește, bizantinii se mulțumesc să adapteze modele literare. Pentru a-l caracteriza pe eparhul Ioan Taronites, din secolul al XI-lea, Ana Comnena (1083-post 1147) împrumută de la scriitorul „clasic” bizantin Teofilact Simokattes (sec.VII)

⁵³ Pentru istoria controversatului concept de realism literar, ne mulțumim să trimitem la René Wellek, *Conceptul de realism în cercetarea literară*, în volumul de autor *Conceptele criticii*, Univers, București, 1970, p. 232-264 (ediția originală engleză în *Neophilologus*, 44, 1960, p. 1-20).

⁵⁴ Cf. Gyula Moravcsik, *Klassizismus in der byzantinischen Geschichtsschreibung*, în *Polychronion*, Heidelberg, 1966, p.366-377.

⁵⁵ Theophanes Continuatus, ex recognitione Immanuelis Bekkeri, Bonn, 1838, p. 257 (=Aptonios, *Progymnasmata*, ed. Rabe, Teubner, Leipzig, 1926, p. 7, cf. Demosthene, *Olynthiaceae*, I, 20.), cf. Jenkins, *Hellenistic Origins*, p. 44.

⁵⁶ Anne Comnène, *Alexiade*, I, XVI, 5, ed. Leib, Paris, 1937, vol. I, p. 59.

⁵⁷ Cf. Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice*, în românește de Vasile Grecu, București, 1958, p. 13.

cuvintele prin care acesta evoca personalitatea cvestorului Ioan (sec. VI)⁵⁸, în vreme ce Critobul din Imbros (cca 1410-post 1467) preia din portretul făcut de Tucidide lui Temistocle frazele utilizate de el pentru a-i caracteriza, mai întâi pe împăratul Constantin al XI-lea (1449-1453), apoi pe vizirul osman Mahmud⁵⁹. Bizantinii au obiceiul foarte caracteristic de a desemna popoarele barbare contemporane cu numele folosite în antichitate pentru locuitorii aceluiași regiuni geografice: pecenegii și cumanii sunt numiți „sciți”, turcii „persi”, rușii „taurosciți”, francii „celți”⁶⁰. La fel se întâmplă cu toponimele⁶¹ și cu numele lunilor anului⁶². Ernst Stein arată că Procopiu din Cezareea (cca 500-post 562) nu ezită să încheie povestirea evenimentelor din fiecare an al războiului lui Iustinian cu ostrogoții prin formula calchiată după Tucidide „și iarna luă sfârșit și astfel se încheie și al ... -lea an al războiului povestit de Procopiu”; numai că anii războiului împotriva ostrogoților se împlineau ... vara!⁶³ Toate aceste exemple, lesne de înmulțit, arată că, atât în conștiința scriitorilor bizantini, cât și în practica lor literară, propensiunea către retorismul clasicizant este mai puternică decât cea către realismul artistic. Același lucru se poate spune, firește, și despre gustul literar al cititorilor.

Constatarea este confirmată și de *literatura epistolară*, gen foarte cultivat în lumea bizantină și aparent propice, prin natură, realismului. Bizantinii au preferat totuși să-l transforme adesea într-un pretext pentru etalarea ostentativă a erudiției și demonstrarea abilității lor retorice. Epistolele bizantine care ne-au parvenit de la scriitori dintre cei mai distinși cuprind nenumărate variațiuni retorice pe teme clasice (prietenia, înstrăinarea, dorul după cei dragi, recunoștința, devotamentul), descrieri retorice (ἐκφράσεις) de obiecte și evenimente, aluzii erudite la mitologia antică, citate și prelucrări de citate din literatura clasică elină, Sfintele Scripturi și operele Părinților Bisericii. În chip de mulțumire adresată unui cleric care-i trimisese în dar trei pești sărați, eruditul Ioan Tzetzes (cca 1110-1185), de pildă, se lansează în savante divagații

⁵⁸ Ana Comnena, *Alexiada*, XIII, 1, 3 (Leib III, p. 83) = Teofilact Simokattes, I, 1, 3 (de Boor, p. 39)

⁵⁹ Cf. Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea, anii 1451-1467*, ediție de Vasile Grecu, București, 1963, p. 18. E vorba de pasajele I, 72, 1 = I, 77, 2 = Tucidide, I, 138, 3. Critobul face aluzie la Pericle, dar în textul lui Tucidide, citat fără îndoială din memorie, e vorba de Temistocle.

⁶⁰ Cf. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin, 1958, p. 13-17.

⁶¹ Bulgaria este numită *Mysia*, Ungaria - *Pannonia*, sultanatul de Rum (*Ikonia*) - *Persia* etc. Alte exemple la Moravcsik, *op.cit.*

⁶² V. V. Grumel, *Traité d'études byzantines*, I. *La chronologie*, Paris, 1958, p. 176-177; P. Tannery, *Les noms de mois attiques chez les Byzantins*, RA, 9, 1887, p. 23-36. Pentru ca să ne dăm seama de caracterul pur retoric al acestei denominații, e suficient să amintim că ordinea lunilor pretins „atice” în calendarele bizantine clasicizante este diferită de aceea din calendarul atenian antic.

⁶³ E.Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II, Paris, 1949, p. 715.

alegorice asupra acestui cadou și a semnificațiilor numărului trei, cu referirea obligatorie la Sfânta Treime⁶⁴. Datorăm aceluiași Tzetzes așa-numitele *Chiliade*, un vast comentariu istoric și filologic, foarte erudit, la propriile sale scrisori, redactat în 12.674 versuri și păstrat în două variante succesive, destinat să lămurească pasajele mai „dificile”⁶⁵. Circulau în Bizanț manuale de epistolografie care prescriau norme pentru redactarea tuturor tipurilor de scrisori, ținând seama de toate nuanțele terminologiei instituționale și ale formulelor protocolare de adresare către demnitarii de diferite ranguri, atât de importante în strict ierarhizata societate bizantină⁶⁶. Grija de a alcătui asemenea manuale, utile, desigur, pentru elaborarea scrisorilor oficiale, nu este însă însoțită de preocupări similare în privința statuării normelor genului literar epistolografic, ca o ramură a artei cuvântului. Și sunt mult mai rare în literatura epistolară bizantină, dacă o comparăm cu alte literaturi, formele de comunicare firească, neconvențională cu corespondenții, evocările realiste de oameni și întâmplări, accentele afective autentice, formulările spontane, în fuga condeiului, de idei originale cu care ne-au deprins epistolele lui Cicero, Seneca, ale Sfinților Apostoli și Părinți, ca să nu mai vorbim de literatura epistolară franceză din secolele XVII-XVIII generatoarea romanului epistolar.

Compușe în versuri, în greaca literară, o greacă puternic influențată însă de limba vorbită, romanele bizantine, precum *Belthandros și Chrysantza*, *Callimach și Chrysorrhoe*, *Lybistros și Rhodamne*, par să surprindă cu oarecare realism psihologia cuplului de îndrăgostiți, eroii lor predilecți, moravurile societății în care aceștia își trăiesc iubirea, spațiul geografic în care se desfășoară dramele lor. Și totuși ele nu sunt mai puțin tributare decât alte scrieri bizantine modelului literar antic pe care-l urmează, romanul elenistic de dragoste, stilului retoric, erudiției mitologice, alegoriei clasice. La o lectură mai atentă, chiar realismul pe care suntem tentați să li-l atribuim se dovedește a fi numai o convenție artistică preluată din romanul elenistic, o reminiscență clasică și livrescă, așadar, și nu efectul opțiunii revoluționare a autorilor pentru reproducerea verosimilă a vieții reale contemporane lor în opera literară. Într-adevăr, evocând cu

⁶⁴ Ioannis Tzetzae *Epistulae*, ed. P.A.M.Leone, Teubner, Leipzig, 1972, ep. 39, p. 56-58.

⁶⁵ Ioannis Tzetzae, *Historiae*, recensuit Petrus Aloisius M. Leone, Napoli, 1968.

⁶⁶ Cf. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1897, p. 452 urm.; G. Karlson, *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine*, Uppsala, 1962²; Jean Darrouzès, *Ekthesis nea. Manuel des pittakia du XIVe siècle*, „Revue des études byzantines”, 27, 1969, 4-127; V. A. Smetanin, *Epistolografija*, Sverdlovsk, 1970; H.Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p. 199-238.

acuratețe psihologia indivizilor și a colectivităților, relațiile sociale, mediul geografic și contextul istoric al existenței umane, romanul elenistic, asemenea comediei noi de altfel, marcase, prin apariția lui într-o lume dominată de scepticism filozofic, ruptura literaturii grecești cu tradițiile eroico-mitologice și îndreptarea interesului scriitorilor către realitățile omenești⁶⁷. Replica bizantină a romanului elenistic, cu al său cadru spațial și temporal anistoric, cu idilismul lui livresc, cu încărcătura de neo-clasice accesorii mitologice, cu intențiile lui de grațioasă moralizare a cititorilor nu-și propune să comunice adevăruri grave despre asprimile vieții reale și dramatismul condiției umane. Apariția romanului bizantin marchează, cel mult, recrudescența bunului gust literar, dar nicidecum debutul unui curent realist autentic în viața literară a Bizanțului⁶⁸.

Dar exemplul cel mai elocvent pentru ilustrarea priorității retoricului clasicizant față de realism în literatura bizantină ni-l oferă *poezia melică religioasă*. Cel mai adesea, poezia religioasă bizantină nu este, cum ne-am fi așteptat, manifestarea spontană, cu accente foarte personale, a poetului însuflețit de credință, speranță și dragoste, care să transfigureze liric, în spirit creștin, lumea și propriile sale trăiri, ci, în mare măsură, un elaborat rațional, retoric, clasicizant și livresc⁶⁹. Așa, de pildă, în secolul al VI-lea, Roman Melodul crează un gen nou, tipic bizantin, de poezie melică, *condacul*. El compune, pe marginea unor episoade din istoria sacră, desprinse din *Vechiul și Noul Testament*, pe care le repovestește, însoțindu-le de comentarii lirice, un soi de predici ritmate, incluzând dialoguri între personaje sau între preot și credincioși, savant întocmite, potrivit unei scheme compoziționale și prozodice proprii, devenite curând, atât pentru el însuși, cât și pentru alți imnografi, normă retorică exemplară. Citatul din *Biblie* este folosit din plin, nu lipsește nici acrostihul, care întărește impresia de artificialitate a acestor poeme, altminteri admirabile, destinate cântării în biserică⁷⁰.

⁶⁷ Cf. Christ-Schmidt-Stählin, II, 1, p. 14, 20-24; Moses Hadas, *Hellenistic Literature*, DOP, 17, 1963, p. 21-35.

⁶⁸ Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, p. 117 urm.; Herbert Hunger, *Un roman byzantin et son atmosphère: Callimaque et Chrysorhoé*, în *Travaux et mémoires*, III, Paris, 1968, p. 405-422.

⁶⁹ Cf. Fr. Dölger, *Die byzantinische Dichtung*, R.J.H. Jenkins, *Hellenistic Origins*, p. 40. Potrivit lui Jenkins, decăderea poeziei lirice în Bizanț s-ar fi datorat mai multor factori morali, psihologi și culturali, printre care austeritatea moravurilor, puritanismul, lipsa de voioșie și naivitate a omului bizantin, supunerea lui față de disciplina severă a Bisericii ortodoxe, tradiționalismul foarte strict.

⁷⁰ V. P. Maas și C.A. Trypanis, *Sancti Romani Melodi Cantica*, I. *Cantica genuina*, Oxford, 1963, II. *Cantica dubia*, Berlin, 1970. Pentru personalitatea și opera lui Roman Melodul, canonizat de Biserica ortodoxă, v. Salvatore Impellizzeri, *Storia della letteratura bizantina dal'Constantino agli iconoclasti*, Bari, 1965; Jean Grosdidier de Matons, *Romanos le Mélode et les origines de la poésie religieuse à Byzance*, Paris, 1977.

Al doilea exemplu: unica dramă bizantină păstrată, *Christos paschon* (*Pătimirea lui Cristos*), compusă prin secolele XI-XII, cuprinde 2.610 versuri dintre care o treime sunt, potrivit lui Herbert Hunger, adaptări ale unor versuri din tragediile lui Euripide (*Medeea, Bacantele, Hipolit, Rhesus, Oreste, Hecuba, Troienele*) și Eschil (*Agamemnon, Prometeu înlănțuit*), din alte opere antice, la care se adaugă citate din *Sfintele Scripturi*⁷¹. Un al treilea exemplu ni-l oferă poemul lui Georgios Pisidianul despre crearea lumii, intitulat *Hexaemeron* și socotit de mulți cercetători drept una dintre cele mai izbutite înfăptuiri ale poeziei bizantine. Și în acest caz, retorismul și intelectualismul, manifestate prin prelucrarea citatelor din *Biblie* și din literatura științifică elină (Aristotel, Elian) ca și prin preferința autorului pentru speculația teologică și filozofică versificată, înăbușe exprimarea spontană a emoției personale față de sublimul Creației ori frumusețea lumii reale, opera lui Dumnezeu. Retorismul poetului de curte bizantin e departe de lirismul sfântului Francisc din Assisi!⁷²

Același poet bizantin din secolul al VII-lea este autorul *Heracliadei*, poem panegiric în 471 de versuri, închinat împăratului Heraclius (610-641). Poemul evocă și glorifică victoriile împăratului asupra perșilor într-un mod ce ilustrează pregnant preeminența retorismului față de realism în literatura bizantină. Ideea poetică de bază este mai curând nefericită: pornind de la similitudinea numelor purtate de suveranul său și de eroul mitologiei grecești, autorul încearcă să stabilească o corespondență flatantă între faptele de arme ale lui Heraclius și cele douăsprezece munci ale lui Herakles. Apropierea e artificială, iar rezultatul efortului literar de calitate îndoielnică.⁷³ Cât privește *literatura encomiastică* în proză, bogat reprezentată în toate epocile în Bizanț, ea este dominată suveran de retorism, lucru firesc dacă ne gândim că genul aparține oratoriei ceremoniale aulice. Pentru a-i compara pe împărații elogiați cu marii conducători de popoare din trecut, autorii de encomii abuzează de tropi și de citate din *Scripturi* și din literatura clasică elină și, din această cauză, reprezentarea evenimentelor care prilejuiesc lauda acestor suverani – de multe ori a victoriilor lor militare – devine stereotipă. În asemenea măsură este stilizată, în spiritul retorismului clasicizant,

⁷¹ H.Hunger, *On the imitation of Antiquity in Byzantine Literature*, p.34-35.

⁷² Cf. S.Impellizzeri, *Storia*, p. 266.

⁷³ Agostino Pertusi, *Giorgio di Pisidia, Poemi, I. Panegirici epici*, Ettal, 1960. Cf. Jenkins, *Hellenistic Origins*, p.41-42: „Apollo a murit și Demosthene Musagetul domnește pe muntele Helikon ... Euripide era un poet care coboară uneori la nivelul retoricii; Georgios era un retor care niciodată nu s-a înălțat la nivelul poeziei”. Cf. și Hunger, *On the imitation*, p. 23-24.

realitatea, încât, nu o dată, atât autorul, cât și eroul cuvântării de laudă la adresa unui împărat au putut fi confundați cu autori și împărați din alte secole! Așa, de pildă, Robert Browning a publicat o cuvântare adresată, după opinia sa, lui Alexie I Comnenul (1081-1118)⁷⁴, dar Jean Darrouzès a demonstrat convingător că textul în discuție, datorat retorului Constantin Stilbes, face elogiul lui Isaac al II-lea Angelos (1185-1195)⁷⁵. Acest caz-limită dovedește că panegiriștii bizantini sunt preocupați să propage, cu mijloacele retoricii, ideologia imperială, să creioneze portretul ideal, generic, al „bunului împărat” mai mult decât să evoce plastic personalități inconfundabile, caractere bine individualizate și situații particulare reale. Și chiar în orațiunile funebre, gen ilustrat cu strălucire de Mihail Psellos, retorismul ocultează realismul. Cuvântarea compusă de umanistul bizantin la moartea propriei lui mame, față de care nutrea o dragoste filială de-a dreptul impresionantă, este de un retorism penibil pentru gustul cititorului modern⁷⁶.

Înterupem aici șirul exemplelor noastre. Diferite alte texte, aparținând altor genuri literare, altor scriitori, altor epoci din istoria literaturii bizantine ar putea fi adăugate pentru a dovedi că retorismul clasicizant și nu realismul artistic este nota predominantă a acestei literaturi. Predominantă, dar nu exclusivă. După ce s-au întrecut să demaște, respingându-le în numele criteriilor moderne, occidentale, ale criticii literare, formalismul, pedanteria și lipsa de realism, în accepțiunea actuală a termenului, ale literaturii bizantine, cercetătorii s-au aplecat cu mai multă atenție și comprehensiune asupra ei – mai ales în ultimele decenii – încercând să surprindă și să definească mai nuanțat raportul dintre arta cuvântului și realitatea vieții în Bizanț.⁷⁷ Rezultatele acestui demers au fost surprinzătoare numai pentru spiritele închistate în

⁷⁴ Robert Browning, *An Anonymous Basilikos Logos adressed to Alexios I Comnenus*, „Byzantion”, 28, 1958, p.31-50

⁷⁵ Jean Darrouzès, *Notes de littérature et de critique, II. Constantin Stilbès et Cyrille, métropolitte de Cyzique*, REB, 18, 1960, p. 186-187.

⁷⁶ Publicată în K.N.Sathas, *Mesaionike Bibliotheke*, V, Paris, 1876.

⁷⁷ Cităm, cu titlu de exemplu, Herbert Hunger, *Die byzantinische literatur der Komnenenzeit. Versuch einer Neubewertung*, Anzeiger philos.-hist. Klasse Österreichischer Akademie der Wissenschaften, Jg. 1968, Nr. 105, Graz-Wien-Köln, 1968, p. 59-76; Hunger, *Aspekte*; rapoartele prezentate în cadrul celui de al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine, București, 1971, pe tema *Société et vie intellectuelle au XIV-e siècle*, publicate în volumul *Actes du XIV-e Congrès international des études byzantines*, I, București, 1974, anume I.Sevcenko, *Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century*, p. 69-92; H.G.Beck, *Die griechische volkstümliche Literatur des 14.Jhdts.*, p.125-138; H.Hunger, *Klassizistische Tendenzen in der byzantinischen Literatur des 14. Jhdts.*, p. 139-151. V. de asemenea actele colocviului *Byzantine Books and Bookmen*, A Dumbarton Oaks Colloquium, Washington, 1975, 109 p. (raportori: N.G.Wilson, J.Irigoin, C.Mango, H.G.Beck, K.Weitzman)

prejudecățile negative față de lumea bizantină moștenite din secolul al XVIII-lea, potrivit cărora literatura bizantină ar fi fost numai o colecție insipidă de elogii grandilocvente la adresa suveranilor, un joc steril de intelectuali vanitoși dornici să câștige faimă prin exhibarea erudiției și abilităților lor retorice, o masă de texte menite să propage ideologia imperială. Căci pare, din principiu, cu neputință de conceput dăinuirea milenară a unei literaturi care să nu fi avut alt scop decât adularea puternicilor zilei, propaganda politică, etalarea ostentativă a erudiției și jocul subtil cu conceptele teologice, etice și filozofice.⁷⁸ Este greu de crezut, susținea cu drept cuvânt Paul Lemerle⁷⁹, ca bizantinii să fi fost numai „bibliotecarii lumii” care, dacă au salvat, cum se recunoaște unanim, de la pieire textele lui Aristofan, Euripide, Herodot, Tucidide, Platon, Aristotel, Plutarh sau Lucian, să nu fi deprins din îndelungata lor frecventare nimic despre valoarea cognitivă și funcția socială a literaturii, să nu-și fi pus niciodată problema reprezentării realului în operele literare, să fi pierdut gustul narațiunii și simțul mimetic atât de caracteristice psiheei grecești.

Reconsiderarea raportului dintre retorismul clasicizant și realism în literatura bizantină comportă două direcții de cercetări în plină desfășurare. E vorba, mai întâi, de *relevarea existenței unui adevărat curent literar realist bizantin*, care a promovat, ba chiar a susținut teoretic, năzuința către reprezentarea verosimilă a vieții în artă în spiritul vechii doctrine aristotelice a mimezei. Și e vorba, în al doilea rând, de *deslușirea scopului și a valorii epistemologice a actului literar*, de evaluarea măsurii în care artistul bizantin al cuvântului e preocupat să surprindă și să comunice semenilor săi adevărul despre lumea reală.

Interesul celei dintâi direcții de cercetări, strălucit reprezentate de studiul cu caracter de sinteză al lui Herbert Hunger care a demonstrat, cu nenumărate exemple culese din istoriografia, memoriile, satirele și romanele epocii, noile tendințe realiste din literatura epocii Comnenilor⁸⁰, este dovedit din plin, în ce privește, de pildă, romanul bizantin, de studiile analitice consacrate de A.P.Každan aspectelor realiste din

⁷⁸ Cf. Hunger, *Aspekte*, p. 7.

⁷⁹ Cf. Paul Lemerle, *Byzance et les origines de notre civilisation*, în *Venezia e l'Oriente fra tardo medioevo e rinascimento*, Firenze, 1966, p. 17.

⁸⁰ Herbert Hunger, *Die byzantinische literatur der Komnenenzeit. Versuch einer Neubewertung*, Anzeiger philos.-hist. Klasse Österreichischer Akademie der Wissenschaften, Jg. 1968, Nr. 105, Graz-Wien-Köln, 1968, p. 59-76

opera lui Niketas Eugenianos⁸¹ și de A.D.Aleksidze romanelor bizantine din secolul al XII-lea în ansamblul lor⁸². E de sperat că această direcție de cercetări va fi urmată în continuare și extinsă asupra tuturor textelor literare bizantine. Căci, orice ar spune detractorii culturii bizantine, fără să fie neapărat teoretizat expres, realismul literar se manifestă, în virtutea unui impuls natural irepresibil al scriitorilor, în toate vremurile și în toate genurile literare cultivate de bizantini. Revenind la texte, vom invoca iarăși câteva exemple în sprijinul afirmației noastre.

Istoriografia bizantină cuprinde două categorii de scrieri: *cronicile universale*, cel mai adesea de origine monastică, care povestesc istoria lumii de la Facere până în zilele autorului și *istoriile contemporane* propriu-zise, „memorii” datorate mai ales unor personalități politice. Cronicile sunt redactate într-un stil mai simplu, apropiat de vorbirea curentă, cu oarecari neglijențe de expresie și compoziție. Istoriile, în schimb, sunt scrise într-un limbaj arhaizant, clasicizant, adesea foarte alambicat și folosesc drept model operele istoriografiei clasice eline. În pofida simplității naive și conciziei celor dintâi, a retorismului fastidios al celorlalte, și cronicile, și istoriile lasă scriitorilor înzestrați cu o personalitate mai puternică libertatea de a evoca realist faptele și oamenii despre care vorbesc. Așa, de pildă, Teofan Mărturisitorul (cca 752-818) introduce în cronica lui, între alte pasaje de același tip, o scurtă povestire tragicomică despre legătură de tandră prietenie dintre foarte cultivată și subtila împărăteasă Eudoxia-Athenais, soția lui Teodosie al II-lea (408-450) și magistrul Paulinus, curtean deopotrivă de erudit și de rafinat. Izvoarele acestei anecdote sunt, desigur, livrești și totuși povestirea este plină de farmec și prospețime, nu lipsesc dintr-înșă dialogul în limbajul familiar, în greaca vorbită a epocii⁸³. Același Teofan evocă, în altă parte, în termeni de mare acuratețe și cu un remarcabil simț al dramatismului, folosind din nou dialogul în limba vorbită, faimoasa revoltă a poporului din Constantinopol, cunoscută sub denumirea de *Nika*, din vremea lui Iustinian⁸⁴. Alt cronicar, Ioan Skylitzes (sec. XI), fost general bizantin, este autorul unei lucrări istoriografice de mare sobrietate, concizie și realism, pe alocuri de precizie aproape științifică în detaliile care țin de geografie, istorie militară ori etnografie. Între altele, el evocă, de pildă, conflictul dintre doi șefi de

⁸¹ A.P.Každan, *Bemerkungen zu Niketas Eugenianos*, JÖBG, 16, 1967, p. 101-117.

⁸² A.D.Aleksidze, *Vizantijskij roman XII veka*, Tbilisi, 1965. Cf. totuși observațiile critice ale lui Hunger, *op.cit.*, p. 75-76.

⁸³ Theophanis *Chronographia* recensuit Carolus de Boor, I, Leipzig, 1883, p. 99.

⁸⁴ Theophanis *Chronographia* recensuit Carolus de Boor, I, Leipzig, 1883, p. 181-186.

triburi pecenege, Tyrach și Kegen. La un moment dat, Kegen dă aliaților săi bizantini un sfat strategic, respins de altfel, în numele civilizației, de aceștia, invocând ca argument sapiențial un proverb „barbar”, în aparență cinic și crud, transpus, în traducere, de scriitor: „Trebuie să omori șarpele cât e încă iarnă, când nu poate să-și miște coada, căci, încălzit de soare, ne va aduce osteneli și griji”⁸⁵. Tendința realistă din istoriografia bizantină atinge însă desăvârșirea în opera lui Mihail Psellos. Acest scriitor, poate cel mai înzestrat din întreaga literatură bizantină, ne-a lăsat o splendidă galerie de portrete ale împăraților din secolul al XI-lea, creionate în stil, fără îndoială, clasicizant, dar care reușesc să surprindă personalitățile celor evocați în ireductibilul lor, datorită simțului psihologic deosebit de viu al autorului și atenției pe care el o acordă detaliului semnificativ, gestului spontan sau vorbei aruncate întâmplător de eroii săi, prin care se manifestă, involuntar, trăsăturile lor de caracter. Realismul lui Mihail Psellos devine de-a dreptul naturalism în paginile care descriu boala și moartea lui Constantin al IX-lea, sfârșitul lui Isaac I Comnenul ori revolta populară care a provocat detronarea lui Mihail al V-lea, urmată de cumplita lui mutilare⁸⁶. Mihail Psellos se inspiră direct din viață, scrierea lui e rodul observațiilor și reflecțiilor personale, darul său de povestitor se exercită nestânjenit de-a lungul paginilor ei și el lasă să se întrevadă, pe parcursul narațiunii, de cele mai multe ori cu tact și discreție, disprețul, antipatia, neîncrederea, admirația, afecțiunea ori compasiunea pe care i le trezesc eroii săi. La rândul ei, chiar dacă, poate, cu mai puțin talent, mai multă pedanterie și mai mult retorism, Ana Comnena ne-a lăsat, în a ei *Alexiada*, numeroase pagini realiste cuprinzând descrieri, portrete, scene din viața aulică, povestiri pline de viață și culoare locală. Așa sunt, de pildă, paginile în care ea evocă răscoala fraților Comneni, intrigile de palat și sfaturile de taină care au precedat-o, operațiile militare și negocierile politice pe care le-a implicat, ecurile pe care le-a stârnit în masele populare, printre acestea fiind înregistrat și un cântec popular despre evenimente⁸⁷. Portretul lui Boemund de Tarent, șeful, altminteri detestat, al cruciaților poposiți în Constantinopol, a cărui frumusețe pare să o fi

⁸⁵ Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum*, editio princeps, recensuit Ioannes Thurn, Berlin-New York, 1973, p. 455-459.

⁸⁶ Psellos, *Chronographie*, ed. E. Renauld, I, Paris, 1926, p. 108-116; II, Paris, 1928, p. 31-35, 70-71, 129-138.

⁸⁷ Anne Comnène, *Alexiade*, livre II-III, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, cupletul, „tradus” de autoare în limba savantă, în cartea II, IV, 7, p. 75. Despre astfel de cuplete în literatura bizantină, v. H.G.Beck, *Leserkreis der byzantinischen Volksliteratur im Licht der Handschriftlichen Überlieferung*, în *Byzantine Books and Bookmen*, p. 50-51.

impresionat însă puternic pe tânăra principesă bizantină, constituie mai mult decât o abatere de la principiile retorismului clasicizant; o undă de nostalgie înfioară evocarea bătrânei scriitoare⁸⁸. În altă epocă, Nichifor Gregoras (1290/91-1361) îl compară, în prologul *Istoriei* sale, pe scriitor cu pictorul și folosește acest *topos* retoric antic drept argument împotriva artiștilor care nu zugrăvesc decât aspectele plăcute ale oamenilor și lucrurilor⁸⁹. În aceeași ordine de idei, se cuvine amintită relatarea lui Nichifor Gregoras despre propria lui misiune diplomatică la curtea regală sârbească, memorial de călătorie realist, plin de culoare balcanică și savuros, în pofida limbajului artificial și a stilului alambicat în care e redactat⁹⁰. În sfârșit, același Nichifor Gregoras inserează în opera sa povestirea „vrednică să fie ascultată” a dragostei dintre o tătăroaică de dincolo de Dunăre și robul ei bizantin, un prizonier de război, încununată prin botezarea „barbarei”, căsătoria celor doi și nașterea a doi copii, dar tulburată de apariția neașteptată a soției bizantinului. Această digresiune romanescă are, în contextul *Istoriei* lui Nichifor Gregoras, autonomia unei adevărate nuvele boccacciene⁹¹.

Există, de asemenea, în *epistolografia* bizantină, texte foarte personale, de comunicare autentică, radical deosebite de scrisorile de aparat, mai sus menționate, ale lui Ioan Tzetzes. Așa sunt, de pildă, scrisorile lui Teofilact al Ohridei⁹², arhiepiscopul Bulgariei (1090-1108), atât de bogate în detalii concrete, pline de culoare și pitoresc, despre viața provincială din Imperiu, încât sunt considerate deopotrivă indispensabile surse documentare pentru cunoașterea acestuia și piese reprezentative ilustrând tendința realistă din literatura bizantină⁹³. Același lucru se poate spune despre corespondența lui Dimitrie Kydones (cca 1324-1397). Om de stat și remarcabil erudit, partizan al unirii Bisericii răsăritene cu Biserica Romei, veritabil umanist familiarizat cu valorile culturale ale antichității greco-romane și cele ale Occidentului catolic, traducător din literatura latină clasică și medievală, Dimitrie Kydones, o personalitate încă nu îndeajuns cunoscută, evocă, în numeroasele sale scrisori către prieteni, între

⁸⁸ Anne Comnène, *Alexiade*, XIII, X, 1-5, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 120-124. Cf. Georgina Buckler, *Anna Comnena. A Study*, Oxford, 1929, p. 57 respinge ideea unor critici ai Anei, potrivit cărora portretul lui Boemund ar fi o “unconscious revelation of her love for him”, susținând că este vorba numai de sensibilitatea ei față de frumusețea fizică a oamenilor de care altminteri pretinde că nu ține seama.

⁸⁹ Nicephori Gregorae *Byzantina Historia*, cura L.Schopeni, I, Bonn, 1829, p. 11.

⁹⁰ Nicephori Gregorae *Byzantina Historia*, cura L.Schopeni, I, Bonn, 1829, p. 374-383.

⁹¹ Nicephori Gregorae *Byzantina Historia*, cura L.Schopeni, I, Bonn, 1829, p. 542-544.

⁹² Editate în Migne, *P.G.*, 126, col. 308-557.

⁹³ Cf. D.Xanalatos, *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Mazedoniens im Mittelalter hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrid*, Dissertation, München, 1937; B.Panov, *Teofilakt Ohridski kako izvor za srednevekovnata istorija na makedonskiot narod*, Skopje, 1971.

care se număra însuși împăratul Manuel al II-lea Paleologul (1391-1425), atât situația de criză prin care trece Bizanțul secolelor XIV-XV, amenințat de otomani și ros de conflicte lăuntrice, cât și stările de lucruri din Italia, în care a călătorit și unde a poposit multă vreme. În epistolele lui Dimitrie Kydones sunt exprimate direct și foarte sugestiv frământările de conștiință ale unui intelectual bizantin confruntat cu vremuri și împrejurări de grea cumpănă. Așa, de pildă, hotărât să părăsească Bizanțul pentru a se stabili în Italia, scriitorul încearcă să-și motiveze față de cei apropiați decizia în pagini de impresionantă actualitate pentru cei care au trăit experiența dureroasă a expatrierii din pricina regimurilor totalitare instaurate în țările lor⁹⁴. Ce-i drept, scrisorile lui Dimitrie Kydones sunt redactate într-un stil prețios, puternic marcat de retorismul clasicizant. Spre deosebire însă de alți cărturari bizantini, scriitorul este stăpân deplin pe mijloacele retorismului clasicizant, nu robul acestuia, pentru el, retorica și erudiția clasică sunt mijloace puse în serviciul articulării artistice a propriului gând și nu scopuri în sine, motiv pentru care Karl Krumbacher nu ezită să-l treacă pe Kydones între precursorii bizantini ai umanismului occidental⁹⁵. Înzestrat cu o cultură clasică și retorică mult mai limitată, strategul Kekaumenos (sec. XI), un aristocrat din Larissa, își întemeiază *Sfaturile și povestirile* adresate fiilor lui nu pe referințe livresce, ci pe tradiții familiale și amintiri personale dintr-o viață bogată în experiențe politice. Realismul și accentele foarte personale ale evocărilor sale istorice și, am putea spune, antropologice privitoare la răscoala din Tessalia (1066), la modul de viață pastoral al aromânilor, numiți vlahi, cu deplasările lor transhumante între munte și câmpie, la viața de la curtea imperială constantinopolitană, de care se arată dezamăgit moralmente, la bunii împărați din trecut care i-au susținut înaintașii, le asigură un loc aparte în literatura bizantină⁹⁶.

Fără să renunțe câtuși de puțin la principiile retorismului clasicizant, bizantinii au reușit uneori să-l combată cu propriile lui mijloace, în beneficiul realismului artistic.

⁹⁴ Démètrius Cydonès, *Correspondance*, publiée par Raymond J.Loenertz O.P., Citta del Vaticano, I-II, 1956-1960. Corespondența lui Kydones fusese anterior publicată, parțial, de Giuseppe Camelli, în seria bizantină a colecției „Les Belles Lettres”, Paris, 1930, avec traduction en français. Ne referim aici în chip special la scrisoarea 309, adresată împăratului Manuel al II-lea, din ediția Loenertz, II, p.231-234 (=ed. Camelli, 27. p.63-68). Cu titlul de anecdotă, consemnăm că această scrisoare a fost citită în anii 1970, fără menționarea numelor proprii și a altor date care să permită situarea ei istorică, într-un cerc restrâns de prieteni; ascultătorii se întrebau dacă nu cumva e vorba de o scrisoare trimisă pe căi necunoscute de bizantinistul Petre Ș.Năsturel, care tocmai primise azil politic în Grecia!

⁹⁵ Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1897, p. 454.

⁹⁶ *Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*, podgotovka teksta, perevod i komentarii G.G.Litavrina, Moskva, 1972.

E ceea ce s-a întâmplat, cu ajutorul *parodiei*, în *literatura satirică* ⁹⁷. Un scriitor necunoscut din secolul al XII-lea a compus, de pildă, în maniera lui Lucian, dialogul intitulat *Timarion*. E vorba despre motivul „coborârii în Hades”, preluat din tradiția clasică, cu deosebirea că materia memorialului de călătorie pe tărâmul morților este strict contemporană, bizantină. După ce a străbătut drumul de la Constantinopol la Tesalonic, unde a asistat la târgul prilejuit de prăznuirea Sfântului Dumitru, evocat cu multă vervă și culoare, Timarion coboară în Hades, unde îi întâlnește pe împăratul Roman al IV-lea Diogene (1068-1071), pe fostul său profesor de retorică Theodor din Smyrna, pe umanistul Mihail Psellos și pe discipolul acestuia, filozoful Ioan Italos (n. cca 1025), condamnat de Biserică și exilat pentru orientarea lui filozofică excesiv raționalistă. Socotită, pe drept cuvânt, o reușită satiră politică și socială, cu tendință foarte evidentă, această lucrare literară reflecta mentalitatea și sentimentele aristocrației militare provinciale, grup social rămas credincios amintirii nefericitului Roman al IV-lea și foarte ostil birocrăției constantinopolitane atașate dinastiei Doukas care îl sacrificase și care număra între devotații ei pe Mihail Psellos⁹⁸. Un alt text satiric, parodia epică *Katomyomachia* (Războiul pisicilor cu șoarecii) datorată poetului Theodor Prodromos (sec. XII), al cărei model îndepărtat este *Batrachomyomachia* (Războiul broaștelor cu șoarecii) atribuită lui Homer, folosește într-o măsură lesne de bănuț atât procedeele epopeii, cât și pe cele ale tragediei clasice. Herbert Hunger, editorul, traducătorul și comentatorul parodiei, consideră însă că șeful șoarecilor, Kreillos, întrușipează fidel pe unul sau altul dintre generalii bizantini rebeli care, în perioada marii crize politice din secolele XI-XII, râvneau coroana imperială⁹⁹. Regăsim același realism și în „poemele prodromice” redactate în greaca populară, poeme atribuite unui Theodor Ptochoprodromos („umilul Prodromos”), foarte probabil același cu autorul *Katomyomachiei*, dar care arborează un pseudonim adecvat genului literar căruia ele îi aparțin. Întâlnim în aceste texte portretul egumenului tiranic, zgârcit și lacom, portretul nevestei acre, egoiste și pisăloage, autoportretul poetului famelic, variantă bizantină a

⁹⁷ Cf. Franz Dölger, *Byzantinische Satire und byzantinische Kultur*, în „Geistige Arbeit”, 12, 20.VI.1939, p. 5-6; Hunger, *On the imitation*, p. 36; Hunger, *Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit*, p. 68-72; Beck, *Leserkreis*, p. 64 urm.

⁹⁸ Pseudo-Luciano, *Timarione*, testo critico, introduzione, traduzione, commentario e lessico a cura di Roberto Romano, Napoli, 1971, cf. Hunger, *Die Literatur der Komnenenzeit*, p. 72.

⁹⁹ Herbert Hunger, *Die byzantinische Katz-Mäuse-Krieg*, Theodoros Prodromos, *Katomyomachia*, Einleitung, Text und Übersetzung, Graz-Wien-Köln, 1968, v. mai ales p.51-65. Potrivit lui Hunger, în cele 384 versuri ale acestui poem, găsim 200 homerisme și 60 de cuvinte specifice lexicului tragicilor elini.

parazitului antic¹⁰⁰. Aceleiași categorii de scrieri îi aparține poemul satiric al lui Ioan Katrares, copist de manuscrise și, se pare, autorul unor parodii de tragedii¹⁰¹, din secolul al XIV-lea, îndreptat împotriva călugărului Neofit, care ar fi aspirat la demnitatea de patriarh¹⁰². Autorul pamfletului demască adevărata identitate a ambițiosului monah, a cărui carieră de parvenit este evocată cu realism, în termeni sarcastici: Neofit n-ar fi decât un cioban de origine vlaho-bulgaro-albaneză, pe numele său adevărat Momčil, ignorant, lacom de avere și însetat de putere.

Oricât de bogat reprezentat în literatura bizantină, realismul literar nu este decât nota secundară a acestei literaturi, a cărei trăsătură dominantă, definitorie, rămâne, fără îndoială, retorismul clasicizant. Realismul literar bizantin rezultă din exercitarea spontană de către scriitori a darurilor lor naturale, el nu a fost însă niciodată ridicat la rangul unui principiu artistic, nu a devenit nici normă a gustului estetic, nici criteriu al criticii literare. Dacă Mihail Psellos râvnește să rămână în memoria bizantinilor ca un mare filozof, contemporanii și posteritatea îl apreciază mai ales ca retor, ca maestru și ca model de stil, limbă și compoziție¹⁰³. De altfel, Psellos însuși, așa cum demonstrează Ja.N.Ljubarskij¹⁰⁴, își construiește portretele după o schemă retorică generală destul de rigidă, împrumutată din biografiile lui Plutarh, asemenea tuturor scriitorilor bizantini care se supun regulilor genului pe care-l cultivă. Meritul scriitorilor bizantini realiști este numai acela de a fi turnat în tiparele canonice ale retoricii clasice, însuflețindu-le, materia furnizată de viața contemporană.

Mărturisirea formulată de Theodor Prodromos în prologul satirei contra egumenilor ilustrează elocvent constatările prilejuite de textele citate mai sus: „*Admiră, prințe, cutezanța neașteptată a furnicii care iese din ascunzătoarea ei și o ia la fugă după fiarele sălbătice și puternice; fără teamă, ea îndrăznește să meargă pe urmele leilor, deși nu a putut dobândi forța ghiarelor lor. Privește-mă, dar, încoronate stăpâne, pe mine, furnica pornită, cu cutezanță, pe urmele leilor, adică ale retorilor și filozofilor, atât cât îi îngăduie forța sau, mai bine zis, slăbiciunea elocvenței. Ei sunt încercați în versificare și scris, ei întocmesc frumos texte hărăzite împăraților, ei le slăvesc biruințele. Desigur, ei*

¹⁰⁰ D.C.Hesseling-H.Pernot, *Poèmes prodromiques en grec vulgaire*, Amsterdam, 1910.

¹⁰¹ Gregorio de Andrès, Jean Irigoien, Wolfram Hörandner, *Johannes Katrares und seine dramatisch-poetische Produktion*, JÖBG, 23, 1974, p. 201-214.

¹⁰² I.Duičev, *Băgarski dumi vāv vizantijski stihove ot XIV vek*, SBANI, XLI, Sofia, 1945, p. 130-150 (ediție și comentariu).

¹⁰³ Cf. Em. Kriaras, *Mihail Psellos*, „Byzantina”, 4, 1972, p. 118-122 (RE, Suppl. XI, col. 1124-1182).

¹⁰⁴ Ja. N.Ljubarskij, *Istoričeskij geroj v Hronografii Mihaila Psella*, VV, 33, 1972, p. 92-114.

scriu în felul înțelepților, potrivit regulilor elocvenței, căci ei sunt învățați și retori, pe câtă vreme eu nu scriu așa. Căci eu sunt lipsit de cultură, sunt un june flenduros, un călugăr vulgar, dintre cei care se țin de o parte. Eu scriu, așadar, simplu, în felul călugărilor, simplu și pașnic. Nu-ți înșir povești extrase din scrierile antichității, al căror înțeles, deși precis, e greu de prins; e vorba, dimpotrivă, de fapte simple și evidente, îndeobște cunoscute de toți cei care urmează laolaltă calea vieții călugărești și îndură toate lucrurile despre care îți scriu”¹⁰⁵. Nimic polemic în aceste afirmații care nu fac decât să definească genul de scriere practicat de autor, gen inferior, accesibil înțelegerii oamenilor simpli și tocmai de aceea elaborat în limba populară vorbită. Ideea unei posibile rivalități între literatura cultă, clasicizantă și literatura populară rămâne complet străină poetului; poate tocmai de aceea el își semnează lucrările satirice cu numele, și el parodic, de Ptochoprodromos. E vorba de un joc legitimat, după cum afirmă explicit prologul la *Katomyomachia*, de precedentul homeric. Și în acest caz, referința la modelul clasic antic rămâne deci obligatorie¹⁰⁶.

Vitalitatea retorismului clasicizant în literatura bizantină nu este nici efectul întâmplării, nici expresia arheomaniei unor intelectuali fascinați de antichitatea clasică. Dacă investigăm alte domenii ale culturii și civilizației bizantine, vom putea descoperi, în alte forme, ceea ce am numit, în domeniul literar, prioritatea retorismului clasicizant față de realism. Fie că e vorba de pictură, de știință, de filozofie, de teologie ori de

¹⁰⁵ Hesselning-Pernot, III, p. 49.

¹⁰⁶ Prologul la *Katomyomachia* este opera lui Aristoboulos Apostoles, viitorul mitropolit Arsenie al Monembasiei, cel dintâi editor al acestui text bizantin, tipărit la Veneția, în anii 1495-1498. În pofida caracterului său tardiv, postbizantin, prologul își păstrează întreagă valoarea de document de ideologie literară bizantină, căci ideile literare bizantine au dominat în continuare, multă vreme, spiritul cărturarilor greci și după căderea Constantinopolului. Aluziile din prolog la *Ionia* fac necesară o deslușire: e vorba de o lucrare a lui Mihail Apostoles, tatăl lui Aristoboulos, apărută la Bâle, în 1538; prin grija acestuia din urmă, o parte din lucrare a fost publicată pe la 1517, cf. Hunger, *Katz-Mäuse Krieg*, p.75. Iată textul prologului: „Homer, cel mai nobil dintre poeți, fiind însărcinat cu educația copiilor lui Chios, a compus „*Batrachomyomachia*” și „*Sturzii*” – așa povestește Herodot – și multe alte lucrări, pline de lucruri distractive menite să-i bucure pe copiii acestui bărbat și pe cei din viitor. Asta, pentru ca ei să-și înceapă studiile prin ascultarea unor lucruri plăcute și pentru ca urechile să nu le fie zgâriate de alt fel de lecții. Iar unul dintre poeții mai recentți, vrând să-l imite pe Poet, a închipuit „*Războiul pisicii cu șoarecii*”, în forma unei comedii scrise în versuri iambice. Această lucrare mi-a căzut în mâini și m-am hotărât s-o trimit tinerilor cărora le place să se instruiască, ea este heraldul vestitor al cărții ce va fi tipărită peste puțin, „*Ionia*”, pregătită cu multă trudă de tatăl meu. Poposit la Roma, el îi făgăduise cândva reverendissimului Gaspar, episcop de Osimo, că va întocmi o culegere de proverbe. Dar, apucându-se de proverbe, și-a adus aminte de sentințele, maximele și sfaturile preaițelepților bărbați din antichitate. Căci proverbele, sentințele, sfaturile și maximele sunt înrudite. Cred că această cărțuie se va dovedi foarte folositoare pentru tinerii dornici să se instruiască...Cât despre cărțuia „*Războiul pisicii cu șoarecii*”, foarte frumos și cu mult duh întocmită de autorul ei, oricine va fi fiind, o trimitem astăzi celor dornici să se instruiască. Și curând vom edita și tipări „*Ionia*” din lectura căreia elevii vor putea să tragă nu numai plăcere, dar și folos”.

ideologie politică, ba chiar de comportamentul cotidian al bizantinilor, regăsim pretutindeni aceleași caracteristici: orientarea eforturilor creatoare după anumite norme, întemeiate pe autoritatea „clasicilor” de altădată și codificate în tratate „retorice”, concentrarea atenției intelectualilor și artiștilor aproape exclusiv pe aspectele tehnice și formale ale activității lor, lipsa de interes pentru observarea nemijlocită a naturii și a varietății fenomenelor ei, pentru cercetarea legilor ei, în vederea „imitării” acesteia. Să ne gândim, de pildă, referindu-ne la pictură, la acele manuale „retorice” de pictură religioasă, cuprinzând norme privitoare la toate domeniile activității zugravului de biserică, de la compoziție, cromatică, dimensiuni până la veșmintele purtate de personajele Istoriei sacre¹⁰⁷. Sau, referindu-ne la știință, la acele tratate „științifice” ale bizantinilor, opere de compilație, inspirate din clasicii antici ai diverselor domenii ale cunoașterii¹⁰⁸. Același lucru se întâmplă și cu manualele de etichetă, unde sunt consemnate ceremonialul prevăzut pentru diferitele sărbători și banchete ori organizarea subtilă și savantă până la pedanterie a ierarhiei bisericești și aulice¹⁰⁹. Retorismul clasicizant al literaturii bizantine este, așadar, expresia unui *stil cultural*, generat de ansamblul realităților economice, sociale, politice, etnice și spirituale care au dat naștere Bizanțului însuși.

Paul Lemerle, spiritul conducător al școlii franceze de bizantinologie din a doua jumătate a secolului XX, a izbutit să deslușească semnificația majoră a acestui stil cultural în termeni sugestivi, deschizând largi perspective și reconsiderării raportului

¹⁰⁷ Despre estetica picturii bizantine, v. Gervase Matthew, *Byzantine Aesthetics*, Londra, f.a. Manualele de pictură (*hermeneiai tes zographikes technes*) de care dispunem sunt relativ recente. Ele descind din manualul lui Dionisie din Furna (sec.XVIII). Dar acest autor a rezumat, se pare, lucrări mai vechi, cf. I.D.Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973, p. 13. V.Grecu, căruia i se datorează mai multe studii despre *erminiile* bizantine și traduceri lor românești pregătea o ediție critică a acestor manuale, nu știm dacă încheiată, în orice caz niciodată publicată. Vezi și Dionisie din Furna, *Carte de pictură*, în românește de Smaranda Bratu Sati și Șerban Stati, Cuvânt înainte de Vasile Drăguț, Studiu introductiv și antologie de ilustrații de Victor Ieronim Stoichiță, București, 1979.

¹⁰⁸ Cf. Karl Krumbacher, *Geschichte*, p.605-638. V. de asemenea capitolul dedicat științei bizantine de J. Theodorides în *Histoire générale des sciences*, publiée sous la direction de René Taton, I. *La science antique et médiévale (Des origines à 1450)*, Paris, 1957.

¹⁰⁹ Cea mai reprezentativă scriere de acest gen este, fără îndoială, culegerea lui Constantin Porfirogenetul, *De cerimoniis aulae Byzantinae*, recensuit I.I.Reiske, I-II, Bonn, 1829-1830 (ediție nouă, incompletă, cu traducere și comentarii de A.Vogt, în seria bizantină a colecției „Les Belles Lettres”, Paris, 1935-1940). V. de asemenea, Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, Introduction, texte et traduction par Jean Verpeaux, Paris, 1966; *Les listes de préséance byzantines des IX-e et X-e siècles*, Introduction, texte, traduction et commentaire par Nicolas Oikonomidès, Paris, 1972.

dintre retorismul clasicizant și realism în arta literară bizantină¹¹⁰. „Justificându-se prin trecutul său și prin fidelitatea neclintită față de acest trecut, întemeindu-se pe similitudinea dintre împărăția pământească și împărăția lui Dumnezeu și argumentându-și legitimitatea politică prin descendența din Imperiul roman, trăgându-și forța din afirmarea unei tradiții neîntrerupte – spune Paul Lemerle despre Bizanț – el trebuia să se înfățișeze în ochii tuturor ca o esență veșnic imuabilă. Această reprezentare a propriei ființe este obiectul propagandei lui ...”. Și învățatul francez continuă, enumerând tehnicile și mijloacele propagandei bizantine menite să disimuleze, sub aparența imobilității, neîncetatele prefaceri reale, remarcabila adaptare neconținută a Bizanțului la exigențele vremurilor: „În domeniul gesturilor, ele sunt ceremonialul, ritualul, titulatura; în domeniul expresiei, citatul, repetiția, comparația, referința; mergând ceva mai departe, stilul – în sensul dat cândva acestui termen de André Malraux prin fericita formulă: arta bizantină este o artă a stilizării”. În arta bizantină, „esențial și permanent este efortul de a depăși ceea ce este omenesc și accidental, individual și vremelnic, pentru a surprinde inefabilul desemnat prin termenii adecvați, dar insuficienți, de supraomenesc, impersonal, etern, sacru. Arta bizantină este o liturghie și, ca orice liturghie, o incantație ... Arta bizantină transpune și transcende. Iar procedeul prin care este atins acest țel ... este tocmai stilizarea, în măsura în care stilizarea este ceea ce îndepărtează de asemănare, ceea ce distruge asemănarea și, o dată cu ea, omenescul”. E vorba, așadar, de tot ceea ce se opune curentului literar realist modern, în numele aspirației medievale către o realitate absolută, prin urmare, în numele *altui realism* decât acela cu care suntem obișnuiți.

Pentru a ilustra și a înțelege mai bine această modalitate de apropiere de realitatea absolută, de afirmare a realismului, în sensul său epistemologic, de astă dată nu împotriva, ci cu ajutorul retorismului literar, să ne întoarcem iarăși la texte și anume la cele mai tipic bizantine, la cele mai puternic marcate de retorismul clasicizant, la cele mai „servile” și mai puțin realiste, în sensul general și modern al cuvântului, dintre toate, anume la textele encomiastice. Scopul acestor texte, care-i proslăvesc pe împărați, este să reveleze auditoriului, mai bine zis, participanților la „liturghia imperială” care includea, ca o componentă fundamentală, rostirea lor, esența „reală” și sensul „real” al

¹¹⁰ Collège de France, Chaire d'Histoire et Civilisation de Byzance, *Leçon inaugurale* faite le vendredi 8 décembre 1967 par M. Paul Lemerle, membre de l'Institut, Professeur. Am tradus foarte liber citatele din acest text de mare densitate, concizie și eleganță stilistică.

suveranului elogiât și al actelor sale. Or, această esență este divină, bazileul fiind purtătorul charismai imperiale, dăruite lui, potrivit doctrinei bizantine, nemijlocit de însuși Dumnezeu¹¹¹. Faptele împăratului nu sunt numai acte politice cu țeluri seculare, ci și acte religioase. Prin ele, împăratul își îndeplinește misiunea de propagator și apărător al adevăratei credințe creștine. Într-un anumit sens, împăratul reactualizează, prin fiecare dintre aceste acte, faptele omologilor săi paradigmatici, profeții și regii biblici ai vechiului Israel, precursorii, vestitorii și prefiguratorii lui Cristos. Biruințele lui sunt biruințele Mântuitorului, pe care împăratul îl slujește, îl imită și îl întruchipează asemenea acestor înaintași. Fiecare retor își propune să reamintească ascultătorilor săi aceste lucruri, atunci când rostește solemn un atare discurs. Și tocmai în acest scop el stilizează figura împăratului și a faptelor acestuia, pe care le evocă narativ și liric, pentru a le reduce, potrivit propriilor sale posibilități, talentului și culturii sale, la modelele recomandate de tradiție. Într-unul din discursurile encomiastice ale lui Nichita Choniates (m. cca 1213), Isaac al II-lea Anghelos (1185-1195), care i-a înfruntat pe vlahii și bulgarii răzvrățiți din Balcani, devine „*noul Moise*” care „*va coborî din muntele Haemus ca dintr-un alt Sinai*” ca să „*înscrisă cu lancea în sufletele barbarilor legea robiei lor de odinioară*”. El este „*îngerul Domnului*” care „*va urmări și nimici vrăjmașul*”, căruia „*nici vrăjmașul, nici Fiul crimei nu au putut și nu pot să-i facă rău*”. Dimpotrivă, șeful rebelilor „*s-a răzvrătit, precum Lucifer, mânat de trufie să-și așeze tronul pe culmile munților înalți din Nord*”, „*precum un Satan, vrăjmaș al tronului*” el se ridică împotriva împăratului care este „*asemenea lui Dumnezeu*”¹¹². Tot în scopul, relevat de Paul Lemerle, de a pune în evidență esența eternă a Bizanțului, toponimele și etnonimele folosite în literatura encomiastică sunt puternic stilizate, arhaizate în spiritul tradiției clasice. Eternă Romă, Bizanțul are de combătut aceiași „barbari” sciți, perși ori celți, reprezentați, rând pe rând, de diferitele popoare care au atacat Imperiul dinspre nord, est ori vest; dincolo de Dunăre se întinde Sciția pecenegilor, cumaniilor sau a tătarilor, în Anatolia, Persia turcilor selgiucizi ori otomani etc. Iar limba arhaizantă, tropii moșteniți

¹¹¹ Despre ideologia imperială bizantină v. mai ales O.Treitinger, *Die Oströmische Kaiser- und Reichsidee*, München, 1938; A.Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris, 1932; E.von Ivanka, *Rhomäerreich und Gottesvolk*, Freiburg-München, 1968; Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975.

¹¹² Nicetae Choniatae, *Orationes et epistulae*, recensuit I.A.van Diäten, Berlin-New York, 1972, p.6 (cf. *Psalmii*, 88, 22), p. 5 (cf. *Isaia*, 14, 13), v. și p. 60. Un alt uzurpator este prezentat de același autor ca un „*fals Moise*” care „*se preface că aduce din muntele Haemus legi, precum acela din Sion*” (p. 108, cf. *Iesirea*, 24, 12),

din tradiția retorică a antichității, aluziile la literatura clasică elină, tot acest aparat constituie *limbajul ermetic* adecvat ceremoniei panegirice¹¹³ în care se revelează tainicul fundament real al autorității imperiale. Numai inițiații, oamenii înzestrați cu cultură clasică, cei care fac parte din ierarhia politică și ecleziastică, participând totodată la actul guvernării, sunt capabili și vrednici să priceapă cu adevărat acest limbaj. Se revelează aici caracterul elitar, de clasă, al culturii bizantine pe care sociologia literaturii este chemată să-l cerceteze mai atent.

Descifrată cu atenție, raportată mereu la mediul social și climatul ideologic în care s-a născut, literatura bizantină se dovedește, așadar – cel puțin în intenția autorilor ei – mult mai „realistă” decât am fi putut crede, în pofida frapantului ei retorism clasicizant, iar explicația structurii ei particulare apare mult mai complexă decât puteau crede filologii de formație clasică și mentalitate politică liberală din secolul al XIX-lea și al XX-lea care au editat-o și studiat-o, fără să-i înțeleagă întotdeauna deplin originalitatea de formă artistică și fond ideatic. Departate de a se exclude reciproc, retorismul de tradiție clasică și realismul sunt, în această literatură, complementare și servesc amândouă la transmiterea unui mesaj inconfundabil, propriu fazei bizantine din istoria elenismului.

¹¹³ Cf. P.Lemerle, *op.cit.*, p.24

ISTORIE, LEGENDĂ, POEZIE ÎN POEMA BIZANTINĂ DESPRE VASILE DIGHENIS AKRITAS ȘI ÎN AVATARURILE EI POST-BIZANTINE

Redescoperirea poemei bizantine despre Vasile Dighenis Akritas. În a sa *Carte a domniilor*, monahul poligraf grec Chesarie Dapontes (1713/4 -1784)¹¹⁴ consemnează că a citit în două manuscrise mai vechi fermecătoarea poveste a vitejiilor lui Vasile Dighenis Akritas, strălucitul fiu al unui nobil musulman și al unei creștine, vestit prin faptele sale de arme în vremea împăratului bizantin Roman I Lakapenos (920-944). După ce rezumă pe scurt conținutul manuscriselor, Dapontes exclamă: *“S-a tipărit Erotocritul, s-a tipărit Erofile, s-au tipărit și altele, dar nu s-a tipărit, din păcate, și povestea lui Vasile!”* Și își anunță intenția de a încredința el însuși tiparului, la Veneția – pe atunci unul din cele mai însemna centre ale diasporei elenice – o prelucrare în versuri a nedreptății opere literare.

Din motive pe care nu le cunoaștem, intenția lui Dapontes nu s-a realizat. Dar, un secol mai târziu, poema despre viața și faptele lui Dighenis avea să reintre în conștiința literară a lumii grecești, iar faima ei avea să se întindă până dincolo de hotarele acesteia într-un mod pe care monahul cărturar nu l-ar fi bănuț niciodată. Aveau să fie descoperite și editate potrivit normelor științifice mai multe variante ale poemei risipite în diferite biblioteci ale lumii. Aveau să fie culese, editate și comentate nenumărate cântece akritice, creațiuni epice folclorice în care sunt evocate faptele lui Dighenis, ale altor personaje ale poemei, ale altor eroi din zonele de graniță ale Imperiului bizantin și în care sunt dezvoltate, în felurite variante, principalele episoade ale operei literare bizantine. Istorici și filologi de renume, apoi folcloriști vestiți vor încerca să dateze poema, să-i explice geneza și structura, să determine locul pe care ea îl ocupă în literatura bizantină și raporturile în care se găsește cu unele creațiuni asemănătoare din alte literaturi. În sfârșit, eroul Dighenis Akritas va reînvia în literatura Greciei moderne. Poeți și dramaturgi neoeleni dintre cei mai de seamă, cum sunt Kostis Palamas, Sotiris Skipis, Lambros Porphyras, Anghelos Sikelianos, îi închină opere în care el apare ca un

¹¹⁴ Βίβλος βασιλειῶν, lucrare inedită. Pasajul referitor la poema despre Dighenis a fost adus în discuție de S.Lampros și H.Gregoire, cf. Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, p. 64, n. 5.

personaj central, cu valori simbolice multiple: este când reprezentantul vitalității elenismului, când luptătorul neînfricat pentru progresul și binele umanității, când prototipul îndrăgostitului desăvârșit, când, ca în drama lui Sikelianos, subintitulată semnificativ *Hristos eliberat*, întruchiparea mitică a năzuințelor omenirii către libertate¹¹⁵.

Relativa neglijare a poemei despre Dighenis în lumea bizantină și post-bizantină, dacă nu chiar căderea ei în uitare, mărturisite de sentimentul descoperirii pe care-l încearcă Dapontes în momentul lecturii celor două manuscrise, ca și, dimpotrivă, interesul și chiar entuziasmul pe care îl atestă, în secolul al XIX-lea și al XX-lea, marele număr de studii, articole și cărți pe marginea acestei opere literare nu au fost întâmplătoare. Poema despre viața și faptele lui Dighenis Akritas face parte din așa-numita “literatură populară” bizantină (*Byzantinische Volksliteratur*¹¹⁶); scrisă într-o greacă mai mult sau mai puțin apropiată de cea vorbită, această literatură se adresa unor cercuri foarte largi de cititori, nu pretindea din partea lor o cultură filozofică, literară și istorică prea înaintată. Fără să exprime, cum impunea să se creadă școala bizantinologică marxist-leninistă, concepția despre lume și viață a maselor populare din Bizanț, ostilitatea lor față de păturile dominante ale societății bizantine, această literatură dădea glas ideilor și sentimentelor omului bizantin într-un mod mai simplu, mai direct, mai spontan decât literatura “cultă” (*Byzantinische hochsprachliche Literatur*¹¹⁷). Scrisă într-o greacă artificială, calchiată după aceea în care fuseseră concepute operele clasicilor antichității, respectând mai mult sau mai puțin riguros modelele literare ale elenismului, așa cum le înțeleseseră și le valorificaseră critic Părinții Bisericii creștine, literatura cultă a Bizanțului pretindea, pentru a fi gustată și apreciată, o vastă erudiție literară, filozofică, teologică și istorică, o pregătire intelectuală multilaterală și îndelungată. Produs al mediilor aulice constantinopolitane, ea era mult mai conformistă, mai elaborată și mai subtilă decât literatura zisă populară.

¹¹⁵ Cf. Börje Knös, *L'histoire de la littérature néo-grecque*, Stockholm – Göteborg – Uppsala, 1962, p. 70 și André Mirambel, *Byzance dans la littérature néo-hellénique*, „Fédération”, mai 1953, Paris, 1953 (versiune românească după un exemplar original revăzut de autor în *Literatura Bizanțului*, antologare, traduceri și prezentare de N.Ș.Tanașoca, Univers, București, 1971, p.384-403)

¹¹⁶ Este sintagma încetățenită în bizantinologia germană contemporană pentru a desemna producția literară bizantină în limba „demotică” vorbită și care a dat titlul tratatului lui Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, p. 63—97

¹¹⁷ Este sintagma încetățenită în bizantinologia germană, prin analogia cu literatura în „Hochdeutsch”, pentru a desemna literatura bizantină scrisă în limba literară „pură” („katharevousa”) a tradiției culturale elenice, cf. acum clasicul tratat de istorie literară al lui Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I-II, München, 1978

Multă vreme, în Bizanț și chiar în epoca post-bizantină, această literatură „înaltă” a atras cu precădere interesul și a stârnit admirația oamenilor de cultură, care au privit doar cu o binevoitoare îngăduință și cealaltă expresie literară a sufletului bizantin, cea populară. Până și umanistul român Miron Costin privea cu oarecare rezervă critică *Alexândria*, cartea populară despre viața lui Alexandru cel Mare, o creație altminteri fermecătoare, căreia îi prefera desigur scrierile despre marele macedonean datorate unor istorici și moraliști ca Plutarh sau Quintus Curtius Rufus.

Bizantinologia a fost și ea interesată, multă vreme, cu deosebire de literatura cultă a Bizanțului, fie ea laică, fie teologică. Dar veacul al XIX-lea avea să aducă o înnoire a acestei științe, imprimându-i orientări nebănuite. Motivele sunt numeroase și felurite. Determinante ni se par, în primul rând, unul politic – renașterea statului grec și, în al doilea rând, unul cultural – mișcarea romantică. Dacă lupta pentru edificarea și consolidarea statului național modern, însoțită, cum era și firesc, de eforturi în vederea creării unei culturi naționale moderne, impunea grecilor descoperirea criteriilor noi de valorificare a patrimoniului spiritual de mai multe ori secular al elenismului, ea a generat în rândul europenilor, într-un fel pe care nu este locul să-l analizăm aici, un puternic curent de simpatie și de interes pentru lumea greacă – filelenismul. Istoria și cultura grecilor au atras mai mult decât altădată și pe diverse planuri atenția cărturarilor occidentali. Astfel și literatura populară bizantină, concepută în greaca medievală “vulgară” se va bucura de un studiu mai atent din partea eleniștilor europeni. Pasiunea pentru folclor și pentru limbile vorbite, de care s-au lăsat stăpâniți, sub influența romantismului, oamenii de știință, avea să întărească această orientare, iar preocupările lor aveau să dobândească, pe măsura dezvoltării etnografiei, folclorului și lingvisticii, un caracter tot mai sistematic¹¹⁸.

¹¹⁸ În privința edițiilor critice de texte din literatură demotică bizantină și neogreacă și a istoriei studiilor științifice asupra acesteia, v. H.G.Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, p. 16-21. Dintre erudiții filologi, folcloriști, etnologi care s-au ocupat de această literatură, inaugurând editarea și cercetarea ei potrivit exigențelor riguroase ale științei, H.G.Beck – pe care-l rezumăm aici – îi amintește în chip deosebit pe germanii Adolf Elissen (1815-1872), cu ale sale cinci volume, intitulate *Analekten der mittel- und neugriechischen Litteratur* (Leipzig, 1855-1862), Wilhelm Wagner (1843-1880), editor de folclor rhodian, Karl Krumbacher (1856-1909), autorul primului tratat cu adevărat științific despre literatura bizantină (*Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1892¹, 1897²), întemeietorul catedrei de bizantinologie și filologie neogreacă, precum și a revistei „Byzantinische Zeitschrift” de la München, în cadrul căreia cultura greacă în limba vorbită se bucură și astăzi de o atenție specială (1892-). În legături strânse cu savanții germani – lucru explicabil în parte și prin rădăcinile germane ale celor două dinastii succesive ale regatului grec modern – au fost învățații greci D.J. Maurophydes (1828-1866), Konstantinos Sathas (1842-1914), autorul impunătorului corpus de monumente literare intitulat *Μεσσαίωνικὴ Βιβλιοθήκη* (*Biblioteca Medievală*, Atena, 1872-1894),

Am evocat doar sumar principalii factori a căror acțiune, pornită din prim ele decenii ale veacului al XIX-lea, a avut drept rezultat, printre altele, și impunerea poemei bizantine despre viața și faptele lui Dighenis Akritas în atenția lumii grecești și europene. În spiritul romantic al acestui veac romantic, zis „al naționalităților”, poema a fost considerată epopeea medievală a neamului grecesc, iar personajul ei central a fost privit ca reprezentant glorios al virtuților cetățenești, morale și militare ale acestuia, a fost socotit drept eroul național al grecității medievale. Opera ce-i cânta vitejiile a fost considerată o expresie tipică a însușirilor de spontaneitate, simplitate și realism ale literaturii populare bizantine. Au fost subliniate, cu entuziasm, legăturile ei cu poezia epică populară, cu acele cântece akritice de care pomeneam mai sus. S-a vorbit chiar despre caracterul oral al primei ei elaborări. Și au fost căutate, s-a crezut adesea că au fost chiar descoperite, personajele istorice care ar fi servit drept model necunoscutului ei autor, s-a încercat identificarea eroului cu unul dintre generalii bizantini căzuți în luptele împotriva arabilor.

Cercetările mai noi au modificat sensibil această imagine a eroului și a poemei despre faptele sale. Dighenis nu mai este considerat astăzi un exponent al luptei pentru dăinuirea elenismului bizantin confruntat cu Islamul, ci, mai curând, un simbol al

N.G.Politis (1852-1921), eminentul întemeietor al studiilor științifice grecești de etnografie și folclor, creatorul revistei de specialitate *Λαογραφία* (Atena, 1909-), Spiridon Lampros (1851-1919), neobosit editor și comentator de texte, întemeietorul revistei *Νέος Ἑλληνομνημίων* și al importantei *Collection de romans grecs en langue vulgaire et en vers* (1880), Jean Psycharis (1854-1929), luptător înfocat pentru adoptarea limbii vulgare vorbite ca limbă oficială și literară în Grecia, marele lingvist specializat în studiul limbii grecești demotice G.N.Chatzidakis (1848-1941). Dintre francezi, H.G.Beck îi amintește în primul rând pe Émile Legrand (1841-1903), un amator din punct de vedere strict științific, dar care, animat de marea lui pasiune filelenică, a reușit să se autodepășească prin eforturi exemplare și să însușească studiile neogrecești în Franța, devenind entuziastul editor al prețioasei *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique*, 1-19 (Paris, 1869-1872) cu a ei *Nouvelle série*, 1-7 (Paris, 1874-1875), apoi pe învățații de mai strictă formație E.Miller (1812-1886) și Ch.A.Gidel (1827-1900) care i-au fost colaboratori. În Italia, s-au ilustrat ca neoeleeniști și studiosi ai literaturii bizantine demotice N.Tommaseo (1802-1872), cercetător în spirit comparatist al folclorului balcanic, cu accent pe folclorul grecesc, V.Puntoni, C.O.Zuretti (m.1934) și V.Crescini, editori și cercetători ai literaturii românești bizantine. În Rusia, s-au distins în domeniul cercetării literaturii demotice bizantine atât reprezentanți ai grecilor din această țară, cât și iluștri învățați bizantiniști și neoeleeniști ruși; amintim, dintre cei dintâi, pe G.Destunis (1818-1895), editorul cântecului lui Armuris, S.Papadimitriu (m.1922), specializat în literatura ptochoprodromică, A.Papadopoulos-Kerameus (1856-1912), un adevărat polihistor, iar dintre ceilalți pe marii erudiți A.Vasiliev (1867-1953), V.Veselovskij (1838-1906), V.Jernstedt (1854-1902). Și în S.U.A. a manifestat interes pentru cultura neogreacă și literatura în limba populară John Schmitt (1856-1906), de origine germană, editorul *Cronicii Moreei* și al satirei *Spaneas*, aflat în strânse relații cu Krumbacher și Psychari. Continuând preocupările acestor pionieri ai domeniului, în prima parte a secolului XX, s-au afirmat ca autorități în materie de literatură demotică și folclor neogrecesc, cu specială raportare la poema despre Dighenis: D.C.Hesseling (1860-1941), Hubert Pernot (1870-1942), Karl Dieterich (m.1935), Henri Grégoire (1881-1964), St.Kyriakidis (1887-1964), P.Karolidis (m.1930), N.A.Beas (m.1958), Manolis Triantaphyllidis (m.1959), I.Kalitsunakis (m.1966), Phaidon Koukoules (m.1959), O.Schissel (m.1943), P.P.Kalonaros (m.1959).

concilierii celor două lumi. Se afirmă tot mai stăruitor că nu războiul, ci pacea și ordinea pe care aceasta o aduce în viața oamenilor sunt slăvite de poemă. În conținutul ei au putut fi puse în evidență urmele interferențelor culturale arabo-bizantine din regiunea graniței orientale a Imperiului. Au fost prezentate mai nuanțat raporturile dintre această creațiune poetică și istorie, ca și raporturile ei cu folclorul bizantin. Mult lăudata spontaneitate a stilului ca și prospețimea limbii populare în care ea ar fi fost concepută au fost puse la îndoială; s-a dovedit că poema e mult mai strâns legată decât s-ar fi crezut de tradițiile retorice ale literaturii bizantine și că prima ei versiune nu a fost redactată în greaca vorbită curent la vremea apariției ei. În sfârșit, entuziastele, admirativele aprecieri privind valoarea estetică a acestei opere au lăsat locul unor judecăți critice mai ponderate și mai sobre.

Variantele manuscrise ale poemei. Încercând, în cele ce urmează, să înfățișăm cititorului principalele probleme și rezultate ale cercetărilor asupra poemei despre viața și faptele vitejești ale lui Dighenis Akritas, ne vom opri pentru început asupra problemei filologice¹¹⁹. Se cunosc astăzi următoarele variante manuscrise ale textului:

T = varianta trapezuntină, descoperită în mănăstirea Sumela din Trapezunt, în anul 1868, de Sava Ioannidis. Datează din secolul al XVI-lea, cuprinde 3180 versuri și a fost editată pentru prima dată de C. Sathas și E. Legrand, la Paris, în 1875. Textul este lacunar¹²⁰.

A = varianta din Andros, descoperită în anul 1878 și aflată azi în Biblioteca Națională din Atena (sub nr. 1074). Datează din secolul al XVI-lea sau al XVII-lea, cuprinde 4778 versuri și a fost editată pentru prima dată la Atena, în 1881, de A. Miliarakis¹²¹.

K = varianta din mănăstirea Grottaferrata (Z a 44) – sigla sub care este desemnată de obicei se explică prin denumirea greacă a mănăstirii romane – datând din secolul al XVI-lea sau chiar de la sfârșitul celui de-al XIII-lea. Cuprinde 3749 versuri. E

¹¹⁹ Rezumăm aici amănunțita prezentare a tradiției manuscrise a poemei despre Vasile Dighenis Akritas și a studiilor asupra ei datorată lui Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, p. 65-71, la care trimitem pe cititorul doritor de mai bogate informații bibliografice.

¹²⁰ C.Sathas et É.Legrand, *Les exploits de Basile Digénis Akritas, épopée byzantine du dixième siècle*, Paris, 1875.

¹²¹ A.Miliarakis, *Βασίλειος Διγένης Ἀκρίτας. Ἐποποιία βυζαντινῆ τῆς 10ης ἑκατοντηρίδος κατὰ τὸ ἐν Ἄνδρω ἀνευρεθὲν ξειπόγραφον*, Atena, 1881.

cea mai veche versiune cunoscută și a fost editată pentru prima dată de E. Legrand, la Paris, în 1892¹²². Textul prezintă lacune.

E = varianta din biblioteca Escorialului (IV-22), datând din secolul al XVI-lea sau chiar al XV-lea, cuprindea 1867 versuri. Textul, foarte lacunar, a fost editat pentru prima dată de Hesseling, în 1912¹²³.

O = varianta oxoniană, aflată în biblioteca Colegiului Lincoln de la Oxford (sub nr. 24), datează din 1670. E o prelucrare datorată ieromonahului Ignatie Petrițis din Chios. Scrisă în neogreacă, cuprinde 3094 versuri și a fost editată pentru prima dată de Sp. Lambros, la Paris, în 1880¹²⁴. E varianta care a stat la baza traducerii românești a lui N.I. Pintilie și N.Gaidagis¹²⁵.

P = varianta în proză a lui Meletie Blastos, redactată probabil în insula Chios, în 1632. Se găsește în biblioteca Universității din Tesalonic (sub nr. 28) și a fost editată de D. Paschalis, în 1926¹²⁶.

În afara acestor șase manuscrise cunoscute, textul poemei bizantine a circulat și în altele despre care nu avem decât indicații mai mult sau mai puțin vagi. E vorba, în primul rând, de cele două manuscrise pomenite de Chesarie Dapontes. După mărturia lui, unul dintre ele cuprindea și ilustrații, ca nici unul dintre manuscrisele păstrate. Pornind de la o amănunțită analiză a scurtului rezumat datorat lui Dapontes, pe care îl compară cu celelalte variante cunoscute, cercetătorul austriac Erich Trapp a formulat ipoteza ingenioasă potrivit căreia cele două manuscrise cuprindeau variante apropiate mai ales de O și P ale poemei; mai mult decât atât, el crede că poate identifica într-unul din textele descoperite de Dapontes, probabil o lucrare în proză, modelul prelucrării versificate datorate lui Ignatie Petrițis¹²⁷. Un alt manuscris – tot o prelucrare în proză – a fost văzut, la sfârșitul secolului al XIX-lea, de A. Mordtmann, la Constantinopol¹²⁸.

¹²² E.Legrand, *Les exploits de Basile Digénis Akritas, épopée byzantine publiée d'après le manuscrit de Grotta-Ferrata*, Paris, 1892, 1902².

¹²³ D.C.Hesseling, *Le roman de Digénis Akritas d'après le manuscrit de Madrid*, *Λαογραφία* 3 (1912), p. 537-604

¹²⁴ Sp.Lampros, *Collection de roman grecs en langue vulgaire et en vers*, Paris, 1880, p. 111-237.

¹²⁵ *Dighenis Akritas*, traducere de N.I.Pintilie și Nikos Gaidagis, prefață și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Univers, București, 1974.

¹²⁶ D.Paschalis, *Οἱ δέκα λόγοι τοῦ Διγενεοῦς Ἀκρίτου*, *Λαογραφία* 9 (1926), p. 305-440

¹²⁷ Erich Trapp, *Digenes Akrites. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen*, Wien, 1971

¹²⁸ Cf. Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, p. 64

Versiunile slavo-ruse ale poemei. Importante pentru stabilirea istoriei textului poemei bizantine sunt și versiunile ei slavo-ruse¹²⁹. Realizate chiar în epoca bizantină, aceste versiuni au avut, după unii cercetători, drept model o variantă greacă prescurtată. Se cunosc până astăzi mai multe manuscrise care cuprind traducerea slavo-rusă a poemei lui Dighenis și anume:

Sl M-P = manuscris din secolul al XV-lea, aflat în colecția Mușin-Pușkin, descoperit de N. M. Karamzin și reprodus fragmentar de el în alte lucrări ale sale încă din prima jumătate a veacului XIX. Manuscrisul a dispărut într-un incendiu, în anul 1812¹³⁰.

S1 T = manuscris din secolul al XVIII-lea, aflat în colecția Tihonravov în Biblioteca Lenin din Moscova (sub nr. 399), publicat de Tihonravov, la Moscova, în 1898¹³¹.

S1 P = manuscris din secolul al XVIII-lea, aflat în colecția Pogodin, azi în biblioteca Saltâkov-Scedrin din Sankt-Petersburg (sub nr. 1773), publicat de A.N. Pypin, la Sankt-Petersburg, în 1857, ediție nouă integrală de M.Speranskij, în 1922, a fost și tradus în franceză și greacă¹³².

Sl R = manuscris din colecția Titov a aceleiași biblioteci petersburgheze (sub nr. 4369), datând din secolul al XVIII-lea. A fost descoperit la Rostov și editat de V.D. Kuzmina, în 1953¹³³.

Cântecele akritice. Filologii care s-au străduit să refacă istoria textului poemei au invocat, de pe poziții și cu rezultate diferite, și mărturia cântecelor akritice. Cântate în întreg cuprinsul lumii grecești, din Pont și Capadocia până în Creta și Cipru, aceste producțiuni epice populare având în centrul lor figuri de eroi din regiunea graniței orientale a Imperiului bizantin vădesc uneori mari similitudini cu anumite părți ale poemei și-l evocă – puține dintre ele – chiar pe Dighenis. Cele mai apropiate prin

¹²⁹ Pentru edițiile versiunilor slavo-ruse ale poemei și cercetările privitoare la ele, v. Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, p. 67-68, urmat aici de noi.

¹³⁰ Hans-Georg, Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, p. 67

¹³¹ Tihonravov, *Sočinenija*, I, Moscova, 1898, p.256-275

¹³² A.N.Pypin, *Očerck literaturnoj istorii starinych povestej i skazok russkich*, Petersburg, 1857; M.Speranskij, Devgenievo dejanie, „Sbornik otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii Nauk”, 99, nr. 7, 1922, p. 133-165, traducere franceză de B.Pascal în „Byzantion” 10, 1935, p. 301-334 și greacă de P.P.Kalonaros, *Βασίλειος Διγένης Ἀκρίτας*, vol. II, Atena, 1941, p. 263-292.

¹³³ V.D.Kuzmina, în „Trudy drevnerusskoj Literatury” 9, 1953, p. 339-360; *Devgenievo dejanie*, Moscova, 1962 (prezentare a istoriei cercetărilor, reconstrucție integrală a textului slav, cu facsimile din toate variantele, p. 143-184). Versiunea Titov a fost tradusă în engleză de H.F.Graham, „Byzantinoslavica” 29, 1968, p. 51-91

conținutul lor de opera literară bizantină au fost grupate de cercetătorul italian Agostino Pertusi în cinci cicluri și anume: 1) ciclul lui Armuris sau al emirului; 2) ciclul lui Constantin și al lui Andronic; 3) ciclul cântecelor despre răpirea fecioarei și căsătoria lui Dighenis (sau Iannis); 4) ciclul cântecelor despre lupta cu balaurul; 5) ciclul morții lui Dighenis. Nu dispunem încă de o culegere completă a cântecelor akritice cu toate variantele lor¹³⁴. Cele mai accesibile și mai sistematice sunt culegerile antologice întocmite de N.G. Politis¹³⁵, D. Petropoulos¹³⁶, St. Kyriakidis¹³⁷, P. Kalonaros¹³⁸ și H. Grégoire¹³⁹ și publicate fie în volume speciale, fie în anexele unor ediții sau studii monografice închinată poemei.

Datarea și filiația variantelor poemei. Dacă manuscrisele poemei pot fi datate cu destulă precizie – chiar atunci când copistul nu indică anul scrierii – pe baza criteriilor paleografice, datarea variantelor pe care ele le atestă și stabilirea filiației acestora este mai dificilă. Greutatea vine, în primul rând, din însăși natura specială a transmiterii textelor de literatură bizantină populară. Se știe că, în cazul acestor producții, copiii își permit anumite libertăți în reproducerea modelelor pe care nu le transcriu întotdeauna exact, ci, adesea, le prelucrează într-o oarecare măsură, în spiritul vremii, al societății în care trăiesc sau chiar dând curs unor înclinații personale. Substanța operei rămâne aceeași în procesul de continuă prefacere a textului, dar limba, stilul, succesiunea episoadelor, chiar și numărul acestora, unele nume de persoane și de locuri, echilibrul părților și tonul narațiunii se schimbă. E necesară o minuțioasă analiză comparativă a variantelor păstrate înainte de a se încerca reconstituirea filiației lor, operație supusă mai mult decât în alte cazuri subiectivității și arbitrarului.

Pentru datarea absolută a unor variante au fost invocate anumite aluzii la evenimente sau personalități istorice întâlnite în text. Ele sunt însă puțin numeroase și controversate. Să dăm câteva exemple. În variantele A și T, prezența împăratului care-l întâlnește pe Dighenis în Capadocia se explică prin expediția întreprinsă de el împotriva așa-numiților *Μαγούλιοι*. Sub acest nume, St. Kyriakidis îi identifică, verosimil, de altfel,

¹³⁴ Agostino Pertusi, *La poesia epica bizantina e la sua formazione : problemi sul fondo storico e la struttura letteraria del „Digenis Akritas”*, în „La poesia epica e la sua formazione”, Roma, 1970, p. 481—544

¹³⁵ N.G.Politis, *Ἐκλογαὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ*, Atena, 1932³

¹³⁶ D.Petropoulos, *Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια*, I-II, *Βασικὴ Βιβλιοθήκη* 46-47, Atena, 1958-1959

¹³⁷ St. Kyriakidis, *Ὁ Διγένης Ἀκρίτας*, Atena, 1926; *Forschungsbericht zum Akritas-Epos*, Munchen, 1958 (raport la al XI-lea Congres internațional de studii bizantine)

¹³⁸ P.P.Kalonaros, *Βασιλεὺς Διγένης Ἀκρίτας*, I-II, Atena, 1941

¹³⁹ H.Grégoire, *Διγένης Ἀκρίτας*, New York, 1942

pe mongoli. Aceiași mongoli apar în variantele amintite, în alte pasaj, ca aliați ai emirului. Ar fi vorba, după Kyriakidis, de un argument hotărâtor în favoarea datării celor două variante după secolul al XIII-lea. Un argument în plus în favoarea acestei ipoteze este, potrivit savantului grec, menționarea regatului latin al Ahaiei (Peloponezului) în text. După întâlnirea cu Dighenis, împăratul pornește spre această regiune pentru a o recuceri, ceea ce s-a și întâmplat, de altfel, în realitate în a doua jumătate a veacului al XIII-lea¹⁴⁰. Totuși, ingenioasele presupuneri ale lui Kyriakidis au stârnit obiecții din partea altor cercetători. Astfel, H. Grégoire a observat că, în textul versiunii K, sunt amintiți ca adversari ai împăratului nu mongolii, ci perșii (Πέρσαι), sub numele cărora se ascund, în etnonimia arhaizantă a bizantinilor, arabii; iar în pasajul din K corespunzător aceluia din AT unde sunt pomeniți aceiași Μαγούλιοι ca aliați ai emirului e vorba despre Γουλάβιοι ai acestuia. Corectând pe Γουλάβιοι în Γουλάμιοι, Grégoire a arătat că e vorba de forma grezizată a arabului *ghūlam*, "băiat, servitor, mercenar". În pasajul corespunzător din E apare de altfel cuvântul ἄγουροι "voinici, tineri luptători". Μαγούλιοι ar fi deci numai deformarea prin metateză a lui Γουλάμιοι și orice referință la mongoli ar dispărea în favoarea aluziei la arabi¹⁴¹. În același sens, crede H. Bartikian, vorbește și prezența Ahaiei în text; nu ar fi vorba aici de Ahaia peloponeziană, ci de Ahaia-Mananalis de pe Eufratul superior, ținut dominat de pavlichieni, cu care arabii se aliaseră și pe care Bizanțul a trebuit să-i înfrunte¹⁴².

Un alt exemplu: spre deosebire de E, variantele A, T și K conțin unele pasaje asemănătoare cu anumite părți din poezia *Περὶ σωφοσύνης* (*Despre cumpătare*) a lui Teodor Meliteniotes, scriitor bizantin din secolul al XIV-lea. Văzând aici semnul unei influențe din partea lui Meliteniotes asupra alcătuitorului poemei lui Dighenis, unii cercetători, printre care Kyriakidis, au opinat că variantele amintite ar data în chip cert din secolul al XIV-lea. Varianta E, neinfluențată de amintita poezie, ar fi anterioară lor. Franz Dölger a arătat însă că, în general, poezia de exhortație morală bizantină are un caracter compilativ și s-a pronunțat dimpotrivă în favoarea unei influențe a poemei

¹⁴⁰ St.Kyriakidis, *Ἀκριτικαὶ μελέται*, Miscellanea G.Mercati, III, Vatican, 1946, p. 1-32

¹⁴¹ H.Grégoire, *L'épopée byzantine et ses rapports avec l'épopée turque et l'épopée romane*, „Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques de l'Académie Royale de Belgique“ V, XVII, 12, 1932, p. 463-493 (studiu tradus parțial în română în antologia noastră *Literatura Bizanțului*, București, 1971, p. 291-307)

¹⁴² H.M.Bartikian, *Zametki o vizantijskom epose o Digenise Akrite*, „Vizantijskij Vremennik“ 25, 1964, p.148-166. Pentru întreaga problemă a datării Dighenidei și argumentele aici evocate, vezi Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, p. 68 urm.

despre Dighenis asupra lui Meliteniotes¹⁴³. De altfel, așa cum sublinia Charles Astruc, Teodor Meliteniotes pare să fi fost un virtuoz al compilației, procedeu care stă la baza alcătuirii mai multor opere ale sale. În aceste condiții și reperul cronologic invocat își pierde valoarea¹⁴⁴.

Departate de a contesta importanța aluziilor istorice din texte pentru datarea versiunilor, trebuie totuși să constatăm că metoda clasică a analizei filologice, insuficient folosită până azi, s-a dovedit a fi mai adecvată pentru rezolvarea problemei de istorie textuală pe care o ridică poema despre Dighenis. În momentul de față, în diferite centre de studii bizantine, sunt în curs asidue cercetări comparative asupra limbii, versificației, structurii literare a diferitelor variante. E drept că asemenea investigații ajută mai curând la stabilirea cronologiei relative a textelor decât la datarea lor absolută, pentru care nu ne furnizează decât indicații destul de vagi. E vorba însă de dobândirea unor rezultate sigure, ceea ce reprezintă un important pas înainte în direcția lămuririi genezei și transmiterii poemei. Vom încerca, în cele ce urmează, să le prezentăm pe cele mai importante dintre ele, urmându-l pe savantul grec Linos Politis, autorul unei recente expuneri asupra stadiului actual al cercetărilor de istorie a textului "epopeii" bizantine, domeniu pe care l-a îmbogățit el însuși cu importante contribuții personale¹⁴⁵.

Toate variantele astăzi cunoscute descind dintr-un prototip comun. Varianta K este cea mai apropiată de acest prototip. Limba în care este scrisă e greaca cultă, dar e mai apropiată decât a altor opere literare bizantine de limbă vorbită, așa încât se poate spune că varianta K reprezintă primul monument cunoscut al așa-numitei literaturi populare bizantine, la care am avut prilejul să ne referim mai sus. Argumentele în favoarea vechimii și caracterului ei de elaborat literar – nu popular, oral – sunt nu numai lingvistice; K folosește versul de cincisprezece silabe cu particularitatea cultă, specifică veacurilor X-XI, a accentuării silabelor impare, care-i dă un aspect anapestic. Anumite episoade, prezente în versiunile ulterioare, lipsesc din K. E vorba de evidente

¹⁴³ F.Dölger, *Die Abfassungszeit des Gedichtes des Meliteniotes auf die Enthaltbarkeit*, „Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves de l'Université de Bruxelles”, 2, 1934, p. 315-330.

¹⁴⁴ Charles Astruc, *Le livre III retrouvé du Commentaire de Théodore Méliénios sur les Évangiles (Parisinus Graecus 180)*, „Travaux et Mémoires” 4, Paris, 1970, p. 411-429 + 4 pl., cf. nota bibliografică din „Revue des Études Sud-Est Européennes”, XI, 3, 1973, p. 594.

¹⁴⁵ Linos Politis, *L'épopée byzantine de Digenis Akritas. Problèmes de la tradition du texte et des rapports avec les chansons akritiques*, în „La poesia epica e la sua formazione”, Roma, 1970, p. 551—581.

deformări ulterioare ale conținutului, de adăugiri care nu intră în logica poemei decât forțat. Variantele “gemene” A și T sunt prelucrări mai târzii ale variantei K. Este evidentă dependența lor de această versiune mai veche, din care adesea reproduc versuri întregi. Modificările aduse de ele textului moștenit privesc atât conținutul cât și aspectul lingvistic: înlăturarea unor cuvinte ieșite din uz sau chiar de neînțeles pentru alcătuitoarii lor, introducerea unor termeni specifici mediului social în care aceștia au trăit, episoade inedite. Din familia A și T derivă prelucrările în proză și în versuri P și O, cu autori cunoscuți. Varianta E, conținând multe elemente lingvistice populare și numeroase elemente comune cu folclorul akritic, nu este totuși – cum s-a crezut cândva – mai fidelă decât varianta K formei originare a poemei. Studiile întreprinse asupra limbii și versificației ei – în primul rând, cele ale lui St. Xanthoudidis, Gareth Morgan și Linos Politis – dovedesc convingător că E consemnează o versiune orală, inspirată de textul scris al poemei, care a circulat mai ales în insula Creta, fiind rostită de aezi populari în împrejurări festive și adaptată de ei limbajului și versificației repertoriului lor obișnuit. Prelucrarea va fi valorificat desigur și unele dintre cântecele akritice de mai largă circulație. Cât privește traducerea slavo-rusă a poemei, cercetătorii sunt astăzi de acord să o situeze în secolele XI-XIII. Opinia potrivit căreia ea ar atesta o variantă mai veche chiar decât prima redacțiune grecească – împărtășită cândva de unii învățați, printre care și Henri Grégoire – a fost cu totul înlăturată. Rămâne însă verosimilă ipoteza că la baza traducerii slave ar fi stat o variantă mai veche decât K, mai apropiată de forma originală a poemei bizantine.

Conținutul original al poemei. E greu de crezut că un cercetător ar putea reconstitui vreodată această formă originală, acest *Ur-Dighenis*, cum o numește Hans-Georg Beck, apelând la metodele cunoscute ale filologiei clasice. Marea libertate față de modelul folosit dovedită de transmițătorii textelor aparținând literaturii populare bizantine zădărnicește din capul locului asemenea tentative. Filologii au respins încercările de a se completa lacunele din textele cunoscute, ca de pildă K, cu ajutorul altor variante. Chiar interesanta încercare a lui Erich Trapp de a reface prototipul Z al versiunilor foarte înrudite A și T a fost întâmpinată cu unele obiecții. E posibilă, în schimb, reconstituirea structurii poemei în liniile ei generale, a schemei desfășurării acțiunii în forma originală. Pe scurt ea ar fi, după Hans-Georg Beck¹⁴⁶, următoarea:

¹⁴⁶ Cf. Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, p. 72-74 și 79-85

Un emir sirian, care întreprinsese numeroase expediții victorioase în Imperiul bizantin, năvălește într-o zi pe teritoriul acestuia și o răpește pe frumoasa fiică a strategului temei, guvernatorul politic și militar al districtului de hotar. La îndemnul mamei, frații fetei pornesc în căutarea surorii lor. La un moment dat, ei se întâlnesc cu emirul, căruia îi cer imperios să le restituie sora răpită. Pentru tranșarea litigiului, are loc un duel între cel mai tânăr dintre frați și emir și acesta din urmă, fiind învins, e obligat, potrivit înțelegerii anterioare, să le redea fata. Dar emirul încearcă să-i înșele: îi trimite pe frați în tabără, dându-le ca semn de liberă trecere inelul său și îngăduindu-le, în aparență, să-și caute și găsească sora. Frații descoperă însă cadavrele unor tinere captive bizantine ucise. Se întorc și-l amenință pe emir cu moartea, în cazul în care nu-și va ține promisiunea. Se descoperă că arabil, îndrăgostit de bizantină, o ținea ascunsă în cortul lui. Puterea dragostei e atât de mare, încât emirul se declară gata să treacă la creștinism pentru a se căsători cu tânăra bizantină. După un dialog în care și arabil și frații fetei își înfățișează cu fală genealogia, emirul e acceptat ca ginere și, împreună cu oamenii aflați în ascultarea sa, se strămută în Imperiu, convertindu-se cu toții la creștinism. Din unirea emirului cu frumoasa fiică a strategului se naște eroul poemei, Vasile Dighenis (de la *δύο*, “doi” și *γένος* “neam” – deci fiu a două neamuri), viitorul Akritas (*ἀκρίτης*, “străjer al graniței”, de la *ἄκρα*, “graniță, hotar”). După mai multă vreme, mama emirului îi trimite acestuia o scrisoare, cerându-i să revină la dreapta credință islamică a strămoșilor săi. Emirul își convinge soția să facă împreună cu el o vizită bătrânei lui mame pentru a o aduce la sentimente mai bune. Dar frații fetei, înștiințați printr-un vis prevestitor de cele ce se pot întâmpla, se tem de o trădare din partea emirului. Ei încearcă să împiedice plecarea celor doi în Siria. Emirul, la rândul său, își suspectează soția de necredință. În cele din urmă lucrurile se lămuresc, emirul e lăsat să plece și ajunge în cetatea mamei. În urma dialogului dintre cei doi, mama emirului se convertește ea însăși la creștinism și se strămută și ea, împreună cu o mare mulțime de alți arabi botezați cu același prilej, în Imperiul bizantin.

Copilul Vasile se dovedește înzestrat cu însușiri ieșite din comun. El crește și se înțelepțește într-un ritm miraculos. De mic este puternic și viteaz. Se ilustrează la vânătoare, ucigând cu ușurință lei, cerbi, urși. Mai târziu ia contact cu apelații (*ἀπελάται*), oameni vestiți pentru calitățile lor de luptători, paznici ai granițelor, dar care nu se sfiesc să abuzeze de bunurilor locuitorilor pașnici din regiunile în care sunt cantonați. După prima întâlnire și confruntare cu apelații, Dighenis se îndrăgostește de

fiica unui strateg, dar cum tatăl fetei refuză să i-o dea de soție, el o răpește. E urmărit de familia fetei și de oamenii aflați în subordinea tatălui acesteia, dar îi înfrânge în luptă. Impresionat de calitățile tânărului, strategul îl acceptă ca ginere. Totul se încheie deci cu o nuntă strălucită.

Episoadele care urmează cuprind istorisirea la persoana întâi (*Ich Erzählungen* le numește H.G.Beck) a numeroase fapte de vitejie săvârșite de erou. Pentru a-și apăra soția, el se luptă cu un balaur și ucide un leu. Îi înfruntă pe câțiva dintre cei mai de seamă apelați care doriseră să i-o răpească. O înfruntă cu același prilej pe amazoana Maximó, aliata apelaților. O înfrânge și aceasta i se dăruiește. Altă dată, Dighenis vine în ajutorul fiicei unui emir, abandonată de soțul ei, un creștin, fost prizonier al tatălui fetei. Întâlnind-o, în peregrinările sale, eroul o conduce la soț, dar în drum, între cei doi se înfiripă o dragoste neîngăduită. Regretând această a doua infidelitate conjugală, Dighenis își va îndeplini totuși până la capăt misiunea de ocrotitor al fetei emirului, încredințând-o soțului ei.

Aflând de faima eroului, împăratul bizantin încearcă să și-l apropie. El îl întâlnește pe Dighenis și-i propune să intre în serviciul său. Eroul îi răspunde cu mândrie că preferă condiției de curtean condiția sa de liber, solitar apărător al graniței. Împăratul îi restituie totuși lui Dighenis bunurile confiscate cândva bunicului matern al acestuia și-i conferă în chip oficial demnitatea de străjer al hotarelor imperiului. Eroul își construiește un palat măreț, cu grădini splendide.

Episodul morții lui Dighenis, care urmează, foarte întins, pare să nu fi existat în prima formă a poemei. Ar fi o adăugire ulterioară, ceea ce nu e totuși sigur. La vârsta de 33 de ani, eroul moare, urmat curând de soție care, măcinată de durere, nu-i poate supraviețui.

Două poeme într-unul: cântecul epic al emirului și romanul lui Dighenis. S-a observat, pe bună dreptate, că poema este alcătuită din două părți distincte, deosebite prin structură și stil. Hans-Georg Beck, care s-a ocupat stăruitor de problemele genezei și structurii eposului bizantin, le numește, într-un articol care a stârnit oarecare vâlvă, înviorând discuția în jurul poemei, *cântecul epic al emirului* – pe cea dintâi și *romanul lui Dighenis* – pe cea de a doua¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Hans-Georg Beck, *Formprobleme des Akritas-Epos*, în „Beiträge zur Südosteuropa-Forschung”, München, 1966, p. 137—146

Cântecul epic al emirului constituie o unitate epică în sine, putând fi privit ca o operă literară de sine stătătoare: e povestea convertirii din dragoste la creștinism a unui nobil musulman și a oamenilor săi, încheiată în chip logic cu nașterea lui Dighenis și integrarea unui însemnat grup de musulmani creștinați în societatea bizantină. Cântecul are particularitățile specifice unei producții epice în sensul deplin al cuvântului: eroul său e reprezentantul tipic al unui întreg popor, destinul său este emblematic pentru o întreagă etapă din viața istorică a acestuia. Ficțiunea poetică respectă convenția literară a realismului: cântecul abundă în denumiri geografice reale, aluziile la evenimente istorice mai mult sau mai puțin identificabile sunt numeroase și chiar tema fundamentală a eposului își găsește corespondent în realitatea istorică din zona graniței orientale a Imperiului bizantin. Cântecul e organic încheiat, iar desfășurarea acțiunii sale dramatică. Stilul e sobru, lipsit de “razne și prisosuri”.

Cu totul altfel se înfățișează *romanul lui Dighenis* care, în varianta datorată lui Ignatie Petrișis, ocupă cânturile IV-VIII. Țesut din episoade care se leagă unul de altul mai curând artificial și arbitrar decât în virtutea logicii acțiunii și care, așa cum s-a întâmplat, se pot înmulți la nesfârșit, asemenea poveștilor Șeherezadei din *O mie și una de nopți*, romanul ne poartă într-o lume pe jumătate fabuloasă, de basm. Eroul său e un personaj romanesc, nu epic, el are semnificații anistorice, morale, nu e reprezentativ pentru un întreg grup social. Destinul său este individual, destinul unui solitar romantic și înclinat spre aventură. Referințele la realitate sunt, în această parte a poemei, reduse la minimum. Întâlnim, în schimb, balauri, amazoane, alte personaje fantastice împrumutate din credințele populare, mitologie și tradiția poetică elină. E semnificativ că, în acest roman, abundă descrierile – ἐκφράσεις – o specialitate a retoricii clasice, construite după toate rețetele genului. Prevalează tehnica compilativă a “mozaicului” atât de caracteristică pentru literatura bizantină. În romanul lui Dighenis, Agostino Pertusi a putut identifica numeroase urme ale unor influențe culte, reminiscențe din romanele elenistice și bizantine, din literatura istoriografică bizantină, absente, toate, din cântecul emirului¹⁴⁸. Sunt numeroase, la rândul lor, asemănările, puse în lumină cu multă sagacitate de Georg Veloudis, dintre povestea vieții lui Dighenis și aceea a vieții

¹⁴⁸ Agostino Pertusi, *La poesia epica bizantina e la sua formazione : problemi sul fondo storico e la struttura letteraria del „Digenis Akritas”*, în „La poesia epica e la sua formazione”, Roma, 1970, p. 481—544

lui Alexandru cel Mare, așa cum este ea evocată în *Alexandria*, amintita carte populară bine cunoscută și la noi¹⁴⁹.

Plecând de la aceste constatări, Hans-Georg Beck a presupus că la baza aceluia *Ur-Dighenis* necunoscut ar sta două opere deosebite, contopite cândva de un autor anonim. Romanul lui Dighenis s-ar fi încheiat, în logica genului, prin retragerea eroului în palatul său, după momentul consacrării sale ca acrit de către împărat. Ar fi vorba de acel "*Sich-zur-Ruhe-setzen*" al eroului principal pe care, în basmele noastre, îl ilustrează formula finală "*și a trăit ani mulți fericiți și mai trăiește și azi, de n-o fi murit*". Varianta slavă care se încheie tocmai cu episodul întâlnirii cu împăratul ar fi un argument în favoarea acestei ipoteze. Ulterior, poema ar fi căpătat, prin adăugirea de noi episoade, o întindere mai mare. A apărut prologul în care astrologii prevestesc soarta viitoarei mame a lui Dighenis în momentul nașterii ei, a apărut, de asemenea, epilogul în care este relatată cu lux de amănunte moartea eroului. Sutura celor două opere contopite se poate observa și azi în prologul cântului al IV-lea, unde sunt rezumate, altminteri fără rost, primele trei cânturi, evenimentele care au precedat și explică nașterea lui Dighenis.

Nu toți cercetătorii împărtășesc ispititoarele afirmații ale lui Hans-Georg Beck, dar aproape toți recunosc îndreptățirea observațiilor sale privind diferențele de structură și stil dintre cele două părți ale poemei. Chiar dacă poema în întregul ei a fost elaborată ca atare de la bun început, este evident că ea a încorporat și un mai vechi cântec epic despre emirul convertit din dragoste la creștinism, creație autonomă.

Influențe arabe în poema bizantină despre Dighenis. A trecut, de altfel, multă vreme de când existența unui asemenea cântec epic al emirului a fost pusă în discuție de Henri Grégoire, a cărui contribuție – una dintre cele mai însemnate – la lămurirea originilor poemei despre Dighenis nu încetează să fie punct de plecare pentru noi cercetări. Cântecul emirului convertit transfigurează legendar evenimente reale, petrecute în părțile Anadoliei, prin veacul al X-lea, anume în perioada de destindere a raporturilor până atunci încordate dintre bizantini și arabi, inaugurată de domnia lui Roman I Lakapenos (920-944). Cunoaștem un exemplu concret de convertire la creștinism și bizantinism a unui înalt personaj musulman și a unui grup important de arabi. Cronicile timpului relatează despre convertirea lui Abu Hafs, emirul Melitenei, și a generalului său, Aposalath, care trec de partea Bizanțului, după 931, ca și despre tribul

¹⁴⁹ Georg Veloudis, *Der neugriechische Alexander*, München, 1968

Banu Habib, totalizând circa 12.000 de oameni, care le-au urmat pilda. Cântecul emirului glorică tocmai un asemenea eveniment. E foarte probabil ca el să se fi născut – ca tradiție și cântec popular – în lumea arabilor convertiți; e caracteristic faptul că victoriile înregistrate de nobilul arab și de strămoșii săi sunt înșirate cu mândrie în cântec, ele constituie dovezi de vitejie, nu fapte vrednice de condamnare, deși de pe urma lor au avut de suferit bizantinii. E vorba de bizantinizarea unor tradiții legendare și cântece epice arabe al căror ecou îndepărtat în literatura bizantină îl constituie poema lui Dighenis.

De altfel, din cântecul emirului nu lipsesc nici alte aluzii istorice care îndreptățesc aceste concluzii și oferă chiar – discutabile însă adesea – puncte de reper pentru fixarea în timp dacă nu a textului, în tot cazul a materiei sale epice. Astfel, bunicul emirului e numit Ambron, tatăl Chrysoberges sau Chrysocherpes, iar unchiul Karoes. Istoria cunoaște personalități reale din zona Melitenei care au purtat nume apropiate de acestea. Ambron poate fi apropiat de Amer (Ἄμερ) sau Ambros (Ἄμβρος) cum e numit în cronicile bizantine Omar-ibn-al-Aqta, bunicul mai sus pomenitului emir Abu Hafs al Melitenei. Conducătorii sectei pavlichienilor care se ridică împotriva Bizanțului ortodox sub conducerea aliaților lor, emiri din Melitene, se numeau, la rândul lor, Karbeas și Chrysocheir. În sfârșit, în textul cântecului emirului este pomenit, ca o relicvă sacră, aflată în posesia musulmanilor din Edessa, *mandilion*-ul (μανδήλιον), vălul pe care se găsea imprimat chipul lui Hristos și pe care el însuși l-ar fi dăruit regelui Abgar. Potrivit tradiției, această relicvă ar fi fost dăruită în 944 de edessenii bizantinilor. Pe baza tuturor acestor aluzii istorice, Henri Grégoire a stabilit ca termen *post quem* al alcătuirii cântecului emirului, anul morții lui Omar (863), iar ca termen *ante quem* anul 944. Ingenioasa ipoteză a suscitât obiecții pe care nu e necesar să le prezentăm aici, după cum nu ni se pare necesar nici să mai stăruim asupra dezbaterilor stârnite de alte nume de persoane, de localități sau de aluzii la evenimentele istorice întâlnite în poem. Ceea ce este vrednic de reținut e concluzia lor: poema bizantină păstrează, prin cântecul emirului, urmele unor tradiții locale și cântece populare arabe din regiunea Melitenei.

Poema bizantină despre Dighenis și folclorul akritic grecesc. Dar care este raportul dintre poemă și folclorul akritic grecesc? Problema a stârnit vii dezbateri între cercetători. Potrivit unora dintre ei, cântecele akritice au precedat poema; aceasta s-ar fi născut din iscusita îmbinare a mai multor asemenea cântece de largă circulație. Este ipoteza lui Lachmann privind geneza poemelor homerice aplicată, *mutatis mutandis*,

Dighenidei bizantine. Potrivit altor cercetători, dimpotrivă, cântecele akritice derivă din poema scrisă. Dacă ambelor ipoteze li se pot aduce serioase obiecții, nu e mai puțin adevărat că fiecare dintre ele surprinde aspecte reale. Este bine atestată existența unor aezi populari care, umblând din casă în casă, rosteau cu anumite prilejuri, chiar în secolul al X-lea, cântece în cinstea membrilor unor ilustre familii aristocratice bizantine. Arethas din Cezareea (850-944) ne vorbește despre asemenea rapsozi care circulau în zona în care s-a născut poema despre Dighenis¹⁵⁰. La rândul său, Mihail Psellos (1018-1079) pomenește despre existența unor cântece în onoarea familiei Doukas¹⁵¹. Și chiar autorul poemei despre Dighenis ține, la un moment dat, să marcheze expres diferența dintre opera sa, al cărui conținut ar fi “real” și cântecele epice ale vremii, produse ale fanteziei poetice. Suntem deci îndreptățiți să credem că actualele cântece akritice au o vechime foarte mare și că ele au putut juca un anumit rol în geneza poemei bizantine. Pe de altă parte, influența acesteia asupra creației folclorice nu poate fi pusă la îndoială. O dovedește, cum am văzut mai sus, varianta E. O confirmă cazuri similare din alte culturi: să ne gândim numai la acele variante ale *Mioritei* noastre care derivă din versiunea de largă circulație, difuzată și prin școlile publice, a lui Alecsandri.

În vremea din urmă, mai mulți învățați – dintre care se cuvine să-i amintim pe Agostino Pertusi și Linos Politis – s-au aplecat cu răbdare asupra cântecelor akritice, pe care le-au analizat minuțios, comparându-le cu poema despre Dighenis. Ei au dovedit convingător că punctele comune dintre cântece și poemă sunt mult mai puțin numeroase decât am fi înclinați să credem. Motivele epice comune lor țin de fondul general, universal al cântecului epic – răpiri de fete, înfruntări cu eroi neînvinși de nimeni, performanțe cinegetice deosebite – iar atunci când sunt legate de una și aceeași zonă geografică micrasiatică, de același mediu etnic bizantino-arab, ele sunt tratate prea diferit în cântece pe de o parte, în poemă pe de alta pentru a se putea stabili o dependență directă a uneia de cealaltă. Există un fond onomastic comun, eroi comuni poemei și cântecelor, dar atât caracterele lor, cât și situațiile în care ei apar în textul bizantin, pe de o parte, în folclorul grecesc, pe de alta, sunt foarte diferite. Iannis – unul dintre eroii pozitivi ai cântecelor akritice – este, în poemă, un personaj negativ, un apelat, vrăjmaș lui Dighenis. Genealogia însăși a personajului principal – fie el Dighenis în creația cultă, fie un altul în creațiile populare – este diferită. În unele cântece akritice,

¹⁵⁰ S.B.Kugeas, *Αί ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις*, *Λαογραφία*, 4, 1912-1913, p. 239

¹⁵¹ Mihail Psellos, *Cronografia*, VII, 6.

eroul este coborâtor din evrei și arabi. Și chiar numele de Dighenis nu apare decât în trei cântece akritice și în variantele lor. El este evident o creațiune savantă, un nume simbolic conștient elaborat, detinat să indice tendința irenică a poemei, să proslăvească, în spirit bizantin și creștin desigur, concilierea dintre Imperiu și Islam. E deci mai probabil ca acele cântece akritice în care el apare să fie rodul unei influențe a poemei culte asupra folclorului. Diferit sunt prezentate în poemă și în cântece și raporturile dintre Dighenis și împărat: în cea dintâi este vorba de o anumită independență a eroului față de bazileu, în celelalte, constatăm însă că între ei există o adevărată rivalitate, suveranul suspectându-l pe viteazul oștean de intenții uzurpatoare.

Luând în considerare atât numeroasele deosebiri dintre poemă și cântecele akritice, cât și evidentele lor similitudini, majoritatea cercetătorilor împărtășesc astăzi opinia că poema nu descinde direct din folclorul akritic, dar s-a inspirat neîndoielnic din el. Inexistent în cântecele populare, eroul ei principal, Dighenis, creație originală a necunoscutului autor, a fost plăsmuit după chipul și asemănarea akrișilor celebrați de ele. Mai târziu, poema a influențat, la rândul-i, creația folclorică și acest erou literar a pătruns în noi producțiuni epice populare. Nu altfel s-a întâmplat cu eroii altor romane bizantine, ca Margaronă din *Imberios și Margaronă* sau Arethousa din *Erotocrit*, pe care-i regăsim în tradiții și legende populare neogrecești și astăzi.

Relevanța istorică a poemei despre Dighenis. A fost o vreme când mulți cercetători, în frunte cu Henri Grégoire, încercau să identifice în personajele poemei bizantine personalitățile istorice reale care le-ar fi servit drept model. S-a încercat detectarea faptelor istorice pe care poema le-ar fi păstrat, transfigurate legendar, în amintirea oamenilor. Tentative îndrăznețe, ingenioase adeseori, dar zadarnice. Dincolo de ceața legendei, prea puține sunt realitățile pe care le putem identifica astăzi în poemă. E cert că, așa cum am văzut mai sus, a existat cel puțin o convertire la creștinism și bizantinism a unui conducător arab și a oamenilor aflați sub ascultarea sa. Dar putem fi oare siguri că tocmai convertirea lui Abu Hafs a stat la baza cântecului emirului din poema bizantină? Prezența numelor Doukas și Kinnamos în genealogia lui Dighenis ne duce cu gândul la familiile aristocratice bizantine cu aceleași nume care au jucat un rol atât de însemnat în viața politică și militară a Imperiului. Pare sigur că poema a valorificat tradiții legendare și producțiuni epice encomiastice privitoare la cele două străvechi neamuri. Istoricul Mihail Psellos ne-o confirmă. Dar putem oare să încercăm a-l identifica pe Doukas, bunicul matern al lui Dighenis, cu acel Andronic Doukas care a

fost într-adevăr persecutat de împăratul Leon al VI-lea și care s-a refugiat, împreună cu familia sa, la arabi? E tulburătoare coincidența numelui de familie și încă și mai tulburătoare identitatea numelui de botez, Constantin, purtat atât de fiul acestui Andronic Doukas, cât și de fratele mamei lui Dighenis care se luptă în duel cu emirul. Dar asemenea indicații sunt mult prea vagi pentru a întemeia o ipoteză convingătoare. Nu mai puțin dificilă este identificarea împăratului care se întâlnește cu Dighenis. În unele variante, el se numește Vasile. E oare Vasile I Macedoneanul (867-886), persecutorul pavlichienilor, către care ne îndreaptă și alte urme pavlichiene din poemă, ca numele întâlnite în genealogia emirului și toponimele legate și ele de cetățile ocupate cândva de această sectă? Au fost cercetători care au crezut că pot vorbi despre un nucleu pavlichian al epopeii lui Dighenis, despre o epopee antiimperială, glorificând faptele acestor eretici. Ei nu au reușit să-i convingă pe toți erudiții. Căci alții l-au identificat pe Vasile al poemei cu Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976-1025) și au văzut în versurile eposului un omagiu adus acestui împărat. În alte variante, monarhul e numit Romanos și el a fost identificat verosimil cu Romanos I Lakapenos (920-944), originar el însuși din Anatolia. Într-una din variante, apare chiar un inexplicabil Nichifor, poate Nichifor Focas (963-969). Nu s-a ajuns încă la concluzii sigure în ce privește numele împăratului din versiunea originală a poemei.

Toate acestea dovedesc că poema a valorificat tradiții legendare și epice de vârste și tendințe diferite. Dar chiar dacă nu redă cu fidelitate anumite împrejurări sau evenimente istorice riguros databile, nu e mai puțin adevărat că ea rămâne, prin sine însăși, un document istoric de cea mai mare valoare pentru cunoașterea mentalității specifice oamenilor din regiunea graniței orientale a imperiului bizantin, din epoca secolelor X-XII. E un lucru asupra căruia au atras de mult atenția Alfred Rambaud¹⁵² și Charles Diehl¹⁵³. Dacă acești iluștri înaintași vorbeau în termeni generali despre particularismul provincial și despre spiritul cavaleresc care se fac simțite în poemă, cercetătorii din zilele noastre au ajuns la o și mai precisă caracterizare a mentalității exprimate în opera literară, reușind să o lege de instituțiile, de situația demografică, de anumite procese și evenimente istorice care au avut loc, într-o epocă dată, în regiunile Ciliciei și Capadociei, patria lui Dighenis. E ceea ce a făcut, chiar la București, în cadrul

¹⁵² Alfred Rambaud, *Une épopée byzantine au X-e siècle: Les exploits de Digénis Akritas*, în *Études sur l'histoire byzantine*, Paris, 1912, p. 63-108.

¹⁵³ Charles Diehl, *Le roman de Digénis Akritis, Figures Byzantines*, deuxième série, Paris, 1924, p. 291-319

celui de al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine, bizantinistul Agostino Pertusi¹⁵⁴.

Examinând pe baza a numeroase izvoare situația regiunii graniței orientale a Imperiului bizantin și supunând unei analize pătrunzătoare atât poema despre Dighenis cât și literatura epică islamică relativă la evenimente și eroi din aceeași zonă, învățatul italian a constatat că, de o parte și de alta a frontierei, Bizanțul și Islamul au creat instituții similare. Totodată, atât bizantinii cât și arabii din regiunea akritică și-au format un ideal, în bună măsură comun, de eroism, întruchipat în eroi epici foarte asemănători. Paza graniței bizantine era încredințată akriților (*ἀκριταί*), comandanții ținuturilor de margine și apelaților (*ἀπελάται*), oșteni proveniți mai ales din rândurile musulmanilor foști prizonieri sau refugiați în Imperiu, treptat bizantinizați și creștinați. În lumea islamică evoluau, la rândul lor, apărând frontiera, așa-numiții *ghâzî* și *sa'âlîk*, întru totul corespunzători omologilor lor bizantini. Atât akriții cât și ghazii aveau de înfruntat nu numai pe dușmanul de dincolo de hotar, ci și pe propriii lor apelați sau saalîci, oșteni turbulenți, înclinați adesea spre jaf și indisciplină. Ecoul acestor eforturi în sprijinul ordinii se simte în poema lui Dighenis în pasajele referitoare la luptele sale cu apelații, pe care, altminteri, îi admiră pentru vitejia lor. Virtuțile akriților și ghaziilor sunt tinerețea, forța, frumusețea fizică, bărbăția, abilitatea în mânăuirea armelor, prudența și curajul în luptă. Și unii și ceilalți sunt mari iubitori ai echitației, își fac din calul lor un adevărat prieten, pe care-l mângâie cu apelative afectuoase. Sunt însuflețiți, chiar în înfruntările cu dușmanul, de un anumit simț al onoarei, cultivă o etică specifică, supranațională și supraconfesională, cavaleriească. Sunt, în același timp, animați de profunde sentimente religioase, fără să fie însă niște fanatici. Atât în poema lui Dighenis, cât și în epica arabă, eroii frontierei sunt și mari cuceritori de inimi, răpesc ori sprijină tinere femei în primejdie. În sfârșit, și akriții și ghazii sunt mai mult sau mai puțin individualiști, mândri de libertatea și independența lor, conștienți de superioritatea lor asupra celorlalți oameni pe care îi protejează. De altfel, independența relativă a akriților față de puterea centrală era un lucru real; pentru a putea face față cu eficiență îndatoririlor lor ei se bucurau de un statut fiscal privilegiat și aveau un rang destul de înalt în riguros întocmita ierarhie bizantină.

¹⁵⁴ Agostino Pertusi, *Tra storia e leggenda : akritai e ghâzi sulla frontiera orientale di Bisanzio*, București, 1971 (raport la al XIV-lea Congres internațional de studii bizantine)

Dacă tradiții și chiar producțiuni epice arabe și-au făcut simțită influența asupra poemei lui Dighenis, nici aceasta n-a rămas fără ecou în poezia epică a Islamului. Un Akrates, avatar al lui Dighenis, este adversarul cel mai de seamă, cel mai puternic și mai vrednic de admirație al marelui ghâzî Sayyid Battâl căruia i-a fost consacrat un roman epic turcesc¹⁵⁵. Faptul nu e întâmplător, dacă ne gândim că originile îndepărtate, arabe, ale lui Sayyid sunt de căutat în aceeași regiune eufratesiană a Melitenei de care se leagă atât de strâns poema lui Dighenis. Similitudinile între literatura epică bizantină și cea arabo-turcă nu se opresc însă la tipurile de eroi pe care ele le propun. Dacă în poema despre Dighenis este vorba de convertirea unui emir sirian la creștinism, în epica islamică întâlnim cazuri de convertiri ale unor bizantini la religia Profetului. Și de această dată, literatura are la bază evenimente istorice reale

În lumina tuturor acestor constatări, eroul bizantin nu mai apare atât de izolat cât s-a crezut cândva, iar poema care-i cântă faptele și-a descoperit înrudiri nebănuite cu literatura islamică. Regiunea akritică, regiunea graniței orientale a imperiului bizantin nu a separat numai două lumi, două civilizații, ci a fost și terenul unor rodnice apropieri între ele. Fără să-i conteste patriotismul bizantin, cercetarea filologică și istorică i-a restituit marelui akrit, în toată strălucirea nobile sale semnificații, genealogia dighenică, o vreme uitată.

Dighenida lui Ignatie Petrișis. Versiunea care a stat la baza traducerii românești a poemului despre Dighenis Akritas, realizate de N.I.Pintilie și N.Gaidagis, se datorează ieromonahului Ignatie Petrișis din Chios. Ea a fost încheiată de autor, după cum însuși ne-o arată, la data de 25 noiembrie 1670 și e dedicată unui Hrisant, cleric constantinopolitan. Petrișis nu e necunoscut istoriei noastre culturale. Alături de Pantelimon (Paisie) Ligaridis el a fost unul dintre întemeietorii școlii superioare de la Târgoviște, create pe la 1646, din inițiativa domnitorului Matei Basarab¹⁵⁶. În cadrul acestei școli, Petrișis preda, se pare, cursuri de limbă și literatură greacă. Împreună cu Ligaridis el și-a legat numele și de istoria dreptului românesc: ei au fost „dascăli

¹⁵⁵ Cf. Henri Grégoire, *L'épopée byzantine et ses rapports avec l'épopée turque et l'épopée romane*, in „Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques de l'Académie Royale de Belgique”, 5e série, tome XVII, no. 12, 1932, p. 463-493 (tradus parțial de mine în *Literatura Bizanțului*, București, 1971, p. 291-307)

¹⁵⁶ Despre personalitatea, viața și activitatea celor doi umaniști greci chioți, de confesiune romano-catolică, formați în Colegiul Sf. Atanasie de la Roma, agenți ai Contrareforme, dar dotați cu un extraordinar spirit de aventură și de un proteism prodigios, care au jucat un rol important în istoria învățământului românesc, vezi Victor Papacostea, *Originile învățământului superior în Țara Românească*, în „Studii” XIV, 5, 1961, p. 1139—1164.

desăvârșiți” din îndemnul și sub îndrumarea căroro Daniil Panonianul a tradus *Îndreptarea legii*.

Analizând cu atenție prelucrarea lui Petrițis și comparând-o cu celelalte versiuni, Erich Trapp a ajuns, pe de o parte, la concluzia că ea a avut ca model o versiune târzie, în proză, a operei bizantine, probabil, cum aminteam, una din cele cunoscute de Dapontes, iar pe de altă parte, la constatarea că monahul cărturar a transformat atât de mult textul inițial încât opera sa e interesantă numai ca monument al literaturii neoelenice, nu și ca martor al istoriei textului bizantin¹⁵⁷.

Într-adevăr, Ignatie Petrițis a simplificat mult textul poemei, a redus unele episoade, a renunțat la numeroase nume proprii, a introdus unele repetări inutile și a actualizat într-un fel opera moștenită. Limba în care a scris, greaca vorbită în vremea sa, vădește particularități specifice insulei Chios de unde era originar. Abundă neologismele – latinisme, italianisme – au fost înlăturate, în schimb, cuvinte neînțelese de autorul prelucrării, arhaisme pline de savoare. Toate acele numiri geografice și de persoane care dădeau cântecului epic al emirului culoarea specifică, au fost fie înlăturate, fie transformate. Unele dintre aceste transformări se fac în sensul actualizării textului: alături de arabi, apar frecvent, confundați cu ei, *turcii*, la un moment dat sunt pomeniți și *sârbii*. Mai interesantă încă este inovația din episodul mamei emirului: bătrâna nu-i scrie ea însăși fiului ei, ci apelează la serviciile unui *hoge!* Alte inovații pun în evidență conformația intelectuală și psihologia autorului prelucrării. Petrițis “moralizează” textul bizantin: el înlătură pasajul seducerii fiicei emirului Haplorabdes (la el Aptulas) de către Dighenis, dezvoltând, în schimb, relatarea privitoare la muștrările de conștiință pe care acesta le încearcă după ce se lasă ispitit de farmecele amazoanei Maximo. Mult mai conformist este și pasajul consacrat dialogului între Dighenis și împărat. În sfârșit, ieromonahul Petrițis se complăce în dezvoltarea părților cu conținut religios ale poemei: în *Dighenida* lui, emirul îi face mamei sale, în termeni de mare precizie “tehnică”, o expunere teologică foarte sistematică, mult mai lungă decât în originalul bizantin, asupra doctrinei trinitare. Stilul prelucrării reflectă cultura clasică și pretențiile de erudit ale autorului ei. Petrițis citează pur și simplu pe Teocrit, Euripide și Aristofan, face numeroase aluzii la Homer și la *Biblie*, pe care, pe alocuri, o parafrazează. Dar și contactele autorului cu lumea românească și-au găsit ecou în această prelucrare.

¹⁵⁷ Erich Trapp, *Digenes Akrites*. Synoptische Ausgabe der ältesten Versionen, Wien, 1971

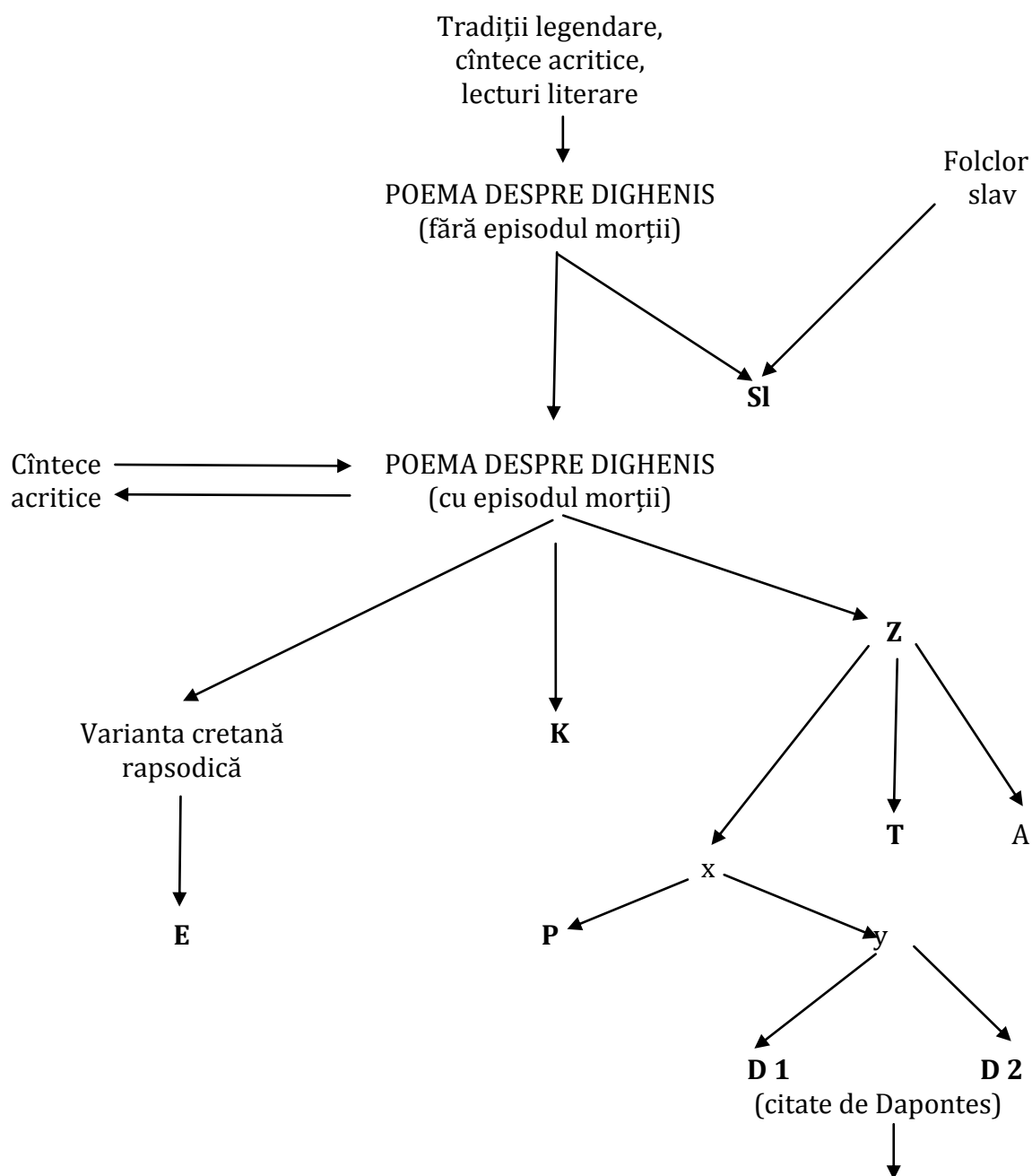
Demostene Russo a identificat mai multe pasaje imitate de Petrițis după Stavrinos, autorul poemului omagial în onoarea lui Mihai Viteazul și după *Istoria* în versuri a Țării Românești între 1602-1618, datorată lui Matei al Mirelor¹⁵⁸.

Toate acestea îl pot nemulțumi desigur pe cititorul dornic să cunoască poema bizantină autentică. Totuși, varianta Petrițis, care respectă în liniile sale generale structura modelului, are meritul de a ne oferi un text lipsit de lacune, destul de organic construit și interesant prin el însuși. Traducerea ei în limba română ni se pare deci binevenită. E prima tălmăcire în versuri românești a poveștii faptelor lui Dighenis. Căci, deși nu numai Ignatie Petrițis, dar și Chesarie Dapontes, fost elev al Academiei Domnești de la Sf. Sava, protejatul și secretarul lui Constantin Mavrocordat și autorul unor scrieri ce privesc direct istoria Țării Românești¹⁵⁹, au poposit îndelung pe meleagurile noastre, opera bizantină îndrăgită de ei a rămas aproape necunoscută românilor. Nădăjduim că lucrarea doveditoare de râvnă, talent și competență a lui N.I. Pintilie și N. Gaidagis se va bucura din partea cititorilor de prețuirea cu prisosință meritată¹⁶⁰.

¹⁵⁸ Demostene Russo, *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 137—144

¹⁵⁹ Despre Chesarie (pe numele laic Constantin) Dapontes v. Börje Knös, *L'histoire de la littérature néo-grecque*, Stockholm – Göteborg – Uppsala, 1962, p.488-494 și acum, la noi, foarte utilele lucrări enciclopedice ale Elenei Lazăr, *Panorama literaturii neoelne*, Editura Omonia, București, 2001 și *Cărturari greci în Țările Române (secolele XIV-XIX)*, Editura Omonia, București, 2009 s.n.

¹⁶⁰ În prima sa redactare, fără note, studiul de față a fost publicat ca prefață la prima versiune românească a *Dighenidei: Dighenis Akritas*, traducere de N.I.Pintilie și Nikos Gaidagis, prefață și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Univers, București, 1974.

„Arborele genealogic” al poemei despre Dighenis
 după: Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, p. 71 ; E. Trapp,
Digenes Akrites, p. 46; A. Pertusi, *La poesia epica*, p. 538—544.

IDEOLOGIE, LITERATURĂ ȘI UMANISM ÎN *CRONOGRAFIA* LUI MIHAIL PSELLOS

Istorie și cronografie în literatura bizantină. Istoriografia bizantină, una dintre cele mai bogate și mai variate din întreaga lume medievală – specialiștii o socotesc comparabilă sub aceste aspecte numai cu istoriografia chineză – comportă două forme literare, fiecare cu limbajul și tehnica ei specifice: *istoria* propriu-zisă (*ἱστορία*) și *cronica* (*χρονικόν*) sau *cronografia* (*χρονογραφία*).

Istoriile, opere aparținând literaturii savante, sunt scrise, dacă nu chiar în vechea elină, în orice caz în greaca bizantină “pură” (*καθαρεύουσα*), limba literară tradițională, foarte convențională, oarecum artificială, arhaizantă, încărcată de reminiscențe homerice și aticiste. Ele au drept modele capodoperele clasicilor literaturii istoriografice antice: Herodot, Tucidide, Polibiu, Plutarh. Marea majoritate a autorilor lor au participat direct, în calitate de înalți dregători ai Imperiului, la evenimentele relatate. Aceste scrieri, foarte personale atât sub raportul conținutului, cât și al expresiei, pot fi calificate mai curând drept *Memorii* sau chiar *Autobiografii*. Ele privesc, în genere, evenimentele contemporane scriitorilor și se referă în mai mică măsură la cele din trecutul mai îndepărtat. Și publicul căruia ele i se adresează este foarte restrâns: e vorba de o elită spirituală, intelectuală și politică, de oameni aparținând cercurilor conducătoare ale Imperiului și Bisericii, dregători, arhieriei și cărturari familiarizați deopotrivă cu istoria Bizanțului și a creștinătății, pe de o parte, cu limba și literatura elină păgână, Sfintele Scripturi și Patristica greacă, pe de alta.

Cronicile sau *Cronografiile* – din care descind și *hronografele* literaturii medievale românești – aparțin, în schimb, literaturii de largă circulație. Scrise într-o limbă mai apropiată de înțelegerea cititorului obișnuit, cu o instrucție medie, dar nu chiar în limba vorbită curent în Bizanț, așa cum s-a afirmat în chip greșit uneori, cronicile sunt istorii universale. Ele povestesc, în spiritul filozofiei creștine a istoriei, întâmplările din viața întregului neam omenesc de la Facerea lumii până în contemporaneitatea celor care le-au scris. Izvoarele folosite de autorii lor sunt *Biblia*, *Istoriile bisericesti* din primele veacuri ale creștinismului, operele literaturii istorice antice, diverse alte scrieri și tradiții orale, iar datele culese din acestea sunt amalgamate într-o formă literară unitară și originală, al cărei prototip a fost identificat în *Cronica* lui Ioan Malalas, scriitor

bizantin de origine orientală din secolul al VI-lea d.Hr. Cronicile reflectă o mentalitate comună, aceea a clerului mănăstiresc de instrucție mijlocie. Ele se continuă una pe alta, iar autorii care reiau succesiv firul povestirii evenimentelor de la Facerea lumii își compilează adesea mai mult sau mai puțin sistematic predecesorii. Savoarea deosebită a cronicilor se datorează mai ales varietății conținutului lor: sunt înșiruite în ele, nediferențiat, evenimente politice, militare, religioase, fapte miraculoase, întâmplări neobișnuite, fenomene bizare, calamități naturale, anecdote legate de viața marilor personalități, vorbe de duh memorabile, date privitoare la monumente celebre. Criteriul de rânduire a tuturor acestor fapte “istorice” este cel cronologic, analitic: ele sunt grupate pe ani, sub rubricile mai ample sau mai reduse ale domniilor împăraților bizantini, la unii autori apărând și anii de păstorire ai patriarhilor ecumenici sau chiar ai tuturor celor din pentarhie, cum se întâmplă la Teofan Mărturisorul.

Cele două specii ale genului istoriografic bizantin au înflorit simultan, deopotrivă de spornic, producând roade vrednice de atenția istoricului modern atât prin informația despre trecutul bizantin pe care o cuprind, cât și, în sine, ca produse culturale de cert interes, ca opere literare de autentică valoare estetică¹⁶¹.

Cronografia lui Mihail Psellos. Între aceste roade ale literaturii istoriografice bizantine, *Cronografia* lui Mihail Psellos, introdusă în circuitul științific modern abia în 1874, de Constantin Sathas¹⁶², deține un loc cu totul aparte. Produs al unei personalități intelectuale și literare puternice, ea nu se încadrează strict nici în categoria cronicilor, nici în cea a istoriilor. *Cronografia* pare să fi împrumutat ceva din ambiguitatea autorului ei, cărturar și om de stat, curtean și călugăr, intrat în monahism mai curând pentru a scăpa de contextul politic defavorabil decât pentru a-și împlini vocația ascetică, teolog riguros ortodox și platonician înflăcărat, înalt dregător căruia miraculoasa capacitate de adaptare la împrejurările veșnic schimbătoare ale unui veac zbuciumat i-a

¹⁶¹ Despre literatura istoriografică bizantină, vezi acum Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978. H.Hunger nu mai separă însă literatura istorică de cronografii, ci le tratează în unul și același capitol al cărții sale, ca două variante stilistice ale literaturii istoriografice bizantine.

¹⁶² V. C.N. Sathas, *Μεσσαϊωνική Βιβλιοθήκη, ἐπιστολίαι* K.N. Σάθας, vol. IV, Atena-Paris, 1874, p. 3-299 și, mai târziu, C.Sathas, *The History of Psellos, with critical notes and indices*, London, 1899. Ediția optimă a fost, multă vreme, Michel Psellos, *Chronographie ou Histoire d'un siecle de Byzance (976-1077)*. Texte etabli et traduit par E. Renauld, I-II, Paris, 1926-1928. Pe lângă *Cronografie*, Mihail Psellos a mai scris, foarte probabil, o *Istorie pe scurt*, cu caracter net parenetic, editată și tradusă acum în urmă, pentru prima dată, de W.J.Aerts: *Michaelis Pselli Historia Syntomos*, recensuit, anglice vertit et commentario instruxit W.J. Aerts, Berlin, 1990.

creat faima de prototip al oportunismului bizantin, veștejit atât de aspru de istoricii moderni.

De altfel, titlul generic dat operei, *Cronografia*, pare să nu aparțină autorului însuși care nu o citează în cuprinsul ei decât prin termenul *istorie* și doar o dată prin acela de *cronografie*. Totuși, asemenea cronicarilor, Mihail Psellos a conceput-o ca pe o continuare a operei precedesorului său, Leon Diaconul (sec.X), propunându-și să relateze evenimentele istoriei bizantine de la suirea pe tron a lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976-1025) până la sfârșitul domniei lui Isaac I Comnenul (1057-1059), cu referiri la contextul lor de istorie universală. Ulterior, el a completat relatarea prin istorisirea evenimentelor din anii care au urmat, înfățișând domniile lui Constantin al X-lea Doukas (1059-1067), Roman al IV-lea Diogenes (1068-1071) și Mihail al VII-lea Doukas Parapinakes (1071-1078), până la suirea pe tron a lui Nichifor Botaniates (1078-1081). Epoca evocată în felul lui de Mihail Psellos a constituit obiect de interes și pentru alți scriitori bizantini de cronici și istorii, între care cei mai de seamă sunt Ioannes Skylitzes (sec. XII), cunoscut multă vreme numai prin intermediul compilației lui Georgios Kedrenos, care l-a utilizat masiv, Nichifor Bryennios, Ioan Zonaras. Compararea relatărilor lui Mihail Psellos cu acelea ale scriitorilor mai sus amintiți – realizată în măsura posibilului de noi în comentariile cu care am însoțit tălmăcirea românească datorată talentului, erudiției și hărniciei elenistului Radu Alexandrescu¹⁶³ – ne ajută să individualizăm mai precis stilul istoriografic al marelui om de litere bizantin.

Compararea acestor texte ne revelează, în chip frapant, faptul neașteptat că opera lui Psellos nu comunică informații istorice mai numeroase decât lucrările contemporanilor și urmașilor săi. Într-adevăr, pentru un cititor al lui Skylitzes sau Zonaras, *Cronografia* lui Psellos nu aduce nimic nou în materie de istorie bizantină. Dimpotrivă, în pofida stilului lor, mai curând sec, scrierile lui Skylitzes și Zonaras, bogate în detalii și foarte precise, sunt mult mai utile cercetătorului din zilele noastre pentru reconstituirea vremurilor asupra cărora s-a concentrat interesul lui Psellos: este vorba, mai întâi, de epoca dinastiei macedonene, epoca de apogeu a Imperiului bizantin și, apoi, de perioada de criză care a precedat epoca de restaurare a dinastiei Comnenilor. Este cu totul surprinzătoare, de pildă, lipsa oricărei referiri din partea autorului *Cronografiei* – deși, altminteri, el afirmă că le cunoaște în amănunțime – la desfășurarea

¹⁶³ Mihail Psellos, *Cronografia. Un veac de istorie bizantină (976-1077)*, traducere de Radu Alexandrescu, Cuvânt înainte de Nicolae-Șerban Tanașoca, Polirom, Iași, 1998.

marilor campanii militare ale lui Vasile al II-lea, împăratul care, zdrobind statul bulgar, a reșezat frontiera septentrională a Imperiului pe linia Dunării și a pus bazele unei îndelungate ere de prosperitate pentru bizantini. Este la fel de neașteptată din partea fostului prieten al patriarhului Mihail I Keroularios (1043-1058), devenit ulterior acuzatorul său public, iar mai târziu, ce-i drept, panegiristul său funerar, lipsa oricărei aluzii la schisma care, în vremea păstoririi ambițiosului arhiereu, a rupt unitatea Bisericii creștine, separând Răsăritul grec, ortodox de Apusul latin, catolic (1054)¹⁶⁴. Sunt cu totul de neînțeles o mulțime de alte lacune din opera unui istoric care a asistat, ca spectator privilegiat de înalta sa poziție în ierarhia politică a Imperiului, dacă nu a participat chiar, ca dregător implicat în desfășurările politice, la evenimentele relatate. Și aceasta, cu atât mai mult, cu cât nu întotdeauna opțiunile lui ideologice, preferințele lui politice, sentimentele ori resentimentele personale față de eroii dramei istorice resuscitate sub pana-i ageră sunt cele care determină asemenea omisiuni. Explicația caracterului particular al cronicii lui Psellos trebuie așadar căutată în primul rând în altă parte decât în partizanatul incontestabil al autorului. O vom găsi în concepția sa despre istorie și istoriografie, în felul în care înțelege el demnitatea istorică a faptului vrednic să-și găsească locul în cuprinsul unei scrieri de genul celei pe care i-o datorăm.

Așa cum însuși mărturisește, Mihail Psellos selectează faptele cunoscute după însemnătatea lor în raport cu scopul scrierii sale. Iar scopul acestei scrieri este mai curând evocarea personalității umane a unor împărați decât înțelegerea dinamicii istoriei omenirii. În consecință, nu faptele și evenimentele din care este țesută istoria Imperiului bizantin îl interesează pe istoricul prezumat dornic să le smulgă uitării în totalitatea lor și să le deslușească cauzele, el reține numai acele fapte și acele evenimente care sunt apte să pună în lumină mai pregnant trăsăturile de caracter personale, însușirile sau defectele de cărmuitori fiecăruia dintre suveranii evocați. În această optică, Vasile al II-lea Bulgaroctonul, oștean viteaz și strateg reputat, poate fi

¹⁶⁴ Despre raporturile dintre Mihail Psellos și Mihail Keroularios, v. V.Iakov.N.Ljubarskij, *Michail Psell. Ličnostj i tvorčestvo. K istorii vizantijskogo predgumanizma*, Moscova, 1978, p.79-90. Actul de acuzare redactat de Mihail Psellos (ed. Kurtz-Drexel, *Michaelis Pselli Scripta minora*, I, p. 232-328) în iarna lui 1058/1059, după arestarea și exilarea lui Mihail Keroularios în insula Imbros, urma să fie prezentat sinodului convocat de împărat pentru depunerea patriarhului, dar nu mai fost citit oficial, întrucât patriarhul a murit la 21 ianuarie 1059. Sinodul trebuia să se întrunească undeva în Tracia, nu în Constantinopol, unde populația favorabilă Patriarhului și ostilă „latinilor” putea reacționa violent împotriva arhierilor și împăratului. După moarte, Mihail Keroularios a fost într-adevăr venerat ca un simbol al rezistenței bizantinilor față de catolicism, așa încât se explică de ce Psellos a fost acela care a făcut elogiul funebru al patriarhului în vremea lui Constantin al X-lea Doukas (ed. Sathas, *Messaionike Bibliotheke*, IV, p.303-387).

caracterizat prin simpla evocare într-o frază a numeroaselor lupte pe care le-a purtat împotriva barbarilor pe toate frontierele Imperiului bizantin, fără să fie nevoie de urmărirea acestor lupte, ca atare, în toate detaliile lor. Adeseori, Mihail Psellos declară expres că renunță la istorisirea anumitor evenimente, a căror evocare nu mai este necesară pentru evidențierea unei trăsături caracteristice împăratului despre care vorbește, suficient de bine ilustrate prin cele anterior relatate. Acest mod de a concepe istoriografia și rostul ei reflectă preocupările și deprinderile pedagogice, de educator imperial, ale autorului, fost printre altele și preceptorul bazileului Mihail al VII-lea Doukas. Scopul principal al *Cronografiei* lui Mihail Psellos este să ofere nu numai imperialului său discipol, ci oricărui viitor monarh lecții de înțeleaptă cărmuire a vastului Imperiu bizantin, pilde bune de urmat și exemple rele de evitat. Opera istoriografică a lui Mihail Psellos este, de fapt, în felul ei, o amplă *pareneză* bazilicală, o originală carte de sfătuire pentru cărmuitorii de oameni, de tipul oglinzii occidentale a principilor (*Fürstenspiegel*).

Un exponent al birocrăției constantinopolitane. Ideologia care inspiră și experiența politică care întemeiază și argumentează tipul ideal de suveran recomandat de scriitorul bizantin sunt acelea ale unei categorii bine determinate de cetățeni bizantini din secolul al XI-lea. Este vorba de tagma civilă a aristocrației birocratice constantinopolitane, de oficialii aparatului de stat strict centralizat și ierarhizat, aflat la dispoziția primului magistrat al Imperiului, bazileul însuși. După cum a arătat într-un studiu devenit clasic Carl Neumann, această tagmă civilă era opusă partidei militare alcătuite din marii feudatari bizantini, posesori de latifundii în provincii, însetați de autonomie și gata oricând să creeze stări de anarhie, ostili oricăror încercări de încadrare în disciplina centralizatoare a Capitalei¹⁶⁵. Mihail Psellos aparținea prin naștere, formație și carieră elitei birocratice din Capitala Bizanțului¹⁶⁶.

Născut în anul 1018, în preajma Constantinopolului, lângă mănăstirea *ta Narsou*, dintr-o familie originară din Nicomedia, care număra între ascendenții săi oameni cu rang nobiliar, dar lipsiți de strălucire și latifundii, Psellos – pe numele de botez Constantin, schimbat la trecerea în cinul monastic în Mihail – este exemplul tipic al

¹⁶⁵ C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Leipzig, 1894.

¹⁶⁶ Despre personalitatea lui Mihail Psellos, vezi mai ales Em. Kriaras, 'Ο Μιχαήλ Ψελλός, in „Byzantina”, 4, Tesalonic, 1972, pp. 55-128 (versiunea greacă a articolului din Paulys *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Suppl. XI, col. 1124-1182) și Iakovkov N.Ljubarskij, *Michail Psell. Ličnostj i tvorčestvo. K istorii vizantijskogo predgumanizma*, Moscova, 1978, 282 p.

dregătorului bizantin care s-a afirmat în viață prin propriile sale mijloace, un *selfmademan*, cum îl caracterizează sugestiv Herbert Hunger¹⁶⁷. Iar mijloacele de afirmare socială au fost, pentru Psellos, darurile lui intelectuale și vasta cultură, câștigată prin studii asidue. Elev al unor retori și juriști distinși, de care a rămas legat prin trainică prietenie, cum au fost Ioan Mauropous (m. post 1055), Nichita din Bizanț și Ioan Xiphilinos (ca patriarh ecumenic, Ioan al X-lea)¹⁶⁸, el și-a început cariera în funcții administrative inferioare, exercitate în diverse provincii („theme”) bizantine europene și asiatice, ajungând în cele din urmă să obțină înalte demnități la Curte: a fost secretar imperial, *protoasecretis* (cancelar), consilier permanent al mai mult suverani. Apropiat al lui Constantin al IX-lea Monomachos (1042-1055), a înfăptuit, din porunca acestuia și în colaborare cu Ioan Xiphilinos, reforma învățământului superior din Constantinopol. Universitatea refăcută de Constantin Monomachos cuprindea o secție de științe juridice, dirijată de Ioan Xiphilinos, instituit *nomophylax*, „gardian al legilor”, noi am spune decan al Facultății de Drept și o alta, de filozofie și retorică, aflată sub îndrumarea lui Psellos însuși, numit, cu un titlu creat, pare-se, anume pentru el, dar care s-a perpetuat, *hypatos ton philosophon*, „principe al filozofilor”, adică decan al Facultății de Litere și Filozofie. Școala era un mare așezământ destinat formării cadrelor birocrăției imperiale și se afla sub directa supraveghere a suveranului. Căzut însă în dizgrație, spre sfârșitul domniei lui Constantin al IX-lea, Psellos e nevoit să se călugărească și se retrage într-o mănăstire din Bitinia împreună cu vechiul său prieten Ioan Xiphilinos. Împărăteasa Teodora (1055-1056) îl va rechema din acest surghiun deghizat în călugărie, făcând din el sfetnicul ei cel mai ascultat. Mihail Psellos va urca din nou treptele ierarhiei politice, devenind, sub împărății din dinastia Doukas, exponenți tipici ai regimului birocrăției civile, un personaj influent la Curte. Constantin al X-lea Doukas (1006-1067)¹⁶⁹ îi încredințează sarcina instruirii și educării fiului și succesorului său, viitorul Mihail al VII-lea (? – ca 1090)¹⁷⁰, căruia umanistul avea să-i fie, mai târziu, și intim consilier. A

¹⁶⁷ Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p. 372

¹⁶⁸ Originar din Trapezunt, Ioan Xiphilinos a fost și el elevul lui Ioan Mauropous și prieten cu Mihail Psellos, împreună cu care s-a retras în călugărie în 1054, în Olimpul bithinic, de unde a revenit în 1063. Între 1064 și 1075 a fost Patriarh ecumenic. S-a remarcat mai ales ca jurist, dar și ca filosof, a combătut înclinația către platonism a prietenului său Psellos de la care ni s-a păstrat scrisoarea către dânsul prin care respinge acuzațiile acestuia și își apără înclinația către filosofia platonice, v. Michele Psello, *Epistola a Giovanni Xifilino*. Testo critico, Introduzione, Traduzione e Commentario, a cura di Ugo Criscuolo, Napoli, 1973.

¹⁶⁹ Despre Constantin al X-lea Doukas, v. D.I.Polemis, *The Doukai*, p. 28-34

¹⁷⁰ Despre Mihail al VII-lea Doukas v. D.I.Polemis, *The Doukai*, p. 42- 46

murit în primăvara lui 1078, dispărând astfel de pe scena politicii bizantine îndată după discipolul său imperial, detronat de Nichifor al III-lea Botaniates (1078-1081) conducătorul insurecției aristocrației militare.

Întreaga carieră politică a lui Mihail Psellos se datorează însușirilor sale intelectuale, calităților sale de profund cunoscător al Dreptului, al teologiei ortodoxe, dar mai ales al tradiționalei *paideia* bizantine, ansamblul disciplinelor menite să formeze personalitatea omului cultivat, sistem educațional moștenit de la păgâna civilizația greco-romană, dar adaptat exigențelor religiei creștine. Poate tocmai pentru că era el însuși un produs strălucit al acestui sistem, Psellos a ajuns să fie stăpânit de o încredere nemăsurată în eficiența practică a ideologiei și culturii. Era convins că însușirea celor șapte arte liberale (gramatica, dialectica, retorica, aritmetica, geometria, muzica și astronomia) pe care *paideia* le îngloba și în care el însuși excelase, apoi familiarizarea cu Dreptul bizantin și teologia creștină ortodoxă erau suficiente pentru a-i face pe cei meniți să conducă Imperiul să dobândească abilitățile tehnice și virtuțile morale necesare îndeplinirii misiunii lor. Credea din adâncul ființei lui că numai prin studierea clasicilor din canonul exemplar al culturii bizantine, păgâni valorificați critic și creștini acceptați selectiv, în măsura compatibilității operelor lor cu spiritul și dogmele Bisericii ortodoxe, se poate ajunge la formarea cadrelor apte să realizeze idealul unui stat perfect funcțional, echitabil și pașnic. Acest atașament pasionat față de cultura umanistă explică deopotrivă strălucirea și slăbiciunile personalității sale ca om politic. Cât de departe poate merge la Mihail Psellos îngemănarea de naivitate, nobil idealism și nemăsurată vanitate de intelectual aparținând vremii și regimului în care a trăit se poate vedea din desăvârșirea candoare cu care el se simte dator, de pildă, să-i trimită împăratului, aflat în război cu pecenegii în ținuturile mlăștinoase din zona Dunării de Jos, scrisori cuprinzând sfaturi militare desprinse din manualele de strategie ale antichității aflate în propria-i bibliotecă! Așa se explică de ce a putut Mihail Psellos, stăpânit de mirajul unei ideologii desprinse de realități și întemeiate exclusiv pe autoritatea cărților și a tradiției, să-și lege numele și inima de acela dintre suveranii bizantini din vremea sa care, în pofida calităților lui intelectuale indiscutabile și vastei lui culturi, s-a dovedit cel mai puțin capabil să îndrepte relele Imperiului, de Mihail al VII-lea Doukas, supranumit Parapinakes, propriul său discipol, promotorul unui regim de severă centralizare și fiscalism opresiv, prizonier al tagmei birocratilor

constantinopolitani, stigmatizat de contemporani și de posteritate ca un năpăstuitor al tuturor păturilor productive ale societății.

Și dacă, foarte adesea, în *Cronografia* sa, Mihail Psellos reușește să se ridice mai presus de resentimentele ori simpatiile sale personale, încercând să înfățișeze, aidoma unui istoric autentic, adevărul despre evenimentele la care a fost martor, dacă, după cum el însuși, cu drept cuvânt, declară și cum, pe nedrept, i s-a reproșat că face, are curajul moral de a scrie în *Cronografie* lucruri ce vin în contradicție cu cele afirmate tot de el ca om de stat, nu e mai puțin real faptul că acest umanist bizantin a rămas întotdeauna fidel tagmei birocratice din care făcea parte și concepției ei despre organizarea și guvernarea statului. Acest tip de cugetare politică, propriu castei sale, însoțit integral din sinceră convingere, îl determină să formuleze aspre judecăți negative, adesea surprinzător de naive, cu totul nejustificate în ochii noștri, asupra unor suverani care s-au sprijinit, ca Roman al IV-lea Diogenes, pe aristocrația militară sau care, asemenea lui Mihail al V-lea, s-au ridicat împotriva tagmei birocratice civile, opunându-i masele de cetățeni obișnuiți, nepregătiți, după opinia scriitorului, printr-o pregătire culturală adecvată, pentru conducerea treburilor statului.

Cronografia lui Psellos este stăpânită de un anumit egocentrism care se face simțit nu numai în aprecierile negative asupra unor împărați sau curteni, așa cum au socotit, fără dreptate, numeroși comentatori moderni. Găsim împletită în urzeala întregii opere o adevărată autobiografie a autorului și, fără îndoială, vanitatea nu este străină de modul în care ea este articulată. Cu totul nelalocul lui într-o operă de știință obiectivă, egocentrismul autorului face însă cu atât mai atractivă parcurgerea *Cronografie* ca operă literară. Rupând cu conveniențele hieratice literaturii bizantine, Psellos se adresează cititorului direct, stabilește cu el o legătură personală, care dă stilului său o notă de plăcută comunicativitate, căldură și umanitate. E același stil pe care-l regăsim în cele aproape 500 de epistole care ne-au rămas din vasta lui corespondență și care constituie tot atâtea mărturii pentru cunoașterea unuia dintre oamenii cei mai interesanți pe care i-a produs Bizanțul, a unuia, de asemenea, dintre cei mai sociabili, am zice, oameni ai Evului Mediu. Ca și în *Cronografie*, în aceste scrisori adresate prietenilor, discipolilor săi, oficialilor vermiei, Mihail Psellos se manifestă ca un om întreg și complex, plin de contraste și contradicții.

Talentul literar puțin obișnuit, simțul psihologic de rară finețe, puse în valoare în împrejurările cu totul privilegiate în care scriitorul a ajuns să cunoască, din imediata ei

apropiere, curtea bizantină, moravurile și viața ei cotidiană, i-au înlesnit lui Mihail Psellos evocarea acestora în forme estetice de o perfecțiune stilistică exemplară, neatinsă de nici unul dintre precedesorii ori succesorii săi literari. Setea lui, niciodată astâmpărată, de cunoaștere, darul de povestitor și plăcerea de a comunica, sensibilitatea vie, inteligența superioară, vasta cultură și bogata experiență de viață, îndelungata frecvență a celor mai diverse medii sociale au făcut din acest scriitor incredibil de fecund unul dintre cei mai de seamă ai Bizanțului, iar din *Cronografia* sa o capodoperă a literaturii universale medievale. Dacă ideologul și pedagogul imperial care a fost Mihail Psellos s-a străduit să facă din evocările istorice de personalități și evenimente cuprinse în *Cronografie* argumente convingătoare în favoarea ideilor sale politice și religioase, punându-și arta în serviciul tendințelor lesne sesizabile de care era animat, scriitorul care era a știut ca nimeni altul să surprindă omenescul din eroii și dramele relatate, să reînvie în fața cititorului trecutul cu un realism mai puțin obișnuit la bizantini, cu un neîntrecut talent narativ, cu nobilă detașare și umanistă ironie față de măririle și mizeriile vieții omenești. Prin valoarea ei literară, opera lui Psellos se distinge net în ansamblul producției istoriografice bizantine, iar scriitura lui, elegantă, firească și subtilă, de factură voit platoniciană, își revelează înalta calitate nu numai prin comparația cu scriitura, mai austeră, a lui Ioan Skylitzes sau Ioan Zonaras, dar și cu aceea, mai elaborată și mai somptuoasă, a unor Teofilact Simocattes, Ana Comnena sau Nichita Choniates.

Sensul umanist al Cronografiei lui Mihail Psellos. *Cronografia* rămâne, din punct de vedere literar, cea mai durabilă dintre creațiile lui Mihail Psellos. Această operă nu este totuși nici cea mai de seamă, nici aceea care i-a adus autorului ei locul preeminent acordat de contemporani și de posteritate în istoria culturii bizantine și europene. Intellectual complex, spirit enciclopedic, asemenea unor Roger Bacon, Albert cel Mare, Toma d'Aquino, Voltaire, cu care a fost comparat, el a arătat interes pentru toate domeniile cunoașterii umane cultivate în vremea sa și le-a îmbogățit pe toate prin opere personale. S-a ocupat de teologie, filozofie, drept, astronomie, muzică, retorică, geografie, poezie. A fost, în felul său bizantin de a fi, un umanist ale cărui faimă și prestigiu au depășit cu mult hotarele Imperiului și limitele epocii în care a trăit.

Ipostază strălucită a umanismului bizantin, umanismul psellian îi pasionează, mai ales în vremea din urmă, pe cercetătorii preocupați de definirea mai strânsă a conceptelor de *umanism* și *renaștere* și de problema adecvării lor la istoria altor culturi

decât aceea a Europei occidentale. Comentatorii cei mai avizați ai lui Mihail Psellos din zilele noastre – Chr. Zervos¹⁷¹, Vasilios Tatakis¹⁷², Hans-Georg Beck¹⁷³, Emanoil Kriaras¹⁷⁴, Herbert Hunger¹⁷⁵, Jadran N. Ljubarskij¹⁷⁶, Roberto Anastasi¹⁷⁷, Ugo Criscuolo¹⁷⁸ – sunt de acord să afirme că umanismul învățatului bizantin înseamnă ceva mai mult decât simpla familiaritate, fie ea cât de excepțională prin calitatea și masivitatea informației, cu producția culturală a antichității eline, notă caracteristică oricărui umanism, dar nu esență a fenomenului. De altminteri, în Imperiul bizantin, legătura culturală cu antichitatea nu a fost niciodată întreruptă. Dimpotrivă, moștenirea antichității clasice a fost resimțită chiar, nu o dată, ca o povară copleșitoare, stânenitoare pentru libera manifestare a elanului lor creator de cărturarii bizantini, dominați de un adevărat complex de inferioritate față de antecesorii elini¹⁷⁹. Mai presus de erudiția în materie de antichitate și de clasicismul esteticii lui literare, concepția însăși despre om a lui Mihail Psellos este umanistă prin faptul că implică, un anumit raționalism, mai puțin așteptat de moderni din partea unui intelectualul medieval aparținând creștinătății răsăritene. Afirmând hotărât natura rațională a omului, Psellos le recomandă semenilor săi fidelitatea față de ea și le propune, prin programul de educație pe care îl promovează, cultivarea ei activă, caută să le inculce sentimentul datoriei de a practica cercetarea liberă și de a încerca să-și făurească prin eforturi proprii destinul, respingând fatalismul metafizic și conformismul social. Potrivit lui Mihail Psellos, *paideia*, întemeiată pe rațiune, trebuie să contribuie la formarea omului în sensul desăvârșirii raționalității lui naturale, să fie un factor de progres personal și social. Modelul pentru realizarea acestei funcții a *paideii* umaniste preconizate de

¹⁷¹ Chr. Zervos, *Un philosophe néoplatonicien du XI-e siècle, Michel Psellos*, Paris, 1920

¹⁷² Vasilios Tatakis, *La philosophie byzantine*, Paris, 1959, p. 161-227

¹⁷³ Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 538-542

¹⁷⁴ Emanoil Kriaras, 'Ο Μιχαήλ Ψελλός, in „Byzantina”, 4, Tesalonic, 1972, pp. 55-128 (versiunea greacă a articolului din Paulys *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Suppl. XI, col. 1124-1182)

¹⁷⁵ Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p.372-383

¹⁷⁶ Iakov N. Ljubarskij, *Michail Psell. Ličnostj i tvorčestvo. K istorii vizantijskogo predgumanizma*, Moscova, 1978,

¹⁷⁷ Rosario Anastasi, *Studi sulla Chronographia di Michele Psello*, Catania, 1969

¹⁷⁸ Michele Psello, *Epistola a Giovanni Xifilino*. Testo critico, Introduzione, Traduzione e Commentario, a cura di Ugo Criscuolo, Napoli, 1973. Ugo Criscuolo tratează pe larg în ampla Introducere la această ediție problema umanismului psellian. V. și Michele Psello, *Epistola a Michele Cerulario*, a cura di Ugo Criscuolo, Napoli, 1973.

¹⁷⁹ Cf. Hans-Georg Beck, *Theodoros Metochites. Die Krise der byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München, 1952, p. 50-75 (am inclus capitolul *Erben*, tradus sub titlul *Theodor Metochites și moștenirea antichității clasice* în volumul *Literatura Bizanțului*, București, 1971, p. 195-225).

savantul bizantin, cultura și civilizația antichității eline, este astfel vivificat, valorificat într-un chip nou, superior în raport cu tradițiile bizantine. Pentru Mihail Psellos, restaurarea platonismului filozofic, înțeles în spiritul neoplatonismului creștin, reprezintă mijlocul ideal de potențare a virtuților formative ale *paideii*. Cultura bizantină și, prin ea, cultura europeană îi datorează o tentativă dintre cele mai impresionante și mai bogate în roade de reactualizare a filozofiei platonice.

Umanismul lui Mihail Psellos nu are desigur nimic din prometeismul umanismului modern, nici măcar, poate, din umanismul Renașterii europene occidentale, însoțit adesea de tendința către emanciparea cugetării de teologia creștină, dacă nu chiar ispitit de ateism¹⁸⁰. Pentru Mihail Psellos, între cultivarea naturii raționale a ființei umane și credința în adevărurile revelate ale religiei creștine nu există nici un fel de contradicție. Din profundă convingere, Mihail Psellos proclamă superioritatea adevărului revelat de Dumnezeu, obiect al credinței, față de adevărul dobândit de om pe cale naturală, prin gândire rațională, dar el are precauția să separe într-un fel domeniile proprii celor două funcții ale spiritului omenesc: rațiunea și credința. În spiritul Evului Mediu, el subordonează exercițiul rațiunii imperativelor dogmei religioase, dar, precursor al vremurilor mai noi, ține să afirme și să apere, în limitele strict definite care-i sunt proprii, drepturile imprescriptibile ale celei dintâi. El atrage cu maximă seriozitate atenția asupra primejdiilor pe care le închide, chiar pentru puritatea credinței religioase, cultivarea misticismului excesiv, disprețuirea raționalității omului, deschiderea imprudentă față de doctrinele numite de el chaldeice: diferitele forme de mancie, demonologie, astrologie, teurgie, magie, ocultism. Prin răspicată afirmare a drepturilor rațiunii, Psellos se dovedește a fi, în Bizanțul secolului al XI-lea, un apărător al spiritului pe care-l numim european, un adversar hotărât al

¹⁸⁰ Datorăm regretatului Agostino Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Venezia-Roma, 1964, p. 475-520 (v. un capitol tradus parțial de mine în *Literatura Bizanțului*, București, 1971, p. 339-362) o foarte sugestivă comparație între umanismul occidental și cel bizantin. A. Pertusi critică tendința unor bizantiniști, ca Jean Verpeaux, *Nicéphore Choumnos, homme d'État et humaniste byzantin*, Paris, 1959, *Byzance et l'humanisme. Position du problème*, în *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 3, 1952, p. 30-39 sau Herbert Hunger, *Theodoros Metochites als Vorläufer des Humanismus in Byzanz*, în „Byzantinische Zeitschrift”, 45, 1952, p. 4-19, de a vedea în unii intelectuali bizantini precursori ai umanismului occidental. Potrivit lui A. Pertusi, umanistul occidental nu se rezumă la inspirația stilistică și la documentarea erudită din literaturile clasice, precum așa-numiții umaniști bizantini, ci încearcă să furnizeze oamenilor, în urma studiului liber al clasicilor antichității, motive de noi reflecții morale, estetice politice; el se inspiră din clasicii antichității, nu pentru a-i mima, ci în vederea creării unor opere însuflețite de un spirit nou. Este interesant de observat cât de apropiat este acest punct de vedere de acela al criticului literar român Pompiliu Constantinescu, potrivit căruia umanismul românesc, cel al cronicarilor, de tradiție bizantin-ortodoxă, este un „umanism erudit și estetic”.

asianismului. Cu nuanțe asupra cărora nu vom stăruia aici, Psellos se manifestă, așadar, ca un reprezentant al mișcării rinascimentale bizantine din veacul său, înțelegând prin Renaștere revenirea la marile tradiții de înțeleaptă sinteză între moștenirea elenismului antic și religia cea nouă a creștinismului universalist, întemeiat pe ideea demnității unice a omului și a iubirii între semeni, tradiții cultivate de generația Părinților capadocieni ai Bisericii, Vasile al Cezareei (330-379), Grigore din Nazianz, Grigore al Nyssei, intelectuali creștini care, în secolul al IV-lea, au pus bazele culturii bizantine. Așa cum pe drept cuvânt s-a observat, înscris firesc în desfășurarea unei istorii căreia îi aparține și marcat de ambianța în care s-a format, el este reprezentantul tipic al inconfundabilului umanism creștin bizantin¹⁸¹. Rolul său în promovarea acestui umanism a fost uriaș și ecourile acțiunii sale intelectuale s-au făcut simțite departe în spațiu și timp.

În concepția lui Mihail Psellos, lumea creată este guvernată de Providența divină; inaccesibilă în chip direct cunoașterii umane comune, ea se revelează numai unor aleși. Providența este cu desăvârșire liberă în acțiunea ei, nesupusă nici unei limitări, ea se poate manifesta în chipurile cele mai paradoxale cu putință, dar nu este potrivnică nici rațiunii, nici naturii. Dimpotrivă, ordinea providențială ascunsă a lumii este în acord cu ordinea naturală a vieții și cu desfășurarea rațională a faptelor omenești. Prin dubla sa condiție, de ființă spirituală și corporală totodată, participând în egală măsură la lumea libertății și la aceea a necesității, omul este supus nu numai Providenței, asemenea ființelor pur spirituale, îngerii, ci și fatalității, reflex al celei dintâi în lumea spațială și temporală. Recurgând la ajutorul rațiunii folosite cu consecvență, omul se poate sustrage fatalității implacabile, devenind astfel un agent conștient și demn al Providenței. Fiecare dintre oameni trebuie să rămână mereu credincios naturii sale raționale, împărtășite în comun cu ceilalți semeni ai săi, dar și naturii sale particulare care-i determină menirea personală în viață. Există oameni predestinați vieții contemplative, slujirii Bisericii, după cum există oameni meniți vieții politice, cârmuirii Statului. Mihail Psellos atrage atenția, cu remarcabilă subtilitate, asupra primejdiei de a confunda aceste meniri și de a folosi inadecvat mijloacele prin care fiecare dintre ele se realizează. *Omul politic*, prin excelență activ, trebuie să fie suplu, adaptabil

¹⁸¹ Cf. Herbert Hunger, capitolul *Der christliche Humanismus*, în *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist in der byzantinischen Kultur*, Graz-Wien-Köln, 1965, p. 355-369 (tradus în *Literatura Bizanțului*, București, 1971, p. 121-143).

împrejurărilor schimbătoare ale vieții, să uzeze de discernământ și să cântărească oportunitățile, acționând în consecință pentru realizarea obiectivelor sale, prin excelență temporale, relative. Este, în schimb, datoria naturilor contemplative și speculative, precum *monahii*, să fie riguroase și intransigente, să definească strict și să apere în orice împrejurare, dincolo de orice considerente de oportunitate, adevărurile absolute, veșnic neschimbătoare, ale religiei, eticii, metafizicii, filozofiei¹⁸². Un om politic cu rigidități de monah va fi, prin urmare, un rău slujitor al Statului, în vreme ce un monah cu versatilități de politician va fi un nevrednic slujitor al Bisericii. În sfârșit, credința în Providență nu trebuie să-l conducă pe om la fatalism; folosindu-se de exemplul negativ al lui Constantin al IX-lea Monomachos, care s-a lăsat copleșit de împrejurările adverse și și-a abandonat cauza, Mihail Psellos arată că omul e dator să acționeze neîncetat în vederea apărării binelui și combaterii răului, lăsându-se condus de rațiunea ce i s-a dăruit drept călăuză și folosindu-și fără preget toate puterile cu care a fost înzestrat, cu orice risc, până la sacrificiul propriei vieți. Chiar atunci când lupta, concepută și condusă rațional, pentru o cauză dreaptă eșuează, omul nu trebuie nici să dispere, nici să-și piardă credința în Providență, nici să renunțe la acțiune. Alogicul unei asemenea situații este o taină de nepătruns, a-i da explicații este cu neputință. Înclinându-se în fața hotărârilor aparent ostile ale Providenței, cu încredere în rostul lor mântuitor și nelăsându-se tulburat de ele, omul nu trebuie niciodată să renunțe la activismul rațional. Gândind în acest fel, Mihail Psellos înțelege să apere – în istorie, ca și în filozofie și științe – drepturile conferite omului de natura sa, mai presus de toate, rațională, dar și să-i reamintească datoriile implicite ei.

Prin toate acestea, *Cronografia* scriitorului bizantin constituie un prețios document din istoria luptei neostoite a umanității pentru realizarea demnității de ființă rațională și liberă a omului, factor plămăditor al unei ordini de esență superioară pe pământ. Această luptă și-a găsit în Mihail Psellos un exponent de înaltă calitate intelectuală, de mare expresivitate literară, de autentică aspirație către progres, în împrejurările epocii în care a trăit și a scris și cărora altminteri le-a făcut, poate mai mult decât alții, toate concesiile omenești cu putință.

¹⁸² Cf. *Cronografia*, VI, *Teodora*, VII-IX.

ISTORIE ȘI POLITICĂ ÎN ALEXIADA ANEI COMNENA

Renașterea Bizanțului sub Comneni. Când se stingea din viață, la 15 decembrie 1025, după o domnie de aproape jumătate de secol, Vasile al II-lea (976-1025) lăsa moștenire urmașilor săi o împărăție mare, puternică și bogată. Stăpânirea bazileului din Constantinopol se exercita pe un teritoriu care se întindea din Sicilia până la fluviul Araxes, dincolo de Tigru, de la Dunăre, din Crimeea și din Caucaz până în Creta, Cipru și Siria. Sudul Peninsulei Italice, de unde fuseseră alungați arabii, întreaga Peninsulă Balcanică, unde statul cu aspirații imperiale al bulgarilor fusese desființat, toată Anatolia și acele regiuni din Orientul Apropiat care fuseseră smulse dominației Islamului se găseau din nou reunite sub un singur sceptru creștin. Energicul suveran guvernase împărăția cu o mână de fier, dar și cu înțelepciune și chibzuință. Tezaurul era mai plin ca niciodată, fără ca populația să fie excesiv împovărată cu biruri. Alogenii din cuprinsul hotarelor Bizanțului se bucurau de oarecare libertate. După ce încercările lor de rezistență fuseseră sever reprimare, bulgarilor li se îngăduise să se autoadministreze, sub egida Imperiului, potrivit datinilor lor. Nici chiar clerul bulgăresc nu fusese brusc și complet înlocuit cu cel grecesc, iar limba slavă continua să fie folosită în liturghie. Atât marii proprietari de pământ, moșierii din Anatolia, care constituiau “feudalitatea” bizantină, arogantă și puternică, indisciplinată și abuzivă, primejdioasă prin faptul că deținea funcțiile de comandă militară, cât și marile mănăstiri, posesoare nu numai de vaste domenii funciare, dar și de imensele resurse de autoritate pe care li le conferea misiunea lor mântuitoare erau ținute în frâu de brațul puternic al împăratului. Legi aspre apărau de pofta de acaparare a celor mari și tari proprietățile mici și mijlocii, pe țărani liberi care constituiau rezerva de cadre a armatei. Relațiile Bizanțului cu vecinii erau, în general, pașnice, adeseori de cooperare, unii fuseseră chiar vasalizați. Prin Vasile al II-lea, dinastia zisă macedoneană, întemeiată de Vasile I (867-886), își legase numele de o eră de prosperitate, stabilitate și prestigiu internațional cum Bizanțul nu mai cunoscuse din zilele marilor împărați Iustinian și Heraclius.¹⁸³

După nici șazeci de ani însă, când trupele bizantine și de mercenari ale răzvrătiților frați Comneni, Isaac și Alexie, pătrund în Constantinopol, la începutul lunii

¹⁸³ Despre domnia lui Vasile al II-lea zis Bulgaroctonul, vezi Georg Ostrogorsky, *Die Höhepunkt der byzantinischen Machtentfaltung; Basileios II.* din *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München, 1963³, p. 247-261.

aprilie 1081, pentru a-l impune pe tron pe cel din urmă, Imperiul bizantin era, după expresia unor contemporani, redus aproape la perimetrul Capitalei. Zona dintre Dunăre și Balcani era controlată de hoardele pecenegilor. Italia și Sicilia, pierdute pentru bizantini, deveniseră centrul unei noi puteri internaționale: ducatul normand al Apuliei și al Calabriei, în frunte cu ambițiosul Robert Guiscard. Turcii selgiucizi cuceriseră teritoriile asiatice ale Imperiului, iar Niceea ajunsese capitala unei noi puteri islamice, vigurosul sultanat de "Rum", altfel spus, de pe fostele ținuturi romeice, bizantine. Unitatea *oikumenei*¹⁸⁴ creștine era ruptă în urma mării schisme care separase Biserica romano-catolică, latină, de Biserica ortodoxă răsăriteană, greco-slavă (1054), iar Bizanțul era sfâșiat de discordii interne și lupte civile sângeroase. Strategi ambițioși râvneau coroana și nu se sfiu să apeleze, pentru a o cuceri, la sprijinul "barbarilor" din afară. Vechea legislație a marilor împărați din dinastia macedoneană, ca Vasile al II-lea, fusese uitată și puternicii proprietari de pământ, în unire cu clerul mănăstiresc, îi spoliau pe micii proprietari de terenuri agricole. Tezaurul fusese de mult secătuit prin cheltuieli utile și inutile: pentru purtarea războaielor, pentru cumpărarea păcii cu daruri făcute suveranilor străini, pentru satisfacerea capriciilor fastuoase ale împăraților. Desele schimbări de cărmuitori și nevolnicia acestora subminaseră grav prestigiul și autoritatea statului. Ideea dinastică se înrădăcinase adânc în mentalitatea bizantinilor, dar avusese timp să se și compromită. Dintre cei treisprezece împărați care s-au succedat pe tronul Bizanțului între 1025 și 1081, patru își datorau coroana ultimului vlăstar al familiei macedonene, porfirogenetei Zoe: Roman al III-lea Argyros (1028-1034), Mihail al IV-lea Paflagonianul (1034-1041) și Constantin al IX-lea Monomachos (1042-1055) i-au fost pe rând soți acestei femei hărăzite văduviei și care nu-și alegea, pare-se, foarte scrupulos mijloacele pentru a-și împlini vocația; pe Mihail al VI-lea (1041-1042), l-a adoptat numai în vederea unei scurte și tragic sfârșite domnii. Desfrâul, intriga și chiar crima se înstăpâniseră în palatul imperial de pe Bosfor¹⁸⁵.

Dar după alți treizeci și șapte de ani, când, în noaptea de 15 spre 16 august 1118, se stingea din viață, după o boală grea, Alexie I Comnenul, nesperatul miracol fusese

¹⁸⁴ Prin *οἰκουμένη*, lumea locuită, anticii desemnau lumea civilizată - lumea greacă, apoi Imperiul roman - opusă lumii barbare, *τὸ βαρβαρικόν*

¹⁸⁵ Despre criza Imperiului bizantin în secolul al XI-lea, v. secțiunea V, *Die Herrschaft des hauptstädtischen Beamtenadels (1025-1081)* din Georg Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München, 1963³, p. 262-289 și capitolele *Démembrements et guerres civiles (1057-1071)* și *Dix ans d'anarchie et de revers (1071-1081)*, din Louis Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969 (1946), p. 222-240

împlinit: împăratul lăsa moștenire fiului său Ioan al II-lea (1118-1143), cărmuirea unei mari puteri eurasiatice. Bizanțul își recăpătase, dacă nu tocmai vechile hotare, în orice caz hotarele cele mai sigure și stabile cu putință. Italia era și va rămâne pierdută pentru bizantini, dar expansiunea normanzilor peste Adriatică fusese definitiv stăvilită. Dalmația și Rascia deveniseră independente, dar ele întrețineau cu Bizanțul raporturi de cuminte vecinătate, ba chiar de supunere, Sultanatul de Rum fusese silit să-și mute capitala de la Niceea la Ikonion, cedând jumătate din Anatolia Constantinopolului, iar coasta pontică, până dincolo de Trapezunt și coasta mediteraneană orientală erau controlate ferm de bizantini. Alexie reușise să găsească formula optimă de asigurare a coexistenței cu cruciații, iar formațiunile latine din Orient îi recunoșteau, mai toate, suzeranitatea. Reunificarea Bisericii creștine, după marea schismă care despărțise în 1054 creștinătatea occidentală de cea răsăriteană, nu mai părea imposibilă. Tratatative promițătoare cu Roma erau în curs. Viitorul dinastiei era sigur și, după lunga domnie a lui Alexie I (1081-1118), atât fiul său, Ioan al II-lea (1118-1143), cât și fiul acestuia, Manuel I (1143-1180), aveau să domnească netulburați la fel de mult. Viața de curte își recăpătase demnitatea și moralitatea, asupra cărora vegheau mari doamne severe, de vastă cultură și de moravuri ireproșabile, sobre, austere chiar, ca mama împăratului, Ana Dalassena sau ca soția lui, Irina Doukas. O viață culturală înfloritoare începuse să înscrie în istoria Bizanțului ceea ce se numește “epoca Comnenilor”, cu stilul ei caracteristic în arte și literatură¹⁸⁶.

Realismul și măsura care i-au caracterizat acțiunea ca om de stat au conferit durabilitate operei lui Alexie Comnenul și l-au așezat în rândul marilor suverani ai Bizanțului. Înțelegând mersul vremurilor, împăratul a renunțat la încercările sterile ale predecesorilor săi, mai ales ale celor din neamul Doukas, Constantin al X-lea (1059-1067) și Mihail al VII-lea (1071-1078), de a reface prestigiul și autoritatea puterii imperiale prin întărirea și îmborsăvirea uriașului aparat birocratic al statului strict centralizat. Dispensându-se în bună măsură de sprijinul aristocrației birocratice din Capitală, Alexie a consimțit să încheie un compromis între Coroană și latifundiu, să dea satisfacție mării aristocrații funciare, cu înalte funcții în armată, concedându-i

¹⁸⁶ Principalele monografii pivoare la Comneni rămân cele datorate lui Ferdinand Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris, 1900 și *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel I Comnène (1143-1180)*, Paris, 1912. V. de asemenea Georg Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München, 1963³, p. 290-325.

privilegiile pe care aceasta le reclama. Istoricii moderni consideră că, prin acest compromis, el a impulsivat procesul “feudalizării” Bizanțului, în sensul dispersării și descentralizării puterii politice, cu implicita sacrificare a micilor proprietari. Asigurându-și astfel concursul puternicei clase a “baronilor” bizantini, Alexie Comnenul și-a putut permite îndrăzneala de a impune la cârma statului, ca mandatar ai acesteia, clanul oamenilor săi, în primul rând propriile sale rude. Pe de altă parte, el a cutezat să treacă *in extremis* la măsuri drastice față de Biserică, mergând până la confiscări de bunuri ecleziastice și odoare, pentru a face față cheltuielilor impuse de nevoile apărării statului. General strălucit și diplomat abil totodată, el a știut să stabilească judicios lista problemelor prioritare de politică externă, trecând apoi cu hotărâre la soluționarea lor, atât prin forță, cât și prin tratative. O pace cu turcii selgiucizi, ajunși până aproape de Constantinopol, i-a permis să-și concentreze eforturile asupra frontului apusean și să stăvilească asaltul normanzilor. În același scop, a apelat la ajutorul venețienilor, cărora le-a concedat importante privilegii comerciale în Bizanț, în schimbul asistenței lor militare pe mare. După ce primejdia normandă a trecut, s-a întors spre Răsărit și, profitând de discordiile dintre emirii și sultanii Islamului, a izbutit să redobândească o parte din teritoriile pierdute. I-a folosit pe cumani, cu ajutorul cărora i-a nimicit pe pecenegi, desființându-i ca factor politic și militar în Sud-Estul Europei. Cu tact și răbdare, a îndepărtat primejdia pe care o putea reprezenta pentru Bizanț, prin deviere, ofensiva antiislamică a cruciadei. A avut abilitatea de a se adapta cu suplețe mentalității feudalilor occidentali și de a crea între Imperiu și ei legături bazate pe sistemul raporturilor de vasalitate, fără să sacrifice însă concepția bizantină despre legitimitatea și vocația împărăției ecumenice de el întruchipate. În același spirit, nu a ezitat să trateze cu Sfântul Scaun și cu împărății apuseni. Față de răzvrățiții dinăuntru – a fost în repetate rânduri ținta unor conjurații și atentate – a știut să îmbine severitatea cu iertarea, evitând statornic încordarea relațiilor dintre puterea centrală și potențații locali până la tensiuni primejdioase, explozive. A putut astfel să lichideze, rând pe rând, focarele de nesupunere politică, a reprimat mișcările eretice, a consolidat unitatea ideologică a imperiului. A eradicat cu asprime bogomilismul, veșmânt religios al unor nemulțumiri sociale și naționale balcanice, mai ales ale bulgarilor, ca și pavlichianismul ori monofizismul armenilor. A interzis mișcarea neoplatonică inițiată de filozoful Ioan Italos și îmbrățișată de cercuri ale opoziției aristocratice și bisericesti. A încercat însă, în același timp, să refacă unitatea Bisericii, restabilind contactele cu “latinii” apuseni.

Alexie I Comnenul și succesorii săi, Ioan al II-lea și Manuel I, care i-au continuat cu fidelitate opera, au dat Imperiului bizantin ultima-i strălucire. După stingerea dinastiei Comnenilor Bizanțul va aluneca iremediabil pe panta declinului¹⁸⁷.

Un best-seller literar bizantin din secolul al XII-lea. Viața și faptele lui Alexie Comnenul au fost lăudate, în timpul vieții împăratului, de numeroși retori și poeți¹⁸⁸. Numele său era pomenit cu respect și admirație și în vremea urmașilor săi care s-au bucurat însă, în mediul rafinat și cultivat al curților lor, de mai multă și mai elocventă adulație¹⁸⁹. Se părea chiar, la un moment dat, că fondatorul dinastiei a căzut într-o nedreaptă uitare. Dar, spre mijlocul veacului al XII-lea, la mai bine de treizeci de ani de la săvârșirea lui din viață, a prins să circule în Constantinopol o carte în cincisprezece cărți, intitulată semnificativ, în stil homerizant, *Alexiada*. Ea înfățișa, cu lux de amănunte și, în pofida protestelor de obiectivitate istorică ale autorului, cu evidentă tendință panegirică, domnia marelui împărat, “lumina universului”. Cu oarecare efort de imaginație ne putem închipui senzația stârnită de această scriere care a fost, mărturii documentare ne îngăduie să o afirmăm, un *best-seller* al vremii. Cele mai bune manuscrise care ni s-au păstrat și pe baza cărora s-au alcătuit edițiile optime de azi

¹⁸⁷ Despre declinul Imperiului bizantin după moartea lui Manuel I Comnenul, v. Georg Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München, ³1963, p. 326-345.

¹⁸⁸ Dintre encomiile adresate lui Alexie I Comnenul, s-au păstrat și au fost editate al lui Teofilact arhiepiscopul Ohridei (1090-1108) și al lui Manuel Straboromanos (ca 1070 - ?), protonobelissimos și mare eteriarh. Discursurile au fost editate de P.Gautier, *Le discours de Théophylacte de Bulgarie à l'autocrator Alexis I-er Comnène (6 janvier 1088)*, *Revue des Études Byzantines*, 20, 1962, p. 93-130, textul discursului p. 109-120 și *Le dossier d'un haut fonctionnaire d'Alexis I-er Comnène, Manuel Straboromanos*, *Revue des Études Byzantines*, 23, 1965, p. 168-204, textul discursului p. 178-193, cf. Herbert Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, I, p. 123.

¹⁸⁹ Din retorica encomiastică la adresa urmașilor lui Alexie I Comnenul, cităm, urmându-l pe Herbert Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, I, p. 123-126, care o prezintă pe larg, cu trimiteri la bibliografia chestiunii, pe lângă elogiul funebru al Anei Comnena datorat mitropolitului Georgios Tornikes (v.infra, n.), panegiricelele închinat lui Ioan al II-lea și Manuel I Comnenul de Mihail Italikos, editate de P.Gautier, Michel Italikos, *Lettres et discours*, Paris, 1972, p. 245-270 și 276-294; encomiile lui Nikephoros Basilakes la adresa lui Ioan al II-lea Comnenul și lui Hadrian Comnenul, editate de W.Regel, *Fontes rerum Byzantinarum*, I, 2, Petersburg, 1917, p. 330-361, R.Maisano, *Gli encomi per l'imperatore e per il patriarca*, Napoli, 1977, p. 87-125 și A.Garzia, *Encomio di Adriano Comneno*, Napoli, 1965; encomionul lui Theodor Prodromos la adresa lui Isaac Comnenul, fratele mezin al lui Ioan al II-lea, editat de E.Kurtz, *Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos*, *Byzantinische Zeitschrift*, 16, 1907, p. 69-119; cele trei encomii adresate lui Manuel I Comnenul de Mihail, retor și protekdikos, editate de W.Regel, *Fontes rerum Byzantinarum*, I, 1, Petersburg, 1892, p. 131-182; cele patru cuvântări întru lauda împăratului Manuel I de Eustathios al Tesalonicului, editate de W.Regel, *Fontes rerum Byzantinarum*, I, 1, p. 1-16, 24-80, 92-125; panegiricele pentru Manuel I Comnenul scrise, cu diferite prilejuri – biruințe în război, ceremonie nupțială – de Ioannes Diogenes (W.Regel, *Fontes rerum byzantinarum*, p.304-311), de mitropolitul Euthymios Malakes de Neai Patrai (ed. K.G. Bonis, *Theologia* 19, 1941-1948, p. 524-550 și A.Papadopoulos-Kerameus, *Noctes Petropolitanae*, Sankt-Petersburg, 1913, p. 162-187), de Constantin Manasses (E.Kurtz, *Vizantijskij Vremennik*, 12, 1906, p. 88-98). Pentru producția de encomii în versuri, datorată mai ales lui Theodor Prodromos și Constantin Manasses, v. Herbert Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, I, p. 113-114.

datează chiar din secolul al XII-lea: sunt două și au fost redactate independent unul de celălalt¹⁹⁰. Temei suficient ca să putem bănuim că vor fi fost mult mai multe; cartea era copiată, desigur, cu râvnă și tirajele manuscrise trebuie să fi fost considerabile. S-a redactat chiar, pentru cititorii mai grăbiți, o *Epitomă*, un rezumat al voluminoasei opere¹⁹¹. Cartea se difuza deci bine și era căutată. Și, pentru ca mesajul ei să fie accesibil și celor mai puțin cultivați, *Alexiada*, concepută în greaca „pură” a literaturii bizantine, o limbă oarecum artificială, ca latina umaniștilor apuseni, a fost transpusă și în „demotică”, în greaca „vulgară”, la o dată, e de crezut, apropiată de momentul apariției originalului¹⁹². Căci, secolul Comnenilor a fost și cea dintâi epocă de înflorire a literaturii în limba vorbită, de comunicare curentă¹⁹³.

Subiectul singur al cărții, fie el cât de interesant, nu-i poate explica în întregime succesul. Atracția exercitată de *Alexiada* asupra bizantinilor nu era determinată numai de cantitatea și calitatea informației istorice cuprinse într-însa, deși, s-o spunem din capul locului, ea este astăzi cel mai important izvor narativ pentru cunoașterea epocii lui Alexie I Comnenul. Ceea ce făcea scrierea atractivă, captivantă chiar, era, în primul rând, personalitatea pe care ea o revela, personalitatea autorului¹⁹⁴. Și autorul era o femeie, dar nu una de rând, ci însăși fiica lui Alexie, *cezarissa* Ana Comnena, prințesă porfirogenetă. Era cea dintâi născută din căsătoria împăratului cu Irina Doukas, ruda apropiată a fostului bazileu Mihail al VII-lea. Cobora, și prin mamă și prin tată, din

¹⁹⁰ Principalele manuscrise contemporane cu Ana Comnena în care s-a păstrat *Alexiada* sunt: Mediceus Laurentianus LXX, 2 (sec.XII) și Parisinus Coislilianus 311 (sec.XII).

¹⁹¹ Cel mai vechi manuscris în care s-a păstrat *Epitoma Alexiadei* este Vaticanus 981 (sec. XIII-XIV), al doilea este Monacensis 355 (sec.XV), al treilea Parisinus Graecus 400. Pentru tradiția manuscrisă a Alexiadei, v. Anne Comnène, *Alexiade*, éd. B.Leib, I, Paris, 1937, p. CLXIII-CLXXVI

¹⁹² Varianta incompletă în greaca vulgară a *Alexiadei* a fost publicată de E.Miller, *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Grecs*, I, Paris, 1875, II, p. 65-179 după un manuscris păstrat în Biblioteca Universității din Leiden, anume 61(26), copie după un manuscris de la Vatican, comandată de latinistul Johann Friederich Gronovius (1611-1671), cf. H. Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, I, p. 408. Herbert Hunger, *Anonyme Metaphrase zu Anna Komnene, Alexias XI-XIII. Ein Beitrag zur Erschliessung der byzantinischen Umgangssprache*, Wien, 1981 a dat o nouă ediție însoțită de un comentariu adecvat acestui text important pentru studierea evoluției limbii grecești bizantine vorbite și a cultivării ei literare.

¹⁹³ Cf. Börje Knös, *Histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Stockholm-Göteborg-Uppsala, 1962, p. 71-83, Hans-Georg Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971, p. 101-113.

¹⁹⁴ Despre Ana Comnena, v. clasică monografie datorată Georginei Buckler, *Anna Comnena, A Study*, Oxford, 1929, precum și ediția critică, însoțită de *Introducere*, traducere franceză și note erudite, elaborată de Bernard Leib, Anne Comnène, *Alexiade*, I-III, Paris, „Les Belles Lettres”, 1937-1945, de care m-am folosit. V. de asemenea Polemis, *The Doukai*, p. 134-135 și, mai ales, Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p. 400-409 cu bibliografia mai recentă. Nu în ultimul rând, amintim acum, noua ediție critică: *Annae Comnenae Alexias*, rec. D.R.Reinsch et A.Kambylis, Berlin, 2001 cu *Introducerea* și aparatul ei erudit.

neamuri imperiale. Era sora de curând răposatului împărat Ioan al II-lea, era mătușa împăratului aflat pe tron, Manuel I. Era văduva cezarului Nikephoros Bryennios (ca.1080-ca 1136/37, după alții 1062-1136/37), cu care se căsătorise în 1097, și nora unuia dintre cei mai de seamă generali ai Imperiului bizantin care ajunsese, prin rebeliune, la un pas de tron¹⁹⁵. Era de așteptat să comunice detalii picante și să facă dezvăluiri senzaționale despre viața palatului în care se născuse și crescuse, cunoscând îndeaproape atmosfera și oamenii din primul cerc al puterii. Dar încă și mai interesant era faptul că autoarea nu propaga ideologia oficială a curții lui Manuel. Dimpotrivă, prințesa era, așa cum fusese și în vremea domniei fratelui ei, Ioan, unul dintre conducătorii opoziției.

Sensul politic al *Alexiadei*. Ca să-i înțelegem poziția, trebuie să reamintim unele detalii din trecutul familiei ei, din perioada de început a domniei lui Alexie. Ea însăși le-a înregistrat în paginile *Alexiadei*. Alexie Comnenul a venit la putere în urma unei revolte militare și a intrigilor de palat care au favorizat-o. Urcarea lui pe tron a fost consimțită de Maria din Alania, fosta soție a lui Mihail al VII-lea, devenită soția uzurpatorului acestuia, Nikephoros al III-lea Botaniates. Frumoasa împărăteasă era îngrijorată de soarta fiului ei și al lui Mihail, Constantin Doukas, la acea dată un copil. Dar un copil asociat la tron, destinat să preia, la majorat, moștenirea împărătească a tatălui său. Botaniates, bătrânul general care-și însușise sceptrul, îl îndepărtase, în pofida făgăduielilor inițiale, de tron. Se gândea, pare-se, să-și facă succesori dintr-o rudă a sa, un oarecare Synadenos. Îngrijorarea Mariei, înșelată în speranțele cu care acceptase să devină soția uzurpatorului soțului ei, s-a întâlnit cu îngrijorările pentru soarta Imperiului greu încercat de anarhia acelor ani și cu ambițiile fraților Comneni, Isaac și Alexie, aristocrați cu întinse moșii în Anatolia, dar originari din Tracia – George Murnu le-a atribuit, pe baza controversatei mărturii a rabinului Beniamin din Tudela, călător în acea vreme prin Bizanț, o ascendență vlahă, aromânească – nepoții fostului împărat

¹⁹⁵ Tatăl (după unii cercetători, bunicul) lui Nichifor Bryennios, magistrul și generalul Nichifor Bryennios, duce al Bulgariei și guvernator la Dyrrachion, s-a rebelat împotriva lui Mihail al VII-lea, dar a fost învins și orbit în cele din urmă de Alexios Comnenul, viitorul Alexie I. Despre personalitatea lui Nikephoros Bryennios și familia din care descindea, v. Herbert Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, I, p. 394-400 cu bibliografie. V. acum și A.Každan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, prepared at Dumbarton Oaks, editor in chief A.Každan, Oxford, 1991, s. u. *Bryennios, Bryennios Nikephoros, Bryennios Nikephoros the Younger*.

Isaac I (1057-1059)¹⁹⁶. Comnenii s-au legat deci să apere drepturile lui Constantin Doukas, deschizându-i drumul către tron, prin înlăturarea lui Nikephoros Botaniates.

Pentru izbânda întreprinderii, era nevoie însă de acordul întregului clan Doukas, care reprezenta, prin vechimea, bogăția, relațiile și faima sa, un factor de putere în Bizanțul vremii. Trebuia câștigat în primul rând cezarul Ioan Doukas, bătrânul politician amestecat în toate intrigile secolului¹⁹⁷. Alexie, căsătorit cu Irina, nepoata cezarului, prezenta garanții sigure pentru a merita să fie sprijinit, cu condiția să fie ținut departe de influența “pernicioasă” a mamei sale, Ana Dalassena. Ambițioasa doamnă era o neîmpăcată dușmană a Doukașilor. Într-adevăr, când Isaac Comnenul abdicase, el oferise coroana fratelui său Ioan, soțul Dalassenei și tatăl lui Alexie. Acesta refuzând-o, spre disperarea vajnicei femei, coroana a făcut un împărat din Constantin Doukas cel bătrân, Constantin al X-lea¹⁹⁸. Și alte împrejurări stăteau împotriva prieteniei Dalassenei cu Doukașii, dar nu e necesar să stăruim aici asupra lor.

Revolta Comnenilor a izbutit. Trupele lor au ocupat capitala, Nikephoros Botaniates a abdicat. Proclamat împărat, Alexie s-a grăbit însă să se încoroneze singur. Atenția cu care o înconjură pe Maria din Alania a stârnit îngrijorarea familiei Doukas. S-a zvonit că tânărul bazileu ar fi fost gata să divorțeze, pentru a se recăsători, poate, cu fosta împărăteasă. Ana Dalassena nu părea străină de asemenea planuri. Atunci Doukașii au cerut imperios încoronarea Irinei. Ceea ce, într-un târziu, s-a făcut. Au fost însă recunoscute totodată drepturile la succesiune ale lui Constantin Doukas, fiul Mariei și al lui Mihail al VII-lea, asociat la tron de tatăl său¹⁹⁹. Când a venit pe lume Ana Comnena, viitoarea scriitoare, primul copil născut din căsătoria lui Alexie cu Irina, a fost

¹⁹⁶ Cf. G. Murnu, *L'origine des Comnènes*, Académie Roumaine. Bulletin de la section historique, XI, Congrès de Byzantinologie de Bucarest. Mémoires, București, 1924, p. 212-216.

¹⁹⁷ Despre cezarul Ioan Doukas, v. 13. *Ioannes Doukas (?-c. 1088)*, în Demetrios I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, University of London, The Athlone Press, 1968, p. 34-41. Era căsătorit cu Irina Pegonitissa, care i-a dăruit doi copii: pe Andronic Doukas, protoproedros, protovestiarios și domestic al școlilor (ante 1045-1077) (despre care v. Polemis, *The Doukai*, p. 55-59) și pe Constantin Doukas, protoproedros și protostrator (ante 1050-1075/76) (despre care v. Polemis, *The Doukai*, p. 59-60). Din căsătoria lui Andronic cu prințesa Maria, coborâtoare din familia țarului Samuil al Bulgariei, s-a născut mama Anei Comnena, împărăteasa Irina Doukaina (1066-1123 ?) a lui Alexie I Comnenul, despre care v. Polemis, *The Doukai*, p. 70-74

¹⁹⁸ Despre Constantin al X-lea Doukas (1066-1067, împărat 1059-1067), fondatorul dinastiei Doukas, frate cu cezarul Ioan Doukas, bunicul Irinei Doukaina Comnena. v. Polemis, *The Doukai*, p. 28-34.

¹⁹⁹ Constantin Doukas (1074 - c.1095), fiul lui Mihail al VII-lea Doukas și al Mariei de Alania, a fost asociat la domnie la o vârstă fragedă, de tatăl său. Nesocotit de Nichifor Botaniates, a fost confirmat în calitatea de împărat asociat de Alexie I Comnenul, iar în 1083, la nașterea Anei Comnena, i-a fost hărăzit acesteia ca logodnic. Dar nașterea lui Ioan Comnenul, în 1087, l-ar fi determinat pe Alexie I să-l îndeparteze de la tron în favoarea fiului său. Constantin a murit în 1095, doborât de o boală gravă, aceasta ar fi constituit, după alți cercetători, motivul pentru care a fost îndepartat de tron. Cf. Polemis, *The Doukai*, p. 60-63.

hotărâtă, pentru consolidarea alianței care garanta stabilitatea noii domnii, logodna ei cu acest Constantin. Și astfel, încă din leagăn, Ana Comnena a fost hărăzită să devină împărăteasă.

Nașterea lui Ioan Comnenul, în 1087 sau 1088, a schimbat însă soarta porfirogenetei. Fericit de a fi tatăl unui băiat, Alexie s-a grăbit să-l desemneze pe acesta succesor la domnie. Constantin Doukas a fost, cu menajamente, îndepărtat de tron. O dată cu îndepărtarea lui, se năruiau și speranțele de mărire ale Anei. E lesne de închipuit că Doukașii n-au fost deloc mulțumiți de această schimbare, dar ea nu a mai putut fi zădărnicită. O conjurație vizând revenirea la vechea situație dinastică, pusă la cale de apropiați ai împăratului, a fost descoperită la vreme și înăbușită. Prin 1095, foarte tânărul Constantin Doukas a murit subit. Viitorul dinastiei Comnenilor părea definitiv consolidat.

Totuși, în chip neașteptat, însăși mama lui Ioan, împărăteasa Irina, era împotriva desemnării lui ca succesor la tron. A preferat-o pe Ana și, după căsătoria acesteia cu cezarul Nikephoros Bryennios, a dorit să-și vadă ginerele desemnat urmaș al lui Alexie, pentru a domni alături de fiica ei. Nu cunoaștem în detaliu evoluția evenimentelor. Pare însă evident că Ana era „fata mamei”, preferata clanului Doukas, iar Ioan „băiatul tatei”, preferatul Comnenilor. La îndemnul soacrei, docilul Nikephoros Bryennios avea să înceapă chiar redactarea unei istorii a domniei lui Alexie, văzută cu ochii Irinei și pe care eroul însuși al povestirii, pare-se, nu o prea gusta²⁰⁰. Conflictul dintre soți pe tema succesiunii a durat până în clipa morții lui Alexie. Se pare, potrivit mărturiei istoricilor Nichita Choniates și Ioan Zonaras, că, în momentul în care Alexie se stingea din viață și cu acordul acestuia, Ioan s-a grăbit să se încoroneze împărat, deși tatăl lui încă mai trăia. Știrea ar fi tulburat-o atât de mult pe Irina, încât ea nu a ezitat să-i facă o scenă – probabil nu prima din viața cuplului imperial – soțului muribund, reproșându-i, cu vorbe aspre, fățărnicia²⁰¹.

²⁰⁰ Despre *Alexiada* lui Nikephoros Bryennios, opera istoriografică intitulată *Ἰστορία*, în care este evocată tinerețea lui Alexie Comnenul până la urcarea lui pe tron, v. Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p. 394-400. V. de asemenea A.Carile, *La Ἰστορία del Cesare Niceforo Briennio*, „Aevum” 43, 1969, p. 56-87, 235-282. Lucrarea lui Bryennios a fost păstrată într-un singur manuscris, dispărut și acesta după ce a fost utilizat ca text de bază de primul ei editor, iezuitul Petrus Possinus (Paris, 1661). Ediția optimă: P.Gautier, *Nicephori Bryennii Historiarum libri quatuor (CFHB 9)*, Bruxelles, 1975; traducere în limba franceză: Henri Grégoire, *Nicéphore Bryennios, Les quatre livres des Histoires*, „Byzantion” 23, 1953, p. 469-530, 25-27, 19881-926.

²⁰¹ Georgina Buckler, *Anna Comnena*, p. 248-250, analizează relatările lui Nichita Choniates și Ioan Zonaras, ca și aceea a unui anonim despre sfârșitul lui Alexie, urcarea pe tron a lui Ioan al II-lea Comnenul

Nici Ana, nici Irina nu s-au resemnat. Au încercat să organizeze un complot în vederea înlăturării noului suveran. Uneltirea a fost însă descoperită și înăbușită. Un al doilea complot, pus la cale de astă dată numai de Ana, căci mama ei renunțase cuminte la intrigile politice, pentru a se retrage în mănăstirea, de ea ctitorită, a Născătoarei de Dumnezeu celei Bindecuvântate, a fost, se zvonea, și el dejucat. Nici măcar beneficiarul ipotetic al uneltirii – care, după zvonul public, poate exagerat, ar fi vizat chiar suprimarea lui Ioan – nici chiar Nikephoros Bryennios, soțul Anei, n-ar fi participat la această aventură. Aceasta i-a atras, potrivit mărturiei istoricilor citați, reproșurile consoartei. Ana l-a acuzat, se spune, de lașitate și lipsă de bărbăție. Amenințată o clipă cu pierderea, prin confiscare, a tuturor averilor ei, prințesa a fost în cele din urmă pedepsită numai cu domiciliu forțat în mănăstirea unde trăia Irina însăși. I se interzicea orice contact cu colaboratorii tatălui decedat, nu era primită la Curte, dar nici obligată să îmbrace rasa monahală. Nikephoros Bryennios, soțul emancipat, a fost răsplătit cu încrederea lui Ioan care l-a menținut lângă sine. Treptat, pe măsura trecerii anilor, după ce puterea noului suveran s-a consolidat, după ce admirabilele sale calități i-au întărit prestigiul și autoritatea acestui “astru strălucitor al dinastiei Comnenilor”, cum îl numește un panegirist contemporan²⁰², în sfârșit, după moartea Irinei Doukas și a cezarului Nikephoros, închisoarea aurită a Anei a devenit și mai confortabilă. În jurul cezarissei se formase un cerc de intelectuali, un soi de curte alcătuită din literați și filosofi, laici și clerici. Din porunca ei, s-au scris aici comentarii la lucrările lui Aristotel. Căsătoriile fiului și fiicei sale au fost celebrate cu mare fast la Palatul imperial de Ioan al II-lea, care i-a restituit toate proprietățile, așa încât lamentațiile Anei Comnena asupra suferințelor și persecuțiilor ei par exagerate²⁰³. Dar e probabil că în cercul acesta, nu tocmai agreat de oficialități, chiar dacă nu se urzeau comploturi, se mai și bârfea, iar atmosfera care domnea în el era ostilă Curții imperiale.

Toate aceste lucruri erau desigur cunoscute și comentate în Constantinopol. De aceea e lesne să ne închipuim cu câtă aviditate se vor fi năpustit asupra cărții Anei

Înainte de moartea tatălui său, comportamentul Irinei și al Anei, formulând rezerve asupra autenticității zvonurilor ostile celor două femei consemnate de aceste surse. Ea nu contestă însă câtuși de puțin mânia Anei Comnena pentru faptul că a pierdut, în urma nașterii fratelui Ioan și a morții logodnicului ei Constantin Doukas, șansa de a deveni basilisă, invidia și antipatia pe care le nutrea față de Ioan. În schimb, atât marele bizantinist Charles Diehl, *Anne Comnene*, în *Figures Byzantines*, deuxième série, Paris, 1924, p. 42-43, cât și Ferdinand Chalandon, *Jean et Manuel Comnène*, p. 5 urm. acordă, pe bună dreptate, credit deplin afirmațiilor celor trei izvoare.

²⁰² V. Georgina Buckler, *Anna Comnena*, p. 250

²⁰³ Cf. Charles Diehl, *Anne Comnene*, în *Figures Byzantines*, deuxième série, Paris, 1924, p. 26-52

Comnena cititorii vremii, în majoritatea lor oameni din mediul aulic și clerical, dornici să se delecteze cu răutățile la adresa membrilor familiei imperiale pe care bănuiau că autoarea le inserase în opera ei. N-au fost decepționați. În toată *Alexiada*, despre Ioan al II-lea nu se spune decât că era, când s-a născut, un copil „urât și negricios” și se fac două-trei aluzii neutre, cu rol mai mult de repere cronologice, la acțiunile sale ca om de stat, dar se și insinuează că s-a precipitat, contrar tradiției, să se încoroneze înainte de moartea tatălui său²⁰⁴. Manuel Comnenul este numai menționat, ca împărat în scaun, în cuprinsul unei lamentații despre decăderea moravurilor în Bizanț după moartea lui Alexie! Iar în lunga înșiruire a încercărilor prin care a trecut de-a lungul anilor, cezarissa nu șovăie să-i înfiereze deschis pe cei care dețin puterea – adică pe fratele ei, Ioan al II-lea și pe nepotul ei, Manuel I – pentru vina de a o fi împiedicat cu asprime, vreme de trei decenii, să ia contact cu vreunul dintre apropiații tatălui ei, lipsind-o astfel de surse credibile de informații referitoare la evenimentele istorice petrecute sub domnia acestuia²⁰⁵. Dar cele mai savuroase pentru cititorul bizantin erau, fără îndoială, pasajele în care, fără să-i amintească numele, Ana Comnena critică viața de la curtea nepotului, preocupările futele și vanitățile acestuia. Astfel, ea găsește prilejul să desființeze, într-un capitol al operei sale, astrologia, pe care o califică drept pseudoștiință, contrară deopotrivă rațiunii și credinței creștine. Or, Manuel era un pasionat de astrologie și de toate formele de ocultism²⁰⁶. În altă parte, Ana aruncă săgeți împotriva

²⁰⁴ V. de pildă Anne Comnène, *Alexiade*, livre VI, VIII, 4-5, éd. B. Leib, II, Paris, 1967 (1943¹), p. 62-63. Anne Comnène, *Alexiade*, livre XV, XI, 17, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 238-239 (încoronarea grăbită a lui Ioan înainte de moartea lui Alexie, pe care o anunță în chip mincinos, sub jurământ) și Anne Comnène, *Alexiade*, livre XIV, III, 9, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 158-159 (“Dar o dată cu bazileul au dispărut toate aceste foloase și după moartea lui rodul eforturilor sale a fost zădărnicit de prostia celor care i-au preluat sceptrul”). Despre evidenta antipatie cu care Ana Comnena își zugrăvește fratele, cf. Bernard Leib în *Introduction générale* la Anne Comnène, *Alexiade*, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. XVIII-XX; Georgina Buckler, *Anna Comnena*, p. 249-250.

²⁰⁵ Anne Comnène, *Alexiade*, livre XIV, VII, 6, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 175: “Jur pe sufletele preafericiților împărați că, de treizeci de ani încoace, nu am văzut, nu am privit și nici nu am stat de vorbă cu vreun prieten al tatălui meu ... întrucât cei ce au puterea m-au condamnat la această soartă îngrozitoare, nu numai să nu fiu văzută, ci să fiu chiar urâtă de cei mai mulți” (trad. Marina Marinescu, II, p. 286-287)

²⁰⁶ V. de pildă, Anne Comnène, *Alexiade*, livre VI, VII, 1-5, éd. B. Leib, II, Paris, 1967 (1943¹), p. 57-59, cf. livre XIV, VII, 1, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 172 (“eu nu voi face niciodată să atârne destinele noastre de revoluția astrilor”). Nichita Choniates îl prezintă în *Istoria* sa pe Manuel I ca pe un adept înflăcărat al astrologiei. Într-o scrisoare adresată unui călugăr athonit din mănăstirea Pantocratorului care condamnase astrologia ca o pseudoștiință lipsită de evlavie Manuel I Comnenul a luat el însuși apărarea astrologiei încercând să demonstreze că ea este compatibilă cu doctrina creștină. Ioan Kamateros, arhiepiscop al Bulgariei, a scris pentru Manuel I Comnenul două poeme cu conținut astrologic, v. Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, München, 1978, p. 242 și Georgina Buckler, *Anna Comnena*, p. 81, n. 4.

preinșilor teologi și filozofi, lipsiți de pregătire și vocație, care se pierd în subtilități sterile, de natură formală. Teologia era alt domeniu de activitate spirituală pentru care împăratul se credea deosebit de înzestrat, ceea ce i-a adus nu puține conflicte cu Biserica²⁰⁷. Austeritatea vieții de la curtea lui Alexie, înalta moralitate și evlavie marilor doamne din mediul aulic – Ana Dalassena, mama împăratului, Irina Doukas, soția lui – autenticitatea și temeinicia preocupărilor religioase și intelectuale ale familiei imperiale sunt laudate insistent de scriitoare²⁰⁸. Dacă ne gândim că Manuel și Curtea lui nu erau tocmai pilde de moralitate și seriozitate, ne dăm seama că insistența cu care Ana își elogiaza bunica și mama este menită să sugereze rezervele ei critice față de comportarea nepotului. De altfel, ea deplânge în termeni lipsiți de orice ambiguitate decăderea nivelului învățământului și al interesului pentru *paideia* clasică, atât de viu în vremea lui Alexie I, când ea însăși se formase intelectual și notează cu amărăciune că, în vremea lui Manuel I, singura preocupare a societății bizantine este distracția²⁰⁹.

Mai presus de asemenea aluzii și critici, mai mult sau mai puțin întemeiate, de interes totuși limitat, savuroase sub raport anecdotic, cartea Anei Comnena cuprindea însă un mesaj politic mai grav, de interes general. În primul rând, ea își afirmă, în forme mai mult sau mai puțin voalate, dar, în fond, răspicat, drepturile la coroană. Iar felul în care sunt argumentate aceste drepturi implică o concepție despre legitimitatea dinastică de natură să tulbure spiritele vremii și să reaprindă patimi politice mai vechi. Scriitoarea vorbește, în repetate rânduri, de *bazileul* Constantin Doukas, purtător *legitim* al coroanei *moștenite* de la tatăl său. În viziunea scriitoarei, care e aceea a Doukașilor, Alexie a fost, în împrejurările evocate mai sus și de noi, un *protector* al minorului deposedat prin *uzurparea* lui Botaniates de *dreptul* său²¹⁰. Ai la un moment dat impresia, citind *Alexiada*, că Ana se consideră, ca fostă logodnică a defunctului Constantin, alături de care fusese aclamată de popor, în copilărie, o văduvă imperială *sui generis*, moștenitoarea coroanei unui soț numai făgăduit. În orice caz, ca fiică mai mare a

²⁰⁷ Spre deosebire de Ana Comnena, Mitropolitul Eustathios al Tesalonicului, Ioan Kinnamos și Theodor Prodromos îl elogiază pe Manuel I Comnenul pentru competența lui în teologie dogmatică, strategie militară, filozofie și medicină, cf. Georgina Buckler, *Anna Comnena*, p. 183.

²⁰⁸ V. de pildă, Anne Comnène, *Alexiade*, livre III, VIII, 1-11, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 123-130 (portretul Anei Dalassena, cu o digresiune privind istoria mănăstirii Sf. Tecla din cartierul Vlaherne în subcapitolele 6-10); Anne Comnène, *Alexiade*, livre XII, III, 1-10, éd. B. Leib, II, Paris, 1943, p. 59-64 (portretul împărătesei Irina)

²⁰⁹ Anne Comnène, *Alexiade*, livre XV, VII, 9, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 218.

²¹⁰ Anne Comnène, *Alexiade*, livre II, II, 1-4, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 66-69, cf. Georgina Buckler, *Anna Comnena*, p. 27-31

lui Alexie, cea dintâi născută în Porphyra, încăperea placată cu porfir din Palatul imperial în care nășteau împărăteșele, Ana Comnena se socotește într-un fel mai îndreptățită decât Ioan să primească, măcar ca zestre, Coroana bizantină. Fără să conteste fățiș legitimitatea calității de diadoh a lui Ioan, de multă vreme asociat la împărăție de Alexie, ea insinuează, după părerea noastră, că niciodată Alexie însuși, ci numai Ioan, prin manevrele lui dubioase din ceasurile de pe urmă ale tatălui lor, a privat-o de acest drept, precipitându-se pe furiș să fie încoronat, când tatăl lor nu se stinsese încă²¹¹. Să fie oare întâmplător faptul că tocmai ultimele pagini ale *Alexiadei*, acelea în care se povestea acest moment hotărâtor pentru soarta dinastiei Comnenilor, ni s-au transmis grav mutilate în toate manuscrisele?

Numeroase alte afirmații făcute de Ana în paginile *Alexiadei* exprimă și ele concepția dinastică și orientările politice dominante în cercul familiei Doukas. Citim astfel, cu surprindere, la un moment dat, că Alexie și-ar fi asumat sarcinile de politică externă ale statului, lăsând politica internă în grija Irinei, tot așa cum făcuse odinioară, în vremea războiului cu normanzii, încredințând regența, pe timpul absenței sale din capitală, Anei Dalassena²¹². Insistența Anei asupra acestui îndepărtat episod nu-și găsește, după opinia noastră, altă explicație decât în valoarea de precedent pe care ea dorește să o atribuie transferului temporar de putere din partea suveranului. Ana e destul de subtilă ca să exploateze inteligent memorabilul fapt ce a stârnit, la vremea lui, mânia clanului Doukas. De fapt, atunci, Alexie nu căutase, cum insinuează Ana, un tutore mai matur, ci un om de încredere căruia să-i încredințeze ceea ce numai Doukașilor nu se hotăra să încredințeze: soarta coroanei sale. Și cine altcineva decât energica lui mamă, vrăjmașa cea mai înverșunată a acestui clan, era persoana cea mai indicată pentru asumarea unei asemenea misiuni?

Mai elocvent încă, în același sens, este felul în care vorbește Ana Comnena despre numeroasele conspirații îndreptate împotriva lui Alexie, ca și, în general, despre adversarii lui politici. Relatarea faptelor este, în linii mari, corectă și completă, dar

²¹¹ Anne Comnène, *Alexiade*, livre XV, XI, 17, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 238.

²¹² Anne Comnène, *Alexiade*, livre III, VI, 1-8, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 119-122, unde este reprodus în întregime hrisovul prin care, înainte de a pleca în campanie împotriva normanzilor, Alexie I Comnenul o împuternicește pe Ana Dalassena ca regentă pe timpul absenței lui din Constantinopol. Mai mult decât atât, Ana Comnena recunoaște că, la începuturile domniei, Alexie nu era un autocrat în toată puterea cuvântului, întrucât era tutelat de Ana Dalassena, împărăteasa mamă, foarte pricepută în arta guvernării, "într-un cuvânt, spune ea, lucrurile stăteau astfel: el avea aparențele împărăției, ea deținea împărăția... el era pentru ea instrument de împărățit, nu împărat" v. mai pe larg Anne Comnène, *Alexiade*, livre III, VII, 3-5 și VIII, 1-8, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 123-125 și 125-127.

judicata formulată asupra celor implicați în ele pare cel puțin ciudată din partea unei panegiriste a propriului ei părinte. Aflăm astfel că Leon, mitropolitul Calcedonului, care protestase vehement împotriva confiscării unor bunuri ecleziastice de către Alexie, a făcut-o numai din mărginire intelectuală, lipsă de maniere și orgoliu. El era, altminteri, un om deosebit de evlavios, chiar dacă se abătea uneori, fără să-și dea seama, de la stricta ortodoxie în materie, de pildă, de cult al icoanelor²¹³. Un misterios personaj – un înger? – întru totul asemenea lui ca înfățișare apare chiar, la un moment dat, pe câmpul de luptă, pentru a-i oferi unui general bizantin, aflat în dificultate, un cal²¹⁴. Este unul dintre puținele episoade cu o coloratură mistică din *Alexiada*, unde aluziile la providență și pietate sunt dictate mai mult de conformismul ideologic al autoarei decât de intensitatea trăirilor ei religioase personale. Rostul politic al amintitului episod se lămurește atunci când aflăm că generalul, bun prieten cu ierarhul opozant, nu este altul decât Gheorghe Paleologul, cumnatul Irinei Doukas, unchiul cel mai iubit al Anei și același care, în momentul intrării Comnenilor rebeli în Constantinopol, impusese cu strășnicie să fie neîntârziat aclamată ca împărăteasă Irina, spunând răspicat că numai de dragul ei participase la răscoala împotriva lui Botaniates²¹⁵. La fel de interesantă este relatarea Anei despre conjurația Anemazilor. După ce pusese la cale asasinarea împăratului Alexie I, Mihail Anemas este dus spre locul de execuție. Impresionată de frumusețea și tinerețea ofițerului condamnat, pe care îl zărise întâmplător de la fereastra palatului, Ana, pe atunci o adolescentă, obține cu ajutorul mamei ei, de la Alexie, iertarea osânditului!²¹⁶ Să fie vorba numai de sensibilitatea feminină a porfirogenetei, cum cred comentatorii? Dar scriitoarea îi privește cu aceeași simpatie și pe alți conspiratori, *destoinici* militari și *nobili* bărbați care, după ce au uneltit în vederea înlăturării lui Alexie de la domnie, s-au căit de greșeala comisă și, spre fericirea imperiului, au fost iertați de bunul suveran, dobândind astfel ei o nouă șansă de a-l servi, iar împăratul ostași vrednici! Întâmplător, toți acești vrednici conspiratori sunt

²¹³ Anne Comnène, *Alexiade*, livre V, II, 4-6, éd. B. Leib, II, Paris, 1943, p. 11-

²¹⁴ Anne Comnène, *Alexiade*, livre VII, IV, 1, éd. B. Leib, II, Paris, 1943, p. 101-102. Cf. Anne Comnène, *Alexiade*, livre II, VII, 4-5, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 86-87 unde este evocată viziunea profetică a lui Alexie despre viitorul lui imperial: o ființă din altă lume i-a apărut sub chipul unui preot care i-a șoptit la ureche versetul psalmic care-i cere monarhului să domnească în spiritul adevărului, blândeții și dreptății (Ps. XLIV, 5), numindu-l "împărate Alexie".

²¹⁵ Anne Comnène, *Alexiade*, livre III, II, 1, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 106. Gheorghe Paleologul era căsătorit cu Ana Doukaina (ca 1068 – ante 1136), sora mai mică a împărătesei Irina. Cf. Polemis, *The Doukai*, 27, p. 74-75. El și cezarul Ioannes Doukas, bunicul Irinei, au susținut accesiunea la tron a lui Alexie Comnenul sub condiția încoronării simultane a Irinei.

²¹⁶ Anne Comnène, *Alexiade*, livre XII, VI, 6-9, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 73-75.

apropiați ai clanului Doukas²¹⁷. În sfârșit, nimic nu ni se pare mai lămuritor decât felul în care Ana înfățișează conjurația lui Nikephoros Diogenes, cel mai important dintre comploturile puse la cale împotriva lui Alexie. Această conjurație s-a format îndată după ce Alexie l-a desemnat drept succesor la domnie, în locul lui Constantin Doukas, pe fiul său Ioan, Maria din Alania fiind, după chiar mărturia Anei, direct implicată în uneltirile conspiratorilor. Este mai presus de orice îndoială că mișcarea condusă de Nikephoros Diogenes, fratele vitreg, după mamă, al fostului împărat Mihail al VII-lea, era expresia nemulțumirii clanului Doukas față de înlăturarea lui Constantin, fiul lui Mihail, de la domnie. Evenimentul istoric de maximă gravitate, reprezentat de acest complot este evocat de Ana Comnena nu numai cu aparentă obiectivitate și altminteri destul de exact, dar chiar cu incredibilă seninătate, în termeni aproape idilici. Singurul cu adevărat vinovat ar fi fost, potrivit ei, numai impetuosul și trufașul Diogenes, Maria din Alania ar fi făcut tot ce era cu putință pentru a împiedica plănuita ucidere a lui Alexie, împăratul însuși ar fi resimțit dureros trista necesitate de a-i osândi pe conspiratori, pe care-i iubea și-i prețuia pentru meritele lor reale, dând dovadă de mărinimie și nu i-a pedepsit prea aspru, pe mulți i-a iertat și chiar Diogenes, orbit nu se știe din a cui poruncă, după ce a mai încercat încă o dată să-l răstoarne pe bazileu, a primit iertarea desăvârșită îndată ce și-a mărturisit vinovăția!²¹⁸

La toate aceste exemple s-ar putea adăuga nenumărate altele, culese din paginile *Alexiadei*, pentru a ilustra evidenta părtinire a Anei Comnena față de familia mamei sale. Scriitoarea trece în grabă peste gravele tensiuni care par să fi existat la un moment dat chiar în menajul imperial sau le dă alte explicații decât cele reale. Se spunea, de pildă, în Bizanț, că, temându-se de implicarea Irinei însăși, cu sau fără voia ei, într-o eventuală conjurație împotriva lui, Alexie își silise soția să-l însoțească pretutindeni, chiar în campanii, în pofida “dragostei ei de singurătate și liniște”. Ana consideră însă că acest act de extremă prudență nu este, de fapt, decât dovada nemăsuratei iubiri a împăratului pentru împărăteasă. Să tacă deci bârfitorii și calomniatorii care caută alte explicații decât reciproca afecțiune conjugală pentru călătoriile basilissei!²¹⁹ Exemplele pot fi lesne înmulțite. Suntem îndreptățiți să conchidem, așadar, că *nu atât subiectivitatea*

²¹⁷ Conjurația Anemazilor este istorisită în Anne Comnène, *Alexiade*, livre XII, V-VI, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 67-75.

²¹⁸ Anne Comnène, *Alexiade*, livre IX, V-X, éd. B. Leib, II, Paris, 1967, p. 169-185.

²¹⁹ Anne Comnène, *Alexiade*, livre XII, III, 2-10, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 60-64

filială modifică, idealizând-o, imaginea lui Alexie în reprezentarea Anei Comnena, așa cum afirmă unii exegeți, ci afecțiunea ei pentru familia Doukas, mai vie decât cea pentru Comneni, o determină să-l prezinte pe eroul epopeii sale în proză așa cum Doukașii ar fi dorit să fie ori se vor fi prefăcut a crede că este ginerele lor: un strateg genial și un iscusit om politic, dar de neam mai modest, ajuns la putere prin sprijinul nobilei și străvechii lor familii și credincios pactului originar cu aceasta, un soț devotat și docil al Irinei, menit să le revigoreze stirpea vlăguită și să acționeze în sensul indicat de luciditatea și istorica lor experiență în cârmuirea treburilor împărăției.

Dar nu numai afectivitatea scriitoarei și-a găsit, în felul acesta, expresia în *Alexiada*. Ana Comnena are, desigur, și *opinii personale, neted exprimate, asupra unor chestiuni esențiale, de ordin general, privind ideologia și politica Imperiului*. Nimeni nu a formulat mai categoric decât ea, de pildă, doctrina supremației absolute a Bizanțului asupra tuturor formațiunilor politice existente în lume. El ar fi *“prin natură, stăpânul celorlalte popoare”* și războaiele pe care este silit să le ducă ar fi provocate numai de fireasca înclinare spre revoltă a supușilor lui.²²⁰ La această răspicată profesiune de credință imperialistă se adaugă formularea personală, în termeni dintre cei mai exagerați, a doctrinei bizantine despre raportul dintre Biserica ortodoxă răsăriteană și Biserica romano-catolică, mai precis dintre patriarhia constantinopolitană și patriarhia romană. Potrivit Anei Comnena, patriarhul din Constantinopol nu este numai egalul celui din Roma. Fortând, evident, textele actelor sinodale, ea susține, în spiritul unui adevărat papism bizantin, că Sinodul din Calcedon i-ar fi subordonat tronului patriarhal constantinopolitan toate diocesele universului.²²¹ Prin asemenea considerații și afirmații ideologice Ana Comnena îi depășește pe cei mai îndrăzneți teoreticieni bizantini, laici și ecleziastici, ai vocației singulare, de supremă putere universală, a imperiului lui Constantin. Se știe că nu asemenea idei au orientat politica realistă, de conciliere și compromis, a lui Alexie față de lumea creștină occidentală, față de Imperiul apusean și față de papalitate. După cum nici disprețul cu care Ana Comnena vorbește, în cuvinte înveninate de patimă, despre “barbarii” apuseni, despre cruciați, nu putea să fi stăpânit sufletul împăratului Alexie I Comnenul care s-a înconjurat de sfetnici latini, s-a aliat cu latinii și a folosit mercenari latini în campaniile sale. Atribuind însă părintelui elogiul asemenea idei și sentimente, proprii în realitate numai ei și clanului a cărui

²²⁰ Anne Comnène, *Alexiade*, livre XIV, VII, 2, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 173

²²¹ Anne Comnène, *Alexiade*, livre I, XIII, 4, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 48

purtătoare de cuvânt voia să fie, Ana Comnena nu urmărea decât să combată politica de apropiere a Bizanțului de Occident dezvoltată de urmașii acestuia. Într-adevăr, Ioan al II-lea și, mai cu seamă, Manuel I Comnenul au fost permanent preocupați, ca și Alexie, de întărirea legăturilor cu lumea catolică. Manuel a mers atât de departe încât era gata să accepte coroana din mâinile Papei, ca preț pentru restaurarea integrității Imperiului roman în vechile lui hotare. Căsătorit în două rânduri, ambele lui soții au fost prințese catolice și tot el a impus Curții bizantine adoptarea moravurilor cavalierești occidentale. Să mai adăugăm la toate acestea reproșul fugitiv pe care Ana îl face urmașilor lui Alexie de a se fi abătut de la buna și sănătoasă lui politică de pace cu turcii selgiucizi, pentru a conchide că, în măsura în care ne lasă să o întrevădem epopeea în proză a cezarissei, ea avea în minte un întreg program de politică externă, alta decât a împăraților de la cârma Bizanțului, susținut de o doctrină justificativă bine încheată. Nu ne rămâne decât să regretăm că nu-i putem cunoaște mai îndeaproape ideile cu privire la organizarea și politica internă a statului bizantin.

Ideile și sentimentele Anei, aceleași, în mare, cu ale clanului Doukas, de care sufletește era atât de legată, erau împărtășite și de alți bizantini. Prin 1153, la puțină vreme de la scrierea *Alexiadei*, când Ana Comnena s-a stins din viață, unul dintre clericii apropiați ei, Georgios Tornikes, i-a alcătuit un elogiu funebru foarte întins. Elogiul fusese scris, se pare, la rugămintea celei mai mari dintre fiicele Anei, Irina, favorita bunicii căreia-i purta nu numai numele de botez, dar chiar și numele de familie, Doukas. De altfel, în chip semnificativ, Ana Comnena este numită Doukaina într-un poem ce i-a fost adresat de Teodor Prodromos, iar copiii ei au purtat și numele de Doukas²²². Prin 1155 elogiu era gata și Georgios Tornikes, ajuns acum mitropolit al Efesului, l-a pus în circulație în Constantinopol. Citindu-l, în ediția comentată, însoțită de o admirabilă traducere franceză, pe care i-a dat-o Părintele Jean Darrouzès, nu poți să nu rămâi frapat de îndrăzneala cu care ierarhul reia mai toate ideile politice ale Anei, insistând, de pildă, fățiș, asupra calității de sursă de legitimitate pe care ar fi avut-o Constantin Doukas și numind-o pe Ana Comnena însăși *basilissa*, împărăteasa. Pe alocuri, mai ales acolo unde autorul evocă personalitatea lui Alexie și a Irinei, ai impresia că el a rezumat pur și simplu *Alexiada*. Astfel, mesajul politic al cărții căpăta, cu toate menajamentele

²²² Cf. D.I.Polemis, *The Doukai*, 107. Anna Komnene (Doukaina), p. 134-135 78. Ioannes Doukas, p. 113, 79. Irina Doukaina, p. 114 și 80. Alexios Doukas, p. 114-115. Și Ioan al II-lea Comnenul este numit, dar numai într-o inscripție din sec. XIV, Komnenos Doukas, cf. Polemis, *The Doukai*, p. 135.

față de Comnenii la putere, față de care mitropolitul nu-și putea lua libertățile prințesei, girul unui arhiereu ortodox²²³.

Ar fi, desigur, exagerat să credem că grupul de clerici și literați din jurul Anei Comnena ar fi alcătuit un partid politic gata de acțiuni hotărâte sau că *Alexiada* ar fi fost privită ca manifestul incitator la rebeliune și complot al acestei facțiuni. Nu i se poate contesta însă Anei Comnena intenția de a influența, prin opera ei, opinia publică bizantină într-un sens nedorit de oficialități. Precauția scriitoarei de a-l avertiza, încă din *Prefață*, pe cititor că și-a conceput lucrarea nu ca o chemare la arme, ci numai ca un bocet asupra propriilor ei suferințe și a decăderii împărăției²²⁴, dar în respectul absolut al obiectivității istoriografice, este mai mult decât grăitoare în acest sens. Și chiar dacă, așa cum nu credem că s-a întâmplat, ambițioasa prințesă își va fi dat seama de imposibilitatea declanșării unei acțiuni politice eficace în spiritul ideilor ei, totuși receptivitatea societății bizantine față de acestea trebuie să fi fost destul de mare. Erau destui oameni în Constantinopol care să asculte cu plăcere evocarea epică a unor vremuri “mai bune” și a unor suverani “mai vrednici” decât cei de atunci. Și, cel puțin într-o anumită privință, *Alexiada* era reprezentativă pentru un curent general de opinie care s-a manifestat puternic nu numai în Bizanțul secolului al XII-lea, dar și mai târziu. Este vorba de ostilitatea față de Occident, de refuzul unei apropieri mai mari și al unei colaborări mai strânse cu acesta. Imperialismul laic și religios, ortodoxismul rigid și trufia “naționalistă”, lipsa oricărei înțelegeri pentru necesitatea unui dialog ideologic cu lumea catolică, lipsa de nuanțe și de realism a doctrinei politice și religioase propagate prin *Alexiada* au biruit, din pricini pe care ar fi fastidios să le înfățișăm aici și Bizanțul, izolat în superbia retoricii sale propagandistice, a intrat în involuție. Din acest punct de vedere, *Alexiada* este, așadar, reprezentativă nu numai pentru mentalitatea unei prințese însetate de putere, iar eroul ei, Ahile și Odiseu totodată, a devenit personajul central al unei mitologii politice pe care el însuși cu greu ar fi tolerat-o.

²²³ Georgios Tornikes, *Éloge funebre d'Anne Comnène* în Jean Darrouzès, Georges et Démétrios Tornikès, *Lettres et discours*, C.N.R.S., Paris, 1970, p. 220-323.

²²⁴ *Alexiade*, ed. B.Leib, *Préface*, IV, 1, vol. I, p. 7 (= trad. Marina Marinescu, BPT, I, p. 8): „Orfeu prin cântecele sale mișca pietrele și lemnele și toată natura cea lipsită de viață. Timotheos auletul, când a cântat cândva imnul „orthios” în fața lui Alexandru, l-a făcut pe macedonean să alerge îndată la armele și la spada sa. Istorisirea celor ce mă privesc pe mine nu va mișca pe nimeni și nici nu va îndemna la arme sau la luptă, dar îl va tulbura până la lacrimi pe cel ce o va auzi și va trezi mila nu numai din partea celor înzestrați cu simțire, ci și a naturii neînsuflețite”

Originalitatea Alexiadei ca operă istoriografică. După ce am încercat să-i relevăm valoarea și semnificațiile politico-ideologice, se cuvine să ne oprim o clipă și asupra locului *Alexiadei* în evoluția științei istorice și a artei literare bizantine, în care ea marchează un moment important.

Nu ni se pare neapărat necesar să stăruim aici asupra venerabililor *topoi* retorici privind rostul și dificultățile cunoașterii adevărului despre trecut, metoda cercetării istorice și principiile criticii izvoarelor, exigența obiectivității în evocarea oamenilor și faptelor de altădată, funcția educativă și estetică a scrisului istoric, locuri comune clasice pe care Ana Comnena, asemenea strălucitei pleiade de istorici din mileniul bizantin, le preia din istoricii antici, citându-le copios și prelucrându-le cu talent, dar, ca și aceia, fără să le respecte întotdeauna recomandările. Ni se pare cu adevărat important să încercăm a surprinde mai degrabă ceea ce singularizează opera istoriografică a prințesei bizantine, originalitatea ei. Spre deosebire de înaintași, analiști și memorialiști, Ana Comnena a avut fericita inspirație de a alcătui, pe baza unei vaste documentații, cu numeroase detalii, pe multe pagini, monografia unei domnii. Evocarea personalității unui mare împărat și a lumii în care el și-a pus în valoare însușirile excepționale, începând din momentul ieșirii lui din adolescență și până în momentul săvârșirii din viață, este o idee proprie prințesei bizantine. Semn doveditor al autenticei sale vocații istoriografice, impresionanta operă este organizată, după cum autoarea însăși ține să-și avertizeze în repetate rânduri cititorii, potrivit criteriilor științei istoriei și nu ale literaturii panegirice. Aceasta nu înseamnă, cum cititorul ar putea fi înclinat să creadă, numai un scrupul sporit de obiectivitate, evitarea laudelor excesive la adresa eroului scrierii, ci și o anumită conștiință a specificității domeniului istoriografiei față de cel al literaturii encomiastice, ceea ce reprezintă nemăsurat mai mult. Ana Comnena nu-și propune nici să facă, potrivit normelor genului, ca un Mihail Psellos, de pildă, portretul unui împărat, bun sau rău, punându-i în evidență, după modelul plutarhian, calitățile sau defectele, prin evocarea faptelor, gesturilor, vorbelor relevante pentru particularitățile lui psihologice și de caracter, dar nu neapărat importante din punct de vedere istoric, nici să expună cronologic, nediferențiat, precum nenumărații cronicari, mulțimea diversă și derutantă a faptelor care fac conținutul epocii de domnie a unui împărat. Ea urmărește să evoce deopotrivă devenirea în timp a personalității împăratului și a lumii în care el trăiește și acționează.

În acest scop, Ana Comnena renunță la expunerea analitică a masei faptelor concomitente, de ordine diferite, de care se ocupă și impune în schimb materialului ordinea cu adevărat istorică a seriilor de evenimente care se rânduiesc inteligibil, cronologic firește, după o logică proprie, în capitole bine individualizate. Putem urmări, de pildă, conduși de scriitoare, seria luptelor lui Alexie cu normanzii, apoi seria luptelor cu turcii selgiucizi, seria raporturilor lui Alexie cu cruciații. În chip armonios se îmbină în carte prezentarea diferitelor planuri ale acțiunii lui Alexie: planul relațiilor externe, al diplomației și al războaielor, planul politicii interne, al reprimării comploturilor și ereziilor. Amintim, în treacăt, că un cercetător modern, Ferdinand Chalandon, a adoptat aceeași organizare a materialului în vasta monografie pe care a consacrat-o domniei lui Alexie Comnenul²²⁵.

Spre deosebire de Mihail Psellos, preocupat în primul rând de psihologia eroilor lui, Ana Comnena e interesată cu deosebire de valoarea politică a personalității părintelui ei, de semnificațiile și importanța actelor sale ca om de stat și militar, suprem administrator și apărător al Imperiului bizantin și al Bisericii creștine, de ethosul său bazilical.

În sfârșit, pentru a-și atinge scopul, ea face apel la o documentare impresionantă nu numai prin masa, dar și prin calitatea ei. Nu se mulțumește cu relatările altor scriitori²²⁶, consultă arhivele care-i stau la dispoziție, din care selectează, rezumă sau reproduce uneori integral acte oficiale, decrete, tratate²²⁷, se adresează tovarășilor de tabără și de luptă ai împăratului, stă de vorbă cu sfetnicii, cu dregătorii săi, între care mai ales Gheorghe Paleologul, propriul ei unchi sau le citește memoriile²²⁸, interoghează

²²⁵ Ferdinand Chalandon, *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris, 1900.

²²⁶ În primul rând, Ana Comnena citează lucrarea istorică despre Alexie Comnenul datorată soțului ei, cezarului Nichifor Bryennios, începută „din porunca împărătesei Irina”, mama Anei, dar care nu ajunge la anii de domnie a împăratului (Anne Comnène, *Alexiade, Préface*, III, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 5-6 ; livre VII, II, 6, éd. B. Leib, II, Paris, 1943, p. 91.

²²⁷ Anne Comnène, *Alexiade*, livre III, X, 3-8, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 133-136 (scrisoarea lui Alexie către împăratul occidental Henric al IV-lea); Anne Comnène, *Alexiade*, livre III, VI, 4-8, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 120-122 (hrisovul prin care Alexie încredințează regența mamei lui, Ana Dalassena); Anne Comnène, *Alexiade*, livre XIII, XI, 1-28, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 125-139 (tratatul cu Bohemond, din 1108)

²²⁸ Anne Comnène, *Alexiade*, livre XIV, 7, 4-7, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 174-176 (mărturii orale și memoriile unor foști oșteni ai lui Alexie deveniți călugări); Anne Comnène, *Alexiade*, livre III, IX, 1, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 130-131 (mărturii orale ale unor foști oșteni); Anne Comnène, *Alexiade*, livre II, VII, 1 éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 84 (Ioan Dukas, bunicul Irinei, soția lui Alexie Comnenul); Anne Comnène, *Alexiade*, livre XIV, 7, 5, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 175 (împăratul Alexie I însuși și Gheorghe Paleologul, cumnatul lui)

martori străini, ca acel cleric latin citat într-unul din pasajele cărții²²⁹, citește, poate, chiar surse latine, cum ne-o dovedesc coincidențele *Alexiadei* cu cronicile normande, își apleacă urechea la legende și cântece populare pe care le consemnează în paginile ei²³⁰.

Ar mai fi încă de menționat, tot ca o notă specifică *Alexiadei*, timbrul ei laic. Nu întâlnim într-însa miracole și apariții divine mai mult decât o cereau convențiile timpului. Pronia dumnezeiască este invocată rar, în cazuri extreme, pentru a li se reaminti tuturor că ea este aceea care l-a desemnat pe Alexie să conducă imperiul, sau pentru a se da o explicație convenabilă unor situații delicate: Pronia dumnezeiască este cea care face să eșueze toate atentatele împotriva lui Alexie, vrăjmașii care le pun la cale sfârșesc prin a recunoaște ei înșiși acest lucru, iar împăratul nu mai este nevoit să recurgă la represalii împotriva lor, acordându-le iertarea din recunoștință față de Dumnezeu. Accentul principal cade însă pe calitățile omenești ale eroului cărții, pe însușirile lui deosebite de eroism, pricepere strategică, abilitate diplomatică și umanitate. În primul rând ele explică, potrivit Anei, succesele tatălui său. Există în *Alexiada* un germene de umanism care nu-i de neglijat pentru o corectă apreciere a operei.

Originalitatea *Alexiadei* ca operă literară. Cu *Alexiada*, în literatura bizantină, atât de dominată altminteri de retorismul clasicizant, biruie tendința realistă. Ana Comnena rămâne, desigur, puternic marcată de tradițiile învățământului retoric bizantin. Adeseori, ea recurge la pastișe după scriitorii clasici antici sau bizantini, Homer sau Tucidide, Mihail Psellos sau Teofilact Simocattes, de pildă. Ea folosește frecvent, în stilul livresc bizantin, atât de caracteristic, citatul din marile opere ale trecutului, din literatura clasică elină, din Sfintele Scripturi ori din literatura patristică. Se scuză când e nevoită să folosească, din scrupul de exactitate istorică, nume barbare de principii și popoare și se străduiește să respecte norma literară bizantină a denumirii etniilor contemporane cu nume arhaizante: *pecenegii* sunt numiți *sciți*, *francii*, *normanzii*

²²⁹ Anne Comnène, *Alexiade*, livre III, XII, 8, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, p. 141-142 (după Du Cange, citat de B. Leib, este vorba de clericul latin Urson, potrivit mărturisirii lui față de Ana Comnena, ambasador al episcopului de Bari la Robert Guiscard, căruia i-a devenit devotat consilier)

²³⁰ Anne Comnène, *Alexiade*, livre II-III, éd. B. Leib, I, Paris, 1937, cupletul, „tradus“ de autoare în limba pură, II, IV, 9, p. 75: „sâmbătă, înainte de lăsata secului de brânză, Alexios, bună socoteală, și luni, în zori, drum bun, șoimul meu” (=BPT, I, p. 81). Despre astfel de cuplete în literatura bizantină, v. H.G.Beck, *Leserkreis der byzantinischen Volksliteratur im Licht der Handschriftlichen Überlieferung*, în *Byzantine Books and Bookmen*, p. 50-51.

sunt numiți *celți, gruzinii iberi etc.*²³¹ Renunță însă la discursurile fictive convenționale de tip tucidideic, iar inspirația din viață, talentul narativ și personalitatea ei, prea puternică pentru a fi încătușată de canoanele estetice tradiționaliste, o fac să producă pagini de artă autentică, a căror savoare rămâne neegalată în literatura bizantină. De factură, am zice, romantică, portretul lui Bohemond, mândrul cavaler normand, vrăjmașul lui Alexie, detestat altminteri, dar de a cărui frumusețe Ana pare să fi fost fascinată în adolescență, când l-a cunoscut²³², realista, dramatică evocare a scenelor de luptă și a intrigilor de culise care au precedat și pregătit suirea lui Alexie pe tron, pitoreasca descriere, cu o notă de exotism, a revărsării trupelor cruciate asupra Bizanțului²³³, toate acestea și multe altele conferă *Alexiadei* un loc cu totul aparte în literatura convențională, retorică, artificială, cu care ne-a obișnuit Bizanțul.

Dar și limba *Alexiadei*, deși în general arhaizantă, face nu puține concesii limbii vorbite. Neologismele – latinisme, turcisme – abundă. Întâlnim pe alocuri proverbe, locuțiuni populare și chiar pasaje întregi în neogreaca vorbită, ca în cazul amintitelor “cânticele” constantinopolitane despre Alexie, reproduse de scriitoare și îndată “traduse” în limba nobilă a literaturii! Herbert Hunger identifica, pe bună dreptate, în Ana Comnena pe inițiatoarea curentului literar realist și demoticizant din Bizanțul Comnenilor.²³⁴ De altfel, porfirogeneta însăși a ținut să condamne, într-o pagină a *Alexiadei*, sterilele exerciții retorice practicate în școala bizantină din vremea succesorilor lui Alexie I Comnenul, așternând în scris, în treacăt, păreri critice și idei personale despre arta literară²³⁵.

Valoarea Alexiadei ca izvor istoric și capodoperă literară bizantină. Actualitatea politică, valoarea și originalitatea ei istoriografică și literară explică îndeajuns succesul *Alexiadei* în rândurile cititorilor bizantini din vremea în care a fost scrisă și includerea ei, mai târziu, în canonul operelor clasice. Pentru noi, interesul cărții este, pe toate planurile, mai ales istoric. Citită cu spirit critic, *Alexiada* constituie izvorul fundamental pentru cercetătorii epocii lui Alexie Comnenul, atât pentru bizantiniști, cât

²³¹ Anne Comnène, *Alexiade*, livre VI, XIV, 1, éd. B. Leib, II, Paris, 1943, p. 81 (citează, scuzându-se, numele șefilor “sciți” Tatos, Sesthlay, Satzas); XIII, VI, 3, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 109 (citarea numelor barbare pare să frângă șirul expunerii literare elegante); Anne Comnène, *Alexiade*, livre X, VIII, 1, éd. B. Leib, II, Paris, 1943, p. 215 (se scuză pentru macularea textului cu toponime barbare, Homer a făcut la fel din scrupul de exactitate istorică)

²³² Anne Comnène, *Alexiade*, livre XIII, X, 4-5, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 122-123

²³³ Anne Comnène, *Alexiade*, livre X, V-XI, éd. B. Leib, II, Paris, 1943, p. 205-236

²³⁴ Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p. 407-408

²³⁵ Anne Comnène, *Alexiade*, livre XV, VII, 9, éd. B. Leib, III, Paris, 1945, p. 217-218

și pentru cei ce studiază istoria Orientului sau cruciadele. Deosebit de prețioase sunt datele, unice în felul lor, pe care ea ni le comunică despre Sud-Estul european, informațiile pe care ni le furnizează în legătură cu popoarele balcanice (sârbi, bulgari), cu migratorii turcici care au controlat o vreme teritoriul țării noastre (pecenegi, cumani) și, în ce ne privește direct, știrile despre românii balcanici, numiți cu toții *vlahi*. Ana Comnena consemnează existența și importanța vlahilor în zona dintre Dunăre și Balcani, în secolul al XI-lea, o epocă pentru care nu dispunem de multe izvoare scrise referitoare la ei²³⁶. Ea vorbește și despre prezența altor vlahi, a aromânilor, în Tesalia, unde Alexie trece printr-unul din satele lor²³⁷. Aflăm că toți acești români balcanici se îndeletniceau cu păstoritul transhumant, cunoșteau ca nimeni alții potecile munților, erau oșteni încercați, iar formele lor de organizare socială erau complexe: scriitoarea pomenește de unul dintre fruntașii lor, pe nume “Poudilos”, în care istoricii au crezut că pot identifica un Bădilă²³⁸. Din relatările prințesei reiese limpede importanța participării vlahilor, încorporați în armata bizantină, la bătălia de la Lebounion, unde, în anul 1091, Alexie i-a zdrobit definitiv pe pecenegi, bunele lor relații cu Imperiul și statornica lor sălășluire în zona Dunării, probabil în Dobrogea de astăzi, de unde, spune scriitoarea, venit în grabă, acel Poudilos anunță împăratului, aflat în Tracia, pregătirile de atac ale cumenilor, dar și ocazionalele lor colaborări împotriva Bizanțului cu acești barbari turcici înstăpâniți în câmpia munteană.

Cât privește valoarea ei estetică, desigur, pentru gustul modern, *Alexiada* este o operă mai greu de prețuit. Cu atât mai mult, cu cât farmecul ei rezidă și în limba în care a fost scrisă, cu aluziile ei savante la limba textelor clasice eline și ingredientele ei atice intraductibile, care-i dau savoarea specifică. Se citește totuși cu interes, ca orice carte bună de demult și uneori devine chiar captivantă, în pofida lungimilor și a repetițiilor, în pofida stilului alambicat, care ține de vremea și locul în care a fost elaborată. Ea nu are însă numai “farmecul cărților vechi”. Prilejuindu-ne contactul cu o personalitate

²³⁶ Anne Comnène, *Alexiade*, livre VIII, III, 4, éd. B. Leib, II, Paris, 1943, p. 134-135 (În 1091, Alexie ordonă cezarului Nichifor Melissenos să înroleze în armata bizantină, în războiul împotriva pecenegilor, bulgari din Haemus și vlahi care duc o viață “nomadă” de păstori transhumanți); livre X, II, 6, éd. B. Leib, II, Paris, 1943, p. 193 (în 1094, fruntașul vlah “Poudilos” îi informează pe bizantini despre trecerea Dunării de către cumani); livre X, III, 1, éd. B. Leib, II, Paris, 1943, p. 194 (în 1094, unii vlahi din Haemus le arată cumenilor potecile ce traversează munții)

²³⁷ Anne Comnène, *Alexiade*, livre V, V, 3, éd. B. Leib, II, Paris, 1943, p. 24 (în 1083, Alexie dă peste un sat de vlahi, “Ezevan”, în câmpia Tesaliei)

²³⁸ I.Barnea, în I.Barnea și Șt.Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dumărea de Jos*, București, 1971, p. 155, n. 270 apropie numele acestui vlah, identificat cu un Bădilă, de toponimul dobrogean Bădila, nume de deal de lângă Isaccea, zona de trecere a cumenilor în 1094.

bizantină ieșită din comun, ea ne oferă posibilitatea să cunoaștem umanitatea într-una din ipostazele ei medievale cele mai izbutite, ne invită la reflecție asupra condiției și evoluției omului și a societății și, implicit, ne îndeamnă să ne cunoaștem pe noi înșine. Acest rost, opera Anei Comnena și l-a împlinit în alte culturi, unde a fost tradusă de mai multă vreme și, nădăjduim, și-l va împlini și în cultura noastră, de acum înainte, datorită tălmăcirii Marinei Marinescu²³⁹.

²³⁹ Studiul de față este versiunea revizuită și adnotată a *Prefetei* cu care am însoțit cea dintâi traducere în românește a *Alexiadei*: Ana Comnena, *Alexiada*, traducere de Marina Marinescu, Prefață, tabel cronologic și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Minerva, București, 1977, 2 vol., XLI + 301 + 359 p. Regretata noastră colegă și prietenă a încetat din viață prematur, în 2006, în Germania, unde se stabilise.

UNITATE ȘI DIVERSITATE ÎN LITERATURA PARENETICĂ BIZANTINĂ

*În amintirea Maicii Benedicta,
Doamna Zoe Dumitrescu-Buşulenga*

Amintirea Maicii Benedicta. Cu îngăduința Dumneavoastră, Domnule Președinte, aş dori să încep prin a mulțumi, la rândul meu, Înalt Prea Sfințitului Pimen, Prea Cuviosului Părinte Stareț Melchisedec, tuturor Părinților din Sfânta Mănăstire Putna, care se străduiesc să ne facă șederea aici cât mai plăcută, pentru ca lucrarea noastră să fie mai spornică. Sunt bucuros să-i revăd aici, adunați pentru a-i cinsti amintirea și a păstra viu spiritul în care Doamna Acad. Prof. Zoe Dumitrescu-Buşulenga, monahia Benedicta, și-a conceput opera de cultură, pe unii dintre cei care i-au fost mai apropiați: pe Maica Stareță Eufrosina, la care ținea nespus de mult și care i s-a devotat cu admirabilă statornicie, asistând-o până în ultima clipă, pe domnul și doamna Radu Marinescu, iubiții ei nepoți care-i execută cu exemplară râvnă legatele, pe domnul și doamna Dan Hăulică, discipoli și fii spirituali cărora li se datorează în hotărâtoare măsură închegarea grupării noastre menite să promoveze, așa cum ea a propovăduit întotdeauna, acordul între credința creștină și creația culturală.

Am avut privilegiul s-o cunosc din fragedă copilărie pe „Zozi”, sclipitoarea logodnică a unchiului meu Apostol Buşulenga, la care țineam foarte mult. Am asistat la cununia lor – văd și azi în fața ochilor chipul înlăcrimat, după datină, al miresei – și am fost, decenii mai târziu, cununat de ei. A intrat în familia noastră de aromâni, marcată de un conservatism specific, nu întotdeauna ușor de acceptat de cineva din afară, a îmbrățișat valorile și obiceiurile noastre, a deprins chiar și dialectul aromânesc. A trăit, potrivit foarte strictului nostru etos tradițional balcanic, în aceeași casă cu soacra ei, s-au respectat, sprijinit reciproc și iubit. Au traversat împreună, strâns uniți, vremuri grele. Îi vizitam frecvent pe soții Buşulenga în primitoarea lor casă din strada Octav Cocărăscu, în care au locuit multă vreme. Iarna, pentru că era adesea criză de lemne de foc, se făcea căldură numai în două camere: în dormitorul lor, care devenea atunci și birou de lucru, și sufragerie, și salon de primire și în camera bătrânei doamne Buşulenga, sora bunicii mele maternelne. Așa au trăit până târziu, către sfârșitul anilor 60. Unchiul meu, jurist

eminent, cu care fusese colegă de doctorat la Drept, primul ei doctorat, a fost exclus din barou după instaurarea regimului comunist și a devenit jurisconsult la o bancă. Puțini pot crede ceea ce încă și mai puțini știu, anume că nu a fost nicidecum o răsfățată a vieții și că a refuzat net, chiar după ce a dobândit un loc potrivit valorii ei în societate, privilegiile care i s-au oferit.

Doamna Zoe, Maica Benedicta, a însemnat mult pentru mine nu numai ca model de personalitate intelectuală, nu numai ca maestru de la care poți deprinde metoda cercetării științifice în câmpul literelor și artelor, ci și ca sursă neistovită de energie spirituală. A arătat dintotdeauna un viu interes pentru toate formele de credință și trăire religioasă, a fost ispășită chiar, cândva, de sincretisme, dar a nutrit întotdeauna o mare devoțiune față de Sfânta noastră Biserică. Opțiunea ei irevocabilă pentru ortodoxie și pentru viața îmbisericită, era impresionant de fermă, se angaja nu o dată în controverse animate pe această temă chiar cu unii dintre membri familiei noastre, mai înclinați către scepticism și liberă cugetare. Dar, poate tocmai pentru că fusese încercată de toate cutezanțele umanismului și de toate ambițiile intelectualismului, asemenea oamenilor acelei Renașteri de care era fascinată, dobândise în anii deplinei maturități o profundă și autentică smerenie. „Mi-am găsit liniștea sufletească, atunci când am ajuns să cred în Dumnezeu și să mă rog Lui ca ultima babă din sat”, îmi spunea, „aceasta e calea”. Mă simt îndreptățit să aduc mărturie aici despre curajul cu care și-a afirmat și și-a apărat credința creștină în vremuri potrivnice chiar din funcțiile de răspundere academică pe care le-a deținut. Ca puțini intelectuali contemporani, a înțeles să-și desăvârșească viața spirituală călugărindu-se, cu maximă discreție, așa cum s-a legat, martoră e Maica Eufrosina, în ziua încetării soțului ei din viață. Port în minte nenumărate amintiri legate de ea: sunt întâmplări, gesturi, dialoguri, confesiuni, îndemnuri, evocări de oameni și lucruri din trecut, considerații admirative, întristate ori acide despre contemporani care mi-au rămas întipărite în memorie, dar nu e momentul să le depăn acum, o voi face, poate, atât cât se cuvine, altădată. Trebuie să vă mărturisesc însă că m-a adus acum aici, în primul rând, conștiința datoriei de a omagia public tăria cu care a susținut întotdeauna valoarea și rodnicia culturală a credinței creștine, ardoarea cu care pleda pentru unirea tuturor creștinilor, încrederea ei neclintită în Pronia dumnezeiască. Îi sunt recunoscător pentru că mi-a recomandat mereu să meditez asupra acestor lucruri și să-i urmez pilda.

Universalism bizantin și particularism național în spațiul estic și sud-estic european. Pregătisem pentru această întrunire o comunicare științifică foarte tehnică, poate chiar pedantă, referitoare la unitatea în diversitate a literaturii parenetice bizantine. Ținând seama însă de caracterul predominant comemorativ și omagial pe care l-au imprimat reuniunii noastre intervențiile foarte personale ale vorbitorilor de până acum, fără să renunț la esența comunicării mele, mi se pare mai potrivit să arăt, referindu-mă cu precădere, spre exemplificare, la parenezele bizantine, relevanța opiniilor Doamnei Zoe despre cultura și literatura bizantină, despre raporturile lor cu literatura și cultura românească. Sunt opinii desprinse nu atât din paginile scrise, cât din convorbirile purtate de multe ori cu dânsa; ele reflectă opțiuni axiologice, întemeiază atitudini culturale și, nu în ultimul rând, implică sugestii de orientare a cercetării fenomenului cultural bizantin. În formarea mea ca studios al Bizanțului și al lumii balcanice, aceste convorbiri au jucat rolul lor și-mi mărturisesc aici datoria de recunoștință și din acest punct de vedere față de Doamna Zoe.

Zoe Dumitrescu-Buşulenga, Maica Benedicta, socotea, pe bună dreptate, că, pentru vechea cultură românească, formele culturii și civilizației bizantine, pe care aceasta le-a adoptat, au fost nu un factor de întârziere a evoluției ei istorice, cum crezuseră unii ideologi ai liberalismului și modernismului, ca E.Lovinescu ori D.Drăghicescu, ci calea medievală de accesie la universalitate specifică lumii din spațiul estic și sud-estic european în care și-a desfășurat viața, alături de alte popoare ortodoxe (greci, bulgari, sârbi, ruși) supuse influenței Imperiului și civilizației bizantine, poporul român.

Într-adevăr, Bizanțul a promovat întotdeauna, dându-le expresie în limba greacă, un anumit universalism, o ecumenicitate, o catolicitate, ce se regăsesc deopotrivă în ideologia politică, în ecleziologie, în cultură. Numit oficial „*basileia ton Romaion*” („*imperium Romanorum*”, „*împărăția romanilor*”), Imperiul bizantin revendica pentru sine nu numai moștenirea, ci însăși identitatea Imperiului roman pe care a socotit că-l întrupează, până la căderea din 1453 sub otomani, fără soluție de continuitate. Cetatea lui Constantin, Noua Romă, își arogase, precum Vechea Romă, misiunea providențială de a unifica întreaga omenire într-un singur cosmopolis, în frunte cu bazileul, deținătorul charismei imperiale, al puterii politice supreme, încredințate lui nemijlocit de Dumnezeu. În cadrul mondial al Imperiului ecumenic, orice putere locală era legitimată numai prin recunoașterea pe care i-o acorda, delegându-i implicit autoritatea

corespunzătoare și definindu-i locul în ierarhia politică a lumii, împăratul din Constantinopol. Integrată în acest sistem, orice formațiune recunoscută de Bizanț participa, așadar, la ordinea politică universală și își vedea garantată totodată o anumită marjă de autonomie²⁴⁰. În concepția bizantină, care e și a noastră, Biserica era și ea o instituție unitară catolică, așadar, universală, organizată însă nu pe baza principiului monarhiei spirituale, precum Biserica romano-catolică, papală, ci pe baza principiului sinodalității episcopale: toți ierarhii lumii creștine, egali între ei din punct de vedere haric, asemenea Sfinților Apostoli, ai căror drepti succesori sunt, formau sinodul ecumenic, al cărui cap real, dar nevăzut, era Cristos, unicul izvorător nemijlocit al autorității lor spirituale. Din punctul de vedere al organizării ei administrative, lumești, Biserica se adapta totuși ordinii și ierarhiei imperiale, astfel încât fiecare autoritate locală, regională sau națională avea parte de un arhiereu, patriarh, mitropolit ori arhiepiscop, pe măsura locului ei în ierarhia imperială, confirmat de Imperiu, în acord cu Patriarhia. Bisericile naționale se puteau bucura chiar de privilegiul de a folosi curent și altă limbă de cult decât greaca și nu au fost supuse toate, întotdeauna, chiriarhiei patriarhale constantinopolitane²⁴¹. În ce privește cultura, Bizanțul a preluat și dezvoltat sistemul instructiv-educativ reprezentat de *paideia* clasică greco-romană, adaptându-l însă învățaturii Bisericii creștine și ideologiei imperiale și atribuindu-i drept finalitate modelarea personalității umane în spiritul lor. Creștină și imperială, cultura bizantină propagă, fără îndoială, valori universale, într-o limbă de comunicare universală, care e greaca bizantină, o variantă evoluată de *koiné* elenistică și în forme literare universal recomandabile, strict articulate potrivit normelor prescriptive ale retoricii de tradiție clasică²⁴². Aceste forme puteau fi și au fost cultivate nu numai în greacă, dar și în

²⁴⁰ Din imensa literatură a problemei, citez aici cartea lui Endre von Ivanka, *Rhomäerreich und Gottesvolk. Das Glaubens-, Staats- und Volksbewußtsein der Byzantiner und seine Auswirkung auf die ostkirchlich-osteuropäische Geisteshaltung*, Freiburg-München, 1968 și culegerea de studii ale lui Franz Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Darmstadt, 1964. Este foarte elocvent în privința ierarhiei bizantine de state și principii, manualul de epistolografie editat de Jean Darrouzes, *Ekthesis nea. Manuel des pttakia du XIVe siècle*, „Revue des études byzantines“, 27, 1969, 4-127, în care sunt enumerate formulele oficiale, foarte nuanțate, de adresare către șefii politici și conducătorii religioși ai națiunilor medievale, inclusiv către voievozii și mitropolii Țărilor române.

²⁴¹ Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, 1959, Fr. Dvornik, *Byzance et la primauté romaine*, Paris, 1964.

²⁴² Sinteze fundamentale privind literatura bizantină sunt clasicul manual al lui Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1897 și noile manuale care îl actualizează, fără să-l înlocuiască, ale lui Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I-II, München, 1978, Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, 1959 și *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971. Pentru spiritul clasicizant și retoricismul

celelalte limbi ale popoarelor din sfera de autoritate și influență a Bizanțului, stimulând astfel dezvoltarea culturilor naționale din „Commonwealthul” bizantin, cum a numit Dimitri Obolensky comunitatea bizantină de națiuni²⁴³, într-unul și același spirit, repet, imperial și creștin, așadar universalist.

Atât unitatea, cât și diversitatea formelor de organizare și cugetare politică, ale structurilor și vieții bisericești, ale culturilor din spațiul dominat real de Bizanț sunt lesne sesizabile de cercetătorii istoriei popoarelor din acest spațiu. Este cert că, pentru toate aceste popoare, modelul bizantin a fost factorul universal creator de unitate, iar particularitățile ființei fiecăruia dintre ele și ale condițiilor lor de viață (trăsăturile psiho-somatice native și habitudinile psihice dobândite, tradițiile proprii, gradul de complexitate a organizării sociale și nivelul de civilizație, condițiile geografice în care și-au desfășurat viața, influențele externe asimilate în conjuncturi istorice date) au fost factori creatori de diversitate națională. Bizantine în măsura în care se inspiră din și servesc aceeași ideologie, respectă și propagă aceeași învățătură religioasă, se supun aceluiași norme estetice, folosesc aceleași procedee artistice, fundamentate de aceeași teorie cu rădăcinile în antichitatea clasică greco-romană, statele și culturile popoarelor modelate de acțiunea și influențele Imperiului constantinopolitan dezvoltă tot atâtea variante naționale, mai mult ori mai puțin provinciale, ale bizantinismului pe care îl îmbogățesc cu elemente originale și pe care îl prelucrează totodată, adaptându-l propriilor lor aspirații și capacități creative, de cele mai multe ori la un nivel mult mai modest, dar cu rezultate de frapantă autenticitate și inefabil farmec.

Nu voi avea nesăbuința să afirm că Doamna Zoe a formulat ea, cea dintâi, asemenea opinii despre universalitatea Imperiului bizantin și a civilizației sale, despre rolul lor stimulat în dezvoltarea culturilor naționale din Sud-Estul și Răsăritul Europei. Știm cu toții că, la noi, Nicolae Iorga²⁴⁴, urmat de discipolii săi, este cel care a declanșat

culturii bizantine trimit la Franz Dölger, *Die byzantinische Dichtung in der Reinsprache*, Berlin, 1948, p. 7-13; Herbert Hunger, *Aspekte der griechischen Rhetorik von Gorgias bis zum Untergang von Byzanz*, Wien, 1972; Fr.Dölger, *Der Klassizismus der Byzantiner, seine Ursachen und seine Folgen*, „Geistige Arbeit“, 5, 1938, 12, p. 3-5 (=Paraspora, Ettal, 1961, p. 366-377); Romilly J.H.Jenkins, *The hellenistic Origins of Byzantine Literature*, „Dumbarton Oaks Papers“, 17, 1963, p. 43. O admirabilă sinteză privind spiritul creștin în cultura bizantină aparține lui Herbert Hunger, *Reich der neuen Mitte. Der christliche Geist in der byzantinischen Kultur*, Graz-Wien-Köln, 1965

²⁴³ Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, Londra, 1971 (=Un Commonwealth medieval: Bizanțul, Europa de Răsărit, 500-1453, Traducere: Claudia Dumitriu, Postfață: Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Corint, București, 2002).

²⁴⁴ Despre concepția bizantinologică și contribuția lui Nicolae Iorga la dezvoltarea studiilor bizantine, v. *Nicolae Iorga – istoric al Bizanțului*, culegere de studii, îngrijită de Eugen Stănescu, București, 1971

mișcarea de idei vizând reconsiderarea valorii universale a elenismului bizantin și post-bizantin și efectele influenței lui, după cum, în cultura greacă, Dionysios Zakythinos²⁴⁵, întemeietorul școlii bizantinologice grecești contemporane, a restituit Bizanțului, rupând cu interpretările romantice, îngust naționaliste, dimensiunea lui ecumenică, cosmopolită, iar dintre învățații ruși, exilatul prinț Dimitri Obolensky a relevat mai pregnant decât oricine rolul Bizanțului în integrarea europeană a națiunii sale ca și a tuturor națiunilor ortodoxe din Balcani. Este însă meritul Doamnei Zoe de a fi promovat statornic, la noi, chiar împotriva curentelor dominante de idei ale vremii în care a trăit, asemenea puncte de vedere și judecăți de valoare asupra funcției integratoare, în sens ecumenic, a Bizanțului în spațiul supus autorității sale politice și influenței sale culturale.

Precaritatea poncifelor negative despre Bizanț și literatura bizantină. Pe lângă prejudecățile privitoare la semnificația și rolul influenței bizantine în cultura românească și în culturile celorlalte popoare ortodoxe, Zoe Dumitrescu-Bușulenga nu ostenea să combată, cu pasiune, inteligență și erudiție, pe bună dreptate, toate poncifele negative despre Imperiul și cultura bizantină ca atare, moștenite de istoriografia europeană modernă atât de la rivalii și adversarii occidentali, latini romano-catolici, ai Bizanțului din Evul Mediu, cât și de la gânditorii luminiști din secolul al XVIII-lea, înverșunați deopotrivă, aceștia din urmă, în numele rațiunii, atât împotriva bizantinismului, cât și a catolicismului. Aceste poncife sunt numeroase și nu au fost încă înlăturate cu totul din mentalitatea contemporanilor noștri.

Într-adevăr, limitându-ne la domeniul literaturii, putem aminti că, pentru mulți cercetători, unii chiar cu merite mari în editarea textelor bizantine, precum, ca să dau un exemplu concludent, filologul Max Treu²⁴⁶, literatura bizantină este marcată de *epigonism* și *sterilitate*, ea n-ar fi decât o colecție de imitații neinteresante, servile ale literaturii elenistice. Deși foarte îndatorată modelului clasic antic, producția literară bizantină este însă, în realitate, foarte originală nu numai prin ideile noi pe care le vehiculează folosind panoplia mijloacelor retorice moștenite de la cei vechi, dar și prin

(autori: Eugen Stănescu, Emanuela Popescu, Andrei Pippidi, Stelian Brezeanu, Tudor Teoteoi, Cristina Rotman, N.Ș.Tanașoca, Radu Lăzărescu, Olga Cicanci).

²⁴⁵ Dionysios Zakythinos, *Du romantisme au nationalisme*, p. 41-47 și *Le point de vue des épigones*, p. 89-96 din *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, XV, 1966, unde sunt grupate o serie de studii consacrate Bizanțului în gândirea istorică a Europei cu începere din sec. XVII.

²⁴⁶ Max Treu, *Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres*, Programm Friedrichs-Gymnasium Breslau, 1892, p. 41 urm. cu o vehementă ieșire împotriva „turmei sordide” a scriitorilor bizantini.

genurile literare noi pe care le elaborează, între care, de pildă, inmografia religioasă (*condacele și canoanele*), rugăciunile și omiliile, viețile de sfinți și biografiile de împărați, cronicile universale, istoriile contemporane cu tentă memorialistică. Acuzată adesea că ar propaga *obscurantismul fanatic și servilismul lingușitor* față de monarhul autocrat, literatura bizantină vădește, dimpotrivă, de multe ori, o mare deschidere de spirit din partea autorilor ei, erudiți cu multiple curiozități intelectuale și pasionați bibliofili, familiarizați cu sistemele filosofice și valorile literare antice, cu platonismul și aristotelismul, cu marile tradiții ale retoricii, interesați de producția culturală și spiritualitatea occidentală și sensibili la sugestiile lor, dotați cu spirit critic față de despotism, fanatisme și superstiții, atașați drepturilor cetățenești, libertății de gândire și expresie, în limitele firești pentru Evul Mediu ale ideologiei imperiale și ale dogmaticii creștine. Nu obscurantismul, ci un anumit *umanism creștin*²⁴⁷ caracterizează, așadar, în realitate, literatura bizantină. El stă la baza sistemului educativ bizantin, avatar creștin al anticei *paideia*, și e transmis, o dată cu ea, Occidentului, care-l receptează cu entuziasm, în pragul Renașterii²⁴⁸. În sfârșit, *monotonia*, corolarul celorlalte defecte mai sus menționate, imputată frecvent literaturii bizantine, nu poate fi nici ea reținută ca o trăsătură definitorie a acestei literaturi. Fără să contestăm unitatea stilistică a textelor literare bizantine, datorată atât limbii literare în care sunt scrise – greaca comună „pură”, clasică – oarecum artificială, dar mlădiată cu eleganță, precum latina ciceroniană a lui Erasmus, cât și concepției retorice, clasicizante despre literatură în spiritul căreia sunt elaborate, nu putem să nu remarcăm totuși frapanta lor diversitate de conținut și formă.

Literatura parenetică bizantină. Literatura parenetică, unul dintre genurile literare bizantine cele mai originale și mai bogat reprezentate, ilustrează în chip pregnant toate aceste trăsături fundamentale ale literaturii Bizanțului. Într-una dintre ultimele mele convorbiri cu aceea care devenise Maica Benedicta, îi împărtășeam preocupările mele legate de traducerea principalelor texte parenetice bizantine în românește și dezvoltam considerațiile asupra acestui gen literar bizantin pe care am ales să le reformulez și în fața dumneavoastră, azi, în amintirea ei, a erudiției, a

²⁴⁷ Herbert Hunger, *Der christliche Humanismus*, în *Reich der neuen Mitte*, Graz-Wien-Köln, 1965, p. 355-369 (= N.Ș. Tanașoca, *Literatura Bizanțului*, București, 1971, p. 121-143)

²⁴⁸ Cf. Paul Lemerle, *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*, Paris, 1971

spiritului de finețe, a gustului literar de care dădea strălucită dovadă în asemenea dialoguri, în care se angaja cu nobilă pasiune.

Confundată multă vreme cu literatura encomiastică²⁴⁹, literatura parenetică este unul dintre genurile retoricii aulice bizantine. Ambele sunt avataruri bizantine ale vechii retorici demonstrative, de aparat (*epideiktice*) grecești și au ca scop propagarea imaginii suveranului ideal, prin cuvântări rostite în cadrul ceremoniilor de la Curtea imperială, cu diferite prilejuri. Textele aparținând genului encomiastic sunt cuvântări de laudă, *enkomia*, care îl elogiază pe bazileu pentru că ar întrupa calitățile suveranului optim, celelalte, parenezele sunt cuvântări educative, de sfătuire, *paraineseis*, care recomandă bazileului însușirea calităților absolut necesare suveranului optim. Și unele și celelalte sunt, așadar, expresii și mijloace de propagandă ale ideologiei imperiale bizantine, pledoarii în favoarea doctrinei puterii monarhice absolute de drept divin a împăratului, texte revelatorii și normative de doctrină politică teologic fundamentată. Cuvântările parenetice și encomiastice reprezintă mai mult decât mostre de literatură ori de retorică. Ele sunt componente esențiale ale „liturghiei imperiale”, ale acelui spectacol desfășurat după un scenariu savant întocmit, ce însoțește aparițiile în public ale monarhului, spectacol menit să dezvăluie participanților, prin rituri și simboluri, prin cuvinte și gesturi, prin aclamații, piese de vestimentație și însemne, măreția puterii imperiale, originea ei divină, semnificația politică și religioasă a actelor împăratului²⁵⁰.

Herbert Hunger, învățatul care a surprins cel dintâi și cel mai exact trăsăturile definitorii ale genului literar parenetic bizantin²⁵¹, a demonstrat că nu oricine avea dreptul să scrie, necum să-i adreseze împăratului, în cadrul solemn al ceremoniilor de la Curte, cuvântări parenetice. Asemenea texte prescriptive, destinate de cele mai multe ori fiilor de împărați, rostite public fie în momentul asocierii lor la domnie, fie cu prilejul preluării succesiunii, fie în alte împrejurări, nu puteau fi, în principiu, alcătuite decât de persoane îndreptățite să-i dea sfaturi unui împărat, adică fie de părintele împăratului, așadar de împăratul în exercițiu, fie de un preceptor al tânărului împărat, fie de un înalt dregător devotat, înzestrat cu experiență politică, talent literar și oratoric și cultură generală. Șirul autorilor bizantini de pareneze este deschis de Synesios din Cirene (cca

²⁴⁹ P.Hadot, în *Reallexikon für Antike und Christentum*, s.u. *Fürstenspiegel*, Stuttgart, 8, 1972, p. 497-502

²⁵⁰ Cf. Otto Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena, 1938.

²⁵¹ Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p. 157-165

370 – cca 412), cu a sa cuvântare *Despre împărăție* rostită de el în fața împăratului Arcadius, în calitate de ambasador al cetății sale, cuvântare în care apără libertățile cetățenilor și opțiunile lor politice, inclusiv libertatea de expresie (*paresia*) și creionează curajos portretul bunului împărat, opunându-l monarhului nelegitim, tiranului²⁵². Lui Synesios, personalitate aparținând epocii de tranziție de la Roma la Bizanț, îi succed autorii autentici bizantini de pareneze, dintre care sunt de amintit: *Agapet Diaconul*, probabil preceptorul împăratului Iustinian, în secolul al VI-lea²⁵³; împăratul *Vasile I Macedoneanul* (867-886), întemeietorul dinastiei zise macedonene, autorul oficial a două pareneze adresate fiului său, viitorului Leon al VI-lea zis Cel Întețit (886-912), autorul lor real fiind însă, pare-se, patriarhul ecumenic *Fotie* (858-867, 877-886), preceptorul lui Leon²⁵⁴; *Teofilact* (1090-1108), viitorul arhiepiscop al Ohridei, preceptorul lui Constantin, fiul lui Mihail al VII-lea Dukas (1071-1078)²⁵⁵; *Kekaumenos*, general în retragere din Larisa Tesaliei (sec.XI), autorul unei pareneze atipice prin care adresează fiilor săi sfaturi privitoare la comportamentul în diferite demnități publice, inclusiv demnitatea de împărat²⁵⁶; *Nichifor Blemmydes* (1197-1272), reprezentant al umanismului niceean de după căderea Constantinopolului sub latini, care adresează, în secolul al XIII-lea, sfaturi de comportament imperial viitorului Teodor al II-lea Laskaris (1254-1258), discipolul său²⁵⁷; *Toma Magistrul*, în călugărie *Teodul* (1270-1325), care scrie o lucrare parenetică pentru discipolul său Constantin Paleologul, fiul lui Andronic al II-lea Paleologul (1282-1328) și o alta, foarte originală, un soi de manual al bunului cetățean, destinată tuturor bizantinilor²⁵⁸; împăratul *Manuel al II-lea Paleologul* (1391-

²⁵² Synesio di Cirene, *Sulla regalita*, a cura di Carlotta Amande e Paola Graffigna, con una nota di Luciano Canfora, testo greco a fronte, traduzione latina di Dionysius Petavius, Palermo, 1999

²⁵³ Agapetos Diakonos, *Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, Erstmals kritisch herausgegeben von Rudolf Riedinger, Athenai, 1995 (Hetaireia philon tou laou, Kentron Ereunes Byzantiou). Despre Agapet, v. acum și Renate Frohne, *Agapetus Diaconus. Untersuchungen zu den Quellen und zur Wirkungsgeschichte des ersten byzantinischen Fürstenspiegels*. Diss. Tübingen, 1985.

²⁵⁴ Kurt Emminger, *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln. II. Die spätmittelalterliche Übersetzung der Demonicea*. III. Βασιλείου κεφάλαια παραινετικά. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der philosophischen Fakultät (I. Sektion) der K.Ludwig-Maximilians-Universität zu München, vorgelegt von Kurt Emminger, München, 1913, p. 23-73 (textul bizantin: p. 50-73).

²⁵⁵ *Discours au Porphyrogénète Constantin Doukas*, în Theophylacti Achridensis *Opera*, I, recensuit, gallice vertit, notis indicibusque instruxit Paulus Gautier, Tesalonic, 1980, p. 177-211

²⁵⁶ *Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*, podgotovka teksta, perevod i komentarii G.G.Litavrina, Moskva, 1972.

²⁵⁷ Pareneza lui Blemmydes, intitulată metaforic *Basilikos andrias*, „statuia imperială”, a fost editată critic de Kurt Emminger, *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln, I. Zum Andrias basilikos des Nikephoros Blemmydes*, Programm des Königlichen Maximilians-Gymnasiums, München, 1906, p. 8-36

²⁵⁸ Textele lui Toma Magistrul (Teodul Monahul) sunt editate în Migne, *Patrologia Graeca*, 145, col. 447-496 și col. 495-548, însoțite de traducere latină. Au fost traduse în germană și adnotate de Wilhelm Blum,

1425), bazileu savant și calofil, autorul unei lucrări parenetice foarte elaborate, adresate, în chip de testament, fiului său, viitorului împărat Ioan al VIII-lea Paleologul (1425-1448)²⁵⁹.

Factori ideologici și literari de unitate a literaturii parenetice bizantine. Atât sub raportul conținutul ideatic, cât și sub raportul formei literare, literatura parenetică bizantină înfățișează cititorului aspecte de incontestabilă unitate, confundată de exegeții mai puțin capabili ori dispuși să înțeleagă mentalitatea bizantină cu monotonia. Au conferit unitate acestui gen literar, pe de o parte, *factori ideologici*, pe de alta *factori literari*.

Ideologia imperială bizantină nu a suferit modificări substanțiale de-a lungul mileniului de existență a Bizanțului²⁶⁰. Vom găsi, așadar, în toate textele parenetice bizantine, referiri la unicitatea și ecumenicitatea Imperiului, la preeminența lui absolută asupra tuturor formațiunilor politice din lume, la funcția lui civilizatoare și misionară creștină, la concordia (*symphonia*) ce trebuie să guverneze raporturile dintre Imperiu și Biserică, la originea dumnezeiască a puterii imperiale, *charisma* politică încredințată nemijlocit de Dumnezeu alesului său, la datoria bazileului de a imita modelul divin, cultivând virtuțile adecvate misiunii sale (*virtuțile teologale* – credința, speranța, dragostea, *virtuțile cardinale* – înțelepciunea, moderația, curajul, dreptatea, *celelalte virtuți naturale*), la comportamentul ideal al monarhului îndemnat să-și aleagă judicios sfetnicii, preferându-i pe aceia care-i spun adevărul în față, la principiile moralei creștine ce trebuie respectate (milostenie, smerenie, înfrânare de la excese, castitate, fidelitate conjugală, fidelitate față de prieteni, spirit de dreptate față de dușmani, iertarea tuturor semenilor etc.etc.), la etosul bizantin specific pe care trebuie să-l păzească (apărarea integrității Imperiului și îndeplinirea misiunii sale, apărarea și propagarea ortodoxiei, cultivarea minții și a trupului potrivit principiilor *paideii* clasice încreștinate, comportarea civilizată în societate, abținerea de la oprimarea celor nevoiași, evitarea fiscalismului excesiv, respingerea venalității funcțiilor, asigurarea

Byzantinische Fürstenspiegel. Agapetos, Theophylakt von Achrid, Thomas Magister, Stuttgart, 1981, p. 99-193.

²⁵⁹ Pareneza lui Manuel II Paleologul a fost publicată, însoțită de o traducere în limba latină, în Migne, *Patrologia Graeca*, 156, col. 320-384. Împăratul Manuel al II-lea a mai scris șapte cuvântări etico-politice adresate tot fiului său Ioan (PG, 156, col. 385-561) și o alta destinată supușilor săi credincioși (PG, 156, col. 561-564), cf. Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, p. 164, n. 17

²⁶⁰ Hélène Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, 1975 (= *Ideologia politică bizantină*, Traducere: Cristina Jinga, Postfață: Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Corint, București, 2002). V.și Endre von Ivanka, *op.cit.*

păcii mondiale și armoniei sociale, abținerea de la privilegierea barbarilor în detrimentul romeilor etc.etc.).

Factorii literari care dau unitate genului parenetic țin de clasicismul bizantinilor, de respectul lor scrupulos față de tradiția retorică. La originea acestui gen stau, în primul rând, cuvântările de sfătuire adresate de Isocrate lui Nikokles, lui Evagoras, lui Demonikos (*Sfaturile către Demonikos* ar putea fi un elaborat tardiv în stil isocratic), precum și scrierile similare ale urmașilor lui, între care Dion Chrysostomos, cu ale sale cuvântări adresate împăratului Traian. Cel de al doilea model literar al parenezelor bizantine sunt cărțile parenetice ale Sfintei Scripturi (*Înțelepciunea lui Solomon, Înțelepciunea lui Iisus fiul lui Sirah, Proverbele lui Solomon*) și gnomologia creștină (*Patericul, Limonariul*). Cercetătorii au identificat setul de locuri comune retorice referitoare la calitățile principelui optim preluate de autorii bizantini de la înaintașul lor exemplar, Isocrate, dar prelucrate în spirit creștin și îmbogățite cu *topoi* aparținând literaturii gnomologice vetero-testamentare și creștine. E vorba de comparații, metafore, epitete, sintagme, chiar și jocuri de cuvinte: împăratul este asemenea soarelui, Imperiul este asemenea unei corăbii, iar împăratul cărmaciul ei, fericit Imperiul condus de un împărat filosof, împăratul este unsul lui Dumnezeu căruia trebuie să-i dea socoteală pentru felul în care-și îndeplinește misiunea, împăratul nu trebuie să uite că este un muritor ca toți ceilalți oameni, împăratul trebuie să-și aleagă prietenii cu grijă, să nu se lase sedus și corupt de lingușitori etc. etc. Există, din punctul de vedere al structurării discursului, două tipuri de pareneze bizantine, corespunzătoare celor două modele amintite: 1) cuvântările „legate”, dezvoltări organice și logic structurate de idei despre împărăție, după modelul isocratic și 2) capitolele sfătuitoare (*kephalaia parainetika*), culegeri de apoftegme formulate concis, în capitole ce se înșiruie oarecum aleatoriu, fără legătură logică între ele, rânduite uneori numai în așa fel încât inițialele primelor cuvinte din fiecare capitol să formeze un acrostih, cuprinzând „iscălitura” autorului și numele dedicatarului. Cele două modele retorice fundamentale sunt respectate riguros, în spiritul clasicismului, de autorii bizantini de pareneze, de aici unitatea genului. Primei categorii îi aparțin, de pildă, cuvântările lui Teofilact, Toma Magistrul (Teodul Monahul), Kekaumenos, cele de a doua lucrările lui Agapet, Vasile I Macedoneanul, Manuel al II-lea Paleologul.²⁶¹

²⁶¹ Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p. 157-160

Factori ideologici și literari creatori de diversitate în literatura parenetică bizantină. Diversitatea literaturii parenetice bizantine, ocultată în mare măsură de perenitatea ideologiei imperiale, pe de o parte, a doctrinei literare clasicizante, pe de alta și încă insuficient pusă în lumină de exegeți, se manifestă atât în conținutul, cât și în forma lor. La nivelul conținutului, diversitatea este rezultatul modulării variate de către autori a mesajului ideologic, în esență același, în funcție de împrejurările generale și de opțiunile personale ale scriitorilor, cu accente dictate de necesitățile momentului, de angajamentele lor politice partizane, de formația lor culturală, de intențiile lor propagandistice imediate. Așa, de pildă, cuvântarea diaconului Agapet adresată împăratului Iustinian, discipolul lui, îndată după urcarea acestuia pe tron, reflectă o tendință, așa spune, conformistă, ea schițează în termeni aproape dogmatici, foarte generali, mai curând morali, desprinși de contingentele politice imediate și accesibili chiar celor mai simple spirite, portretul împăratului ideal într-o vreme în care creștinismul triumfa definitiv în Imperiul pe cale de reîntregire teritorială. Parafrazând zisa lui François Mauriac²⁶², așa spune că intenția lui Agapet nu e aceea de a schița în fața suveranului său modelul împăratului creștin ideal, ci de a-i recomanda unui creștin comportamentul adecvat condiției lui de împărat. Pareneza adresată fiului său Leon de împăratul Vasile I Macedoneanul, operă datorată în realitate, foarte probabil, patriarhului Fotie, prototipul umanistului bizantin, reflectă, în schimb, un nivel de cultură înalt și un anumit intelectualism, ea face de altfel apologia *paideii* încreștinate, cuprinde citate și aluzii discrete la cultura clasică antică, merge până la formularea unor recomandări de lecturi utile, în spiritul epocii primului umanism și al primei renașteri bizantine căreia îi aparține²⁶³ și pledează în favoarea ortodoxiei în termeni teologici de maximă tehnicitate dogmatică. La rândul ei, cuvântarea parenetică adresată nevâstnicului Constantin Dukas, fiul lui Mihail al VII-lea Dukas, de Teofilact, viitorul arhiepiscop al Ohridei, strălucit cărturar și retor, pare să aibă un mesaj politic imediat, ea face numeroase aluzii polemice la contextul politic în care este compusă. În condițiile venirii lui Alexie I Comnenul la putere, printr-o salutară lovitură de stat militară care a avut drept rezultat alungarea de pe tron a lui Nichifor Botaniates, uzurpatorul tronului lui Mihail al VII-lea și instaurarea unui regim de stabilitate dinastică, Teofilact opune

²⁶² Scriitorul François Mauriac, pe care-l citez din memorie, cunoscut pentru catolicismul său riguros, ținea să sublinieze că nu este un „autor de romane creștine”, ci un „creștin autor de romane”.

²⁶³ Paul Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris, 1971

„tiranului” pe suveranul legitim, pledând, mi se pare evident, în favoarea lui Alexie. Teofilact face un elogi vibrant și împărătesei mame, Maria din Alania, pentru comportamentul ei de autentică basilissă creștină, cu o viață aproape ascetică, pentru vasta ei cultură teologică și profană. Văduva lui Mihail al VII-lea, devenită de nevoie soția lui Botaniates era garantul legitimității imperiale și un personaj cheie pentru asigurarea succesului lui Alexie. *Sfaturile și povestirile* lui Kekaumenos, adresate urmașilor săi, cărora le recomandă comportamentul potrivit diferitelor dregătorii pe care le pot dobândi, inclusiv dregătoria supremă, imperială, dacă interpretarea mea e corectă²⁶⁴, se disting prin caracterul lor foarte pragmatic, foarte profesional așa spune, autorul referindu-se la probleme punctuale curente de conduită politică, administrație provincială și strategie militară, lucru neobișnuit în celelalte pareneze. Singulară în felul ei, scrierea lui Kekaumenos este însuflețită de un sentiment „național” bizantin, romeic, foarte viguros, cu incontestabile accente de xenofobie, așa cum reiese din vehementa diatribă împotriva vlahilor, aromânii răzvrățiți în secolul al XI-lea din Tesalia sau din rezervele formulate asupra promovării unor aliați occidentali, franci, în demnități bizantine²⁶⁵.

Diversitatea literaturii parenetice bizantine la nivelul formei se datorează formației intelectuale, talentului și opțiunilor estetice ale scriitorilor. Mai toți autorii de pareneze practică greaca arhaizantă, savantă, a literaturii clasicizante. Fie că preferă cuvântarea epideiktică de tip isocratic, fie că optează pentru culegerea de apoftegme de tip gnomologic, toți acești autori sunt familiarizați cu procedeele retoricii elenistice și dovedesc uneori un rafinament extrem în mânăuirea lor, comportându-se, ar spune Hermann Hesse, ca niște autentici maeștri ai „jocului cu mărgelile de sticlă”. Agapet și Vasile I Macedoneanul, de pildă, recurg din abundență la paronomasii, homoioteleutoane, metafore rare, antiteze frapante, clauzule ritmice, iar Manuel al II-lea

²⁶⁴ Unii cercetători consideră că discursul parenetic pentru împărat din *Sfaturi și povestiri* ar aparține unui autor anonim diferit de Kekaumenos, alții că ar fi adresat împăratului în exercițiu. Putem accepta, cred, că este vorba de un discurs fictiv către împărat, destinat expunerii ideilor strategului despre dregătoria imperială, după ce expusese părerile sale despre alte dregătorii și adresat, de fapt, spre lectură, urmașilor săi dintre care nu era exclus să se ridice chiar un împărat. Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, p. 162 atrage atenția asupra originalității de fond și formă de care dă dovadă pareneza lui Kekaumenos.

²⁶⁵ Cf. Kekaumenos, *op.cit.*, p. 268-270 și 280-282

Paleologul își dedică fiului său lucrarea printr-un acrostih extrem de elaborat²⁶⁶. În schimb, Kekaumenos, bizantin de instrucție mijlocie²⁶⁷, scrie într-un stil simplu, într-o limbă mai apropiată de greaca vorbită în vremea lui. Luându-și libertatea de a recurge la mixajul genurilor literare, Teofilact îmbină în chip insolit, dar armonios, cuvântarea parenetică adresată tânărului său discipol Constantin Dukas cu discursul encomiastic în onoarea împărătesei mame Maria din Alania. Iar dacă umanistul niceean Nichifor Blemmydes își argumentează povețele adresate lui Teodor al II-lea Laskaris prin pilde desprinse din vastele lui lecturi, din istoriografia greco-romană și din *Biblie*, strategul Kekaumenos își ilustrează pragmaticile sfaturi prin pitorești povestiri edificatoare de evenimente trăite din trecutul lui și al familiei lui.

Literatura parenetică bizantină și literatura românească. În ce măsură literatura parenetică bizantină a circulat în spațiul cultural românesc și în ce măsură a influențat ea creația literară din țările române ? Nu am putut identifica până acum dovezi certe ale unei influențe directe a textelor parenetice bizantine la care m-am referit asupra *Învățăturilor lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, capodopera literaturii parenetice românești, redactată în slavonă, de admirabilă originalitate a cugetării politice, datorată fie lui Neagoe Basarab însuși, fie unui cleric împuternicit de domnitor. Similitudinile de conținut și formă dintre această lucrare și parenezele bizantine sunt datorate desigur mentalității creștin-ortodoxe răsăritene comune, etosului domnesc tradițional de obârșie bizantină, sugestiilor ideologiei imperiale bizantine și acelei tradiții literare bizantine, mai mult sau mai puțin bine cunoscute la români, care și-a pus amprenta asupra întregii noastre literaturi vechi fie direct, fie, mai ales, prin intermediul literaturii slavone. *Învățăturile lui Neagoe* sunt o excepțională ilustrare a felului în care universalismul bizantin a stimulat afirmarea fondului național, particular, românesc. În trecut fie spus, am fost ispitit o clipă să cred că, așa cum Vasile I Macedoneanul a apelat la Patriarhul Fotie pentru elaborarea Sfaturilor către fiul său Leon, Neagoe Basarab ar fi putut apela la Manuel Corintianul, marele retor al Patriarhiei ecumenice și, cum releva Petre Ș. Năsturel, consilier oficial al domnitorului român în

²⁶⁶ Acrostihul parenezei lui Manuel al II-lea se înfățișează, într-o traducere liberă, astfel: „BAZILEUL BAZILEULUI, MANUEL LUI IOAN, TATĂL FIULUI, AL SUFLETULUI MEU ROD ORICUM AR FI, HRANĂ PENTRU SUFLETUL TĂU ÎN PLINĂ VIGOARE, CĂRUIA DUMNEZEU SĂ-I FIE ÎNDRUMĂTOR”

²⁶⁷ Cf. Paul Lemerle, *Prolégomènes à une édition critique et commentée des „Conseils et Récits“ de Kékauménos*, Bruxelles, 1960.

chestiuni teologice²⁶⁸, pentru a-i cere să elaboreze, în limba greacă, așa cum susținuse Leandros Vranoussis²⁶⁹, *Învățăturile către fiul său Theodosie*, formulate în numele lui însuși. Rămân convins că o asemenea colaborare, legitimată de precedentul imperial bizantin și reflectând, într-o anumită măsură aspirația la asumarea rolului bazileului bizantin în lumea ortodoxă, după căderea Bizanțului, nu ar avea nimic jignitor pentru amintirea marelui voievod ori pentru demnitatea noastră națională, ba chiar dimpotrivă. Mărturisesc însă că argumentele lui Demostene Russo și ale lui Dan Zamfirescu în favoarea priorității versiunii slave a *Învățăturilor* față de cea grecească, datorată lui Manuil Corintianul, par de neclintit, așa încât și pentru mine marele retor rămâne să fie prețuit, deocamdată, din punct de vedere literar, ca simplu traducător din slavonă în greacă²⁷⁰.

În schimb, așa cum a arătat, pe urmele lui Demostene Russo, Ariadna Camariano-Cioran, cel puțin patru dintre textele parenetice bizantine mai sus amintite – anume cuvântările lui Synesios, Agapet, Vasile I Macedoneanul și Teofilact – s-au bucurat de o largă circulație la noi ceva mai târziu, în secolele XVII-XVIII, în versiuni manuscrise, în numeroasele ediții tipărite în Occident începând din secolul al XVI-lea, în versiuni neogrecești și, unele, chiar în versiuni românești. Sevastos Kiminitis, rectorul Academiei domnești din București, i-a dedicat lui Constantin Brâncoveanu traducerile sale în neogreacă ale textelor lui Synesios, Agapet și Teofilact, iar Chrisant Notaras, viitorul patriarh al Ierusalimului, i-a închinat aceluiași o traducere în neogreacă a parenezei împăratului Vasile I Macedoneanul, care a și fost tipărită, la București, pe spezele domnitorului, împreună cu textul original bizantin, în 1691. Au circulat și sunt păstrate în multe manuscrise și versiuni românești ale operelor lui Agapet și Vasile I Macedoneanul. Parenezele bizantine amintite erau interpretate, sub îndrumarea profesorilor lor, de elevii Academiilor domnești de la București și Iași, cu limba de predare greacă²⁷¹. În epoca de neobizantinism românesc a secolelor XVII-XVIII, când

²⁶⁸ Cf. P.Ș.Năsturel, în "România literară" nr. 51(63)/1969

²⁶⁹ Leandros Vranoussis, *Les „Conseils” attribués au Prince Neagoe (1512-1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec (ou la „question homérique” de la littérature slavo-roumaine enfin résolue!)*, Actes du IIe Congrès international des études du Sud-Est européen, (Athènes, 7-13 mai 1970), tome IV. Linguistique et littérature, p. 377-387, Athènes, 1978

²⁷⁰ Dan Zamfirescu, *Neagoe Basarab și Învățăturile către fiul său Theodosie. Problemele controversate*, București, 1973

²⁷¹ Ariadna Camariano-Cioran, *Parénèses byzantines dans les Pays Roumains*, în *Études Byzantines et Post-byzantines*, I, Bucarest, 1979, p. 117-133. V. și Al.Duțu, "Le miroir des princes" dans la culture roumaine,

orașul București a ajuns să facă figură de nou Constantinopol, în care greaca era limba înfrățirii universale, în stil clasicizant, întru Cristos, și nu organul de expresie exclusivă a identității etnice elenice, parenezele bizantine au fost adesea citate deopotrivă de umaniști români (frații Greceanu, spătarul Milescu) ca și de învățați greci activi în Țările Române. Ele au inspirat scrierile parenetice originale, elaborate în grecește, adresate de Matei al Mirelor lui Alexandru Iliăș (1616-1618), de Antim Ivireanul lui Ștefan Cantacuzino (1715), de Nicolae Mavrocordat fiului său Constantin (1725)²⁷².

Reexaminarea și reevaluarea influenței literaturii bizantine asupra vechii literaturi românești, în ipostazele ei slavo-română, greco-română și curat românească, rămân pentru noi o datorie. Fie ca pilda și spiritul celei care a fost Doamna Acad. Prof. Zoe Dumitrescu-Buşulenga, ca monahie, Maica Benedicta, să ne ajute să o îndeplinim cum se cuvine.

„Revue des Etudes Sud-Est Européennes” 6, 1968, p. 439-479, Ihor Ševčenko, *Agapetus East and West. The Fate of a Byzantine „Mirror of Princes”*, „Revue des Etudes Sud-Est Européennes” 16 (1978), p. 3-44.

²⁷² Ariadna Camariano-Cioran, *op.cit.*, p. 131-133.

NICOLAE IORGA – ISTORIC AL LITERATURII BIZANTINE

Studiile lui Nicolae Iorga de literatură bizantină. Esențialul contribuției lui Nicolae Iorga la studiul literaturii bizantine se găsește cuprins în următoarele scrieri: *La littérature byzantine: son sens, ses divisions, sa portée*²⁷³, *Médallions d'histoire littéraire byzantine*²⁷⁴, *Historie de la vie byzantine*²⁷⁵. Firește marele istoric român a avut prilejul să se refere la literatura bizantină și în alte lucrări, formulând observații de cel mai mare interes. Cum însă în aceste din urmă cazuri operele literare au fost privite de Nicolae Iorga nu atât din unghiul de vedere al istoriei și al criticii literare, cât din acela al valorii lor de vehicul purtător de informație istorică, sau din perspectiva istoriei altor literaturi influențate de cea bizantină, iar alții chiar cu scopuri diferite de ale cercetării istorice, am considerat că ne putem mărgini, în paginile de față, la analiza textelor citate²⁷⁶. Ele sunt în măsură să ne edifice asupra caracterului și valorii contribuției savantului la cunoașterea științifică și aprecierea critică a literaturii bizantine. Analiza noastră va fi desigur sprijinită și de referiri la alte lucrări ale învățatului.

Deși au fost publicate în ordinea în care le-am pomenit mai sus, aceste texte nu au fost elaborate în preajma datei apariției lor. Faptul însuși de a le fi încredințat tiparului dovedește însă că Nicolae Iorga le considera încă actuale în anii în care le-a

²⁷³ Conferințe ținute la Geneva, publicate pentru prima dată în „Revue historique du Sud-Est européen”, II, 1925, p. 370–397 și reeditate în *Etudes byzantines*, II, București, 1940, p. 65–91 (= *Littérature*).

²⁷⁴ Publicate în „Byzantion”, II, 1925 (apărut în 1926), p. 237–298 (I. *Les historiens*) și „Byzantion”, III, 1926 (apărut în 1927), p. 17–27 (II. *Photios*), (= „Byzantion”).

²⁷⁵ *Histoire de la vie byzantine, Empire et civilisation, d'après les sources, illustrée par les monnaies*, I–III, București, 1934 (= *Vie byzantine*).

²⁷⁶ Nu putem să dăm aici biografia scrierilor istorice sau de istorie a culturii în care Nicolae Iorga se referă la texte bizantine. O mențiune specială merită însă portretul făcut de învățatul român lui *Critobul din Imbros* (v. N. Iorga, *Oameni cari au fost*, ediția Ion Roman, București, 1967, vol. II, p. 93–95). E vorba de un adevărat pamflet istoric în care Nicolae Iorga infierează, cu neegalată elocvență, pe biograful cuceritorului Bizanțului, pe scriitorul „colaboraționist” care a elaborat *Viața lui Mohamed al II-lea*. Scrise în 1918, paginile istoricului au desigur în vedere situații, dacă nu chiar persoane, contemporane. Nu ne putem împiedica să cităm finalul acestui portret care dă nu numai măsura calităților de scriitor ale lui Nicolae Iorga: „Cartea lui, *Viața lui Mohamed al II-lea*, avea ca scop să facă pe acest barbar sângeros – căci ce alta putea el să fie, cu toate calitățile lui militare și politice, pentru un bizantin, pentru un grec! – a fi ascultat, a fi iubit de aceia cărora doar un singur lucru nu li luase: dreptul de a munci și pentru hrana lor, o dată ce dau tiranului tot ce este de nevoie pentru întreținerea și răsfățarea lui. Ce scârbă! Dar ceva te mai mângâie străbătând aceste rânduri care și după cinci sute de ani revoltă, la neamuri străine, prin infamia lor. Întâi că nici un cuvânt din ce scrie canală nu atinge sfințenia luptei pe care, orice s-ar fi întâmplat, Bizanțul era dator să o dea ca să nu rămâie lumii amintirea că el a fost sugrumat în genunghi, sărutând haina asasinului. Și, al doilea, că lăudătorul păgânului și apărătorului, sufletul de iudă care, făcând vânzarea, nu vrea să creadă în putința unei învieri, a fost, între atâția oameni, unul singur”.

publicat. De aceea putem afirma că, independent de momentul primei lor elaborări, scrierile în cauză, atestă punctul de vedere al savantului în problemele discutate așa cum se înfățișa el în momentul tipăririi lucrărilor. Pentru urmărirea evoluției părerilor despre literatura bizantină ale învățatului va trebui totuși să ținem seama de aceste împrejurări. Se impun deci unele precizări de natură bibliografică și cronologică.

Medalioanele constituiau în concepția lui Nicolae Iorga „o lucrare în întregime redactată, datând din 1910 (sic!) și cuprinzând o istorie a istoriografiei bizantine, o istorie ce trebuia să se adauge lucrării pe care o publicam atunci în limba engleză, deși textul original a fost în franceză, la Editura Dent, la Londra, în ale sale *Temple Primers*”²⁷⁷. Este vorba de succinta, dar foarte originala sinteză *The Byzantine Empire*, apărută însă în 1907, ceea ce ne îndreptățește să corectăm în acest sens data amintită de autor²⁷⁸. Ultimul medalion, cel consacrat lui Fotie, este în schimb dacă nu o creație cu totul nouă, în orice caz o reelaborare, probabil textul unei conferințe ținute la Geneva, în anul 1925²⁷⁹.

Sub titlul *La littérature byzantine: son sens, ses divisions, sa portée*, Nicolae Iorga a publicat în „Revue historique de sud-est européen”, în 1925, trei conferințe asupra literaturii bizantine pe care le rostise în același an la universitatea geneveză; la invitația lui Nicolae Petrescu-Comnen, ministrul României la Berna și reprezentantul țării noastre pe lângă Societatea Națiunilor, savantul vizitase Elveția, vorbind despre istoria sud-estului european în 1924, despre cea a Bizanțului în 1925, primind cu acest prilej și titlul de doctor *honoris causa* al Universității amintite²⁸⁰. Potrivit mărturiei autorului lor aceste conferințe erau numai „refacerea ... în măsura în care sunt în stare să mi le reamintesc” a unor lecții de istorie literară bizantină, făcute în 1915 la București, în cadrul Institutului de Studii Sud-Est Europene²⁸¹. Pentru cine parcurge însă textul celor trei conferințe este evidente că nu poate fi vorba de un simplu act de rememorare; pe lângă aluziile la lucrări mai recente pe care le găsim în această prezentare a literaturii bizantine, cunoștințele noastre despre personalitatea și stitulul de muncă al lui Nicolae Iorga ne împiedică să credem că istoricul nu ar fi pus în valoare în prelegerile sale rodul

²⁷⁷ *Littérature*, p. 67–68.

²⁷⁸ Vezi, de altfel, *Prefața la Byzantine Empire*: „O Istorie a literaturii bizantine se găsește în pregătire; ea va apărea în limba franceză. Capitolele privitoare la istorici și cronicari vor fi publicate în curând” (*Vie byzantine*, I, p. 2).

²⁷⁹ Cf. „Byzantion”, III, 1926, p. 27, nota.

²⁸⁰ Vezi N. Iorga, *O viață de om*, București, 1934, vol. III, p. 112.

²⁸¹ *Littérature*, p. 68; cf. *O viață de om*, II, p. 204–205.

meditațiilor și al lecturilor pe care le-a făcut în cei zece ani care despart popasul său la Geneva de cursul de la București. Căci, oricât de impresionantă, de „monstruoasă” cum s-a spus, ar fi fost memoria conferențiarului, mai puternică încă era setea sa de cunoaștere, de continuă îmbogățire a informației, de permanentă adâncime a comprehensivității sale de istorie, de neîncetată desăvârșire a expresiei opiniilor sale²⁸².

Documentul cel mai elocvent în acest sens este pentru noi însăși acea *Histoire de la vie byzantine*, din 1934, refacere după mai bine de un sfert de secol și la alte dimensiuni a lucrării *The Byzantine Empire*. În această amplă sinteză totală asupra istoriei bizantine, Nicolae Iorga retopește și toarnă din nou în timparele unei concepții personale de scriere a istoriei, cristalizată definitiv către sfârșitul zilelor sale și pe care o găsim formulată teoretic în *Prefața la Istoriologie*²⁸³, materia tratată parțial în medalioane și conferințe; reflecțiunile pe care i le-a suscitât parcurgerea întregii literaturi bizantine, nu numai a istoriografiei, se alătură aici aceluia pe care i le-a provocat urmărirea evoluției artei plastice la Bizanț, într-o prezentare originală a întregii istorii bizantine, văzută în toate aspectele ei: politic, social, economic și cultural.

Constatăm așadar că pentru Nicolae Iorga literatura bizantină a constituit obiectul unui interes statornic. Deși a revenit mereu la studiul acestei literaturi, extinzându-se și adâncindu-și investigațiile, Nicolae Iorga nu a dat totuși în acest domeniu o lucrare de sinteză de mare amploare așa cum a făcut în cazul literaturii române sau în acela al literaturilor romanice²⁸⁴. Preocupările sale de istorie al literaturii bizantine s-au situat oarecum în marginea celor de istorie generală a Bizanțului.

Aceasta nu înseamnă că pentru Nicolae Iorga abordarea literaturii bizantine în perspectiva istoriei și a criticii literare a reprezentat numai o incursiune întâmplătoare într-un domeniu învecinat specialității sale. Cunoscător profund al întregii literaturi bizantine, istoric și critic literar cu o îndelungată experiență și certe succese în aceste domenii de activitate, Nicolae Iorga a formulat opinii dintre cele mai originale asupra literaturii Bizanțului. De aceea examenul textelor consacrate de Nicolae Iorga acestei

²⁸² Stenograma cursului lui Nicolae Iorga, realizată de I. Vlădescu, a fost descoperită de Keith Hitchins nu foarte de mult și pregătită pentru tipar de Editura Enciclopedică. Autorul și-a amintit în cea mai mare măsură cursul ținut!

²⁸³ *Prefața la Istoriologia umană* în N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, ed. a III-a, București, 1944, p. 341-348.

²⁸⁴ Informația bibliografică esențială pentru cunoașterea activității de istoric al literaturii române desfășurate de Nicolae Iorga la George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, I, Edit. Științifică, București, 1969, p. 551-552. Sinteza privitoare la literaturile romanice este: *Istoria literaturilor romanice în dezvoltarea și legăturile lor*, I-III, București, 1920; ed. a II-a, îngrijită, adnotată și prefațată de Al. Dușu, București, 1968.

literaturi nu ne este impus numai de valoarea lor de document intelectual ce ne permite a urmări evoluția gândirii „cele mai impunătoare figuri de umanist pe care poporul nostru a dăruit-o până azi omenirii”²⁸⁵, ci și de necesitatea de a cunoaște mai bine unul din capitolele istoriei bizantinologiei.

Originalitatea contribuției lui Nicolae Iorga la cercetarea literaturii bizantine. De la bun început trebuie să menționăm că originalitatea contribuției lui Nicolae Iorga la studiul literaturii bizantine nu stă în primul rând în aducerea în discuție a unor fapte inedite de istorie literară, nici în rezolvarea unor probleme particulare de istoria literaturii bizantine. Contribuțiile de acest fel ale lui Nicolae Iorga sunt puțin numeroase și multe dintre ele discutabile. Astfel, în domeniul criticii de atribuție, Nicolae Iorga respinge paternitatea lui Procopiu asupra *Istoriei secrete* și pe aceea a lui Ioan Damaschinul asupra romanului *Varlaam și Ioasaf*²⁸⁶, invocând argumente de natură psihologică. În domeniul criticii izvoarelor, Nicolae Iorga se pronunță cu hotărâre în favoarea deplinei obiectivități istorice a Anei Comnena, considerând că exagerările prințesei din *Alexandria* se datoresc relatărilor false ale soldaților îmbătrâniți ai împăratului și nu subiectivității autoarei²⁸⁷. Vorbind despre Simion Metafrastul savantul român consideră că epitetul care i s-a dat de către bizantini – în românește „traducătorul” – e datorat unei activități de traducător din mai multe limbi, activitate în care ar fi fost ajutat de un întreg corp de specialiști, și nu numai simplei transpuneri a legendelor hagiografice din limba vorbită în limba cultă, artificială a literaturii vremii²⁸⁸. Cu alt prilej Nicolae Iorga ne lasă a înțelege că „renașterea” literară din vremea lui Ioan al VI-lea Cantacuzino și progresele difuziunii literaturii grecești în sud-estul european în aceeași vreme se datoresc unei inițiative conștiente a împăratului

²⁸⁵ Caracterizarea aparține profesorului Alexandru Elian, *Nicolae Iorga și istoria universală*, în „Studii”, 18, nr. 6 (1965), p. 1 274.

²⁸⁶ Respingerea paternității lui Procopiu asupra *Istoriei secrete*, în „Byzantion”, II, p. 241; *Littérature*, p. 72 și p. 81; *Vie byzantine*, I, p. 166–167 (neexcluzând aici posibilitatea unei acceptări). Contestarea paternității lui Ioan Damaschinul asupra romanului *Varlaam și Ioasaf* în *Vie byzantine*, II, p. 67. Nici în primul caz, nici în cel de-al doilea nu există probe documentare decisive pentru confruntarea sau infirmarea atribuirii tradiționale. Argumentele de natură psihologică susținute de Nicolae Iorga pot fi întâmpinate cu obiecții de aceeași caracter: duplicitatea înaltului demnitar bizantin față de împărat nu e un lucru rar în istoria imperiului iar smerenia autorului lui *Varlaam și Ioasaf* nu exclude în chip necesar curajosul intelectual și energia apostolică. În vremea din urmă cercetătorii înclină tot mai mult să accepte atribuirile tradiționale respinse de savantul român. Literatura celor două probleme la Salvatore Impellizzeri, *La letteratura bizantina da Constantine agli iconoclasti*, Dedalo Libri, Bari, 1965, p. 228–229, 287–288, vezi și bibliografia p. 359–360, 369–370.

²⁸⁷ „Byzantion”, II, p. 283.

²⁸⁸ *Vie byzantine*, II, p. 164–165, 167.

care urmărea restabilirea prin cultură a autorităților bizantine în această regiune, practicând deci un soi de imperialism cultural, singurul posibil pentru bizantini la acea dată²⁸⁹.

În schimb, savantul pentru care „*istoria rezemată numai pe fapte, e o știință de interpretare și legătură a lor*”²⁹⁰ a dat măsura de plină a originalității gândirii sale în problemele de caracter general ale literaturii bizantine asupra cărora s-a oprit, în dezvoltarea semnificației faptelor de istorie literară pe care le-a studiat într-un spirit personal, în judecățile de gust pe care le-a formulat potrivit sensibilității sale estetice asupra operelor literare bizantine, în sfârșit, în viziunea sintetică pe care și-a format-o asupra dezvoltării în timp a literaturii bizantine.

Concepția și metoda de istoric literar a lui Nicolae Iorga. Pentru a înțelege mai bine originalitatea punctului de vedere al lui Nicolae Iorga asupra literaturii bizantine ni se pare necesar să încercăm a pune în lumină concepția și metoda de istoric literar a savantului român, principiile care au stat la baza tuturor lucrărilor sale de istorie literară. Pentru a reda cât mai fidel această concepție ne vom îngădui să dăm citate mai ample din textul teoretic fundamental în care ea este expusă: *Introducerea la Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*²⁹¹.

²⁸⁹ *Vie byzantine*, III, p. 193–194: Observații fără îndoială în bună măsură justificate dar care nu trebuie să ne facă să uităm că receptarea pe scară tot mai largă a culturii și civilizației bizantine în sud-estul Europei a fost determinată în primul rând de dezvoltarea însăși a popoarelor din această regiune și nu de inițiativa, fie ea și interesată, a bizantinilor. În acest sens, vezi, de pildă, studiul istoricului marxist B.St. Anghelov, *Sur les relations littéraires bulgare-byzantines*, în „*Etudes balkaniques*”, 1, 1964, p. 97–110, cu indicații bibliografice bogate asupra problemei relațiilor literare slavo-bizantine în genere. Ni se pare, pe de altă parte, că și aici, ca și în alte locuri în vasta sa operă, Nicolae Iorga supraapreciază importanța factorului cultural, a elementelor de *conștiință* în desfășurarea *existenței* istorice. Această trăsătură idealizată a concepției sale istorice i-a adus savantului, în repetate rânduri, îndreptățite obiecții atât din partea unor contemporani ai săi, cât și, mai ales, din partea reprezentanților istoriografiei marxiste din zilele noastre. „Concepția sa istorică rămâne o concepție idealistă. Neținerea în seamă a rolului fundamental jucat de transformările în baza economică și a funcționării luptei de clasă în desfășurarea istorică i-au răpit adesea posibilitatea unei explicații reale a fenomenelor studiate. Dacă ar fi vorba de un determinism în concepția istorică a lui Iorga, acesta ar trebui căutat mai curând în domeniul forțelor sufletești, al stărilor de spirit, al ideilor indiferent de originea lor socială, al căror rol îl scoate fundamental în istorie. E drept, pe de altă parte, că pentru cercetătorul obișnuit cu mânăuirea metodei materialismului istoric, de atâtea ori explicațiile lui Iorga – valabile pentru studiul final al actului istoric, în care intervine în ultima instanță, voința umană – deschid adevărate orizonturi noi, rămânându-i doar să fixeze cu propria-i metodă geneza însăși a acestor stări de spirit și acțiuni conștiente”, arată prof. Mihai Berza în studiul introductiv mai sus citat la N. Iorga, *Pagini alese*, I, 1965, p. XXIV.

²⁹⁰ Cf. „*Sămănătorul*”, *noua predicăție de realități* în N. Iorga, *Studii literare*, I, Editura tineretului, București, 1969, p. 252.

²⁹¹ Facem trimiterea la ediția lui Barbu Theodorescu, apărută în Editura didactică și pedagogică, București, 1969.

Nicolae Iorga considera că „istoria literaturii unei epoci înseamnă istoria celor scrise în acea epocă, puținului din viața oamenilor de atunci cari ni s-a păstrat în această formă trainică. E una din cele mai însemnate și mai delicate opere, de știință și de artă în aceeași vreme, de informație, de înțelegere și de expresie pe cari le poate întreprinde cineva”²⁹². Condițiile pentru realizarea optimă a unei asemenea opere sunt, după părerea lui Nicolae Iorga, trei: „Întâi să fie o operă de istorie, în cel mai larg și mai bun înțeles al cuvântului. Precum istoria politică nu trebuie să se mulțamească a da adevărul gol, materialul brut, datele, fie aceste date dezbătute și fixate printr-o critică fără greș, precum din aceste elemente istoricul trebuie să alcătuiască în lumea ideilor un întreg, bine organizat, armonios, cari să corespundă cât se poate mai deplin cu ce a fost odinioară în lumea faptelor, așa și istoria literară trebuie să-și propuie un scop superior unui simplu indicator biografic și bibliografic. Viața trebuie întrevăzută din elementele moarte, spiritul trebuie trezit prin înțelegerea operelor, accidentele vieții acelor cari au produs opere literare trebuie întrebuițate și ele, mai ales pentru a ajunge la realizarea priceperii depline. A desface ideile și sentimentele ce stăpânesc o carte, a le pune în legătură cu acele cari rezultă din activitatea omenească, neliterară, a scriitorului, a suplini prin imaginația întregitoare, prin intuiție cât mai trebuie, multele lucruri cari mai trebuie pentru a desăvârși, pentru sine și pentru alții, o personalitate omenească, aceasta e una din cele mai însemnate și, evident, mai grele sarcini ale istoriei literare. Eruditul cari descrie un manuscris, cari stabilește edițiile unei opere, cari urmărește vicisitudinile unei vieți, își face, cercetând și criticând, întreaga datorie. Datoria biografului literar e mai mare și mai înaltă: lui i se cere să înțeleagă suflete omenești cari nu seamănă cu nici unul dintre acelea pe cari le cunoaște din experiența vieții sau le-ar întâmpina în jurul său, în calea sa, în mediul și în epoca în care trăiește. Să înțeleagă acele suflete, să le fixeze în hotarele unei vieți pe cari o cunoaște în parte, pe cari trebuie să și-o înfățișeze însă în diversitatea și întregimea ei și, pe lângă toate acestea, să poseadă destulă putere de comunicație a imaginilor din mintea sa – ceea ce se numește talent literar – pentru a putea da și altora noțiunea pe care și-a făcut-o despre acei oameni”²⁹³.

A doua condiție pentru realizarea unei opere de istorie literară este „uitarea de sine, atâta câtă trebuie pentru a înțelege pe alții. A-i înțelege – adaugă însă Nicolae Iorga – nu cu înțelegerea rece cu cari un matematician a înțeles o problemă, un fizician

²⁹² Op. cit., p. 1.

²⁹³ Ibidem.

fenomenul pe cari-l studiază sau un jurisconsult cazul care-l preocupă, ci o înțelegere simpatică, în cari, în aceeași vreme, înțelegerea provoacă iubirea pentru sufletele cercetate și iubirea completează, prin intuiția sentimentului, opera de înțelegere pe cari a început-o spiritul psihologului”²⁹⁴. Istoria literară trebuie deci să fie comprehensivă și nu „judecătorească”.

A treia condiție privește efortul în direcția sintezei cerut istoricului literar: *„O istorie literară trebuie să fixeze biografiile în mișcarea de idei a epocii, să puie în legătură cugetarea unuia cu gândirea generală a timpului. Istoria literară nu se poate înțelege fără istoria culturii ale cărei culmi le studiază cu deosebire în operele și viața scriitorilor”²⁹⁵. Afirmare clară, îndreptățind concluzia că Nicolae Iorga considera istoria literară drept un capitol, cel mai important, desigur, cel mai înalt, dar totuși numai un capitol din istoria culturii; diferența între istoria literară și istoria culturală este numai de grad de generalitate: *„Da a scrie istorie literară și istorie culturală – precizează în continuare învățatul – nu e același lucru. Cea din urmă se ocupă de cea ce a realizat în civilizație umanitatea dintr-un timp, într-o țară; cea dintâi cercetează cele mai înalte manifestări ale acestui proces de civilizație. Istoria culturală caută în istoria literară elemente pentru a înțelege spiritul unei epoci, sfărâmând strălucitoarea formă personală în cari acest spirit se îmbracă la aleșii minții dintr-acea epocă. Pe când istoria literară ne ajută pentru a înțelege sufletul deosebit al acestor aleși, observând direcțiile și curente care stăpânesc epoca întreagă”²⁹⁶.**

Imaginea noastră despre concepția de istoric literar a lui Nicolae Iorga nu ar fi completă dacă nu am pomeni încă două din elementele ei de bază. Cel dintâi ține de definirea obiectului istoriei literare. Nicolae Iorga include în zona de interes a istoricului literar și folclorul, creațiile populare orale. El este cel dintâi istoric literar român care a considerat necesar să pună în fruntea sintezei sale asupra literaturii române un capitol întreg referitor la folclor²⁹⁷. Temeiurile acestei atitudini față de folclor sunt mai adânci; ele țin de întreaga ideologie culturală și politică promovată de Nicolae Iorga și nu e locul să ne oprim aici asupra lor. Vom menționa numai că, pornind de la realitățile românești, savantul a ridicat la rang de principiu universal ideea existenței unei continuități

²⁹⁴ *Ibidem*, p. 3.

²⁹⁵ *Ibidem*.

²⁹⁶ *Ibidem*.

²⁹⁷ În *Istoria literaturii românești*, vol. I, București, 1925.

organice între literatura populară și cea cultă, convingerea că folclorul este expresia cea mai autentică a sufletului unei națiuni și, în consecință, un factor vitalizator pentru orice cultură.

Al doilea element la care trebuie să ne referim este de natură metodologică. Nicolae Iorga consideră că istoricul literar trebuie să-și organizeze opera după *curențele* care s-au succedat în viața spirituală a unui popor. Materia nu trebuie prezentată numai cronologic și nici rânduiește sistematic după genurile ilustrate de scriitori. „... *dacă într-un gen literar este o viață, cu atât mai mult este una în spiritul de cari într-o anumită epocă e însuflețit un popor. Evenimente politice și sociale, prefaceri religioase, influențe străine lucrează asupra acestui spirit, îl întăresc în direcția pe cari o apucase, îl slăbesc sau îl îndreaptă aiurea. Și, fiindcă acest spirit se manifestă mai deplin decât oriunde în literatură, se vor manifesta în aceasta, pentru cine observă cu îngrijire, curențe determinate de acele influențe. Studiind aceste curențe, formarea lor, cursul lor, lupta lor pentru întâietate, absorbirea lor de altele mai puternice sau victoria lor asupra altora mai slabe, studiază cineva viața sufletească a unui popor, cugetarea și simțirea lui în persoanele cari le rezumă mai bine și le exprimă în forma fără de moarte a literaturii.*

Așa se păstrează unitatea, așa se distruge armonia, așa se dă întreaga înțelegere. Acesta e chipul firesc de a studia cineva o literatură, precum e firesc a studia sistemul hidrografic al unui continent altfel decât după gradele de longitudine și latitudine sau după culoarea prundișului din fundul râului”²⁹⁸.

Punând accentul pe studiul implicațiilor sociale, psihologice și ideologice ale literaturii, în care tinde să vadă mai ales documentul istoric, revelator pentru mentalitatea unei epoci și a unui popor și nu fapta estetică, Nicolae Iorga se vedește a fi, cu nuanțe personale ce merită osteneala unui studiu special, continuator al tradiției de istorie literară ce-și are obârșia în operele unor Ch. A. Sainte-Beuve și H. Taine²⁹⁹. El se

²⁹⁸ *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821)*, p. 9.

²⁹⁹ Nu ne propunem să fixăm aici locul lui Nicolae Iorga în istoria universală a cercetătorilor istoric-literare. Singura – strălucită – încercare de situare a savantului român în istoria gândirii istorice este, după știința noastră, aceea a elevului său Alexandru Elian, *Nicolae Iorga și istoria universală*, citată de noi mai sus. Aproprieri de Taine și Sainte-Beuve, la p. 1 269, 1 271. E de dorit ca investigațiile la această direcție să fie continuate, așa cum însuși profesorul Al. Elian o face în *Histoire et sociologie d'après Nicolae Iorga*, „Revue roumaine d'histoire”, tome IV, 6, 1965, p. 1 091–1 100. O asemenea tentativă trebuie însă precedată de temeinice analize, nu mai puțin dificile, având drept scop cunoașterea cât mai exactă a gândirii istorice atât de originale a lui Nicolae Iorga însuși. Modele în acest sens sunt pentru noi cele întreprinse de profesorul Mihai Berza, *Știință și metodă istorică în gândirea lui Nicolae Iorga*, în „Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice”, seria III, tomul XXVI, mem. 10, București, 1945, 64 p. și legat direct de subiectul nostru prin câteva pagini de fină analiză a istoricului și criticului literar, *Studiul*

arată mai puțin receptiv față de acele tendințe din studiile literare care, năzuind la definirea cât mai riguroasă a specificității estetice a literaturii și la prezentarea modalităților istorice pe care aceasta le comportă, s-au afirmat tot mai puternic începând din primii ani ai secolului nostru³⁰⁰. Departe de a fi anacronică, direcția științifică apărută și slujită de Nicolae Iorga a dus la constituirea unei discipline azi independente, istoria mentalităților sau istoria ideilor, complementară istoriei literare³⁰¹. Adversar neîmpăcat și adesea caustic al absolutizării metodei filologice în studiile de literatură, înțelegând a fi un „istoric pe tărâmul erudiției” în care a văzut întotdeauna numai un mijloc și nu un scop, concepând analiza numai ca pe o treaptă necesară către construcția operei de sinteză, Nicolae Iorga se dovedește a fi – sub acest raport – partizan al unei cercetări caracterizate prin modernitate.

Desigur, în alte părți ale Europei, etapa istoriei literare de tip cultural putea fi considerată depășită în anii în care savantul român își desfășoară activitatea. Reînnoirea utilajului conceptual și a metodei era pentru studioșii literaturii franceze, ai celei germane, engleze sau italiene o necesitate căreia i s-au supus. Nu aceeași era însă

introdactiv al aceluiași la N. Iorga, *Pagini alese*, Editura pentru literatură, București, 1965, vol. I, p. V–LIX (în special p. XLVI–LI). E locul să cităm alte două studii importante dedicate savantului ca gânditor al istoriei: Nicolae Bagdasar, *Nicolae Iorga în Filozofia contemporană a istoriei*, București, 1930, p. 221–237 și D.M. Pippidi, *Une oeuvre inédite de Nicolae Iorga: l'Historiologie humaine*, în „Revue historique du sud-est européen”, XXIII, 1946, p. 21–30. Asupra operei de istoric literar a savantului român s-a scris relativ mult, dar inegal ca valoare. Ne facem o plăcută datorie din citarea de care ne-am folosit: Șerban Cioculescu, *N. Iorga, l'écrivain et l'historien littéraire*, în „Revue roumaine d'histoire”, IV, 6, 1965, p. 1 101–1 113; Alexandru Dușu, *Studiu introdactiv la Nicolae Iorga, Istoria literaturii române...*, p. V–XXXIII (cu sugestive apropieri de cei mai noi cercetători ai literaturii ca document de mentalitate); Barbu Theodorescu, *Introducere la Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, p. V–XX, *Studiu introdactiv la N. Iorga, Studii literare*, I, p. 5–58 și monografia *Nicolae Iorga*, Edit. tineretului, București, 1968, p. 75–96 și 335–341, unde se fac și observații pertinente asupra izvoarelor concepției de istorie literară a învățământului.

³⁰⁰ Pentru care vezi René Wellek și Austin Warren, *Teoria literaturii (Theory of Literature)*, ed. 1, 1942, ed. a 3-a, 1963), traducere de Rodica Tiniș, *Studiu introdactiv și note* de Sorin Alexandrescu, București, Editura pentru literatură universală, 1967 și René Wellek, *A History of Modern Criticism, 1750–1950*, New Haven, 1955. Pentru a face să apară și mai limpede diferența între aceste tendințe și concepția lui Nicolae Iorga despre istoria literară nu va fi inutil să cităm următoarele rânduri ale esteticianului italian Benedetto Croce, ilustru contemporan al istoricului. Ele datează din 1902: „Trebuie să facem o distincție netă între lucrările istorice care folosesc operele de artă în scopuri străine (biografie, istorie a civilizației, a religiei, a politicii etc.) și chiar erudiția istorică îndreptată spre pregătirea sintezei estetice a reproducerii, de o parte, și între *istoria artei și a literaturii*, de altă parte. Deosebirea dintre primele și aceasta din urmă este evidentă. Istoria artistică și literară are ca obiect principal operele de artă înseși; celelalte lucrări cheamă și interoghează operele de artă, dar numai ca mărturii și documente din care să extragă adevărul unor fapte monestetice...” (*Estetica privită ca știință a expresiei și lingvistică generală*, traducere de Dumitru Trancă, *Studiu introdactiv* de Nina Façon, Editura „Univers”, București, 1970, p. 200).

³⁰¹ Pentru raporturile dintre istoria literară și istoria ideilor vezi Wellek-Warren, *Teoria literaturii*, p. 153–170, cu bibliografie.

situația în domeniul istoriei literare bizantine în care perspectiva culturală adoptată de Nicolae Iorga nu fusese încă suficient folosită.

Tendința filologică era aici predominantă, iar efortul de interpretare și sinteză nu câștigase destul teren. Nicolae Iorga a reacționat față de această împrejurare cu diferite prilejuri.

Critica studiilor contemporane de istorie literară bizantină în opera lui Nicolae Iorga. În 1925 de pildă, el își deschide conferințele despre literatura bizantină, de la Geneva, prin contestarea insuficiențelor istoriei literare bizantine așa cum se manifestă ele în opera cea mai reprezentativă a disciplinei, în monumentală *Geschichte der byzantinischen Literatur* datorată lui Karl Krumbacher: „Această lucrare oferă tot ce e necesar pentru întreprinderea unor studii în acest domeniu, dar, trebuie s-o spunem, ea nu este de fapt o istorie: e un repertoriu foarte bogat, întocmit cu înfinita grijă, dând o bibliografie dintre cele mai complete și deslușiri numeroase și precise asupra biografiei personalităților care au jucat, într-un fel sau altul, un rol important în dezvoltarea literaturii bizantine. Această literatură trebuie totuși încă să fie nu numai descrisă, dar chiar definită, trebuie să i se determine sensul, să i se marcheze diviziunile, trebuie să fie desfășurată imaginea ei de ansamblu în care să i se pună în evidență vitalitatea, nu mai mică decât a altor literaturi”³⁰². Cu aceeași ocazie Nicolae Iorga constată că literatura bizantină este încă insuficient cunoscută în afara cercurilor de specialiști și că din această pricină, după ce mitul iluminist despre caracterul decadent și barbar al Bizanțului a fost înlăturat din conștiința publică, „literatura bizantină continuă să rămână sub povara prejudecăților”³⁰³. Pentru remedierea acestei stări de lucruri savantul român își propusese să alcătuiască, împreună cu Henri Grégoire, o antologie a literaturii bizantine: „Dar după câțiva ani, poate chiar mai curând, când, potrivit ideii pe care am formulat-o, domnul Henri Grégoire și cu mine, recent, la Bruxelles, va apare o antologie a literaturii bizantine – nu o antologie de texte integrale, cu una de fragmente date în traducere – sunt sigur că părerile astăzi curente despre valoarea literaturii bizantine se vor schimba”³⁰⁴. Spre regretul nostru această intenție nu s-a realizat³⁰⁵.

³⁰² *Littérature*, p. 67.

³⁰³ *Ibidem*, p. 72.

³⁰⁴ *Ibidem*, p. 69.

³⁰⁵ O antologie ca aceea pe care o dorea realizată Nicolae Iorga ne lipsește încă, deși, mai ales pentru poezia bizantină, s-au făcut lucruri remarcabile: R. Cantarella, *Poeti Bizantini*, 2 vol. Milano, 1948; C.A. Trypanis, *Medieval and Modern Greek Poetry*, Oxford, 1961. Antologia lui Herbert Hunger, *Byzantinische*

O critică mai amplă a tendințelor din cercetările contemporane de literatură bizantină găsim în conferința lui Nicolae Iorga despre viitorul studiilor bizantine³⁰⁶. Fără să renunțe la mai vechea caracterizare făcută *Istoriei* lui Krumbacher, el pune în evidență acum și contribuția de adevărat istoric literar închisă de savantul german în paginile acesteia. Există aici – spune Nicolae Iorga – „*schife literare foarte bine făcute de Krumbacher însuși, om care (nu știu dacă vorbind de știință și de erudiție trebuie să risc cuvântul) avea inimă ... și când a tratat despre acești scriitori bizantini care nu sunt întotdeauna simpatici în ei înșiși: compilatori, autori de dicționare, de vocabulare, de tratate teologice – și noi care am cunoscut atâtea explicații teologice nu ne-am întoarce cu plăcere la ele pentru a le relua una câte una – a fost nevoie într-adevăr de un spirit ca al lui Krumbacher pentru ca într-un subiect ca acesta cineva să ajungă să facă bune caracterizări și să fie uneori interesant. Există și adevărată istorie literară în această enormă bibliografie...*”³⁰⁷.

Dar, după moartea lui Karl Krumbacher, revista întemeiată de acesta devine, după părerea lui Nicolae Iorga, sub direcția lui August Heisenberg, „*un repertoriu de studii filologice*” consacrate unor probleme mărunte de „*profesori de liceu de provincie*” ca P. Maas, Praechter și Eduard Kurtz, învățați care se ocupau nediferențiat de scriitori mari și mici, interesându-se, în mod util desigur, de probleme de vocabular și gramatică³⁰⁸. Savantul român ridiculizează pe aceia care sunt preocupați de alcătuirea „*listelor de elemente de vocabular pe care le-au cuprins în fișe pentru a face din asta articole de revistă*”³⁰⁹.

Ca sarcină de viitor a studiilor de istorie literară bizantină, Nicolae Iorga fixează atingerea a două obiective deopotrivă de importante: stabilirea de ediții de cea mai bună calitate filologică, însoțite de note și traduceri și, după aceasta, „*curajul de a umaniza istoria Bizanțului*”³¹⁰. Căci „*mai presus de preocupările de vocabular și de sintaxă există în literatura bizantină un element de viață care trebuie descoperit. Acest lucru viu este ascuns sub tot felul de formule împrumutate de scriitorii anteriori, uneori*

Geisteswell von Konstantin dem Grosse bis zum Fall Konstantinopels, Baden-Baden, 1958 are în vedere – după cum se vede și din titlu – mai mult cuprinsul de idei decât aspectul estetic al literaturii bizantine.

³⁰⁶ *L'avenir des études byzantines*, conferință ținută la Sorbona, publicată în „*Revue historique du sud-est européen*”, X, 1933, p. 52–66.

³⁰⁷ *Op. cit.*, p. 60–61.

³⁰⁸ *Ibidem*, p. 61–62.

³⁰⁹ *Ibidem*, p. 59.

³¹⁰ *Ibidem*, p. 66.

din scriitorii antici. Există o crustă ce trebuie sfărâmată...”³¹¹. În această direcție crede Nicolae Iorga că se îndreaptă mai ales savanții grupați în jurul noii reviste „Byzantion”³¹².

În 1934, în *Prefața la Histoire de la vie byzantine*, Nicolae Iorga face din nou unele observații asupra studiilor contemporane de istorie a literaturii bizantine, al căror cunoscător profund se dovedește a fi și prin bogatul aparat de note și trimiteri bibliografice, redactate adesea în spirit critic. Autorul trece în revistă lucrările mai noi, fără să se oprească îndelung asupra lor, ținând în schimb să sublinieze meritele unor opere uitate cum ar fi *Ragionamento storico-critico intorno alla letteratura greco-italiana* (Brescia, 1759) al lui Girolamo Gradenigo, *Literatur der byzantinischen Periode a „savantului întotdeauna bine informat Nicolai”* (1878), și mai ales lucrarea de rară profunzime a lui Pierre Battifol, *La Littérature greque* (Paris, 1901). Și aici Nicolae Iorga ține să precizeze că felul său de a prezenta istoria literaturii și a artei bizantine „nu poate avea, firește, nimic comun cu formidabilul catalog bio-bibliografic care constituie gloria nepieritoare a lui Karl Krumbacher și nici cu studiile întreprinse de tehnicieni care caută să explice mai puțin stilul, pus în legătură cu celelalte manifestări ale aceleiași societăți, decât partea de natură formală a monumentelor pe care ni le-au transmis o mie de ani de civilizație rămasă strălucitoare în mijlocul celor mai rele vicisitudini”³¹³.

Am stăruit atât de mult asupra criticii făcute de Nicolae Iorga studiilor contemporane de literatură bizantină deoarece ea este, după părerea noastră, în înțelesul etimologic și cel mai bun al termenului, mai ales o apologie. Cu elcvența și puterea-i de persuasiune caracteristice, învățatul pledează în favoarea propriei sale concepții despre istoria literară bizantină. Preocupat în primul rând de promovarea acestei concepții, de propagarea unor idei și nu de prezentarea obiectivă a istoriei bizantinologiei, el și-a putut îngădui să se oprească mai puțin asupra operelor prin care bizantiniști contemporani de renume îl precedaseră sau îl însoțeau pe drumul urmat de el însuși și pe care direcția criticilor sale ni-l indică.³¹⁴

³¹¹ *Ibidem*, p. 65.

³¹² *Ibidem*, p. 63.

³¹³ *Vie byzantine*, I, p. 9

³¹⁴ Ele sunt citate în *Prefața la Histoire de la vie byzantine*. O mențiune specială trebuie făcută pentru studiul sintetic al lui Karl Krumbacher, *Die griechische Literatur des Mittelalters* apărut în 1905 (ediția a III-a 1912) în culegerea *Die griechische und lateinische Literatur und Sprache* din colecția „Kultur der Gegenwart” condusă de Paul Hinneberg. Învățul german dă aici măsura impresiunilor sale însușiri științifice și chiar literare în alt fel decât în *Istoria* de tip enciclopedic pe care o elaborase mai înainte.

O istorie „sămănătoristă” a literaturii bizantine ? Ne revine acum îndatorirea de a arăta în ce fel a aplicat Nicolae Iorga principiile sale de istorie literară la studiul literaturii bizantine. Ne vom referi pe rând la lucrările citate în prima parte a studiului nostru, stăruind asupra trăsăturilor care fac originalitatea contribuției sale, fără să intrăm în discuții de amănunt și fără să încercăm a schița întreaga istorie a problemelor atinse de el. Scopul nostru este acela de a contribui, cât de puțin, la cunoașterea activității de istoric al literaturii bizantine desfășurate de Nicolae Iorga și nu de a relua, fie în spiritul său, fie de pe alte poziții, discuția în jurul acestor probleme.

Cea mai veche – în substanța ei – lucrare de istorie literară bizantină a lui Nicolae Iorga sunt *Medalioanele* publicate în revista „Byzantion”. Ele alcătuiesc o galerie de portrete a majorității istoricilor bizantini, grupați în 28 de capitole cu valoare independentă, la care se adaugă un portret al patriarhului Fotie. Seria medalioanelor se deschide cu portretul lui Procopiu și se încheie cu acela al lui Georgios Sphrantzes, pentru Nicolae Iorga – Phrantzes³¹⁵. Laonicos Chalcocondylas este lăsat în afara șirului istoricilor bizantini, întrucât „el aparține ca spirit politic Imperiului otoman și prin concepția sa literată – Renașterii”³¹⁶. Pentru Nicolae Iorga literatura bizantină era deci delimitată în timp, la data scrierii *medalioanelor*, de perioada domniei lui Iustinian și de anul căderii Constantinopolului sub turci.

Medalioanele sunt rezultatul meditației asupra textelor istoricilor bizantini, parcurse de Nicolae Iorga în vederea elaborării lucrării *The Byzantine Empire*. Deși autorul prezintă

Studiul său ne oferă o imagine de ansamblu a dezvoltării literaturii bizantine în timp, o periodizare originală a istoriei literaturii bizantine și, totodată, o analiză foarte pătrunzătoare a elementelor „sintezei” bizantine, preluată și de Nicolae Iorga. Cât de adâncă și plină de căldură era admirația savantului român față de întemeietorul bizantinologiei germane moderne se vede și din portretul pe care i-l consacră în *Oameni care au fost* (ediția Roman, I, p. 232–233). Un alt precursor al lui Nicolae Iorga pe linia „umanizării istoriei bizantine” este fără îndoială Charles Diehl ale cărui *Figuri bizantine* apar în 1906, cunoscând până în 1930 – 11 ediții. Temperament polemic, Nicolae Iorga nedreptățește, credem, în critica sa atât revista „Byzantinische Zeitschrift”, cât și pe savanții de certă valoare care au colaborat la ea: Heisenberg însuși a dat studii de mare importanță în domeniul istoriei culturii bizantine, în spiritul cerut de învățatul român, de pildă *Das Problem der Renaissance in Byzanz*, „Historische Zeitschrift”, 133, 1926, p. 392–412; Paul Maas este unul dintre cei mai de seamă editori și exegeți ai operei lui Roman Melodul. Cât privește importanța studiilor de vocabular ea va fi dovedită de Nicolae Iorga însuși care-și va întemeia pe ele unele afirmații privitoare la istoria culturii bizantine (cf. *Vie byzantine*, p.60–63). Critica lui Nicolae Iorga trebuie înțeleasă și acceptată numai ca un avertisment împotriva limitării la orizonturile purei erudiții.

³¹⁵ Vitalien Laurent a dovedit că forma corectă a numelui istoricului bizantin este Sphrantzes și nu Phrantzes, cum se credea. Bibliografia chestiunii la V. Grecu, *Introducere* la ediția sa Georgios Sphrantzes, *Memorii*, București, 1966, p. X–XI.

³¹⁶ „Byzantion”, II, p. 298. Nici Malalas nu este evocat de Nicolae Iorga decât pentru a se afirma despre el că e un „scriitor greoi și naiv, a cărui operă covârșită de citate sacre și profane, de minuni și accidente abia dacă merită un loc în dezvoltarea acestei literaturi” (*ibidem*, p. 253). Savantul va reveni însă asupra acestei păreri în *Vie byzantine*, I, p. 173–177.

numai activitatea istoriografică a scriitorilor evocați, el face dovada unei adânci familiarizări și cu restul producției lor literare, la care se referă în repetate rânduri. În schimb, nu vom întâlni trimiteri la operele bizantinologilor moderni. Potrivit unui principiu de lucru pe care l-a expus teoretic cu diferite prilejuri³¹⁷, Nicolae Iorga nu recurgea la lucrările altor savanți decât în măsura în care, după redactarea propriei opere, pe baza unei rare stăpâniri a întregii documentații de epocă, simțea nevoia să-și verifice opiniile sau să întâmpine obiecțiile posibile. Acest mod de a proceda este desigur un privilegiu al savantului genial, de profundă onestitate și certă originalitate, care l-a folosit, dar el nu poate fi îngăduit oricui.

Deși alcătuiesc unități cu valoare autonomă, cele 28 de medalioane sunt scrise în perspectiva unei viziuni de ansamblu a desfășurării în timp a istoriografiei bizantine. Renunțând la a-i prezenta după împărțirea, devenită tradițională de la Krumbacher, a scriitorilor în istorici (*Geschichtsschreiber*) și cronicari (*Chronisten*), Nicolae Iorga îi tratează laolaltă atât pe unii, cât și pe ceilalți, ținând seama numai de succesiunea lor în timp. acest lucru apropie de realitatea vieții imaginea istoricului despre evoluția istoriografiei bizantine.

Medalioanele nu oferă date inedite despre scriitori și operelor lor. Mai mult decât atât constatăm că nici măcar toate datele cunoscute nu sunt reproduse de Nicolae Iorga. Scopul său este de a creiona, pe baza datelor esențiale de care dispune, portretul moral, intelectual și artistic al scriitorilor invocați. Aceste medalioane, nu trebuie să uităm, nu sunt o operă de informare și nici una de popularizare a științei. Ele se adresează exclusiv specialiștilor, presupunând din partea cititorilor un anumit bagaj de cunoștințe. În pofida aparențelor create de stilul său oral, istoricul este unul din autorii cei mai dificili, mai „ermetici” din literatura științifică.

În *Medalioane* mulțimea datelor biografice, a celor referitoare la stil, la conținutul de idei al operelor, la izvoarele scriitorului și la modul folosirii lor, sunt selectate și reproduse pentru valoarea lor semnificativă. Ele sunt subordonate întotdeauna scopului autorului: evocarea personalității istoricilor discutați în întregul ei. În același timp personalitatea evocată de biograful literar se vedește a fi ea însăși semnificativă, reprezentativă pentru anumite tendințe din viața epocii în care s-a manifestat. Astfel Agathias „originar din acea Asie Minoră înfloritoare, suflet al imperialului și al

³¹⁷ Cf. de pildă *Prefața la Istoriologia umană*, în *Generalități...*, p. 347.

elenismului, ținut fericit, ocolit de războaie, care dădu civilizației bizantine un arhitect ca Anthemius din Tralles și atâția gramatici, oratori, medici, își făcu studiile în uriașul oraș oriental al Alexandriei și urmă fără îndoială cursurile școlii de drept din Beryt. El se simte într-adevăr oriental, deși și-a petrecut întreaga viață la Constantinopol: ceea ce i se întâmplă în părțile dinspre perși e pentru el ceva de „la noi” (χα...ημς)³¹⁸. Iar Teofilact Simocatta „un scriitor care găsea pentru cuvântul „mănăstire” perifraza „loc de meditație pentru oameni care duc o viață de iubitori ai înțelepciunii”, care avea talentul de a-l numi pe Moise un „hierofant”, de a-i face pe medici să apară ca „aceia care practică arta lui Chiron și a lui Machaon”, care sacrifică mai multe rânduri pentru a evita cuvântul vulgar *mindir*, credinciosul care, reușinându-se să spună pur și simplu Isus Hristos, ca un cărbunar, se străduiește să definească pe „fiul unui născut al lui Dumnezeu, având aceeași natură cu Tatăl și bucurându-se de aceleași cinstiri imperiale: adică Hristos”, povestitorul de anecdote care e foarte bucuros să poată împodobi „brațele istoriei cu acest colier de pietre prețioase” nu putea să fie dat uitării de o societate atât de preocupată de perfecționarea și purificarea neconținută a unei limbi cu totul artificiale, ale cărei elemente fuseseră culese cu pietate din întreaga literatură clasică³¹⁹. La rândul său Georgios Pisidianul „era un supus al împăratului care vorbea greaca și el dovedește acest lucru prin felul care își făurește versurile în această limbă. El își cunoaște bine înaintașii și-și face o plăcere din a evoca pentru cinstirea eroului său Heraclius, cele mai mari nume din trecutul literar al elinilor, pe Demostene ca și pe Homer. Dar stilul nu este al unui plagiator. El nu folosește cu precădere cuvintele solemne arhaice și se mulțumește, de cele mai multe ori, cu vocabularul curent: el nu se angajează, cum e obiceiul în poezia bizantină, în tururi de forță de sintaxă și versul său are o limpezime pe care n-o găsim adesea la acești imitatori ai clasicilor. Hexametru i se pare prea pompos și nu-l folosește decât foarte rar; ținuta vioaie, veselă, săltăreață a iambului îi convine mult mai mult pentru disertațiile sale morale și filozofice, pentru elogiile pe care le aduce sfinților, ca și pentru micile sale poeme istorice³²⁰. Iată cum, prezentând cultura lui Georgios Pachymeres, Nicolae Iorga pune în lumină semnificația psihologică a felului în care scriitorul o valorifică în opera sa: „Acropolites are întotdeauna tonul liber al scriitorului laic; succesorul său, dimpotrivă, păstrează mereu

³¹⁸ „Byzantion”, II, p. 242.

³¹⁹ *Ibidem*, p. 246.

³²⁰ *Ibidem*, p. 250–251.

atitudinea unui cleric, căci el a fost, datorită poate rudei sale Teofilact, grammaticos-ul, secretarul protovestiarului, protecdicos și dikaiophylax, el participă la sinodul care a judecat pe patriarhul Arsenie și fu amestecat în tot acel imbroglio teologic care ocupă cea mai mare parte din domnia lui Andronic al II-lea Paleologul. Dacă Pachymeres menționează și activitatea lui Nichifor Blemmydes, el se crede superior cu mult bieților profesori de școală împopoțonați cu titluri de retori și de filozofi care au trăit în obscuritatea vieții niceene. El nu refuză Acropolitului calitatea de „înțelept” (σοφός), dar vorbește cu dispreț despre cultura aceuia a cărui operă voia mai degrabă s-o înlocuiască decât s-o continue. El, Pachymeres, are o cu totul altă pregătire pentru meseria de teolog și de cronicar; dacă el crede în preziceri, în calculele mistice ce desemnează anii rezervați diferiților împărați, dacă el caută să tălmăcească misiunea fatidică a cometelor, el este capabil să-i citeze pe Heraclit, pe Cratilos, pe Platon și Pindar și poate să dea descrierea sepiei marine ca și caracteristicile neamurilor din nord în opoziție cu cele din sud. Scrierile polemice în favoarea sau împotriva Unirii sunt pentru el o lectură obișnuită, și nici o subtilitate de argumentație nu scapă spiritului său șlefuit prin discuții³²¹. Un scriitor ca Manasses este evocat nu numai ca maestru al stilului retoric, ci și ca reprezentant al tendinței de conciliere a tradiției sacre cu istoria profană³²². Pentru a-l prezenta pe Procopiu, Nicolae Iorga face o caracterizare a stării de spirit ce stăpânea veacul: „Fără îndoială, epoca lui Iustinian a fost strălucitoare și foarte agitată, mai ales dacă ne gândim că ea urma acelor biete domnii șterse, limitate la o defensivă timidă, care sfârșește prin Anastasie prudentul și teaurizatorul. Toate acele războaie și cuceriri dădură deci contemporanilor iluzia că în vremea lor se petrec lucruri care depășesc tot ceea ce săvârșise mai glorios antichitatea: cel puțin ei nu se sfiesc s-o spună. Era deci natural ca istoriografia să capete un nou avânt și să depășească limitele strâmte ale analelor cotidiene, enumerând aniversări de victorii, inundații, cutremure de pământ, morți de împărați, suiri pe tron. Apărură autori de memorii ... Seria acestor scriitori e deschisă de Procopiu, care este și cel mai importanti dintre ei”³²³.

³²¹ *Ibidem*, p. 290–291.

³²² *Ibidem*, p. 289–290.

³²³ *Ibidem*, p. 237.

În țesătura inextricabilă a acestor portrete, ilustrare în mic a ceea ce Nicolae Iorga înțelegea prin istorie ca structură semnificativă în care faptele „intră vii”³²⁴, imaginația întregitoare despre care savantul nu se sfia să vorbească ca despre un instrument al istoricului de elită introduce elementele de vitalitate. Prin această funcțiune, poetică în esența ei, învățatul reconstituie viața interioară a personajului evocat, definește mobilurile acțiunilor sale sau reface ipotetice, de multe ori verosimile, raporturi între oameni. Iată de pildă cum este înfățișată geneza operei istoriografice a lui Mihail Attaliates: „Nichifor Botaniates, proclamat împărat în 1078, fu gelos de portretele desenate de Psellos pentru predecesorul său și neamul acestuia. Din aceste portrete unul singur păstra pentru el întreaga-i valoare, acela al împărătesei Maria, din care Nichifor își făcuse a doua sa soție. Restul trebuia refăcut. Pentru a avea o nouă cronică el se adresă unui bătrân ofițer, care-și făcuse studiile, funcționase multă vreme ca judecător la Constantinopol, luptase și comandase trupe în Europa și Asia și avea multe amintiri de povestit ...”³²⁵. Și iată cum este evocată tinerețea lui Psellos: „Psellos este un produs al mării școli de studii retorice, științifice, juridice și filozofice întemeiate în secolul al IX-lea de cezorul Bardas, pentru a da imperiului secretari, profesori de provincie, juriști și comentatori. Fiu al Constantinopolului, ușuratic, dibaci și cu un fond sufletesc de cinism desăvârșit, el avu marea ambiție de a deveni cel dintâi om de litere al vremii sale; procedând în felul chinezilor, el nu ceru sfat propriei sale personalități și, lăsând-o hotărât de o parte, se puse pe studiu cu o râvnă asproape de întârijire, cu o tenacitate de neînving. Citind fără încetare, ajunse să fie cel mai bun cunoscător al antichității eline, temută și disprețuită până atunci din pricina caracterului ei primejdios și nelegiuit ...”³²⁶.

Exercitată în limitele îngăduite de documente, imaginația întregitoare este unul din mijloacele de bază ale acelei magii, evocatoare care dă scrierilor lui Nicolae Iorga impresia de realitate direct relatată, de contemporaneitate și una din sursele farmecului lor deosebit.

³²⁴ Ideea apare în forma ei desăvârșită în *Prefața la Istoriologia umană*, vezi *Generalități...*, p. 344, dar a fost întotdeauna un element fundamental din concepția istorică a lui Nicolae Iorga. Cf. Mihai Berza, *Știință și metodă...*, p. 37; Al. Ellan, *Nicolae Iorga și istoria universală*, p. 1 264–1 265, ca și *Histoire et sociologie...*, p. 1 092 și urm.

³²⁵ „Byzantion”, II, p. 273–274.

³²⁶ *Ibidem*, p. 270.

E drept că uneori ea duce la reconstituiri ce scapă oricărei posibilități de verificare științifică. Una din ideile cu deosebire îndrăgite de Nicolae Iorga este că în secolul lui Iustinian, în care imperiul își păstra încă neștirbit caracterul antic, roman, literatura latină a exercitat o puternică influență asupra scriitorilor bizantini. E cazul autorilor de memorii dintre care cel mai important e Procopiu: „Modelul lor nu se găsește în literatura greacă, ci în acea literatură latină a cărei lectură nu era încă părăsită cu totul în Orient. E vorba de comentarii, ca cele ale lui Cezar...”³²⁷. Interesantă și nu lipsită cu totul de verosimilitate afirmația lui Nicolae Iorga nu poate fi însă convingător argumentată. În cazul special al lui Procopiu influența modelelor grecești este un fapt bine stabilit de cercetători³²⁸.

Alături de evocarea personalității scriitorului întâlnim la Nicolae Iorga judecăți de valoare asupra calității de izvor a operei³²⁹, precum și considerații privind valoarea ei estetică³³⁰. Preferințele lui Nicolae Iorga merg către scriitorii de structură clasică, al căror stil e caracterizat prin naturalețe, claritate și realism.

În medalionul consacrat lui Fotie, Nicolae Iorga găsește prilejul să dezvolte câteva din ideile sale de caracter mai general privitoare la cultura și civilizația bizantină, idei care revin constant în scrierile sale bizantinologice, dar care nu pot fi întotdeauna susținute, cel puțin în forma categorică în care le-a enunțat istoricul român. Așa sunt: ideea existenței unei opoziții între Orientul bizantin, hieratic și rigid prin tradiție și Occidentul medieval caracterizat, după părerea istoricului, prin spontaneitatea și creativitatea maselor populare – Iorga crede a descoperi chiar și în structura bisericilor ortodoxă și catolică această deosebire –; ideea existenței unei permanente opoziții între monahii de tip atonit, dedicați contemplației și monahii „politici”, constantinopolitani, mai deschiși față de valorile culturii antice, dar mai puțin moprali decât cei dintâi; ideea existenței la Bizanț a unui adevărat cult „întru totul asemănător celui din Occident”³³¹ pentru binecunoscuta *virtù* renașcentistă.

³²⁷ *Ibidem*, p. 19.

³²⁸ Xenofon, Polibiu, Appian, dar mai cu seamă Herodot și Tucitide au fost pentru Procopiu modele nu numai de limbă și stil, ci și în privința metodei de cercetare și expunere a faptelor. Cf. S. Impellizzeri, *op. cit.*, p. 231–239.

³²⁹ Vezi de pildă „Byzantion”, II, p. 259 (Georgios Monachos), p. 280–281 (Bryennios), p. 283 (Ana Comnena), p. 285 (Zonaras), p. 297 (Ducas), p. 298 (Sphrantzes).

³³⁰ Vezi de pildă „Byzantion”, II, p. 253 (Teofan Mărturisitorul), p. 270–272 (Psellos), p. 287 (Acropolites), p. 295 (Gregoras), p. 296 (Ducas).

³³¹ Cf. „Byzantion”, III, p. 17–19, 21; pentru cultul *virtù*-ții în Bizanț cf. *Vie byzantine*, I, p. 148 (la Procopiu), II, p. 230 (la Psellos).

Medalioanele bizantine nu dezvăluie încă o dată pe acel Nicolae Iorga „de intuiții rapide, cu un suflu incandescent care izbucnește și luminează puternic, consumându-și aproape instantaneu forța; un N. Iorga ce caracterizează admirabil în câteva rânduri, sintetizează portrete și situații în trăsături scâpărătoare, definitive, un liric ce înalță și emoționează, un N. Iorga lapidar, formulativ, curent de mare frecvență”³³². Nu-i de mirare că, deși autorul lor le privea el însuși cu oarecare rezerve, traduse practic prin întârzierea publicării lor, ele s-au bucurat de o bună primire din partea lumii științifice. Cele mai izbutite sunt citate de cercetători de prestigiu ca un B. Tatakis de pildă³³³ tocmai pentru fericita formulare, unică, de neînlocuit, a unor intuiții ce le situează, în sensul bun al cuvântului, la limita inefabilă dintre știință și poezie.

Dacă în *Medalioane* Nicolae Iorga a dat măsura calităților sale de biograf și portretist literar, în cele trei conferințe de la Geneva istoricul român abordează problemele de bază ale istoriei literaturii bizantine, schițând cadrele unei posibile sinteze asupra acesteia. El definește și caracterizează literatura bizantină în ansamblul ei, îi marchează diviziunile în timp și-i pune în evidență locul pe care-l ocupă în literatura universală.

Conferințele poartă puternic tipărită amprenta foarte personalului stil al autorului lor. Bogate în digresiuni ce au drept scop sublinierea prin analogiile cele mai neașteptate cu situații din alte literaturi, din istoria altor popoare a unor trăsături caracteristice pentru istoria Bizanțului și a literaturii bizantine, cuprinzând numeroase referiri la evoluția Bizanțului sub raportul structurii sociale și politice, unele dintre ele foarte dezvoltate, fără să fie lipsite nici chiar de relatări anecdotice, cu accente satirice, conferințele nu reprezintă o formă de popularizare a adevărilor cunoscute despre literatura bizantină; ele cuprind opinii originale de cel mai mare interes³³⁴.

³³² E. Lovinescu, *Titu Maiorescu și posteritatea lui critică*, București, Casa școalelor, 1943, p. 202–203. Cf. și M. Berza, *Studiul introductiv*, citat, p. XLIX: „Facultățile sufletești și orizonturile intelectuale ale autorului cercetat, mediul istoric în care s-a zămilsit opera lui, curentele de cultură ce-și lasă aluviunile în sânul ei. Rosturile culturale și politice ale acesteia, valorile de artă veșnic vii pe care ea le duce cu sine, totul e adus înaintea cititorului, însă nu sub forma unei reci analize obiective, ci – datorită darurilor de scriitor ale lui Iorga, care aici își găsesc un larg câmp de desfășurare – prin înviere”. Despre arta de portretist a lui N. Iorga vezi Tudor Vianu, *Arta Prozatorilor români*, I, București, Editura pentru literatură, 1966, p. 213–217 și *Studii de stilistică*, București, Editura didactică și pedagogică, 1968, p. 133–135.

³³³ Vezi B. Tatakis, *Le philosophie byzantine*, Paris, 1959, p. 166.

³³⁴ Nu numai asupra literaturii bizantine, ci și asupra Bizanțului în genere; de unde importanța pe care le-o acordă, ca sursă pentru cunoașterea gândirii bizantinologice a savantului, conf. Eugen Stănescu, autor al celei mai recente cercetări asupra acesteia: *Nicolae Iorga – historien du monde byzantin*, în *Buletinul Asociației Internaționale de studii sud-est europene*, III, 2, 1965, p. 15–27. În cele ce urmează ne ocupăm

Noțiunea de literatură bizantină în concepția lui Nicolae Iorga. După ce face câteva observații asupra situației studiilor de literatură bizantină, Nicolae Iorga își propune să definească această literatură, pornind de la o întrebare fundamentală: „există oare această literatură ca atare?”³³⁵. El este printre cei dintâi care pun atât de categoric și de limpede problema determinării esenței literaturii bizantine nu pe terenul istoric tradițional al delimitărilor cronologice, ci pe teren estetic. Spre regretul nostru savantul român, fără să definească riguros sfera și conținutul noțiunii de literatură bizantină, se oprește în continuare numai asupra câtorva din notele-i caracteristice, pe care le pune însă în lumină cu subtilitate și plasticitate. În cele din urmă el conchide asupra existenței „ca atare” a literaturii bizantine, răspunzând afirmativ la întrebarea inițială, dar nu în spiritul în care ne-am fi așteptat după termenii formulării acesteia, nu prin intuirea și definirea valorii estetice, ci prin constatarea importanței istoric-culturale a producției literare a bizantinilor: „Or, dacă o literatură ajunge să-și domine epoca și să inspire ale literaturi, asta dovedește că ea este într-adevăr o literatură. Ea merită deci să fie abordată ca atare, chiar dacă în alt fel decât literaturile epocii moderne”³³⁶.

În sfera noțiunii de literatură bizantină intră, după părerea lui Nicolae Iorga, nu numai textele de care dispunem, ci și o serie de texte care s-au pierdut pentru totdeauna, care cuprindeau opere „dintre cele mai bune, dintre cele mai importante”³³⁷. Din importanta observație a istoricului decurge, ca o consecință, exigența metodologică a prudenței din partea cercetătorilor în formularea de generalități cu privire la literatura bizantină.

Căutând să definească limitele sferei noțiunii de literatură bizantină, Nicolae Iorga se întreabă dacă „e vorba numai de o literatură de cronică sau chiar de compilații de cronici, dacă nu și mai rău de compilații alcătuite nu după originale, ci adesea după versiunile modificate ale acestora... E vorba oare, pe lângă acestea, numai de lucrări teologice, hagiografice, de scrieri cu caracter religios și de acele imnuri și de acele poezii strâns legate de cultul bisericii răsăritene!”³³⁸. Găsim în această întrebare câteva

numai de contribuția lui Nicolae Iorga ca istoric al literaturii bizantine; aspectele esențiale ale concepției sale bizantinologice au fost puse în lumină sugestiv în studiul citat.

³³⁵ *Littérature*, p. 68.

³³⁶ *Ibidem*, p. 84.

³³⁷ *Ibidem*, p. 68.

³³⁸ *Ibidem*.

indicații despre genurile literare care intră, după părerea savantului, în sfera noțiunii de literatură bizantină și reținem îndoiala pe care el pare a o nutri față de îndreptățirea includerii în cadrul acestei literaturi a operelor cu funcționalitate cultică religioasă. Într-un alt pasaj al primei sale conferințe Nicolae Iorga enumeră, într-o înșiruire succintă, categoriile de lucrări ce i se par a întruni calitățile necesare pentru a fi considerate cu adevărat literatură: „Într-adevăr există în primul rând în literatura bizantină povestiri care înfățișează într-un mod captivant și emoționant scene tragice din Bizanț. În această istorie atât de agitată care a durat o mie de ani se vor găsi de asemenea, tocmai acolo unde sunt mai puțin așteptate, frumoase descrieri de natură; se vor găsi biografii trasate de o mână de maestru; se vor găsi tablouri de detaliu de cea mai bună calitate și se vor găsi de asemenea – experiența a și fost făcută pentru un mare poet din evul mediu bizantin, Roman – printre poeziile ecleziastice bucăți de reală frumusețe care, dacă au fost consacrate lui Hristos sau sfinților, nu sunt prin asta mai rele decât ceea ce a fost consacrat într-o altă religie, în religia mediteraneană a grecilor și a latinilor, unei alte credințe, decât ceea ce a fost consacrat, în dezvoltarea culturală a Extremului Orient, a Asiei, acelor mari religii dintre care una este cea a Indiei, iar cealaltă religia fundamentală a Chinei și nici decât acea literatură care ne poate ajuta să cunoaștem istoria Islamului altfel decât prin expedițiile care au însângerat lumea”³³⁹. Nicolae Iorga pare a acorda deci statut de adevărată literatură numai unei părți din scrierile bizantine, ba chiar numai unor fragmente din aceste scrieri. Ne încurajează în adoptarea acestei concluzii și stăruința sa supra necesității de a se publica o antologie de *fragmente* și nu de texte integrale din literatura bizantină.

Regretul nostru că Nicolae Iorga nu a continuat investigațiile sale în vederea definirii specificului estetic al literaturii bizantine apare cu atât mai îndreptățit cu cât, din cele arătate până aici se vede, credem, destul de lipede că el a fost preocupat mai mult decât alți cercetători de această problemă și a sesizat cu ascuțime câteva din aspectele ei esențiale. Mulțumindu-se să constate deosebirea dintre idealul estetic al bizantinilor și cel al modernilor, istoricul trece la caracterizarea literaturii bizantine în termenii istoriei culturale.

³³⁹ *Ibidem*, p. 69–70.

Potrivit părerii sale literatura bizantină „nu trebuie cercetată din punctul de vedere al vieții curente a națiunii grecești”³⁴⁰. Căci „literatura bizantină este o literatură numai a Constantinopolului, a celui medieval și imperial. Este numai literatura referitoare la domenii bine definite, la interesele acestui Imperiu răsăritean, la evenimentele care se petrec în sânul Bisericii, la Curte și în anturajul acestei curți. Ea nu este nici măcar o literatură a partidelor politice”³⁴¹. Literatura bizantină, literatura „de curte și de biserică” nu va fi deci „o literatură națională, după cum nu este nici o literatură populară și spontană. Ea purcede fără îndoială dintr-un anumit suflet, dar nu din acel suflet mare al unei națiuni întregi”³⁴². Literatură de caracter aulic și clerical, literatura bizantină are în același timp un caracter metropolitan. Acesta decurge din excesiva centralizare a statului bizantin, din poziția cu totul privilegiată pe care Constantinopolul o deține în imperiu. Dar Constantinopolul – și găsim aici, iarăși, unul din elementele caracteristice pentru gândirea bizantinologică a lui Nicolae Iorga – este un oraș artificial și cosmopolit, de strânsură: „Constantinopolul a fost întotdeauna un oraș depopulat ... Constantinopolul este ... un oraș artificial; el a rămas un port însuflețit, un port de mare importanță, dar un oraș creat în urma unui calcul și menținut apoi datorită poziției sale și din rațiuni de stat. La ora actuală mica Angora are un suflet pe care Constantinopolul nu l-a avut niciodată, dacă nu este privit ca atare sufletul grandios, solemn, pontifical al curții”³⁴³. Caracterul artificial al literaturii bizantine apare deci ca o consecință mediată a acelui determinism al originilor în care Nicolae Iorga identificase una din constantele vieții istorice.

Artificialitatea și caracterul oficial al literaturii bizantine nu înseamnă lipsă de varietate și de interes. Dezvoltând una din ideile caracteristice și aceasta pentru concepția sa bizantinologică, Nicolae Iorga dovedește falsitatea părerii acelor care văd în Bizanț „ceva imuabil”. Bizanțul este o realitate istorică, supusă ca atare unei fatale transformări: „Dacă privim lucrurile mai de aproape, ne dăm seama că există într-adevăr o singură viață bizantină dar că au existat mai multe Bizanțuri”³⁴⁴. În literatură expresia acestui proteism poate fi găsită pe de o parte în varietatea de la epocă la epocă a conținutului de idei și afectiv al scrierilor, pe de alta în varietatea la fel de

³⁴⁰ *Ibidem*, p. 74.

³⁴¹ *Ibidem*, p. 75.

³⁴² *Ibidem*, p. 77.

³⁴³ *Ibidem*, p. 87.

³⁴⁴ *Ibidem*, p. 71.

semnificativă a stilului limbii literare bizantine, Nicolae Iorga schițează chiar o istorie a acestui stil relevând sensul transformărilor întregite³⁴⁵.

Analizând amănunțit raporturile existente între literatură, curte și biserică în Bizanț, istoricul își nuanțează și precizează afirmația privitoare la caracterul aulic și ecleziastic al literaturii bizantine. Literatura bizantină, expresie a unui anumit grup social nu era o literatură de comandă imperială, ea comporta o multitudine de puncte de vedere, determinată de subiectivitatea autorilor. „Ar fi ... o greșeală să se creadă că această literatură istorică, ce vorbește mai ales despre lucruri petrecute la curtea imperială, care priveau pe împărat, pe curtenii său, lumea în care ei trăiau, mediul care dă prestigiu, este o literatură oficială în sensul strict al cuvântului”³⁴⁶. Procopiu de pildă „nu este decât istoricul războaielor lui Iustinian” și nu „istoricul lui Iustinian”³⁴⁷. Nu există o istoriografie iconodulă și una iconoclastă oficială, deși au existat cronicari iconoduli și se păstrează urme în istoriografi ale unor poziții iconoclaste³⁴⁸. *Alexiada* Anei Comnena nu este nici ea o istorie oficială a domniei lui Alexie I, ci expresia foarte personală a „pietății cu totul deosebite a unei prințese față de tatăl ei”³⁴⁹.

Nici autoritatea bisericii asupra literaturii bizantine nu este absolută și definitivă. Dacă literatura contraverselor teologice se află sub controlul strict al bisericii, nu e mai puțin reală expresia în literatură a diverselor modalități de emancipare de sub această tutelă pe care le-a cunoscut lumea bizantină. Una dintre ele e inspirația din filozofia antică: „erai aristotelician prin împrumut în Occident, pe câtă vreme erai platonician prin inspirație în Orient”³⁵⁰. O alta este prelucrarea destul de liberă, populară a motivului canonic în literatura hagiografică, atât de prețuită de Nicolae Iorga: „există ... viețile de sfinți, acumulate și transformate fără încetare; după vechiul roman al antichității există deci, prin hagiografi și romanul epocii bizantine. El este variat, e plin de o sentimentalitate uneori fermecătoare, vădește o puternică inspirație eroică. Stilul lui este aspru și suav totodată, el place maselor populare”³⁵¹. Și pentru a dovedi vitalitatea acestui gen literar, istoricul face o scurtă digresiune urmărind influența

³⁴⁵ *Ibidem*, p. 72–74.

³⁴⁶ *Ibidem*, p. 79.

³⁴⁷ *Ibidem*, p. 80.

³⁴⁸ *Ibidem*, p. 81–82.

³⁴⁹ *Ibidem*, p. 82. Precizăm că pentru Nicolae Iorga pietatea filială a scriitoarei nu exclude obiectivitatea istorică, e numai factorul care o determină să scrie cronică a unei domnii.

³⁵⁰ *Ibidem*, p. 83.

³⁵¹ *Ibidem*, p. 83.

literaturii hagiografice în afara Bizanțului, în Rusia și România până în contemporaneitate.

La rândul lui, caracterul metropolitan, urban al literaturii bizantine nu este nici el absolut. El este rezultatul unui proces istoric destul de îndelungat și nu un dat originar: „A existat mai ales în secolele V și VI o literatură care se mai ocupa încă de istoria provinciilor și care vorbea mai mult despre ceea ce se petrecea la frontiera persană ... Găsim cronici care tratează în măsură mult mai mare despre ceea ce se petrecea în părțile Armeniei, în Caucaz, la Tigru și Eufrat decât despre ceea ce se petrecea la Constantinopol în anturajul împăratului ...³⁵². Dar nici după ce artificiala „noua Româ” a lui Constantin și-a impus autoritatea, viața provincială nu a încetat să-și manifeste în toate domeniile, deci și în literatură, personalitatea. Dezvoltând astfel și pe planul istoriei literare o altă idee statornic subliniată de bizantinolog, Nicolae Iorga insistă asupra vitalității pe care o aduc în literatura bizantină oamenii provinciilor, ce „trăiau pentru ele însele”³⁵³, un Cecaumenos sau autorul vreunei legende hagiografice. Provincia are uneori tradiții de cultură venerabile, un Theophylact Simocatta este reprezentantul celor egiptene, un Georgios Pisidianul al celor anatoliene: „prima fază a literaturii bizantine este ... una în care marile tradiții literare nu sunt la Constantinopol. Le găsim la Beirut, la Atena, o vreme în insule”³⁵⁴. Provincia pare a păstra chiar mai pură tradiția creștinismului așa cum este ea cuprinsă în textele liturgice: „Sunt convins totuși că anumite imnuri erau scrise numai pentru Constantinopol, pentru biserica Sf. Sofia, pentru biserica Sfinților Apostoli. În micile biserici de provincie liturghia continua să fie recitată așa cum fusese ea formulată în primele secole ale erei creștine”³⁵⁵.

Dar mai ales provincia este purtătoarea conștiinței naționale grecești, căci: „lumea greacă n-a văzut în Bizanț, în palatele sale, în școlile și academiile sale expresia sufletului ei”³⁵⁶. Una din manifestările literare cele mai autentice ale sufletului grecesc este folclorul. Există în călduracu care Nicolae Iorga pune în evidență persistența în folclorul bizantin și neo-grec a unor „zăcăminte” antice un ecou al istoriografiei romanice: „În lucrarea foarte interesantă a unui Nicolaos Politis care a dat în trei volume istoria mitologiei eline văzută prin literatura populară, sunt înregistrate numeroase

³⁵² *Ibidem*, p. 79.

³⁵³ *Ibidem*, p. 76.

³⁵⁴ *Ibidem*, p. 87–88.

³⁵⁵ *Ibidem*, p. 78.

³⁵⁶ *Ibidem*, p. 74.

reminiscente din idei și superstiții care nu datează desigur din Grecia evului mediu. Plângerile asupra morții care apar foarte frecvent, imnurile înălțate primăverii, tot ceea ce se leagă de acea mare tragedie care este sfârșitul fatal al vieții omenești, ca și tot ceea ce salută, dimpotrivă, sosirea primăverii, aurora vieții, vin dintr-un foarte îndepărtat trecut elin. La fel basmele pe care le auzi în toată Peninsula Balcanică și care din lumea bizantină au trecut în Occident”³⁵⁷.

Caracterizarea pe care Nicolae Iorga o face literaturii bizantine implică și o judecată de valoare. Uneori aprecierile sale asupra acestei literaturi sunt exprese, alteori ele sunt sugerate de însuși stilul în care savantul evocă, în felul său atât de colorat subiectiv, realitățile istorice. Sensibilitatea estetică a lui Nicolae Iorga a fost dominată, până la anihilare, de ideologia pe care, cu pasiune și dăruire de „apostol cultural” a promovat-o în viața culturală și politică a României, în prima jumătate a secolului nostru. În paginile revistelor pe care le-a condus, criticul a făcut din valorile etice, etnice și chiar politice pe care le apăra un criteriu de evaluare literare și, deși teoretic a negat-o cu stăruință, practic a sacrificat esteticul acestor valori, ele însele adeseori discutabile în felul în care le înțelegea ilustrul cărturar. Partizan al unei literaturi angajate – din păcate, uneori, pe cale înșelătoare a paseismului, idilismului și a unui ruralism excesiv –, preocupat până la exagerare de funcția ei moralizatoare în sensul cel mai strict, tradiționalist, al cuvântului, promotor al unei literaturi de largă audiență în mase și cu un caracter național pe care socotea că nu le poate asigura decât contractul cu lumea satelor, Nicolae Iorga nu putea să fie un admirator al literaturii bizantine³⁵⁸. Literatura aristocratică, adresată unui cerc restrâns de inițiați³⁵⁹, având un puternic caracter livresc, rafinându-și până la perversitate expresia și căutând originalitatea nu atât în inspirația din viață, cât în ingeniozitatea supunerii la legile retoricii elenistice, literatura urbană și ecumenică a Bizanțului este apreciată în general defavorabil de Teodor Prodromos, scriitorul ieșit din „acea plebe constantinopolitană”,

³⁵⁷ *Ibidem*, p. 75.

³⁵⁸ Lucrarea cea mai recentă asupra ideologiei promovate de Nicolae Iorga și care determină și criteriile evaluărilor sale literare este Z. Ornea, *Sămănătorismul*, Edit. „Minerva”, București, 1970, 398 p. Dintre contribuțiile mai vechi cele mai remarcabile sunt, deși scrise dintr-un punct de vedere polemic, în bună măsură justificat, ale lui Eugen Lovinescu: *Istoria mișcării Sămănătorului (Critice, I)*, 1925; *Istoria literaturii române contemporane, I. Evoluția ideologiei literare*, București, 1926, p. 10–24, II. *Evoluția criticii literare*, București, 1926, p. 5–27; *Titu Maiorescu și posteritatea lui critică*, București, 1943, p. 179–233. Cf. și nota 26.

³⁵⁹ O caracterizare bogată în sugestii a literaturii și artei bizantine cu dezvăluirea sensului pe care-l are „ermetismul” lor, la Paul Lemerle, *Leçon inaugurale* („Collège de France. Chaire d’histoire et civilisation de Byzance”), Paris, 1967, p. 22–25.

pe „nefericitul care cânta pe rând toate puterile zilei: acel Prodrum care mânca mereu și mereu se plângea de foame”³⁶⁰. În numele identificării eticului și etnicului cu esteticul el va ajunge chiar să afirme că „dacă literatura bizantină există ca manuscrise pe care tot aparatul de erudiție al filologiei le poate pune la dispoziția cititorilor, ca manifestare a sufletului popular ea nu exista. Literatura evului mediu, care exprimă viața maselor din Occident ... acele *Chansons de geste*, acele *fabliaux*, acele *lais* ale Mariei de France și ale altora, toate acestea formează o literatură, pe câtă vreme lucrurile scrise la Bizanț cu atâta artă de persoane de mare erudiție și înzestrate cu multă abilitate tehnică – nu, căci ele nu-și schimbă subiectul, fiind consacrate întotdeauna anumitor evenimente din viața politică a Imperiului, intrigi, crime, acte de corupție ale curții bizantine, atunci când ele nu privesc pe una și aceeași poziție anumite aspecte ale vieții religioase”³⁶¹. Pentru ca într-o altminteri splendidă formulare, Nicolae Iorga să producă în sfârșit, actul de deces al literaturii bizantine prin Laonicos Chalcocondylas: „or, când o literatură ajunge aici, când ea nu mai reprezintă o națiune, când ea nu mai ține la un stat, când ea nu se mai sprijină pe o biserică, atunci ea poate să moară chiar dacă există scriitori capabili să-i dea o formă splendidă, asemenea acestei literaturi bizantine care, moartă în esența ei populară, era moartă acum și semnificația ei politică. Bizanțul a sfârșit astfel și în forma sa literară ...”³⁶².

Totuși, dacă ideologul și criticul literar se arată reticent față de literatura bizantină, istoricul și, am adăuga, omul zonei de civilizație bizantină, încearcă să o reabiliteze, să o înțeleagă, stabilind precis exigențele pe care suntem în drept să le formulăm la adresa ei: „Cunoscând limitele literaturii bizantine ce trebuie să-i cerem? Numai două calități: în primul rând demnitatea politică și religioasă și apoi grija pentru formă, o anumită cuviință a expresiei, adecvată lumii imperiale și bisericii cărora le era destinată”³⁶³. A fost tentat o clipă Nicolae Iorga de ideea relativității valorilor estetice? N-am putea s-o afirmăm cu certitudine, deși însuși felul în care el fixează menirea oricărei literaturi – „... să exprime sufletul unui popor în forme care corespund culturii timpului”³⁶⁴ – ar îndreptăți această ipoteză privitoare la o cugetare și activitate de critic literar încă nu destul cercetată.

³⁶⁰ *Littérature*, p. 87.

³⁶¹ *Ibidem*, p. 69.

³⁶² *Ibidem*, p. 94.

³⁶³ *Ibidem*, p. 76.

³⁶⁴ „Sămănătorul”, noua predicăție de ralității, în N. Iorga, *Studii literare*, I, p. 247.

Specifică pentru sensibilitatea estetică a lui Nicolae Iorga este tendința lui către convertirea valorilor istorice, documentare în valori estetice. Este elocventă în acest sens prețuirea pe care savantul o acordă vieților de sfinți, bogate în informații despre viața contemporană, pentru frusta lor autenticitate. Pitorescul și interesantul sunt concepte la care Nicolae Iorga apelează în mod obișnuit pentru formularea judecăților sale critice.

Fixarea locului și a rolului literaturii bizantine între celelalte literaturi ale lumii a făcut de asemenea obiectul interesului celui care urmărea să redacteze o istorie a literaturii universale și care a putut fi considerat drept unul dintre primii comparatiști români³⁶⁵. Nicolae Iorga stabilește corespundețe și raporturi istorice între literatura bizantină pe de o parte, literaturile antichității, ale Occidentului medieval, ale lumii moderne pe de alta.

Prestigiul literaturii eline a covârșit până la anihilarea propriei creativități lumea bizantină: Originalitatea literaturii bizantine pare a fi, dacă înțelegem bine afirmațiile învățatului, rezultatul unei reacții față de atotputernicia tradiției literare a elenismului antic: „... există modele care prin dimensiunile lor covârșitoare împiedică o anumită dezvoltare a literaturii. Sunt lucruri care țin de sufletul omenesc și care nu pot fi exprimate pentru un motiv ușor de înțeles: pentru că aceste lucruri au mai fost exprimate o dată de mari predecesori și lipsește din această cauză curajul de a le relua. E ceea ce s-a întâmplat în literatura bizantină. După citirea literaturilor antichității ea nu putea pretinde să le înlocuiască. Dar tocmai din asta s-a dezvoltat literatura bizantină astfel încât a lăsat urme până astăzi. Căci există elemente care au supraviețuit Bizanțului ...”³⁶⁶. Desigur, opinia lui Nicolae Iorga nu poate fi acceptată în întregime. Originalitatea literaturii bizantine își are izvorul în creativitatea literară a „omului bizantin”, definit atât de convingător de însuși cărturarul român și care, într-o lume diferit concepută față de atunci, era stimulat de alte idealuri decât aceștia. Prețuită cu o statornică admirație de bizantini, literatura elenismului nu a intimidat totuși niciodată spiritul lor critic și a făcut obiectul unei valorificări judicioase.

Mai ciudat apare faptul că Nicolae Iorga nu a considerat necesar să atragă atenția în aceste conferințe asupra importanței pe care formele literare ale Orientului neelenic, în primul rând cele ebraice, au avut-o în constituirea literaturii bizantine. În schimb

³⁶⁵ Cf. Barbu Theodorescu, *Studiu introductiv la Studii literare*, I, p. 7-8.

³⁶⁶ *Littérature*, p. 70.

savantul a dezvoltat ideea, discutabilă, a existenței unei influențe literare latine la Bizanț³⁶⁷.

Am avut prilejul să ne referim, citându-le textual, la opiniile lui Nicolae Iorga despre diferențele existente între literatura artificială și oficială a Bizanțului, pe de o parte și literaturile de caracter spontan, național și popular ale Occidentului medieval pe de alta³⁶⁸. Sugestivă este apropierea pe care învățatul o face între literatura Bizanțului și literatura clasicismului francez, nu fără a da expresie aceluiași rezerve critice, rezerve încă și mai greu de împărtășit: „Voi rosti aproape o blasfemie afirmând că nici Racine însuși nu este întru totul o expresie a națiunii franceze din secolul XVII-lea, că el reprezintă numai o parte a acestei națiuni, foarte înaltă, nobilă, interesantă desigur din punct de vedere intelectual, dar alături de care mai există o parte a națiunii franceze, existau acele mase populare din care nu provenea și în viața cvărăora n-a pătruns niciodată Racine”³⁶⁹. În sfârșit, combătând prejudecățile existente despre literatura bizantină, ca și despre Bizanț în genere, Nicolae Iorga va sublinia superioritatea intelectuală a lumii orientale față de cea occidentală și va arăta în același timp, că scăderile morale și imperfecțiunile organizării sociale ale celei dintâi nu sunt străine nici celei din urmă³⁷⁰.

Comparația între literatura bizantină și literatura greacă modernă pe care o face marele istoric privește aspectul lor lingvistic și cuprinde o interesantă judecată de valoare: „Dacă comparăm limba greacă folosită astăzi la tribuna parlamentului, în ziare, în corespondența diplomatică, această limbă diferită de cea a poeziei, a teatrului modern, cu limba vorbită, constatăm lesne că e vorba de un idiom greu de înțeles de poporul neinstruit. Pe de altă parte, limba greacă populară prezintă marea dificultate de a nu fi una și aceeași pentru toată lumea. Limba populară este diferită după regiuni astfel încât, cea din Creta de pildă poate să nu fie înțeleasă în Macedonia sau aiurea. Dacă vom compara limba artificială din zilele noastre cu greaca folosită în *Viețile sfinților* vom putea spune că cea din epoca bizantină are două calități: pe de o parte ea

³⁶⁷ *Ibidem*, p. 176.

³⁶⁸ Cf. p. 176.

³⁶⁹ *Littérature*, p. 77. În numele aceluiași exigențe sociale și naționale Nicolae Iorga a vorbit în termeni aspri și despre literatura italiană a secolului al XVII-lea. O interpretare nuanțată a acestei atitudini a dat Al. Dușu în *Studiul introductiv la Istoria literaturilor romanice*, I, p. XIII–XV, unde se dau și citate dintre cele mai reprezentative.

³⁷⁰ *Littérature*, p. 70, 73.

spune ceva oricui, este inteligibilă pentru toată lumea și pe de altă parte ea are un caracter de generalitate absolută”³⁷¹.

În același domeniu al studiului raporturilor dintre literatura bizantină și alte literaturi sau popoare regăsim două din elementele de bază ale concepției bizantinologice a lui Nicolae Iorga: ideea rolului vitalizator pe care l-a avut penetrația latină în imperiu și ideea persistenței Bizanțului, ca formă istorică, după căderea Constantinopolului: „Literaturile care au succedat literaturii bizantine au reprodus cu elemente de viață pe care Bizanțul nu putea să le aibă, pentru că influența occidentală n-a venit la Bizanț decât către secolul al XIV-lea, și incomplet, în liniile ei mari, literatură bizantină ... Spiritul bizantin a rămas viu ... El a dat un impuls întregului Sud-Est al Europei, a influențat pe de o parte profund o literatură populară extrem de bogată și a îndrumat pe de altă parte clasele conducătoare la începutul unor mișcări literare care, dacă au împrumutat mai târziu elemente noi din curentele occidentale, n-au rămas din această cauză mai puțin credincioase originilor lor.”³⁷². E de prisos, credem, să mai insistăm asupra originalității acestui fel de a vedea un proces istoric bine cunoscut cercetătorilor³⁷³.

Periodizarea istoriei literaturii bizantine. În cea de a treia conferință pe care a ținut-o la Geneva, Nicolae Iorga și-a propus să marcheze diviziunile în timp ale literaturii bizantine. Criteriul potrivit căruia el înțelege să marcheze aceste diviziuni este în primul rând unul care pare evident „pentru oricine se gândește la diviziunile unei istorii literare: este acela al evoluției subiectului literaturii, a realității pe care ea o reflectă; or, subiectul acesta este reprezentat de societatea contemporană din care porcede și căreia i se adresează această literatură”³⁷⁴. Și ducând la ultimele sale consecințe acest principiu sociologic de periodizare a literaturii, învățatul consideră că este necesar ca ea să fie realizată în funcție de evoluția celor două „forme” de care e legată literatura bizantină: statul și biserica. Mai mult decât atât, Nicolae Iorga își pune problema ordinii de preferință pe care trebuie să o arate istoricul literar față de aceste două instituții: „când nu putem găsi elemente care să slujească în același timp la

³⁷¹ *Ibidem*, p. 73; vezi de asemenea p. 82 (despre limba Anei Comnena), p. 78 (despre limba textelor religioase). Afirmările lui Nicolae Iorga despre caracterul inteligibil al limbii literare bizantine trebuie totuși primite cu oarecare rezerve. Diglosia Greciei contemporane își are rădăcinile în Bizanț. Cf. E. Kriaras, *Diglossie des derniers siècles byzantins. Naisance de la littérature néo-hellenique*, Oxford, 1966.

³⁷² *Littérature*, p. 83–84.

³⁷³ O face, în volumul de față, cercetătoarea Olga Cicanci, studiind conceptul de „Byzance après Byzance”.

³⁷⁴ *Littérature*, p. 84.

delimitarea etapelor evoluției statului și ale evoluției bisericii, trebuie să luăm întotdeauna în considerare imperiul”³⁷⁵ conchide savantul, invocând drept argument, în urma unei pline de finețe analize a caracterelor statului și ale bisericii bizantine, imuabilitatea aparentă a celei din urmă față de neîncetata transformare a celui dintâi³⁷⁶.

Oricât adevăr ar cuprinde în ele însele afirmațiile lui Nicolae Iorga despre evoluția statului și a bisericii bizantine, nu putem să nu remarcăm că nici un gânditor, fie el cât de sociologizant nu a avut curajul să meargă atât de departe în adoptarea unui criteriu de natură externă pentru realizarea unei periodizări a literaturii. De altfel, istoricul însuși nu se va supune cu strictete principiului enunțat. „Sufletul” diferit al succesivelor etape pe care le parcurge în „dezvoltarea” ei „viața” bizantină ni se pare a fi în terminologia atât de personală folosită de Nicolae Iorga, elementul determinant pentru realizarea în fapt a periodizării literaturii Bizanțului³⁷⁷.

Dar, pentru învățatul român, Bizanțul „e o sinteză de elemente foarte deosebite, venite de pretutindeni, care rămâne totdeauna deschisă, până ce ideea însăși bizantină a dispărut”³⁷⁸. Definită juridic și canonic, ecumenicitatea imperiului și a bisericii bizantine, care nu sunt „numai și pur grecești”, e un factor de asimilare al supușilor de diferite „rase” de pe diferitele „pământuri” peste care se exercită suveranitatea basileilor, cu sediul în Constantinopol. Originea etnică diferită, baza geografică diferită de pe care pleacă scriitorii ce vor da expresie în literatura bizantină personalității lor specifice sunt elemente de care Nicolae Iorga va ține seama în periodizarea istoriei acestei literaturi. Modul diferit în care se realizează în diferite epoci sinteza bizantină în literatură este deci al doilea criteriu de periodizare care face originalitatea concepției de bizantinolog a învățatului, dar în care regăsim de asemenea, susținând-o teoretic, elementele concepției sale personale despre istoria universală³⁷⁹.

³⁷⁵ *Ibidem*, p. 84.

³⁷⁶ *Ibidem*, p. 84–85.

³⁷⁷ Pentru terminologia filozofică a lui Nicolae Iorga, vezi Al. Elian, *Nicolae Iorga și istoria universală*. Cf. și Al. Dușu, *Studiul introductiv* citat, în special p. IX–XI.

³⁷⁸ *Ce e Bizanțul?* Conferință la Universitatea liberă, București, 1939, p. 13. Originalitatea felului în care savantul concepe „sinteza” bizantină a fost subliniată de E. Stănescu, *op. cit.*, p. 17–25.

³⁷⁹ *Permanențele istoriei* reprezentate de „rasă”, „pământ” și „idee” au fost definite de Nicolae Iorga în celebra comunicare la Congresul internațional de istorie de la Zürich (septembrie 1938), publicată în *generalități...*, p. 239–255. Vezi și M. Berza, *Știință și metodă...*, p. 34–48; Al. Elian, *Nicolae Iorga și istoria universală*, p. 1268–1269.

Prima perioadă³⁸⁰ din teoria literaturii bizantine, cea care se întinde din vremea lui Iustinian și până în secolul al VIII-lea este una în care imperiul păstrează încă un caracter antic, roman. Vitalitatea intelectuală nu aparține Constantinopolului. Literatura exprimă pe de o parte predominanța tradițiilor antichității greco-latine, în forma și în spiritul operelor, creștinismul nu a câștigat supremația culturală; pe de altă parte literatura mărturisește un interes mai mare pentru viața provinciilor din care sunt originari în majoritatea lor scriitorii. Literatura teologică este într-o stare de lipsă de creativitate față de epoca strălucită a părinților bisericii care a precedat-o.

A doua perioadă din istoria literaturii bizantine este cea a iconoclasmului care durează până la sfârșitul secolului al IX-lea. Asistăm la o invadare a politicii de către religie, cu care se confundă. Intensitatea conflictelor în chestiunea cultului icoanelor și caracterul lui generalizat, popular, determină apariția în literatură a unui stil nou: meșteșugit și violent. Apare, în urma persecuțiilor, o literatură hagiografică, martirologică.

Epoca de restaurare care urmează, durând până în secolul al XI-lea, cunoaște un progres al spiritului laic; deși iconoclasmul a fost înfrânt, împărații iconoduli încearcă să limiteze acțiunea turbulentă a călugărilor în stat. În consecință se dezvoltă pe de o parte o literatură puternic influențată de clasicismul antic, pe de altă parte o literatură monahală oarecum specializată. Se poate vorbi deci de o sciziune între literatura teologică și cea clasică.

Secolul Comnenilor se caracterizează printr-o înnoire în domeniul literaturii religioase care capătă un caracter mistic tot mai accentuat. În același timp scrupulul ortodoxiei se face simțit din ce în ce mai puternic prin polemica cu tendințele eretice și prin alcătuirea de enciclopedii teologice, de inspirație imperială, menite a indica linia justă în materie de credință, pentru a asigura liniștea în stat. În literatura laică se înregistrează o influență occidentală, ecou al penetrației latine: spiritul cavaleresc face progrese.

Urmează, de la căderea Constantinopolului sub cruciați, în 1204 și până în secolul al XIV-lea o perioadă de provincializare și semiruralizare a literaturii bizantine. Ea corespunde deplasării centrelor de viață politică și intelectuală din Constantinopol la Niceea, la Trapezunt, în Moreea. Tendința politică și „națională” devine predominantă în

³⁸⁰ Delimitarea și caracterizarea perioadelor istoriei literaturii bizantine în *Littérature*, p. 88–94.

literatură, conflictele religioase dispar, producția teologică decade. În același timp se traduce masiv din literatura de romane a Occidentului.

Epoca următoare, care cuprinde întreg secolul al XIV-lea, este marcată de reacția împotriva latinității invadatoare. Se dezvoltă o literatură de polemică religioasă, cu caracter conservator și mistic; centrul ei de radiație este muntele Athos. Deși există acum scriitori de mare cultură și talent. Ca împăratul Ioan Cantacuzino³⁸¹, figura tipică a vremii rămâne „Nichifor Gregoraș, stilist de modă veche, apărător al credințelor Orientului său creștin și istoriograf”³⁸². Preocuparea religioasă se generalizează.

Ultima perioadă din istoria literaturii bizantine, cea care acoperă prima jumătate a secolului al XV-lea este una de decadentă. Scriitorii se înstrăinează de Bizanț, fiind interesați mai ales de ceea ce se întâmplă în afara imperiului și de istoria invadatorilor, occidentalii sau turcii. Această înstrăinare se explică într-o oarecare măsură prin alogenitatea sau deznaționalizarea lor parțială: un Ducas este pe jumătate latin, un Chalcocondylas este pe jumătate franc. o formă de dezinteres pentru problemele contemporane, pentru soarta imperiului o constituie excesiva intelectualizare, caracterul tot mai retoric al literaturii bizantine, influențată de spiritul renescentist. Nicolae Iorga are cuvinte aspre și pline de mâhnire pentru a caracteriza această epocă³⁸³. Moștenirea Bizanțului va fi preluată și pe plan literar de alte națiuni care vor asocia acestei moșteniri „de care sunt mândre, acea vitalitate nouă, proaspătă, pierdută de multă vreme de Constantinopol”³⁸⁴.

Conferințele despre literatura bizantină ale lui Nicole Iorga sunt una din cele mai bogate în idei și sugestii contribuții bizantinologice ale savantului. Ele au fost reținute ca atare de cercetători români și străini. Cea mai frumoasă și convingătoare recunoaștere a importanței lor ni se pare a veni din partea distinsului elev al lui Bruno Lavagnini,

³⁸¹ Importanța deosebită pe care Nicolae Iorga i-o acordă lui Ioan al VI-lea Cantacuzino în istoria culturii bizantine se vedește și din capitolul pe care în *Vie byzantine*, III, p. 193–220 îl intitulează *Renașterea bizantină a lui Ioan Cantacuzino*.

³⁸² *Littérature*, p. 93.

³⁸³ „În momentul în care sosesc turcii, ne-am aștepta la o mare manifestare de durere pentru tot ce se pierde; pentru acele umiliri îndurate, pentru acea capitală însângărată, pentru acele biserici prădate, pentru acel neam mânat în robie. Or, Nicolaos-Laonicos, acest fiu al Atenei, mai mult decât pe jumătate franc... uită că există un Imperiu care moare și că el însuși este un membru al acestui Imperiu...” (*Littérature*, p. 93–94). Nici pentru Chalcocondyl, dar în nici un caz, pentru un Ducas, de pildă, afirmația nu ni se pare justificată. Tânguirea pentru căderea Constantinopolului care urmează în *Istoria turco-bizantină* dramaticei descrieri a cuceririi orașului este unul din textele cele mai emoționante din întreaga literatură bizantină (Ducas, XLI, ed. Grecu, p. 384–390).

³⁸⁴ *Littérature*, p. 94.

bizantinolog Salvatore Impellizzeri. Autor al celei mai recente lucrări de sinteză asupra istoriei literaturii bizantine, savantul italian care și-a propus să dea o „încercare de *interpretare* istorică a civilizației literare bizantine”³⁸⁵ își justifică întreprinderea prin citarea criticii făcute de Nicolae Iorga studiilor de literatură bizantină contemporane lui, deficiente sub acest raport și consideră că ea rămâne încă de actualitate³⁸⁶. Periodizarea făcută de Salvatore Imperlizzeri literaturii bizantine coincide cu cea propusă de învățatul român și ne îngăduim a crede că acesta ar fi recunoscut și în spiritul în care este realizată frumoasa carte italiană ceva ce nu-i este străin³⁸⁷.

Literatura bizantină în perspectiva istoriologică promovată de Nicolae Iorga. În *Prefața la Histoire de la vie byzantine*, cea mai impunătoare, prin dimensiunile ei, lucrare pe care Nicolae Iorga a dat-o în domeniul bizantinologiei, dar, trebuie să o spunem de la bun început, una dintre cele mai inegale opere ale savantului, el scria: „Considerând, potrivit felului meu actual de a concepe prezentarea istorică, așa cum reiese el din *Essai de synthèse* (Paris, Gamber, 1926–1928, 4 vol.), fiecare parte a istoriei ca o *desfășurare a istorie umanității* unitare, diferitele domenii trebuind să fie corelate în unitatea dominantă ce se supune regulilor oricărei forme de viață organică, am făcut să intre arta și literatura în acest ansamblu care trebuia în chip necesar să le cuprindă. Faptele n-au decât o *valoare semnificativă*, în loc să existe prin ele însele și să pretindă a fi înscrise fiecare pentru sine într-o expunere cu caracter general. Nu e obligatoriu să spunem tot ce știm și nici să turnăm conținutul tuturor notelor pe care le-am luat. Cronologia călăuzește și reamintește în loc să domine absolut cu rigiditatea ei. În curentul care înaintează, evenimentele se înscriu acolo unde ele determină mișcarea sau o simbolizează și numai atunci trebuie, pentru a le caracteriza, să urcăm la originile lor. Nu gândeam tot astfel atunci când aveam jumătate din vârsta de azi, dar am încercat, în partea păstrată din vechea lucrare³⁸⁸, să raportez totul la această concepție, pentru mine definitivă. Nu știu dacă va recurge cineva la această carte pentru a ne informa, cred că citirea ei n-ar fi cu totul lipsită de folos pentru cine vrea să priceapă mai bine”³⁸⁹.

Suntem în prezența uneia dintre primele expuneri de principii ale concepției istoriologice, forma finală în care s-au cristalizat meditațiile lui Nicolae Iorga asupra

³⁸⁵ S. Impellizzeri, *op. cit.*, p. 7.

³⁸⁶ *Ibidem*, p. 9.

³⁸⁷ *Ibidem*, p. 314.

³⁸⁸ E vorba de *The Byzantine*, Londra, 1907. Cf. p. 153.

³⁸⁹ *Vie byzantine*, I, p. 16.

problemelor generale ale specialității sale³⁹⁰. Constatăm că, în virtutea acestei concepții, faptele de istorie literată au intrat, alături de toate celelalte manifestări ale omului bizantin, considerate a alcătui împreună un tot organic, în noua sinteză asupra vieții bizantine. Înseamnă oare acest lucru că Nicolae Iorga a realizat în sfârșit acea istorie a literaturii bizantine pe care o găsim schițată în conferințele de care ne-am ocupat ceva mai înainte? A renunțat oare învățatul la concepția de istoric literar pe care a expus-o atât de convingător și pe care a ilustrat-o prin impunătoare realizări în câmpul istoriei literaturii românești și străine? Care sunt elementele noi care-i caracterizează concepția finală? Iată câteva din întrebările ce ne vin în mod firesc în minte.

Între vechea concepție de istorie literară a lui Nicolae Iorga și noua perspectivă istoriologică asupra literaturii nu există în fond o opoziție; diferența este numai de unghi de vedere. Adoptarea uneia nu impune părăsirea celeilalte. Și deși nu putem afirma că Nicolae Iorga a realizat sinteza de istorie literară bizantină pe care eram îndepțățiți să o așteptăm din partea sa, nu-i mai puțin adevărat că în *Histoire de la vie byzantine* savantul ne lasă să vedem mai mult din reprezentarea de ansamblu a desfășurării acestei literaturi în timp, prezentă mereu în spiritul său.

Desigur, în orizonturile mai largi ale istoriologiei faptele de istorie literară capătă alte dimensiuni, valoarea și ponderea lor devine alta. Dacă, de pildă, într-o sinteză de istorie literară bizantină fiecare scriitor cunoscut ar fi căpătat locul cuvenit, beneficiind de toată atenția biografului literar, dacă viața și operele sale ar fi fost prezentate în toate semnificațiile lor, în cadrul curentelor de idei care au agitat epoca, într-o istoriologie a Bizanțului drepturile lui nu mai sunt aceleași. Savantul va reține numai tendințele generale din dezvoltarea literaturii bizantine, va înfățișa spiritul fiecărei epoci așa cum reiese el și din literatură, oprindu-se mai îndelung numai asupra scriitorilor și a oprelelor care au jucat vreun rol în geneza acestui spirit, a acelor tendințe sau care le reprezintă în gradul cel mai înalt.

Iată de ce o legendă hagiografică cum e viața Sfântului Grigorie, episcopul Agrigentului, se va bucura mai mult decât de spațiul unei pagini din cartea lui Nicolae Iorga, pe când lucrările exegetice ale aceluiași nu vor fi nici măcar pomenite, iar, să zicem, activitatea filologică a unui Arthas din Cezareea va fi evocată într-un singur

³⁹⁰ Pentru istoria concepției istoriologice a lui Nicolae Iorga, vezi studiile citate ale profesorilor D.M. Pippidi, M. Berza și Al. Elian, *Materialele pentru o istoriologie umană* au fost publicate postum, în 1968, de Liliana Iorga-Pippidi, însoțite de o introducere semnată de D.M. Pippidi.

alineat³⁹¹. Căci documentul hagiografic are pentru autor o valoare reprezentativă mult mai mare decât comentariile biblice ale sfântului sicilian: cel dintâi evidențiază persistența în vremea de „barbarie” a iconoclasmului a viziunii „Imperiului roman și mai ales creștin în toată întinderea sa” și lectura lui dădea poporului de pe toată întinderea acestui imperiu „spiritul viu de care o societate are nevoie”; prin relatarea peripețiilor prin care a trecut Grigorie din Agrigent în lungile-i călătorii el arată că „inter-circulația călugărilor atinge fără încetare toate provinciile și creează fără îndoială unul din elementele de coeziune ale statului, distrugând toate acele divergențe ce veneau dintr-un trecut acum fără interes, din particularități locale și naționale ce trebuiau îndepărtate”³⁹². *Viața lui Grigorie*, scrisă de obscurul Leontios, este deci o „carte reprezentativă”, pe când comentariul sfântului însuși la *Eclesiast* – nu³⁹³. Cât despre Arethas, el nu este decât un epigon al lui Fotie, opera lui îl recomandă numai ca pe „principalul reprezentant al acelei literaturi cu totul artificiale care cuprinde în același timp omilia, sholiile, scrisorile, satire și versuri”, literatură ce n-a avut în secolul al X-lea decât semnificația unui fenomen cultural, cu o bază socială restrânsă și efecte limitate³⁹⁴.

Perspectiva istoriologică impune unele reconsiderări savantului. Astfel, un scriitor ca Malalas, pe care în *Medalioane* îl neglijașe cu totul, considerându-l nedemn să figureze altfel decât abia cu numele într-o istorie literară a Bizanțului, se bucură în *Histoire de la vie byzantine* de privilegiul câtorva pagini. Căci el este, în pofida inferiorității sale literare și a inculturii de care dă dovadă, reprezentantul sufletului popular sirian în haina greacă, element tipic pentru sinteza bizantină din secolul al VI-lea³⁹⁵.

În perspectiva nouă în care este prezentată, literatura este solicitată în măsură mult mai mare pentru valoarea ei de document revelator pentru mentalitatea epocii decât înainte. Lucrul, afirmat de altfel expres de Nicole Iorga, reiese și din titlurile date

³⁹¹ *Viața sfântului Grigorie* este analizată în *Vie byzantine*, II, p. 59–60: activitatea lui Arethas în același volum, p. 103.

³⁹² *Vie byzantine*, II, p. 59.

³⁹³ Este totuși interesant de remarcat că în istoria exegezei Vechiului Testament comentariul lui Grigorie la *Eclesiast* deține un loc important deoarece urmează un text deosebit de al *Septantei*. Cf. Montelatici, *Storia della lettura bizantina*, Milano, 1916, p. 98.

³⁹⁴ Cercetările mai noi au pus în limină importanța operei lui Arethas pentru istoria umanismului bizantin. A. Pertusi asjunge chiar să vadă în episcopul Cezareei pe singurul adevărat umanist bizantin (A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Venezia-Roma, 1964, p. 500, cu bibliografia amplă).

³⁹⁵ *Vie byzantine*, I, p. 173–177.

capitolelor în care istoria literară este asociată istoriei artelor, a învățământului, a dreptului: *Cugetarea bizantină în vremea lui Iustinian, Sufletul bizantin după epoca lui Iustinian, Viața intelectuală dub iconoclaști, Noua civilizație bizantină, Spiritul bizantin în ajunul cruciadelor, Civilizația niceeană, renașterea bizantină a lui Ioan Cantacuzino, Starea de spirit înainte de catastrofă*. Dacă totuși unul din capitole este intitulat *Mișcarea literară sub Comneni* aceasta se întâmplă numai din pricină că în epoca evocată cultivarea literaturii este una din trăsăturile definitorii pentru societatea bizantină.

Învățăturile face dovada unei puțin obișnuite cunoașteri a textelor de toate genurile care alcătuiesc literatura bizantină, de la poezie la epistologie și de la cronică la tratatul teologic. Totuși, deși a prezentat pe larg literatura teologică în care a știut să vadă mai mult decât alții semnificații sufletești și sociale multiple³⁹⁶, Nicolae Iorga pare a nu-și fi putut reține aversiunea față de acest gen de lucrări, dedicate unor probleme pentru el și care procedează la rezolvarea lor într-un stil de gândire pentru care el însuși nu avea nici o înclinare³⁹⁷. Nu trebuie să ne mirăm deci dacă vom descoperi că o personalitate de importanță lui Simion Noul Teolog este evocată astfel: „Epoca următoare va avea un mare mistic, Simion cel Nou, ale cărui teorii sunt totuși de o imprecizare a formei care te obosește”³⁹⁸. Ceva mai surprinzătoare este prezentarea lui Nicolaos Cabasilas, opus deopotrivă barlaamiților și palamiților și înfățișat ca unul care „a scris pe lângă viața sfintei Teodora pe aceea a lui Hristos, de o sentimentalitate cu totul occidentală, ce servește la caracterizarea stării de spirit din Bizanțul secolului al XIV-lea”³⁹⁹.

Atenția diferită pe care învățăturile române o acordă scriitorilor laici bizantini nu ne apare întotdeauna explicabilă. Nu înțelegem de ce un scriitor și om de cultură ca Teodor Metochites „după toate aparențele cel mai mare scriitor din secolul al XIV-lea și unul

³⁹⁶ Vezi în acest sens N. Iorga, *L'avenir des études byzantines*, „revue historique du sud-est européen”, X, 1933, p. 66.

³⁹⁷ Aversiunea lui Nicolae Iorga față de speculația abstractă este pusă în lumină nu numai de atitudinea sa față de teologie, ci și de neîncrederea sa în căutările filozofiei: „Scepticismul său malițios față de capacitatea filozofiei de a rezolva problemele legate de existența concretă și în special sub toate formele ei „îl apropie” – arată Al. Elian în *Nicolae Iorga și istoria universală*, p. 1 264 – de mari personalități care au ilustrat știința istorică, un von Ranke sau J. Michelet.

³⁹⁸ *Vie byzantine*, III, p. 172. Pentru importanța lui Simion Noul Teolog în istoria spiritualității bizantine vezi Tatakis, *La philosophie byzantine*, p. 141-151; Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich.*, München, 1959, p. 360-362, 585-587.

³⁹⁹ *Vie byzantine*, III, p. 208. Autor al unui tratat despre *Viața întru Hristos*, Cabasilas este unul dintre cei mai interesanți reprezentanți ai isihasmului în cultura bizantină. Continuator al lui Simion Noul Teolog și al lui Palamas, el ilustrează reacția bizantină față de influența occidentală, revenirea la tradițiile „pure” ale ortodoxiei răsăritene. Cf. Tatakis, *op. cit.*, p. 277-281; Beck, *op. cit.*, p. 780-782.

dintre cei mai mari din literatura bizantină⁴⁰⁰, bine cunoscut de Nicolae Iorga, nu este prezentat decât ca un poet mediocru⁴⁰¹. Costatăm că adesea învățatul român se lasă pradă propriei sale erudiții și nu poate să nu comunice din „munții de note” pe care-i adunase în vederea redactării cărții date din care nu se încheagă profilul semnificativ, cu care ne obșnuise, al unei personalități sau destinul unei opere reprezentative⁴⁰².

Ar fi cu neputință să încercăm a rezuma aici conținutul – chiar și numai întru cât privește istoria literaturii – al unei cărți de o structură atât de originală și de o maximă conciziune. Ideile generale despre esența și evoluția literaturii bizantine pe care Nicolae Iorga le-a expus în cele trei conferințe de la Geneva își găsesc în *Historie de la vie byzantine* ilustrarea prin împrejurările concrete ale istoriei acestei literaturi. Ar fi imposibil să ne oprim asupra fiecăreia dintre ele; sarcina va reveni viitorului editor al operelor lui Nicolae Iorga. Nu putem însă să trecem cu vederea o importantă completare adusă de savant istoriei literare a Bizanțului schițată încă din 1925. În prima parte a noii lucrări, Nicolae Iorga urmărește procesul constituirii Bizanțului, din secolul al IV-lea și până în secolul al VI-lea, prin sinteza între elementele roman, elenic, oriental, barbar sub auspiciile ideii imperiale și ale ideii creștine. Istoricul arată cu acest prilej care este partea ce revine în sinteza bizantină literaturii grecești a epocii. Sunt evocate în pagini de mare finețe a analizei și de mare înțelegere⁴⁰³ raporturile dintre creștinism și cultura păgână elenică, tensiunile și conflictele dintre ele, sfârșite prin acel „compromis” creator de umanism bizantin care este opera părinților capadocieni.

Inegalitatea în realizarea grandiosului proiect de sinteză al autorului au fost, credem, cauza pentru care *Histoire de la vie byzantine* nu s-a bucurat de o primire entuziastă din partea lumii științifice⁴⁰⁴. Totuși, spiritul în care este ea concepută, unele dintre ideile originale pe care Nicolae Iorga le dezvoltă aici au trezit tot interesul meritat. Epitetul de „istoric al vieții bizantine” a rămas legat de numele învățatului

⁴⁰⁰ R. Guiland, *Correspondance de Nicéphore Grégoras*, Paris, 1927, p. 358. Personalitatea lui Metochites a fost, e drept, pusă în deplină lumină abia în vremea din urmă. Lucrarea fundamentală ce i-a fost consacrată este monografia lui H.G. Beck, *Theodoras Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München, 1952.

⁴⁰¹ *Vie byzantine*, III, p. 210.

⁴⁰² Vezi de pildă capitolul *L'état avant la catastrophe*, *Vie byzantine*, III, p. 264–280.

⁴⁰³ *Vie byzantine*, I, p. 47–74.

⁴⁰⁴ Cf. G. Ostrogorsky, *Storia dell'imperio bizantino*, 1968, p. 20.

român căruia îi este asociat într-un frumos și plin de comprehensiune elogiul semnat de un cercetător de competență și spiritul critic ale lui Vitalien Laurent⁴⁰⁵.

În paginile nu foarte numeroase de care dispunem am încercat să punem în evidență originalitatea contribuției lui Nicolae Iorga la studiile de istorie literară bizantină. Apelând, pentru cât mai fidelă redare a unei gândiri întotdeauna personală în gradul cel mai înalt, atât prin conținutul, cât și prin expresia ei, la citate foarte numeroase din opera învățatului, am lăsat cititorului posibilitatea de a-și forma singuri o opinie în privința temei abordate de noi. În ce ne privește am fi pe deplin satisfăcuți dacă vom fi reușit să punem în lumină, chiar și numai parțial, felul în care o concepție originală despre istoria și critica literară pe de o parte, o viziune personală asupra Bizanțului în întreaga și multilaritatea existenței sale istorice – pe de alta, dau contribuției lui Nicolae Iorga la studiul literaturii bizantine caracterul ei specific.

Cunoașterea personalității savantului de la a cărei naștere se împlinește anul acesta un veac și, o repetăm, nu rezolvarea problemelor de istorie literară bizantină pe care le-a atins a fost principalul țel al cercetării noastre. Revelarea „misterioasei armonii” care stăpânește întreaga activitate, unică prin întindere, varietate și adâncime a preocupărilor înăuntrul granițelor geografice și istorice ale națiunii noastre, desfășurate de spiritul ales al umanistului este ținta paginilor în care am analizat contribuția sa la istoria literaturii bizantine. Pentru a o atinge ne-am folosit de lucrările distinșilor cercetători care ne-au precedat, citându-i în măsura în care le suntem datori noi înșine, fără să pretindem a fi epuizat tot ce s-a scris în acest domeniu.

Valoarea contribuției lui Nicolae Iorga la cunoașterea, înțelegerea și corecta evaluare a literaturii bizantine. Este însă necesar să formulăm și o judecată de valoare asupra studiilor de istorie a literaturii bizantine datorate lui Nicolae Iorga. S-a putut vedea din însuși textul studiului nostru, ca și din notele cu care l-am însoțit că în numeroase privințe afirmațiile sale sunt susceptibile de nuanțări, ele trebuie primite cu rezerve critice și uneori nu pot fi acceptate. E soarta firească a oricărei opere de știință. Ni se pare însă că două lucruri se cuvin subliniate atunci când vorbim despre valoarea operei de istoric al literaturii bizantine a lui Nicolae Iorga.

Întâi că și în domeniul istoriei literare bizantine învățatul a fost, în cultura noastră, un deschizător de drumuri. Amploarea efortului său în direcția elaborării unei

⁴⁰⁵ V, Laurent, *N. Iorga historien de la vie byzantine*, „Revue des études byzantines”, IV, 1946, p. 5-23.

lucrări de sinteză, mulțimea de aspecte ale literaturii bizantine pe care le-a cuprins simultan în orizontul interesului său, vastitatea cadrului de referințe culturale în care Nicolae Iorga a meditat asupra problemelor istoriei acestei literaturi – iată faptele care ni se pare că îndreptățesc afirmația noastră. Față de cei care l-au precedat – și în bună măsură chiar față de cei care i-au succedat –, Nicolae Iorga ne apare ca acel savant român care a îmbogățit în chip hotărâtor pentru evoluția acestei discipline, conținutul bizantinologiei românești, prin numărul mare și prin importanța deosebită a problemelor pe care le-a pus în fața cercetării. Chiar dacă soluția dată de el însuși acestor probleme nu rămâne definitivă, rolul stimulatив al operei sale de istoric al literaturii bizantine este cert.

În al doilea rând, nu trebuie să uităm că Nicolae Iorga a fost, pe plan mondial, unul dintre acei cercetători care s-au apropiat de literatura bizantină în spiritul celui mai autentic umanism. Studiind cu „înțelegere simpatică” și cu indispensabilul simț istoric pe scriitorii Bizanțului, savantul n-a încetat nici o clipă să fie credincios postulatului nu numai științific, dar și moral pe care l-a enunțat mai insistent și mai plastic decât alții – acela al unității vieții omenești de pretutindeni. Și în același timp el a râvniti statornic la transformarea disciplinei pe care o cultivă într-un factor de spiritualitate viu, activ în prezent, în sânul societății care scria.

De aceea, dincolo de elementele ei perisabile, ținând seama de stadiul cercetărilor, de particularitățile epocii și ale locului în care a fost elaborată de subiectivitatea fatală a autorului, de unele evidente limite și contradicții ale concepției sale istorice, relevate atât de contemporanii săi, cât și, în special, de cercetătorii din zilele noastre, contribuția lui Nicolae Iorga la studiul literaturii bizantine rămâne, prin spiritul care o animă, mereu interesantă și actuală.

TEXTE

ALE DIACONULUI AGAPET CAPITOLE POVĂŢUITOARE PENTRU ÎMPĂRATUL JUSTINIAN

Preambul

Cuvântările de povăţuire adresate iniţial împăraţilor ori fiilor de împăraţi, mai târziu însă şi altor persoane cu presupusă vocaţie de dregători sau chiar supuşilor Imperiului, în scopul modelării personalităţii lor ca ocârmuitori ori simpli slujitori ai Cetăţii, constituie unul dintre genurile literare cele mai originale, mai bogat şi mai divers reprezentate în Bizanţ, acela al *parenezelor*. Discursul parenetic bizantin se înscrie într-o mare tradiţie retorică, pe care o dezvoltă în chip original, în spirit creştin şi imperial. Arhetipul antic al acestui gen literar este reprezentat de cuvântările adresate de Isocrate (436-338) lui Nikokles şi Evagoras, ca şi – dacă nu e vorba doar de o imitaţie tardivă de mare succes atribuită marelui retor – lui Demonikos. Evident, autorii bizantini de pareneze valorifică şi tradiţia cărţilor parenetice biblice şi a gnomologiei creştine, dominant însă rămâne modelul isocratic încreştinat. Synesios din Cirene (cca 370-cca 412), pentru discursul său *Despre împărăţie* adresat împăratului Arcadius, este considerat de unii cercetători drept primul autor bizantin de discursuri parenetice, de alţii numai un precursor al bizantinilor. După cum a arătat Herbert Hunger⁴⁰⁶, bizantinistul vienez căruia i se datorează relevarea particularităţilor distinctive ce individualizează genul retoric al cuvântării parenetice bizantine, străluciţii continuatori literari ai lui Synesios, în calitatea lor de pedagogi imperiali, de sfetnici apropiaţi ai tronului ori chiar de împăraţi cărturari, se simt îndreptăţiţi, capabili şi datori, prin poziţie ierarhică şi experienţă, să adreseze imperialilor lor discipoli, suverani sau succesori sfaturi în vederea dobândirii virtuţilor, competenţelor şi stilului de comportare, absolut necesare pentru întărirea autorităţii Coroanei şi buna cârmuire a împărăţiei.

Dintre aceşti scriitori amintesc, cu titlu de exemplu, câţiva. În primul rând, pe diaconul Agapet (sec.VI), autorul *Sfaturilor pentru Iustinian*, publicate aici într-o nouă traducere; mulţi socotesc, probabil pe drept cuvânt, că el şi nu Synesios ar fi fost primul autor autentic „bizantin” de pareneze. Îi urmează împăratul Vasile I Macedoneanul (867-886), cu a sa carte de povăţuire adresată fiului său, viitorului Leon al VI-lea (886-

⁴⁰⁶ V. Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p. 157-165

912), operă elaborată însă în realitate, cel mai probabil, de savantul patriarh Fotie (858-867 și 877-886), preceptorul acestuia. Foarte original prin realism și pragmatism este strategul tesalian Kekaumenos (sec.XI), autorul unei culegeri de *Sfaturi și povestiri* adresate urmașilor săi, incluzând și povește pentru împărat, toate întemeiate pe experiența lui de viață și tradițiile de familie. Teofilact, arhiepiscopul Ohridei (1090-1108), preceptorul tânărului Constantin, fiul împăratului Mihail al VII-lea Dukas (1071-1078), îi dedică acestuia un mic tratat despre împărăție, plin de aluzii critice la contextul politic contemporan. Nichifor Blemmydes (1197-1272), preceptorul viitorului împărat Teodor al II-lea Laskaris (1254-1258), adresează acestuia o lucrare parenetică foarte savantă, elaborată în spiritul umanismului niceean. Toma Magistrul, sub numele de monah Teodul (cca 1270-1325), este autorul unei cărți de povățuire adresate discipolului său, Constantin Paleologul, fiul lui Andronic al II-lea Paleologul (1282-1328), dar și al unei a doua scrieri parenetice, cu totul insolite, deși fidelă tradiției isocratice, destinate cetățenilor bizantini de rând. Împăratul Manuel al II-lea Paleologul (1391-1425) a fost autorul unei lucrări parenetice foarte elaborate, adresată, în chip de testament, fiului său, viitorului împărat Ioan al VIII-lea Paleologul (1425-1448).

În Occident, unde s-a făcut simțită, ca și în lumea slavă de altfel, și influența modelului bizantin, s-a născut, din aceeași tradiție retorică pe care a dezvoltat-o în felul său, genul literar cunoscut sub numele de „oglină principelui” (*Fürstenspiegel*, *Miroir des Princes*, *Speculum regale*). Producția de asemenea lucrări de învățătură pentru principii va înceta abia în zorii secolului al XIX-lea, după ce au fost puse în circulație, între multe altele, lucrări de anvergură, ce au marcat gândirea politică europeană, precum tratatul *Institutio Principis Christiani* (1516) al umanistului creștin Erasmus din Rotterdam și revoluționarul *Il Principe* (1513) al florentinului Niccolò Machiavelli, deschizător de epocă în istoria politologiei și a artei guvernării statelor⁴⁰⁷. Textele parenetice bizantine sunt, în ultimă instanță, meditații și speculații asupra naturii și

⁴⁰⁷ Pentru o rapidă informare asupra literaturii parenetice bizantine, slave și occidentale în general, ca și, în special, a parezei lui Agapet, este util de consultat cartea lui Wilhelm Blum, *Byzantinische Fürstenspiegel, Agapetos, Theophylakt von Ochrid, Thomas Magister*, übersetzt und erläutert von Wilhelm Blum, Anton Hiersemann, Stuttgart, 1981 (Bibliothek der griechischen Literatur, 14), care cuprinde, pe lângă expunerea de istorie literară, bibliografia esențială și traducerea lucrărilor parenetice ale celor trei autori bizantini. Pentru o informare mai profundă, v. Günther Prinzing, *Beobachtungen zu „integrierten“ Fürstenspiegeln der Byzantiner*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 38, 1988, p. 1-31. Pentru circulația parezeilor bizantine în spațiul românesc, v. Al.Duțu, „Le miroir des princes” dans la culture roumaine, *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 6, 1968, p. 439-479 și Ariadna Camariano-Cioran, *Parénèses byzantines dans les Pays Roumains*, *Études Byzantines et Post-byzantines*, I, Bucarest, 1979, p. 117-133.

rostului puterii politice, mici tratate de filosofie, etică și chiar teologie politică, concepute în spiritul ortodoxiei creștine și al „globalismului” imperial bizantin. Ele prezintă astăzi interes, în primul rând, ca documente privind istoria ideilor și doctrinelor politice, dar, citite cu spirit critic și simț istoric, pot oferi, cred, și teme de reflecție utilă gândirii politice contemporane.

În urmă cu mulți ani, un ilustru bizantinist francez, Paul Lemerle, mă încuraja, într-un schimb de scrisori, să adâncesc cercetarea parenezelor bizantine, pentru care îmi deșteptase interesul regretatul Alexandru Duțu, autorul *Cărților de înțelepciune în literatura românească*. Ceva mai târziu, la îndemnul colegului Dan Zamfirescu, exegetul pasionat al *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, m-am încumetat să reiau, pentru a o duce la capăt, inițiativa regretatului Părinte Olimp Căciulă, elenist distins și să transpun în limba română principalele cărți bizantine de învățături pentru împărați. Tălmăcirea parezei diaconului Agapet adresate împăratului Iustinian, pe care o dau acum publicității în revista *Tabor*, răspunzând generoasei invitații cu care m-a onorat arhiepiscopul Mitropolit Bartolomeu Anania, este unul dintre roadele acestei activități intelectuale, din păcate mult prea des întrerupte de-a lungul anilor.

Despre persoana lui Agapet știm extrem de puțin: a trăit în secolul al VI-lea, ar fi fost diacon la Marea Biserică a Sfintei Sofii și, probabil, profesor al împăratului Iustinian. Opusculul lui parenetic, scris, se crede, prin 530, este, în schimb, foarte cunoscut. Adevărat bestseller literar bizantin, el a circulat în numeroase manuscrise și tipărituri, atât în forma grecească originală, cât și în traduceri și prelucrări, una chiar în versuri, de care s-a bucurat în limbile latină, slavonă, franceză, engleză, germană, rusă, română, italiană, începând din secolul al XV-lea. A servit drept carte de învățătură pentru cnezii Moscovei și pentru regii Franței. Ihor Ševčenko a arătat că Ludovic al XIII-lea, ca școlar, era dator să facă exerciții de traducere din latină în franceză pornind de la versiunea latină a lucrării lui Agapet⁴⁰⁸. La noi, ea a circulat în greacă, slavonă și română. E o lucrare foarte reprezentativă pentru tendințele ideologice și literare dominante în ceea ce Ernst Stein numea „secolul de aur al literaturii bizantine”, secolul lui Iustinian. Agapet este un propovăduitor al ideii imperiale romane și al credinței creștine,

⁴⁰⁸ Despre *Sfaturile* lui Agapet și destinul lor, v. Ihor Ševčenko, *Agapetus East and West. The Fate of a Byzantine „Mirror of Princes”*, *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 16 (1978), p. 3-44; Renate Frohne, *Agapetus Diaconus. Untersuchungen zu den Quellen und zur Wirkungsgeschichte des ersten byzantinischen Fürstenspiegels*. Diss. Tübingen, 1985. V. și nota anterioară.

îngemănate în doctrina politică oficială a Bizanțului vremii, potrivit căreia împăratul constantinopolitan este, ca autocrat, monarhul absolut, de drept divin, al întregii lumi, suprema autoritate terestră, investită de Cristos, dar, ca om muritor, egalul tuturor semenilor săi, „tovarăși de robie” în această lume a vremelniceii. Agapet nu se simte nicidecum chemat să-l instruiască pe împărat asupra tehnicilor dobândirii și exercitării puterii sale politice cu maximă eficiență, ci numai să-l povățuiască, în spiritul doctrinei creștine, în privința primejdiilor de ocolit și a căilor de urmat de către un împărat creștin dornic să-și dobândească mântuirea în condiția existențială particulară în care se găsește. Agapet nu aspiră, așadar, să fie un consilier politic, ci un îndrumător duhovnicesc pentru suveranul său pământesc.

În tălmăcirea de față, am încercat să redau nu numai ideile, ci și, în măsura posibilului, să sugerez măcar, prin echivalențe românești, procedeele stilistice – metafore rare, greu traductibile, antiteze, asonanțe, clauzule ritmice, homoioteleutoane, paronomasii – la care a recurs autorul, iscusit mânător al limbii grecești, cu o temeinică formație intelectuală și retorică de tradiție elenistică, exponent autentic al renașterii culturale din vremea lui Iustinian. Căci creștinismul bizantin al acestei epoci, ca, de altfel, al tuturor marilor epoci zise de renaștere din istoria elenismului bizantin, este, aș spune, parafrazându-l pe Pompiliu Constantinescu, un creștinism erudit și estetic, nu numai mistic și ascetic, un creștinism savant, subtil și fastuos în manifestările sale literare și artistice, fie laice, fie bisericesti. Mi-a fost însă cu neputință să redau în românește acrostihul prin care Agapet își iscălește opera, similar celor închipuite, în virtutea modei timpului, de Roman Melodul, strălucitul imnograf, cel care, în același „secol al lui Iustinian”, a făcut să renască, în forme noi, creștine și bizantine, de pregnantă originalitate, tradiția poeziei melice corale grecești. Sunt dator să mărturisesc că am avut drept model în lucrarea mea de tălmăcire minunatele traduceri ale lui Sorin Mărculescu din Baltazar Gracian, alt ilustru sfătuitor de principii.

Am folosit ca text original de bază pentru traducerea de față prima ediție critică a opusculului lui Agapet, apărută abia în 1995: *Agapetos Diakonos, Der Fürstenspiegel für Kaiser Iustinianos*, erstmals kritisch herausgegeben von Rudolf Riedinger, Athenai, 1995 (Hetaireia philon tou laou, Kentron Ereunes Byzantiou, 4).

Închin, de Sfintele Paști ale anului 2008, această tălmăcire Alteței Sale Regale Principesa Margareta a României.

Traducere

ACROSTIH: PREASFINȚITULUI ȘI PEA CUCERNICULUI NOSTRU ÎMPĂRAT IUSTINIAN
AGAPET PREASMERITUL DIACON

1. Cu dregătoria decât toate mai înaltă cinstit, cinstește, împărate, mai presus de toate, pe Acela care de această cinstire te-a învrednicit, pe Dumnezeu, căci după chipul împărăției Lui cerești e întocmirea stăpânirii tale pământești, cu schiptrul domniei te-a dăruit ca pe oameni păzirea dreptății să-i înveți și de nesocotirea ei să-i dezveți, de legile dreptății stăpânit și peste supuși potrivit legii împărățind.
2. Pururi neadormită, mintea atotștiutoare a împăratului neconținut veghează, precum cârmaciul unei corăbii, fără șovăială stăpânind cârma bunelor legiuiri și fără greșală ocolind curenții nelegiuirii, pentru ca să nu fie înghițită de valurile nedreptății corabia împărăției întregii lumi.
3. Să ne cunoaștem pe noi înșine, iată cea dintâi și dumnezeiască învățătură pe care avem a o învăța noi, oamenii. Căci acela care pe sine însuși se cunoaște, pe Dumnezeu îl va cunoaște. Și, cunoscându-l pe Dumnezeu, asemenea Lui se va face. Dar se va face asemenea lui Dumnezeu numai cel vrednic de Dumnezeu. Și vrednic este de Dumnezeu numai cine nu face nimic nevrednic de Dumnezeu, numai acela care cugetă lucrurile Lui, spune ceea ce cugetă și săvârșește ceea ce spune.
4. Să nu se fălească nimeni cu noblețea strămoșilor lui. Căci toți au ca strămoș al neamului lor țărâna: și cei ce se trufesc, cu purpură și vizon împodobiți, și cei ce se zvîrcolesc, de sărăcie și boală chinuiți, și cei din palate, cu capetele de coroane încununat, și cei din cocioabe, cu capetele spre pământ plecate. Să nu ne fălim dar cu neamul nostru pământesc, ci să ne mândrim cu bunătatea purtărilor noastre.

5. Să ții minte, odor al evlaviei de Dumnezeu făurit, cu cât sunt mai mari darurile de care Dumnezeu te-a învrednicit, cu atât e mai mare datoria pe care o ai de plătit în schimb. Întoarce-i, așadar, binefăcătorului tău datoria mulțumirii tale, iar El îți va primi datoria ca pe un dar și, în schimbul darului tău, te va răsplăti cu darul Lui. Căci El în veci stăpânul darurilor este și ca un datornic răsplățile dăruiește. Și, drept mulțumire, El nu așteaptă de la noi să-i rostim vorbe frumoase, ci să-i închinăm fapte evlavioase.
6. Nimic nu-l face pe om mai vrednic de laudă decât puțința de a săvârși ceea ce voiește, precum și de a voi și săvârși oricând fapte de omenie. De vreme ce ți-a fost dăruită de Dumnezeu puțința de care bunăvoința ta pentru noi avea nevoie, tot ce voiești și săvârșești să fie, așadar, așa cum îi place Aceluia care ți-a dăruit această putere.
7. Bogăție fără statornicie, avuțiile pământești urmează pilda curgătoarelor ape ale râurilor: se revarsă o vreme peste unii, de-i face să creadă că le stăpânesc, dar îndată se retrag și se aruncă peste alții. Singură, bogăția facerii de bine rămâne avuția celor care au agonisit-o. Căci răsplata faptelor bune se întoarce la cei ce le săvârșesc.
8. Oamenii nu se pot apropia de tine, din pricina înălțimii împărăției tale lumești, apropie-te deci tu de aceia care au nevoie de tine, cugetând la puterea împărăției cerești și dă ascultare celor împresurați de sărăcie, ca să găsești și tu ascultare din partea lui Dumnezeu. Căci așa cum ne purtăm față de tovarășii noștri de robie, așa se va purta cu noi Stăpânul.
9. Sufletul împăratului, de nenumăratele-i griji aburit, precum oglinda trebuie curățit, pentru ca neconținut să strălucească în bătaia razelor dumnezeiești și în lumina lor să judece lucrurile omenești. Căci doar a sufletului bine păzită limpezime te face să înțelegi ce anume se cuvine.
10. Ca pe corăbiile pe mări plutitoare, unde greșeala unui marinar poate aduce oarece necaz celor ce împreună cu dânsul călătoresc, dar greșeala cârmaciului

duce întreaga corabie la pieire, așa și în cetăți, greșeala unuia ori altuia dintre supuși nu face atâta rău obștii, cât sieși, dar greșeala ocârmuitorului abate nenorocirea asupra întregii cetăți. Așadar pe toate cele de cuviință să le rostească și să le făptuiască cu multă grijă, ca unul care va avea de dat socoteală pentru toate, dacă trece cumva cu vederea vreuna dintre îndatoririle lui.

11. O roată rotește parcă lucrurile omenești, când înălțându-le, când răsturnându-le. Și din pricina acestei neașezări, cele ce sunt nu rămân câtuși de puțin așa cum sunt. Dar în schimbarea lor neconținută, tu, prea puternice împărat, trebuie să-ți păstrezi cucernica minte neclintită.
12. Fugi de ale lingușitorilor înșelătoare cuvântări ca și de ale corbilor tâlhărești purtări. Unii ochii trupului îi răpesc, ceilalți puterile minții le slăbesc, oprindu-te să vezi adevărul adevărat, căci fie proslăvesc fapte vrednice de ocară, fie ocărăsc adesea fapte mai presus de orice laudă, astfel încât cu una din două să păcătuiască: fie răul să-l proslăvească, fie binele să-l înjosească.
13. Chibzuită și consecventă trebuie să fie judecata împăratului, căci, dacă ea se schimbă neconținut, potrivit-se schimbărilor lumii, nestatornicie de cuget dovedește. Cine însă drept temei de neclintit binele și-a luat, așa cum pe bine cucernica ta împărăție s-a întemeiat, cine nu se lasă nici de trufie amețit, nici de nevolnicie înjosit, acela dovedește fermă statornicie și de suflet tărie.
14. Cel care și-a curățat cugetul de omeneștile amăgiri și caută la nimicnicia firii lui și la scurtimea și la grabnicul sfârșit al vieții pământești și la spurcăciunea trupului, acela în prăpastia mândriei nu se va prăvăli, nici de s-ar pomeni dăruit cu o înaltă dregătorie.
15. Mai presus decât toată slava împărăției, pe împărat îl împodobește coroana cucerniciei. Căci bogăția e pieritoare și slava trecătoare, dar faima viețuirii întru Domnul stăruie în veci nemuritoare și-i așează dincolo de uitare pe aceia care o dobândesc.

16. Tare ciudat lucru mi se pare că atât oamenii bogați, cât și cei săraci, pățimesc, din pricini felurite, de aceeași boală. Căci unii de îmbuibare pleznesc, alții de foame se prăpădesc; unii pământ de necuprins cu privirea stăpânesc, alții nici loc de pășit nu găsesc. Ca să-i lecuim și pe unii și pe ceilalți, trebuie, așadar, de la unii să luăm, celorlalți să le dăm, și inegalitatea s-o prefacem în egalitate.
17. În zilele noastre s-a ivit vremea fericitei vieți, despre care unul dintre cei vechi prevestea că va veni atunci când filosofii vor împărăți și împărații vor filosofa. Căci, filosof fiind, te-ai învrednicit de împărăție și împărățind, nu te-ai lepădat de filosofie. Iar dacă filosofia înseamnă iubire de înțelepciune, iar începutul înțelepciunii este frica de Dumnezeu, pe care o ai pururea în inima ta, vădit se adevăresc spusele mele.
18. Cuvine-se cu adevărat să te numesc împărat, pentru că ești în stare peste plăceri să împărățești și să le stăpânești și coroana cumpătării pe creștet ți-ai așezat și cu purpura dreptății te-ai înveșmântat. Căci orice altă domnie moartea o moștenește, dar această împărăție nemuritoare dăinuiește, una în veacul de acum sfârșește, cealaltă de pedeapsa veșnică se mântuiește.
19. De vrei să culegi prețuirea tuturor, fii pentru toți obștesc binefăcător. Nimic nu atrage mai mult bunăvoința, ca facerea de bine hărăzită celor care-i simt trebuința. Lauda izvorâtă din teamă, este măgulire vicleană, sub măsluit nume de cinstire, îi amăgește pe cei care-i acordă prețuire.
20. Vrednică pe bună dreptate de cinstire este împărăția noastră, pentru că față de dușmani își arată tăria, față de supuși omenia. Iar dacă pe unii îi biruie prin puterea armelor, de ai ei se lasă biruită prin puterea neînarmată a iubirii. Și, pe cât de mare este deosebirea dintre fiara sălbatică și oaie, pe atât de mare este deosebirea dintre aceste două biruințe.
21. După trup, împăratul este asemenea oricărui alt om, prin puterea dregătoriei sale, el este însă asemenea atotputernicului Dumnezeu, căci nu este nimeni mai presus decât el pe pământ. El trebuie, așadar, să nu se lase pradă, ca muritor,

trufiei, iar ca Dumnezeu, mâniei. Chiar dacă și cu chip dumnezeiesc a fost cinstit, dar și din țărână pământească a fost plămădit, drept pentru care să ia seama că este asemenea tuturor oamenilor.

22. Primește-i pe cei dornici de bine să te sfătuiască, dar nu pe aceia care se zoresc să te lingusească. Pentru că unii ce-i cu adevărat de folos urmăresc, ceilalți numai părerile stăpânitorilor le urmează și, imitând umbrele, le îngână vorbele.
23. Poartă-te cu slujitorii tăi tot așa cum te rogi să se poarte Domnul cu tine. Căci după cum îi ascultăm pe alții, vom fi ascultați și după cum îi privim, vom fi priviți de atotvăzătorul ochi al lui Dumnezeu. Să dăm, așadar, arvună de milă celui milostiv, ca să ni se dea ceea ce este asemenea cu ceea ce dăm.
24. După cum oglinzile limpezi înfățișează aidoama chipurile persoanelor, voioase pe ale celor voioși, întristate pe ale celor întristați, așa și dreapta judecată a lui Dumnezeu este pe potriva faptelor noastre, căci după cum ne va fi fapta, așa și răsplata.
25. Chibzuieste-ți îndelung faptele, dar înfăptuiește-ți grabnic hotărârile, nu e lucru mai primejdios decât să făptuiești fără să chibzuiesti. Cine cugetă la relele izvorâte din nechibzuială, acela pricepe foloasele buneii chibzuieli, precum prețuiește darul sănătății acela care a trecut prin suferința bolii. Trebuie, așadar, preamilostive împărat, să te străduiești cu grijă și, prin chibzuială îndelungată și prin rugăciune încordată, să descoperi cele ce-i vor fi lumii spre folos.
26. Prea bine vei împărăți în buna ta domnie, dacă la toate te vei strădui să iei aminte și nimic nu vei suferi să treci cu vederea. Căci nu poate fi pentru tine neînsemnat ceea ce neînsemnat pare când e pus alături de tine, de vreme ce o simplă vorbă de împărat aruncată, mare greutate pentru toți capătă.
27. Silește-te tu însuși să respecti legile, de vreme ce nimeni de pe pământ nu poate să te silească. Căci, ținând seamă de ele tu însuși, înaintea celorlalți, le vei

dezvălui majestatea legilor și se va vădi limpede supușilor că nesocotirea lor nu e lipsită de primejdii.

28. Socotește că a greși e tot una cu a nu-i împiedica să greșescă pe cei care greșesc. Cel care cârmuiește cetatea potrivit legilor, dar îngăduie altora să le nesocotească e socotit de Dumnezeu părtaș la rele. De vrei să te bucuri îndoit de bun renume, atunci și pe făcătorii de bine să-i cinstești, și pe făcătorii de rele să-i pedepsești.
29. Foarte de folos îmi pare să te ții departe de cei răi, fiindcă negreșit cine între netrebnici viețuiește, fie pătimește, fie își însușește ceva rău. Pe când acela care cu oameni de treabă se însoțește, fie se învață să imite cele bune, fie se dezvăță de cele rele.
30. O dată ce Dumnezeu ți-a încredințat împărăția lumii pământești, nu te folosi nicidecum de netrebnici pentru administrarea treburilor obștești. Căci, pentru relele de ei săvârșite, îi va da lui Dumnezeu socoteală acela care le-a încredințat lor puterea. Promovarea în dregătorii să se facă, așadar, după severă examinare.
31. Socotesc deopotrivă de rău să te lași de răutățile dușmanilor înfuriat și de lingușirile prietenilor încântat. Trebuie și unora și celorlalte cu tărie să li te împotrivești și numai ce ție ți se potrivește să săvârșești, nici dușmănia nebunească a unora să n-o pedepsești, nici bunăvoința mincinoasă a celorlalți să n-o răsplătești.
32. Socotește-i cu adevărat prieteni nu pe aceia care-ți laudă toate spusele, ci pe aceia care se străduiesc să facă tot ce fac cu dreaptă socotință, împărtășindu-ți bucuria pentru cele folositoare și întristarea pentru cele dăunătoare. Căci aceștia dau dovadă apriată de prietenia cea mai adevărată.
33. Pământeasca puterii tale măreție să nu-ți covârșească sufleteasca mărinimie, cârmuind o împărăție trecătoare, păstrează-ți statornicia cugetului în nestatornicia împrejurărilor, nu te lăsa de bucurii îmbătat, nici de întristări descurajat.

34. Precum aurul, de fiecare dată în alt fel cu meșteșug prelucrat și în felurite podoabe prefăcut, rămâne ceea ce este și schimbare în sine însuși nu suferă, așa și tu, prea gloriosule împărat, dintr-o dregătorie într-alta trecând și de cea mai înaltă să te învrednicești ajungând, rămâi tu însuși și, în împrejurări schimbate, neschimbat îți păstrezi cugetul bun.
35. Să știi că nu împărățești nesupărat decât peste oamenii care vor să le fii împărat. Cei supuși împotriva voinței lor, găsesc oricând prilej să se răzvrătească, dar cei care s-au supus din a lor voință au față de stăpânire statornică bunăcredință.
36. Pentru ca să-ți învrednicești de laudă împărăția, binevoiește ca mânia de care ești cuprins împotriva supușilor tăi, când greșesc, să te mânia și împotriva ta, când greșești. Căci acela care are atare putere, numai de propria lui conștiință poate fi judecat, dacă de vreo greșeală s-a făcut vinovat.
37. Cel care mărita putere a dobândit să imite, cât îi stă în putință, pe Acela care puterea i-a dăruit. Căci el poartă întrucâtva chipul lui Dumnezeu, Cel mai presus de toate, și de la El a căpătat stăpânirea peste toate, și îl va imita pe Dumnezeu mai cu seamă dacă va socoti că nimic nu este mai vrednic de prețuire decât milostivirea.
38. Mai presus de aur și de pietre prețioase, să ne agonisim comoara facerii de bine, care și în lumea aceasta ne umple de bucurie, dându-ne speranța fericirii veșnice, și în lumea cealaltă ne desfată cu dulceața fericirii sperate. Iar cele ce ne înconjoară acum, neînsemnând nimic pentru noi, să nu ne încânte.
39. Ai grijă să-i răsplătești cu daruri cât mai strălucite pe cei ce-ți înfăptuiesc cu bunăvoință poruncile. În felul acesta, vei face să crească zelul celor buni, iar pe cei netrebnici îi vei învăța să se dezvețe de răutate. Căci a-i răsplăti deopotrivă pe cei care nu lucrează pe potrivă e o mare nedreptate.

40. Preavrednică de cinstire între toate este împărăția. Dar ea este așa mai ales când acela căruia i s-a încredințat această putere nu cade în înfumurare, ci caută să arate îndurare, când se ferește de neomenie ca de sălbăticie și vedește dumnezeiască omenie.
41. Cu aceeași măsură să judeci lucrurile fie că e vorba de prieteni, fie că e vorba de dușmani, fără să-i părăsești pe binevoitori din pricina bunăvoinței și fără să-i prigonești pe dușmani din pricina urii, căci este la fel de nepotrivit să-i dai dreptate celui nedrept, chiar dacă-ți este prieten, și să-l nedreptățești pe cel drept, chiar dacă-ți este dușman. Răul e unul și același în ambele împrejurări, chiar dacă ele sunt cu totul diferite.
42. Trebuie să asculte cu luare aminte judecătorii, căci e greu de descoperit unde se ascunde dreptatea și ușor scapă ea de cei care nu o vânează cu sârg. Dacă nu vor ține însă seama de iscusința vobitorilor, nici nu se vor încrede în verosimilitatea cuvântărilor, ci se vor cufunda în adâncul cugetărilor, atunci vor scoate la lumină ceea ce caută și vor evita o îndoită greșală: nici ei nu vor trăda binele, nici altora nu le vor îngădui s-o facă.
43. Izbânzi, câte stele pe cer, de vei dobândi, bunătatea lui Dumnezeu niciodată nu o vei birui. Oricâte i-ar dăruia dintr-o sără peste umbra lui, care-i mai iute decât cel mai iute de picior sub soare, tot așa, oamenii nu pot întrece, cu toate facerile lor de bine, a lui Dumnezeu neîntrecută bunătate.
44. Bogăția facerilor de bine este neistovită, căci dăruind primești și risipind agonisești. De vreme ce ai în suflet această bogăție, preadarnice împărat, dăruiește din plin tuturor care-ți cer. Căci ți se va răsplăti înmulțit la nesfârșit, când va veni ceasul răsplătirii faptelor.
45. Dumnezeu ți-a îngăduit să ajungi împărat, imită-l neapărat prin faceri de bine. Căci prin naștere ești menit să poți milui, nu să fii miluit. Avuția își dă putința să-ți folosești neîmpiedicat bogăția pentru faceri de bine în folosul celor nevoiași.

46. După cum ochiul i-a fost dat trupului de natură, împăratul i-a fost dat lumii de Dumnezeu spre conlucrare în vederea folosului obștesc. Trebuie, așadar, ca el să se îngrijească de toți oamenii ca de propriile lui mădulare, pentru ca toți să propășească spre cele bune și să nu se pricopsească cu cele rele.
47. Să știi că pavăză cea mai puternică a mântuirii tale este că nu-i nedreptățești nici o dată pe vreunul dintre supușii tăi. Căci acela care pe nimeni nu va nedreptăți, de nimeni nu are a se feri. Iar dacă nedreptățirea nimănui este de siguranță aducătoare, cu mult mai mult va fi facerea de bine. Ea dă siguranța și nu trădează speranța prieteniei.
48. Să fii, preacucernice împărat, temut de supuși, pentru puterea ta, dar și iubit, pentru facerile tale de bine. Nu disprețui teama de frica iubirii, nici iubirea de dragul temerii, ci, fără dispreț față de bândețe, fii fără blândețe față de lucrurile de dispreț vrednice.
49. Legile impuse supușilor tăi prin cuvinte, să dovedești că le-ai respectat mai înainte prin fapte, pentru ca vorbele propovăduirii să fie întărite de bunătatea viețuirii. Căci stăpânirea ta vrednică de laudă se va dovedi, numai dacă vorbele se vor potrivi faptelor și faptele vorbelor.
50. Iubește-i mai mult, preaînseninate împărate, pe aceia care se roagă să fie de tine dăruți decât pe cei care se zoresc să te dăruiască. Căci acestora din urmă le rămâi tu datornic, pe când cei dintâi ți-l vor face ție datornic pe Dumnezeu, care socotește că Lui i-au fost dăruite cele dăruite lor și cu bună răsplată răsplătește iubirea de Dumnezeu și de oameni din care fapta ta izvorăște.
51. Menirea soarelui este să lumineze cu razele lui toată făptura, menirea împăratului să-i miluiască pe cei nevoiași, dar împăratul evlavios este mai luminos decât soarele, căci soarele se lasă moștenit de noapte, dar împăratul nu se lasă copleșit de năvala relelor fapte, ci luminează cu lumina adevărului ascunzișurile nedreptății.

52. Puterea a dat strălucire împăraților care te-au precedat, tu însă, preaputernice, ai dat strălucire puterii, îndulcindu-i cu blândețea ta măreția și biruind cu bunătatea ta înfricoșarea celor care se îndreaptă către tine. De aceea, toți cei însetați de milostivire către limanul seninătății tale se năpustesc și, de talazurile sărăciei mântuiți, imnuri de mulțumire îți rostesc.
53. Cu cât îi întreci pe toți prin putere, cu atât silește-te să-i întreci și prin strălucirea faptelor. Așteaptă-te să se aștepte ca bunătatea faptelor tale să fie pe măsura măreției puterii tale. Ca să fii încoronat de Dumnezeu cu coroana nebirutei împărății, nevoiește-te a dobândi coroana facerii de bine pentru cei nevoiași.
54. Înainte de a porunci ce voiești, ia aminte să poruncești ce-i drept. Căci limba este foarte alunecătoare și primejdia celui care o folosește necugetat foarte mare. Dacă vei pune însă cugetul cucernic să conducă limba aidoma unui dirijor, atunci vei face să răsunе melodia armonioasă a virtuții.
55. Cărmuitorul trebuie să fie ager în toate, dar mai ales când e vorba de judecarea pricinilor grele și trebuie să se arate foarte puțin iute la mânie. Dar, fiindcă nimeni vreodată nu l-a respectat pe stăpânul care niciodată nu s-a mâniat, să arate uneori oarecare mânie, alteleori deloc. Prin mânie pornirile nemernicilor să le stăvilească, fără mânie țelurile nemernicilor să le deslușească.
56. Cercetează cu grijă, în tribunalul scrupulos al inimii tale, purtările celor din jurul tău, pentru ca să-ți dai seama întocmai cine anume cu dragoste te slujește și cine cu viclenie te lingusește. Căci mulți mimează devotamentul, dar îi păgubesc rău pe aceia care le iau de bun comportamentul.
57. Când auzi vreo cuvântare care-ți poate fi de folos, nu-i da numai cu urechea ascultare, ci și cu fapta urmare. Căci strălucită ajunge să fie domnia împăratului și atunci când își dă singur seama ce trebuie făcut, și atunci când de părerile altora ține seama, făcând fără a mai amâna ceea ce de la alții nu s-a rușinat a învăța.

58. Cetățuia cu ziduri de netrecut înconjurată, sfidează vrăjmașii de care este asediată. Cucernica ta împărăție, de zidurile milostivirii împresurată și de turnurile rugăciunilor întărită, rămâne nebiruită sub săgețile vrăjmașilor, înălțând monumente de slavă biruințelor asupra lor.
59. Folosește cum trebuie împărăția pământească, pentru ca scară să-ți fie către slava cerească. Căci aceia care împărăția pământească bine ocârmuiesc și de împărăția cerească se învrednicesc. Și ocârmuiesc bine împărăția pământească aceia care arată dragoste părintească celor de ei cârmuiți, fiind în schimb cinstiți de aceștia cu teama datorată cârmuitorilor, aceia care țin în frâul amenințărilor săvârșirea greșelilor și îi scutesc pe supuși de încercarea pedepselor.
60. Chimation niciodată învechit este veșmântul facerii de bine și nesticăcioasă stolă iubirea de săraci. Cel care vrea cucernic să împărățească trebuie, așadar, cu asemenea veșminte să-și gătească sufletul, căci, dacă îmbracă purpura iubirii de săraci, și de împărăția cerească se învrednicește.
61. Cu schiptrul împărăției de Dumnezeu dăruit, gândește-te cum să te faci plăcut Aceluia care ți l-a dăruit. Și, cinstit de El mai mult decât toți oamenii, grăbește-te să-L cinstești mai mult decât toți. Iar pentru El, cea mai mare cinstire este să-L vezi pe El însuși în toți cei de El plăsmuiți, iar în săvârșirea facerii de bine plata unei datorii.
62. Toți oamenii care mântuirea râvnesc, datori sunt să alerge după ajutorul ceresc, iar înaintea tuturor împăratul, care tuturor le poartă grija. Căci, păzit de Dumnezeu, și pe vrăjmași cu vitejie îi va birui, și pe ai săi cu sârg îi va întări.
63. Dumnezeu de nimeni nu are nevoie, iar împăratul numai de Dumnezeu. Imită, așadar, pe Acela care nu are nevoie de nimeni și din belșug îi miluiește pe cei care mila ta cerșesc, fără să-ți cercetezi prea cu de-amănuntul supușii, ci împlinindu-le tuturor cererile spre acoperirea nevoilor traiului. Căci este mult mai bine ca laolaltă cu vrednicii și nevrednici să miluiești, decât o dată cu nevrednicii și pe cei vrednici de milă să-i lipsești.

64. Dacă ceri iertarea de greșale, iartă și tu, la rândul tău, greșiților tăi. Căci iertarea se răsplătește cu iertare și prin a noastră împăcare cu tovarășii noștri de robie.
65. Cel ce se străduiește să împărățească fără cusur trebuie deopotrivă să se păzească de ocările care-i pot veni de la alții, dar să se și rușineze față de sine însuși înainte ca ele să fie rostite, pentru ca și de teama lor să se ferească să păcătuiască în văzul tuturor, dar și de propria lui rușine să fie împiedicat să greșească fără să fie văzut. Căci dacă și supușii lui se arată vrednici de cinstire, cu atât mai mult împăratul e vrednic de ea.
66. După mine, răutatea omului de rând stă în săvârșirea unor fapte rele și de pedeapsă vrednice, iar nevolnicia ocârmuitorului stă în nesăvârșirea faptelor bune și de mântuire aducătoare. Căci pe ocârmuitor nu abținerea de la cele rele îl legitimează, ci săvârșirea celor bune îl încununează. Să nu caute, așadar, numai de la nedreptate să se abțină, ci să se străduiască, mai ales, dreptatea să susțină.
67. De strălucirea dregătoriilor moartea nu se sfiește, ci cu dinții ei hulpavi sfâșie orice întâlnește. Să ne grăbim, așadar, înainte de neîndeplucata ei sosire, să prefacem în bogăție cerească avuția noastră pământescă. Căci nimeni care acolo se mută, din câte a adunat în lume nimic nu strămută, ci, după ce toate pe pământ le-a părăsit, cu totul dezgolit va da socoteală pentru felul în care viața și-a trăit.
68. Împăratul este stăpânul tuturor, dar, asemenea tuturor, robul lui Dumnezeu. Numai atunci va putea fi numit stăpân, în toată puterea cuvântului, când asupra lui însuși va avea stăpânire și nu va fi robul plăcerilor nepotrivite, ci, având ca aliat cugetul cucernic, nebiruitul împărat al patimilor necugetate, va lupta cu toate armele cumișiei împotriva atotstăpânitoarelor poftes trupești.
69. Precum umbrele urmează corpurile, tot astfel și păcatele vor merge pe urma sufletelor, întruchipând lămurit faptele pe care le-am săvârșit. Din pricina aceasta, la judecata din urmă, nu se va putea tăgădui nimic, căci faptele însele vor

depune mărturie împotriva fiecăruia, fără să rostească o vorbă măcar, ci arătându-se doar întocmai așa cum de noi au fost săvârșite.

70. Scurta noastră trecere prin această viață se aseamănă cu trecerea unei corăbii ce străbate marea; calea ei ne rămâne necunoscută nouă călătorilor și ea se abate câte puțin din drum și îl duce pe fiecare acolo unde trebuie să i se sfârșească călătoria. Dacă așa stau lucrurile, de cele trecătoare ale lumii să ne îndepărtăm și către cele în vecii vecilor nepieritoare cu grabire să ne îndreptăm.

71. Omul aprig și trufaș să nu se înfurie ca taurul cu înalte coarne, ci la ființa lui trupească să se gândească și îngâmfarea inimii să și-o potolească. Chiar dacă a ajuns pe pământ stăpânitor, să nu uite că din pământ e făcut, din țărână pe tron a urcat și, la vremea lui, în pământ va fi astrucat.

72. Străduiește-te necontentit, împărate nebiruit și, după cum cei care încep să urce scările nu se opresc din urcare înainte de a ajunge pe treapta cea mai de sus, tot așa nici tu nu te opri din suișul pe scara celor bune, ca să te poți bucura și de împărăția cea de sus, pe care fie să ți-o dăruiască, și ție, și soției tale, Cristos, împăratul împăraților și al împărățiilor, în vecii vecilor. Amin.

ALE ÎMPĂRATULUI VASILE MACEDONEANUL CAPITOLE POVĂŢUITOARE PENTRU FIUL SĂU LEON

Preambul

Împăratului bizantin Vasile I (867-886), întemeietorul dinastiei zise macedonene, îi sunt atribuite, prin tradiție, două pareneze adresate fiului său, viitorului împărat Leon al VI-lea supranumit Cel Înțelept (886-912). Cea dintâi, intitulată *Ale împăratului romeilor Vasile LXVI capitle povăţuitoare pentru fiul său Leon*, este alcătuită după modelul literar gnomologic al parenzei diaconului Agapet pentru împăratul Justinian: ea cuprinde 66 de capitle, distribuite mai curând aleatoriu, în care autorul formulează, argumentându-le, diverse recomandări de natură morală, învățături teologice și îndrumări cultural-educative, folosite pentru orice împărat creștin, dornic să-și desăvârșescă personalitatea, să-și consolideze autoritatea și să-și asigure popularitatea, dobândind și respectul, și dragostea supușilor săi. Similar cu al lui Agapet este și stilul elegant, foarte elaborat, al scrierii: figurile retorice abundă, nu lipsesc nici antitezele, nici homoioteleutoanele, nici paronomasiile. Inițialele capitolelor parenzei formează un acrostih, în care Leon este indicat drept asociat la domnie, detaliu ce înlesnește datarea ei aproximativă în anul 880, când Leon, născut în 866, fusese investit ca *συμβασιλεύς* de tatăl său. Frapant este însă nivelul cultural foarte elevat al acestei lucrări, aș spune chiar intelectualismul ei. Autorul începe prin a face, în primul său „capitol povăţuitor”, elogiul educației, al „paideii” clasice tradiționale, apoi recomandă fiului său să respecte Biserica, să fie credincios doctrinei ei ortodoxe, expuse pe scurt, în termeni de mare acuratețe teologică, să dea ascultarea cuvenită clerului și arhieriei, învățătorii săi în materie religioasă. Impresionează pledoaria împăratului Vasile pentru citirea cărților, ale cărei foloase le subliniază cu o notă particulară de patos, ca și recomandările de lectură cu trimiteri de ordin generic sau foarte punctuale la operele antichității clasice grecești, la cărți parenetice din Vechiul Testament, la întreaga Sfântă Scriptură, la literatura patristică. Este izbitoare și insistența cu care autorul face elogiul rațiunii sau inteligenței, cum am preferat să traduc, în contextul dat, plurivalentul termen grecesc *λόγος*, atributul specific prin care omul este superior tuturor celorlalte făpturi ale lui Dumnezeu. Prin toate trăsăturile caracteristice mai sus enumerate,

pareneza lui Vasile I către fiul său Leon se încadrează, desigur, armonios în ceea ce Paul Lemerle numea „primul umanism bizantin”⁴⁰⁹, în marea Renaștere culturală din vremea dinastiei macedonene. În același timp însă, tocmai vasta cultură dovedită de autorul acestei pareneze, vădita lui familiarizare cu valorile și conceptele „paideii” clasice, eleganța și rafinamentul stilului lui retoric i-au determinat pe bizantiniști să pună la îndoială faptul că opera ar fi fost scrisă cu adevărat de însuși Vasile I, vrednic oștean și abil politician, luminat și bineintenționat protector al dezvoltării literelor, dar om de origine modestă, cu o formație școlară mai curând precară. S-a emis ipoteza că pareneza, concepută desigur în spiritul aspirațiilor lui, a fost doar atribuită împăratului și că autorul ei real ar fi unul dintre oamenii de cultură pe care el i-a prețuit și încurajat, cel mai probabil strălucitul patriarh Fotie (858-867 și 877-886), prototipul umanistului bizantin din toate timpurile, bibliofil pasionat și, nu în ultimul rând, preceptorul lui Leon⁴¹⁰.

Aceleași lucruri s-au spus și despre a doua scurtă pareneză atribuită împăratului Vasile I, transmisă sub titlul *Cealaltă pareneză a împăratului Vasile către fiul său, împăratul Leon*, mai puțin cunoscută, prin care viitorul împărat este îndemnat să adopte un stil de viață plăcut lui Dumnezeu⁴¹¹.

Tipărită încă din secolul al XVI-lea, tradusă în limbile latină, germană, franceză, slavonă, română, lucrarea parenetică a lui Vasile I s-a bucurat de o foarte largă circulație europeană și nu a fost neglijată nici la curțile regale. Regele Ludovic al XIII-lea a dispus traducerea ei din greacă în franceză, tipărită în mai multe ediții. Constantin Brâncoveanu a încurajat și susținut financiar traducerea și tipărirea ei în neogreacă, la București, în 1691, de către Hrisant Notaras, viitorul patriarh al Ierusalimului. În toate ținuturile locuite de români, au circulat numeroase manuscrise cuprinzând, integral sau parțial, Capitolele povățuitoare ale împăratului Vasile I traduse în limba română⁴¹².

Cititorul va remarca desigur că, în această nouă versiune românească a parenezei atribuite împăratului Vasile I, nu am ezitat să folosesc, pentru exacta transpunere a

⁴⁰⁹ Cf. Paul Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris, 1971

⁴¹⁰ Cf. Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453)*, München, 1897, p. 457-458. Vezi acum și Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, München, 1978, p. 160-161

⁴¹¹ Ediție princeps: A.Mai, *Scriptorum veterum nova collectio*, 2, 1827, p. 679-681. Cf. Karl Krumbacher, loc.cit.

⁴¹² Cf. Ariadna Camariano-Cioran, *Parénèses byzantines dans les Pays Roumains*, în *Études Byzantines et Post-byzantines*, I, Bucarest, 1979, p. 117-133, în special p. 124-133. Autoarea a analizat 19 manuscrise în românește ale *Capitolelor* lui Vasile I.

raționamentelor și argumentelor autorului, trăitor în ambianța intelectuală a Bizanțului Renașterii macedonene, neologisme moderne, absente firește din limba literaturii române vechi, la care apelează, în general, traducătorii din literatura bizantină, tentați să practice un stil românesc arhauzant. Nu m-aș fi putut limita la resursele lingvistice ale cronicarilor noștri, ale cărților liturgice ori ale folclorului pentru a reda o gândire ce recurge firesc și dezinvolt la concepte platonice și aristotelice ori la turnuri de frază elenistice. Și nici nu m-aș fi putut întoarce la încercările de creație lexicală, originale și savante desigur, dar rămase fără viitor cultural, ale unui Dimitrie Cantemir, pentru a asimila astăzi literaturii românești opere bizantine, fără a le denatura, în chip artificial și anacronic, sensul intelectual și valoarea estetică. Orice traducere este o lectură personală. Asemenea tălmăcirilor românești din secolele XVII-XVIII, la vremea lor, traducerea de față reflectă modul în care receptează pareneza împăratului bizantin din secolul al IX-lea un român din zilele noastre.

Pentru traducerea *Capitolelor povățuitoare* atribuite împăratului Vasile, am folosit ca text original de bază ediția critică datorată lui Kurt Emminger, publicată în: *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln. II. Die spätmittelalterliche Übersetzung der Demonicea. III. Βασιλείου κεράλαια παραινετικά* Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der philosophischen Fakultät (I. Sektion) der K.Ludwig-Maximilians-Universität zu München, vorgelegt von Kurt Emminger, München, 1913, p. 23-73 (textul bizantin: p. 50-73).

De Sfintele Paști ale anului 2008, închin această tălmăcire Majestății Sale Regelui Mihai I al României.

Traducere

ACROSTIH: VASILE, ÎNTRU CRISTOS ÎMPĂRAT AL ROMEILOR, LUI LEON, IUBITULUI SĂU FIU ȘI ÎMPREUNĂ CU EL ÎMPĂRAT

1. Lucru foarte folositor în viață și foarte însemnat, nu numai pentru împărați, dar și pentru oamenii de rând, este învățătura. Căci aceia care o dobândesc, multe foloase trag de pe urma ei, atât pentru suflet, cât și pentru trup : pentru suflet, prin studierea cuvântărilor miezoase, iar pentru trup prin deprinderea mișcărilor frumoase. Prin urmare, iubite fiule, eu, ca părinte și, împreună cu tine, împărat, te sfătuiesc să faci din învățătură călăuza împărăției tale. Căci ea împărăția împodobeste, iar pomenirea împăraților o veșnicește. Căci, așa cum până la a soarelui ivire, toate sunt întunecate și nedeslușite pe pământ, tot așa până la a învățaturii dobândire, toate sunt încâlcite și greșite în suflet. Apucă-te deci de învățătura de virtute însoțită și dobândește viața de virtute cîrmuită, căci dintre toate bogățiile, virtutea este singura nepieritoare avuție.
2. Fă-ți din credința sinceră în Cristos principiu și temei de neclintit pentru zidirea vieții tale. Slăvește pe Tatăl, pe Fiul și pe Duhul Sfânt, Treimea cea nedespărțită și neamestecată, unul și singurul Dumnezeu. Crede și în întruparea Cuvântului lui Dumnezeu, prin care lumea din robia stricăciunii a fost eliberată, așa cum deslușește învățătura Maicii tale, Biserica. Încununare a tuturor bunătăților, desăvârșire a tuturor virtuților este această credință, păzește-o, așadar, ca pe o sfântă vistierie, căci dintr-înșă te-ai hrănit din fragedă pruncie, iar eu ți-am fost despre ea învățător. Să nu mă faci cumva de rușine, căci iubitorul tău părinte sunt. Pictorii trebuie să înfățișeze chipurile celor pe care-i pictează, dar copiii de împărați trebuie să fie icoane însuflețite care virtutea părinților lor întruchipează.
3. Să cugeți drept, potrivit dogmelor ortodoxiei și să cinstești cu asupra de măsură Biserica, Maica ta, care te-a alăptat întru Duhul Sfânt și care, împreună cu mine, ți-a așezat coroana pe cap, întru Cristos Dumnezeu. Căci, dacă ești dator să-i

respecti și să-i cinstești pe părinții trupești, cu mult mai mult trebuie să-i preacinstești pe cei ce te-au născut întru Duhul lui Dumnezeu. Fiindcă părinții trupești dăruiesc copiilor viața cea trecătoare, dar părinții duhovnicești viața cea veșnică le hărăzesc prin nașterea din nou. Cinstește, așadar, Biserica, pentru ca să fii cinstit de Dumnezeu și respectă-i pe preoți, părinții duhovnicești și mijlocitorii noștri pe lângă Dumnezeu. Căci, prin cinstirea preoților, pe Dumnezeu îl cinstești. După cum legea cere ca slujitorii tăi să primească cinstirea cuvenită ție, tot așa evlavia cere ca preoții lui Dumnezeu să primească cinstirea cuvenită Lui. Și, după cum cinstirea dată lor pe Dumnezeu îl cinstește, tot așa jignirea lor îl mânie, și cu mult mai mult, pe Dumnezeu.

4. Să știi și să crezi că lumea este stricăcioasă, deoarece are un început, dar că stricăciunea ei va fi prefăcută în nestricăciune. Căci nimic din cele de Dumnezeu zidite nu cade în neființă, deși, din pricina căderii în păcat a omului, a fost condamnată la năruire, împreună cu noi, întreaga zidire. Și, înțelegând că lumea va fi iarăși nestricăcioasă, și învierea morților s-o mărturisești, și dreapta judecare a vieții trăite de fiecare s-o aștepti. Căci nici o faptă rea de dreapta lui Dumnezeu pedeapsă nu va scăpa și nici o faptă bună nerăsplătită nu va rămânea. Să nu crezi că răsplățile celor buni trecătoare vor fi, nici că pedepsele celor răi se vor sfârși. Căci și unele, și celelate vor dăinui veșnic, nici unele, nici celelate nu vor avea sfârșit.
5. Adeseori, după cum zice proverbul, milostivirea este mai tare decât moartea. Căci și cu bani, pare-se, poate fi cumpărată viața, când Dumnezeu, pentru mântuirea noastră, se lasă plătit. Deci, dacă risipești pe pământ pieritoare bogăție, bogăție nepieritoare îți aduni în ceruri, iar pe deasupra îți sporești și bunurile pământești. Bogăția facerii de bine este cu adevărat neistovită. Ceea ce pe pământ risipești, în ceruri agonisești și ceea ce dăruiești, înapoi primești. Așa încât nu numai pe pământ facerea de bine îi îmbogățește, dar și în ceruri îi ferește pe aceia care o dobândesc.
6. Să ai pururea în minte purtările părintelui tău și să te străduiești să le urmezi pilda în propria ta viață. Căci noi nu suntem nici delăsător, nici zăbavnic la

întreceri, ci ne place să ne întrecem să-ți oferim pilde de vrednicie: lenea o disprețuim, efortul îl prețuim. Nu te purta nepotrivit cu împrejurările: ca muritor, învață să te bucuri de cele ce par bune în viața aceasta, ca nemuritor, ai grijă să te învrednicești de cele viitoare.

7. Să stai neconținut de vorbă cu doctorii sufletelor, ca să rămâi sănătos sufletește. Căci poți învăța de la ei ce lucruri e bine să râvnești și de care să te ferești, și cu cine dintre oameni să te însoțești și pe cine să ocolești, și cum trebuie să-ți orânduiești viața, ca să nu pătimești de felurite boli. Dacă vei urma această cale, vei putea să ajungi cu adevărat la deplina virtute.
8. Nici o desfătare lumească nu poate pe împărat ca bogăția virtuții să-l ferească. Căci frumusețea și eleganța, boala ori timpul le istovește. Bogăția este mama trândăviei și destrăbălării. Vigoarea înlesnește biruințele trupești, dar slăbește puterile sufletești. În schimb, virtutea este și decât bogăția, și decât noblețea mai de folos celor care o dobândesc și, cu ajutor dumnezeesc, face cu puțință câte par altora cu neputință.
9. Să nu ții prea mult la a trupului frumusețe, doar cât o mână de țărână prețuiește. Căci, în scurtă vreme, trupul într-o mână de țărână se preface. Nu te fâli, așadar, cu întocmirea din naștere fără cusur a trupului tău și nu disprețui cusururile altora. Să nu te lași de frumusețe înrobit, nici de urâțenie scârbit. Ci la frumusețea sufletului caută și iubește duhovnicește sufletul. Căci adevărată și nemuritoare e numai iubirea care, o dată ce s-a născut, nu se veștejește curând, ci cu vremea tot mai mult sporește.
10. Ai primit de la Dumnezeu împărăție, păzește-o ca pe o sfântă vistierie. Să nu te vădești paznic netrebnic al darului cu care dăruit ești. Să nu săvârșești nimic de noblețe lipsit și nimic nevrednic de ea. Înălțat în dregătoria împărăției ca peste toți să domnești, înalță-te prin vrednicie mai presus de aceia cărora domn le ești. Căci vrednicia bate dregătoria. Dacă, în puterea dregătoriei, peste toți domnești, dar în vrednicie alții te întrec, ești numai un părelnic împărat, de alții împărățit

cu adevărat. Să nu fii, așadar, un stăpân măsluit, lăsându-te de ceilalți biruit, ci împărățește tu cu adevărat, biruindu-i pe toți în vrednicie.

11. Biruințe asupra vrăjmașilor și triumfuri numai atunci îți va dăruia Dumnezeu, când și tu însuși vei dobândi biruințe și triumfuri asupra patimilor. Căci, dacă-ți vei birui vrăjmașii nevăzuți, înseamnă că-i vei birui negreșit și pe cei văzuți. Și niciodată nu va binevoi Dumnezeu cu libertatea biruitorului să-l cinstească pe acela care se lasă biruit și în robie târât de plăceri. Dar acela care, prin nesilite silințe, va dobândi biruința asupra patimilor va fi dăruit de Dumnezeu și cu biruința asupra vrăjmașilor, hărăzită lui negreșit ca semn lămurit de viitoare răsplătire cu bunuri cerești.
12. Bucură-te de prietenii devotați mai curând pentru că sunt adevărați decât pentru că-ți sunt prin rudenie apropiați. Căci prietenia rudelor nu este rodul virtuții, ci al firii, ea nu poate fi socotită efectul unui act de autentică liberă voință, pe când devotamentul prietenilor adevărați față de tine este dictat de virtute și de conștiința liberă. Iar cea dintâi urmează legea firească, cealaltă legea dumnezeiască. Și, la nevoie, este mult mai prețios caracterul decât înrudirea și opțiunea morală decât obligația firească. Adeseori, rudele au uneltit împotriva rudeniilor lor de dragul unui pumn de arginți, dar prietenii adevărați, disprețuind lumea întreagă, nu și-au precupețit nici chiar viața de dragul prietenilor.
13. Cinstește și prețuiește vigoarea trupească, atunci când și de înțelepciune este însoțită. Căci pe cât de folositoare este vigoarea trupului de înțelepciune însoțită, pe atât de dăunătoare, dacă nu-i însoțită de înțelepciune. Forța prudentă pe om îl caracterizează, forța imprudentă face din el o fiară irațională. Înconjoară-te, așadar, nu de cei care imprudența forței prețuiesc, ci de oameni care cu prudență forța își folosesc. Căci forța lipsită de prudență cutezanță se numește, iar cea chibzuit folosită bărbăție.
14. Vrei să fie Dumnezeu milostiv cu tine? Atunci fii și tu milostiv cu supușii tăi. Chiar dacă ai fost dăruit cu împărăție, ești tovarășul lor de robie. Unul singur este

stăpânul nostru, al tuturor oamenilor, și unul singur părintele neamului nostru, pământul, chiar dacă noi, pământenii, unii din alții ne-am născut. Gândește-te, așadar, la tine însuși, tu, care ești pământean slăvit și nu uita că, oricât de la pământ te-ai înălțat, din nou în pământ vei fi coborât și nu căuta niciodată cu trufie la pământeanul de rând. Adu-ți aminte de greșalele tale față de Dumnezeu și uită greșalele aproapelui tău.

15. Ia și tu seama că toții oamenii prețuiesc mult prudența, dar nu toți se zoresc să se învrednicească de ea. Căci toți se întrec cu laude să o copleșescă, dar nu se prea ostenesc să o dobândească. Din care pricină, foarte rar poți întâlni pe cineva care să fi izbutit a o dobândi. Caută, așadar, nu numai să te însoțești tu cu prudența, ci și să-l respecti și să-l cinstești pe acela care a dobândit-o, și să-l ai în preajmă zi și noapte. Căci numai unul ca acesta poate să fie de cel mai mare folos sufletului tău. Și ceea ce ți se pare adesea cu neputință de înfăptuit, lesne vei izbuti să înfăptuiești cu sprijinul lui, dacă te ajută Dumnezeu. Iată de ce trebuie să fii prudent sau să urmezi sfaturile celor prudenți, căci inima lor e cu adevărat tronul pe care se odihnește Dumnezeu.

16. Să-ți fie mai vrednică de încredere purtarea decât cuvântarea, pentru ca și tăcerea, nu doar vorbirea să-ți aducă cinstirea. Și să nu-i îngădui în preajma ta pe aceia care vorbe convingătoare rostesc, dar cu fapta nu le întăresc. Căci sunt și unii care bine vorbesc, dar numai rele săvârșesc. Ferește-te să fii și tu așa, și nici pe ceilalți din jur nu-i lăsa să fie, ci numai pe aceia care nu-și înfrumusețează purtarea prin cuvântări, ci cuvântările prin purtări, numai pe ei să-i iubești și cu ei să te însoțești. Iar ce e rușinos să faci, să nu ai nerușinarea să zici, nici ceea ce e rușinos să zici, să nu te gândești să săvârșești.

17. După cum plantele tinere, dacă sunt udate cu apă, cresc și rodesc, tot așa și mintea ta, fiule, dacă va fi hrănită cu studiul teologiei, va face să crească și să rodească mai mult încă virtuțile tale. Căci trupul îl nutresc bucatele potrivite, iar sufletul îl hrănesc învățăturile duhovnicești. Însă hrana trupului desfată doar cerul gurii, ea e îndată mestecată și distrusă, pe când hrana sufletului, veșnic desfătătoare și nestricăcioasă, nestricăciune dăruiește. Îndeletnicește-te, așadar,

întreaga viață cu studiul învățăturilor folositoare, ca să te hrănești cu a roadelor lui nesticăciune și să cârmuiești împărăția cu înțelepciune.

18. Nimic nu este mai de folos ca hotărârea bine chibzuită și nimic mai primejdios decât fapta nechibzuită. Ca să înfăptuiești temeinic ce voiești, caută, așadar, să chibzuiești mai întâi ce vrei să săvârșești. Căci, după făptuire, nu mai ai timp de chibzuire, dar, după ce ai chibzuit, mai ai răgaz de răzgândit. Gândește-te la urmarea oricărei fapte și numai după aceea treci la faptă. Folosește drept sfătuitori pe cei care-și chibzuiesc și își administrează bine propriile lor treburi, nu pe cei care-și chivernisesc rău treburile din pricina nechibzuinței. Cel care de ale lui rău se îngrijește, niciodată pe altul bine nu-l sfătuiește. Dar nu împărtăși ce ai de gând să faci nici nepricepuților, nici lingușitorilor. Cei dintâi te vor sfătui să acționezi precum te-ar învăța orbii să vezi, ceilalți se vor repezi să-ți cânte-n strună. Tu însă, sfătuiește-te mai degrabă cu aceia care cunosc bine lucrurile și care, mai ales, au îndrăznit adesea să-ți judece greșelile. Căci numai unii ca ei sunt vrednici să li se încredințeze rangul de prieteni și de sfetnici.

19. Neprihănit păstrează-ți nu doar trupul, ci încă și cugetul. Căci destrăbălarea de Dumnezeu te-ar despărți, dar neprihana vieții cu Dumnezeu te va uni. Să strălucească lumina ta înaintea supușilor tăi și să fii o icoană bună pentru ei. Cum ai putea oare să-i îndemni pe supușii tăi să fie neprihăniți, dacă n-ai prețuit însuși neprihănirea? Fiindcă vor face și ei ce vor vedea că faci tu. Stă în firea lucrurilor ca supușii să urmeze pilda cârmuitorilor. Prin urmare, dacă nu te străduiești să trăiești după cuviință, vei pricinui suferință supușilor tăi, dar nevoindu-te să-ți păstrezi neprihănirea împreună cu celelalte virtuți, vei înlesni întregului tău popor mântuirea și cu mare răsplată vei fi răsplătit, pentru că nu singur, ci împreună cu supușii tăi, de Dumnezeu te-ai învrednicit.

20. Ai primit de la Dumnezeu, prin mine, coroană împărătească. Dăruiește în schimb celui ce ți-a dăruit-o darul cuvenit. Cinsteste-L pe Dumnezeu, care pe tine te-a cinstit, prin cinstirea părintelui tău. Iar pe mine să nu mă cinstești în felul acelor supuși care fie îngenunchează înaintea mea, fie mă străjuiesc cu lăncile, fie mă aclamă – căci toate acestea sunt lucruri nevrednice de un bărbat care este

împărat – ci, prețuind virtutea, practicând cumpătarea, șlefuindu-ți purtarea, însușindu-ți învățăturile cu care se îmbogățește conștiința celor tineri și, pe scurt, pregătindu-te să fii vrednic împărat pământesc și icoană adevărată a împăratului ceresc. Căci numai cine este în stare să dobândească virtutea poate fi socotit cu drept cuvânt icoană a lui Dumnezeu care l-a așezat împărat și, după Dumnezeu, să fie de supuși, pe bună dreptate, iubit și, precum se cuvine cinstit, ca un obștesc binefăcător, al lui însuși și al celor peste care domnește.

21. Ca să-ți ferești împărăția de orice imputare, abține-te să săvârșești fapte pentru care pe alții îi pedepsești. Căci este primejdios lucru ca supușii să judece faptele conducătorilor. Dacă ții seama de sfatul meu, vei dobândi următorul și de mare seamă folos îndoit: pe tine te vei pune la adăpost de orice cârtire, iar pe supușii tăi îi vei învăța, fie prin vorbele rostite, fie prin faptele săvârșite, ba chiar prin tăcerile tale, să se deprindă cu virtutea în toate. Căci, dacă una zici și alta faci, te va muștra conștiința ta, dar dacă bune zici și bune faci, cei care-ți judecă viața vor fi și martorii irecuzabili și imitatorii desăvârșirii tale *.

22. Să nu-ți rămână neștiut nici unul dintre cei care cer să fie cu daruri dăruți ori cu dregătorii cinstiți, ci, despre toți căutând să afli cum sunt, să faci bine numai celor destoinici. Vei avea parte neconținut de devotament nesmintit. Căci omul de ispravă întoarce înmiit binele făcut, iar recunoștința lui este o vistierie neistovită. Cel care face bine omului ticălos încălzește însă la sân șarpe veninos, care va găsi prilej să-și răsplătească binefăcătorul cu mușcătura lui otrăvitoare. Și după cum cățelele altora latră la străinii care le dau hrană, așa și ticăloșii îi nedreptățesc pe binefăcătorii lor, purtându-se cu ei de parcă le-ar fi prigonitori. Dacă însă vei face bine celor destoinici te vei găsi prin ei înmulțit și vei dobândi un suflet păzit și de multe minți și de mulți ochi.

* Am tradus prin „desăvârșire” termenul *καλοκάγαθία* folosit în *textul original*. Conceptul antic păgân care definea „idealul clasic al omului”, anume îmbinarea frumuseții fizice cu frumusețea morală, a fost adaptat aici de autor, probabil eruditul Fotie, doctrinei creștine pentru a desemna concordanța dintre vorbele frumoase și faptele bune ale cuiva, îmbinarea frumuseții estetice și morale a discursului cu înalta calitate etică a comportării. Este o mărturie grăitoare despre spiritul care animă „umanismul creștin” bizantin.

23. Să-ți alegi prietenii și slujitorii apropiați dintre oamenii care s-au dovedit buni și pentru prietenii sau stăpânii dinaintea ta. Căci ei nu vor pregeta să lucreze și pentru tine tot așa cum au lucrat pentru aceia. E de crezut că omul care și-a dovedit destoinicia față de prietenii lui de odinioară și față de tine se va dovedi destoinic. Și e greu de crezut că acela care s-a dovedit nepăsător și nefolositor pentru prietenii și stăpânii lui de mai înainte va fi în stare vreodată să se arate vrednic și de folos pentru tine.
24. Socotește că lingușitorii nu pot să te ajute, pe cât pot să-ți dăuneze. Căci le stă în nărav și necredința și ascunderea adevărului. Lingușeala seamănă cu o panoplie pictată în culori, care, la vreme de nevoie, nu va putea să-l ajute pe cel care o posedă mai mult ca o umbră. Iar dacă stă în firea lingușitorilor să măsluiască adesea adevărul, răul este de multe ori mai mare. Căci acela care, amăgit de vorbele lor, s-ar încrede în ei, se va izbi precum orbul de lucruri neașteptate și se va căi de imprudența lui. *
25. * <Nu atât însemnătatea dregătoriei, cât disprețuirea banilor arată cât de măreț și de liber e cugetul împăratului. Căci mai ales prin ea se învederează noblețea lui sufletească. Iar disprețuirea banilor stă în aceea că nu-i adună fără rost, ci îi cheltuiește generos pentru acoperirea nevoilor. Căci împăratul are nevoie mai mult decât alții să fie pentru prieteni binefăcător și de vrăjmași apărător, lucruri a căror înfăptuire se face numai cu cheltuială de bani. Prin urmare, dacă vrei să fii măreț în toate, dar mai cu seamă prin inteligență, disprețuiește banii. Fiindcă avuțiile tale nu sunt de fapt ale tale, ci ale tovarășilor tăi de robie și mai ales ale săracilor și ale pribegilor. Arată-te, așadar, de bine făcător în cele obștești și astfel vei dobândi măreție și vei fi vestit prin înțelepciune. > **
26. Ferește-te să te dedai la băutură. Căci beția este potrivnicul prudenței și vrăjmașul ei. Minte tiranizată de vin pătimește la fel ca acei vizitii de pe carele de curse din hipodrom care, neputând caii să și-i stăpânească, sunt trași de ei ba

* Capitol existent numai în unele manuscrise

** Capitol existent numai în unele manuscrise

ici, ba colo, stârnind râsul privitorilor. Iar dacă mintea astfel pătimește, negreșit și sufletul multe greșeli săvârșește.

27. Lesne vei câștiga prietenia cuiva, dacă îl vei vorbi de bine în lipsă, față de oameni care îi aduc la cunoștință vorbele tale. Căci, după cât se pare, începutul prieteniei e lauda, al vrăjmășiei clevetirea. Dar chiar și pe prietenii pe care ți i-ai câștigat, dacă vrei să-i legi și mai mult de tine, laudă-i înaintea celor de față, în lipsa lor. Căci astfel îi vei face să creadă pe cei de față că și pe ei îi lauzi înaintea celor care acum lipsesc. Prietenii la vreme de nevoie și în împrejurări grele trebuie încercați, căci mulți prieteni închipuiți îi înconjoară pe cei fericiți. Și numai pe aceia să-i socotești prieteni adevărați care te îndrăgesc nu de dragul vreunui câștig, ci în virtutea dragostei pe care ți-o poartă. Altminteri, prietenia care ți se arată numai în vremuri prielnice, să știi că este mai degrabă marfă decât prietenie adevărată.

28. Nu pregeta să te căznești spre a duce la îndeplinire ceea ce aduce statului propășire. Îți vei cârmui preabine supușii, dacă vei avea grijă să sporești avuția obștească, dar numai din venituri de lege îngăduite, nu prin dări neîndreptățite, nici cu prețul lacrimilor mulțimii. Căci banii, dacă sunt legiuit adunați, de mare folos celui care i-a agonisit îi vor fi, iar împărăția o vor întări. Dacă sunt însă adunați în chip nelegiuit și cu prețul lacrimilor mulțimii, dispar, trăgându-i după ei și pe cei legiuit adunați, și atrăgând asupra agonisitorului potrivnicia lui Dumnezeu, legiuitorul dreptății.

29. Nu căuta mereu pricină supușilor tăi, ar fi supărător. Nu fii mereu gata să-i pedepsești, ar fi împovărător. Nu iubi râsul nestăpânit, ar fi necuviincios. Ci, fii îndelung răbdător față de cei ce-ți greșesc, omenos față de cei pedepsiți, sobru în purtări, blând în cuvântări, politicos și comunicativ în lume. Căci, prin toate acestea, vei ajunge să fii de supuși iubit și mai mult părinte decât împărat socotit.

30. Ține ca spusele <supușilor> să fie întotdeauna adevărate, spune și tu adevărul și însoțește-te cu aceia care-l spun. Vei dovedi astfel că se poate pune temei pe toate spusele și pe toate faptele tale, iar tu vei putea pune întotdeauna temei, fără

umbră de îndoială, pe dragostea supușilor tăi față de tine. Dacă însă vei fi bănuțit că spusele tale sunt mincinoase, deși ai fost socotit vrednic să împărățești, vei fi disprețuit pentru că săvârșești lucruri nevrednice de această învrednicire și vei face ca toți cei supuși ție să fie temători și neliniștiți. Căci, pe cât de mult îl îndrăgesc oamenii pe bărbatul care spune adevărul, pe atât de mult îl urăsc pe acela ale cărui spuse sunt mincinoase și înșelătoare.

31. Este bun doctor acela care prescrie doctoria potrivită fiecărei boli. Și este bun împărat acela care promovează conducătorii în stare să pună capăt nedreptăților săvârșite împotriva supușilor lui. Și, după cum este treaba grăjdarului să cunoască însușirile fiecăruia dintre cai, și treaba vânătorului să-și cunoască bine câinii pe care-i trimite să hăituiască vânatul, și treaba generalului să știe ce virtuți are fiecare dintre oștenii săi, pentru ca să aleagă cea mai bună dispunere a trupelor, tot așa este treaba împăratului bun să cerceteze care sunt obiceiurile și caracterele și virtuțile și părerile dregătorilor lui, pentru ca să-i cunoască bine pe fiecare și, așa cum se cuvine, pe fiecare să-l rânduiască în locul potrivit lui. Și pe cei dăunători statului să-i surghiunească, iar celor evlavioși și vrednici să le încredințeze pârghiile cârmuirii politice.

32. A fi ție însuți credincios este o dovadă de cuminție vrednică de toată lauda, dar dezacordul, în vorbe și fapte, cu sine însuși este rușinos, dovedește lipsă de noblețe și de cuminție. Să nu faci și să nu zici niciodată nimic fără dinainte chibzuire și să nu te pui vreodată în dezacord cu tine însuți. Căci rădăcina acestui rău este lipsa de chibzuință. Dar, dacă pe toate le săvârșești cu socotință, retezând din vreme rădăcina răului, nu te vei arăta niciodată necredincios ție însuți.

33. Purtarea ta va deveni lege nescrisă pentru supușii tăi și amintirea domniei tale nu va fi dată uitării, dacă tu însuți vei respecta legile bine întocmite ale împăraților dinainte de tine și le vei păstra în vigoare neschimbate. Căci legile pe care îți silești supușii să le păzească, trebuie să te silești să le păzești, în primul rând, tu însuți. Iar dacă tu nu te vei supune legilor date de cei care te-au precedat, nici ceilalți nu se vor supune legilor pe care tu le-ai dat. Și, dacă legile sunt

înlocuite mereu unele de celelalte, viața oamenilor cade pradă toată tulburării și învâlmășirii care au dus adeseori la pieire neamuri întregi.

34. Pe netrebnici îndepărtează-i de curtea ta și nici o dată nu le încredința vreo dregătorie, pentru ca nu cumva să se creadă că le ești asemănător și că te bucuri de nelegiurile lor. Căci pricinile mârșăviilor de ei săvârșite ție îți vor fi atribuite și vei fi socotit părtașul răutății lor și vei avea de dat socoteală lui Dumnezeu pentru ei. Promovarea netrebnicilor în dregătorii este un temei puternic de învinuire a celor care i-au promovat, iar mârșăviile săvârșite de ei sunt puse toate în seama celor care i-au desemnat. Străduiește-te, deci, să promovezi în dregătorii oameni destoinici, pentru ca faima lor bună să-ți fie ție podoabă, iar binele pe care-l fac ei, să ți-l atribuie ție supușii tăi. Căci lauda mulțimii e mai prețioasă decât orice avuție.

35. Să ții la bani, dar nu pentru plăcerea de a-i avea, ci din nevoia de a-i folosi, fie spre ajutorarea celor nefericiți, fie spre răsplătirea celor hotărâți să-și sacrifice generos viața pentru alții. Căci altminteri dragostea de bani nu numai la nimic nu folosește, ci dimpotrivă, multă pagubă pricinuiește. Fiindcă, dacă nu e pusă în slujba virtuții, bogăția devine mai degrabă slujnica răutății. Dar dacă e pusă în slujba virtuții, poate să-i ajute mult, atât în ce privește sufletul, cât și în ce privește trupul, pe cei care de ea se slujesc, fie că va fi cheltuită în folosul celor nevoiași, fie că va fi dăruită prietenilor buni. Căci facere de bine sunt amândouă, chiar dacă nu se numesc la fel.

36. Se pare că nimic nu e mai tare decât dragostea. Căci prietenul adevărat nu poate fi pe nimic schimbat. Păstrează-ți, așadar, oricând și oriunde, dragostea față de prietenii adevărați, pentru ca și dragostea lor față de tine să rămână statornică și neîndoielnică. Și nu fii nerecunoscător față de nimeni, ci fă-ți din recunoștință obișnuință, căci a-ți arăta recunoștința față de aceia care-ți fac bine ține de evlavie. Omul nerecunoscător își este lui însuși vrăjmaș. Recunoștința arătată rodește, dar când nu e arătată și pe cea ție datorată o nimicește. Dacă te arăți recunoscător altora, mulți se vor strădui să-și arate recunoștința față de tine. Dacă nu vei fii însă recunoscător, nu-ți vei putea câștiga nici un prieten, cu care

să petreci în chip plăcut laolaltă, chiar dacă toți oamenii din jurul tău se vor preface că-ți sunt prieteni.

37. Cercetează cu luare aminte și dreaptă judecată caracterul fiecăruia și păreriile celor vrednici să le primești, dar de ale celor netrebniți să te ferești. Iar ceea ce vrei să spui, cugetă mai întâi, ca nu cumva limba să o ia înaintea gândului și să-ți se impute că bați câmpii. Când iei parte la o deliberare, câtă vreme nu ai spus încă nimic, ești stăpân pe ceea ce ai de gând să spui și se poate întâmpla chiar să-ți vină în minte, până a nu fi vorbit, un gând mai bun decât cel dintâi. Dar, o dată ce ai apucat să vorbești, nu mai poți să te răzgândești și să spui altceva decât ai spus, dacă dorești ca spusele tale să nu fie luate în derâdere. Trebuie, așadar, să vorbești fie despre lucruri pe care le cunoști fără greș, fie despre cele impuse de împrejurări. Despre toate celelalte, este mai sănătos să taci decât să vorbești.

38. Nu-ți precupeți mila față de cei în nevoie, ca să ai și tu parte de mila celui ce peste toate împărățește. Căci dăruirea nevoiașilor ține de evlavie. Socoate deșartă ziua în care nu ai săvârșit nici o facere de bine, pentru care și ție Dumnezeu să-ți fie binefăcător, și caută să fii milostiv, ca să fii răsplătit cu milostivire de Dumnezeu. Pleacă-ți urechea către aceia care îndreaptă rugăminți către tine. Caută cu bunăvoință la cei care nu cutează să caute la tine. Îndură-te de lacrimile văduvei și nu rămâne surd la suspinele orfanilor. Căci tot ce vom face altora și nouă ni se va face, și așa cum îi ascultăm pe alții vom fi ascultați, și așa cum îi privim vom fi priviți. Precum îl rogi pe Dumnezeu să se poarte cu tine, așa să te porți și tu cu cei din preajma ta. Căci cu măsura cu care măsoară ți se va măsura.

39. Să știi, fiule, că, în viață, nimic nu e statornic, nimic sigur, nimic neschimbător. Căci mereu se schimbă lucrurile și, purtate parcă de o roată, cele de sus ajung jos și cele de jos ajung sus. Pentru aceasta, nu te lăsa îmbătat de izbânzi, nici doborât de greutate. Ci fii, în orice împrejurare, statornic și hotărât, străduindu-te să faci numai binele, iar pe toate celelalte lasă-le în seama lui Dumnezeu. În împrejurări prielnice, nu te lăsa amăgit de speranța că ai scăpat de nenorociri, iar în împrejurări potrivnice, nu pierde speranța în fericire. E semn de josnicie sufletească și lucru nevrednic de virtutea împărătească să te porți altminteri,

deoarece viitorul nu poate fi cunoscut. Nu te arăta niciodată posomorât, dar nici să nu râzi sfidător. Căci numai așa te vei dovedi înțelept și vei ocoli aceste două rele, iar cei care îți judecă faptele nu vor găsi prilej să te bârfească.

40. Silește-te singur să supraveghezi totul și să nu treci cu vederea nimic. Singur, zic, pentru că, fiind împărat, nu este pe pământ nimeni mai presus de tine, care să te poată sili la ceva. Dar, deși împărățești asupra tuturor pământurilor, ai și tu, mai presus de tine, un împărat în ceruri. Iar dacă El are grijă de toate, ca un Dumnezeu ce este, tot așa și tu, ca unul care împărățești în numele lui Dumnezeu, trebuie să nu treci nimic cu vederea. Căci, după cum, îngrijite și ocârmuite de tine, toate prosperă din plin, tot astfel, trecute cu vederea de tine, toate pier și se nimicesc deplin. Căci, dacă nici atunci când e vorba de un om oarecare, nu e de nimic tot ce e mic, când e vorba de împărat această zicală înțeleaptă e cu atât mai mult adevărată.

41. Trupul împăratului este, de departe, cel mai bine păzit, pe de o parte, de bunăvoința, cu voia lui Dumnezeu, a supușilor, iar pe de alta, de binefacerea lui pentru toți și de grija ca nimeni să nu fie supus tiraniei. Dar, după cum trebuie să-ți păzești împărăteasca ființă de uneltirile vrăjmașilor nevătămată, tot așa trebuie s-o păstrezi și de uneltirile patimilor neîntinată. Căci și unele, și celelalte tot uneltiri se cheamă și sunt foarte primejdioase. Însă uneltirile vrăjmașilor pricinuesc doar moartea trupului, care e vremelnică, pe când uneltirile patimilor aduc sufletului, chiar după moarte, pedeapsa cea veșnică.

42. Mulți împărați în acest palat împărătesc au locuit, dar puțini în împărăția cerurilor s-au sălășluit. Străduiește-te, prin urmare, iubite fiule, nu numai să dai măreție împărăției acesteia prin desăvârșirea* purtărilor tale, ci și să moștenești împărăția cerească, prin facerile de bine datorate lucrării virtuților tale. Căci, astăzi, palatul aceasta este al tău, mâine însă nu va mai fi al tău, iar poimâine va fi al altuia, iar răspoimâine al celui care-i va urma, astfel încât el nu aparține niciodată nimănui. Căci dacă schimbă mulți stăpâni, nici unul nu-i este stăpân

* În textul original, din nou, καλοκαγαθία

deplin. Și fiindcă trebuie să părăsim puterea pământească, să ne silim să dobândim în schimb, prin virtute, împărăția cerească, care singură nemuritoare este și altuia nu i se trece, pe când toate celelalte curg și se duc*.

43. Dacă îți faci lege din conștiința ta și ceea ce nu vrei să pătimești, nu îngădui să pătimească nici alții, niciodată nu vei putea fi învinuit de păcat. Și dacă te vei gândi că, așa cum și este, Dumnezeu vede și cântărește toate faptele tale, nici pe față, nici în ascuns nu vei mai păcătuți. Căci, chiar dacă îți vei închipui că ascunzi de alții, cele pe care le săvârșești în ascuns, dar în sinea ta le vei ști și te vei rușina de Dumnezeu care vede și în tainele sufletului tău. Căci pe cele trupești le văd oamenii, dar pe cele din adâncul sufletului singur numai ochiul care nu se înșeală al lui Dumnezeu le vede. Căci, după cum atunci când soarele strălucește, nimic nu rămâne ascuns sub cer, tot așa, când Dumnezeu privește faptele, niciuna nu-i poate fi ascunsă.

44. Dăruiește dregătoriile și nu vinde slujbele înalte pe daruri. Căci acela care și-a cumpărat dregătoria, cu atât mai vârtos îi va cumpăra și pe cei aflați sub puterea lui și, pentru că daruri a dat, va cuteza, fără rușine, daruri să ia. Cercetează, așadar, cu grijă, găsește și promovează în slujbe – dacă vrei să alungi mituirea din împărăție – numai pe aceia care vor să capete dregătoriile în dar, nu pe daruri. Fiindcă acela care dă ceva pentru dobândirea slujbei, caută câștig să dobândească de pe urma slujbei, cumpărându-și, prin dat, luatul și, prin nelegiuire, a legii nesocotire. Căci acela care s-a învățat să-și cumpere slujba, nu se va dezvăța să-și vândă pentru daruri slujirea și, avându-te învățător în ale mituirii pe tine, care ai dator să condamni acest nărav, nu numai că va lua mită el însuși, dar și pe cei aflați sub cârmuirea lui îi va sili să facă același lucru.

45. Nu atât cel care nedreptăți săvârșește păcătuiește, cât cel care îngăduie nedreptatea. Când un nedreptătit se înfățișează înaintea ta, nu-i nesocoti necazul, ca să nu lași astfel cale liberă celor dornici să săvârșească nedreptăți.

* În textul original este folosită, într-un sens adaptat doctrinei creștine, ca și în cazul kalokaghatiei, sintagma heracliteană „toate curg”, πάντα ῥεῖ

Nedreptățitul numai în tine își pune nădejdea ca să-i faci dreptate și să-l pedepsești pe cel care l-a nedreptățit. Și fiindcă ești dator să faci dreptate întotdeauna celui care aleargă la tine, înlătură nedreptatea prin dreptate. Căci dacă tu, îngăduind nedreptățitorului fapta nedreaptă, îl vei nesocoti pe nedreptățit și, deși ești singurul în stare să-l aperi pe cel nedreptățit, nu vei pune preț pe dreptate, la cine să mai spere bietul om că poate să alerge după sprijin? Cine să-i mai facă dreptate, dacă nu Dumnezeu, care îți va cere și ție socoteală pentru că l-ai nesocotit? Fă, așadar, dreptate celui care o nedreptate a suferit și pedepsește-l pe acela care l-a nedreptățit, pentru ca nu cumva, pentru că l-ai nesocotit, să pară că și tu te-ai făcut părtaș nedreptății, însoțindu-te cu cei care nedreptăți săvârșesc și să cadă asupra ta răspunderea pentru păcatele altora.

46. Ești muritor după trup, dar cu sufletul rămâi nemuritor, gândește-te, prin urmare, pentru trup, la lucruri pieritoare, dar gândește-te, pentru suflet, la cele nemuritoare. Înveșmântează-ți trupul pieritor cu podoaba veșmântului pieritor, înveșmântează-ți însă sufletul nemuritor cu bucuria cea nemuritoare. Căci de pe tronul pe care ai fost înălțat, după o vreme, vei coborî și tot pământul de-ai râvni să-l stăpânești, mai mult de trei coți de glie, după moarte, nu vei izbuti să agonisești. Îngrijește-te, așadar, ca muritor, de împărăția cea trecătoare. Ia însă bine seama și, prin dobândirea virtuții, întemeiază-ți, ca nemuritor, împărăția nepieritoare. Căci ai fost socotit vrednic de puterea trecătoare, pentru ca să câștigi, prin ea, împărăția nepieritoare.

47. Ce gândești că este spre binele tău, aceea să gândești că este și spre binele supușilor tăi și poartă-te astfel încât și ei să nutrească întotdeauna gânduri bune despre cârmuirea ta. Căci împărățesc în tihnă mai ales aceia care se îngrijesc cât mai bine de supușii lor, și pe cei destoinici îi cinstesc, și cu binefaceri îi copleșesc, iar pe cei care nu se arată destoinici nu-i nedreptățesc. Te vei bucura din plin de bună faimă, dacă vei da fiecăruia locul pe care-l merită, iar celor care sunt vrednici să conducă le vei încredința dregătorii și vei avea grijă ca nici supușii să nu se răzvrătescă împotriva dregătorilor, dar nici aceștia să nu-i prigonească. Cunoaște-i, cercetându-l pe fiecare și ia hotărârile potrivite cu privire la

cârmuitori și la cei cârmuiți, pentru ca nu cumva să-i cârmuiască cerbii pe lei, ci leii pe cerbi.

48. Vei ajunge să fii fericit și de necaz lipsit, dacă te vei strădui să potolești înfruntările și să înlături din împărăție orice vrăjmășie și orice învrăjbire și dacă-ți vei învăța pe supuși să trăiască în deplină liniște și prietenie, și dacă pe izvoditorii vrăjmășiilor îi vei izgoni, iar cu iubitorii de pace te vei însoți. Dacă vei da ascultare cuvintelor mele, tu, care-mi ești mie, împăratului pământesc, fiu trupesc, și fiu al împăratului ceresc te vei chema, învrednicindu-te de dumnezeiasca, întru duh, înrudire, ca ucenic al blândului și pașnicului Cristos, care zice: "Feriți-vă făcătorii de pace, căci aceia fiii lui Dumnezeu se vor chema".

49. Nu-i lăuda pe aceia care îți laudă toate faptele, ci mai cu seamă pe aceia care îți judecă greșelile. Aceștia sunt, după mine, mai binevoitori și mai înțelepți decât ceilalți. Căci adevărul trebuie să treacă înaintea minciunii. Și să îngădui celor cu bună judecată să spună deschis* ce gândesc, ca să ai cu cine te sfătui mai bine despre cele pe care nu le știi prea bine. Și, având în minte toate acestea, îți vei da seama că întotdeauna trebuie să ții seama nu de lingușitorii amăgitori, ci de slujitorii binevoitori. Căci, știind prea bine cât pot să fie de folositori și cât de păgubitori fiecare dintre aceste două soiuri de oameni, vei ocoli ponoasele și vei culege foloasele.

50. Să dai tinereții tale frumusețe nu prin întreceri atletice, ci prin purtări vrednice, și să nu crezi că ființa ta va pieri toată dintr-o dată. Căci, deși trupul îți este muritor, ți s-a dat și suflet nemuritor, încearcă, așadar, să dobândești nemurire, lăsând o bună amintire. Și vei lăsa o bună amintire, dacă vei năzui să fii asemenea celor care au lăsat o bună amintire, căutând, adică, numai bine să zici și obișnuind numai bine să faci, iar ceea ce gândești să spui cu vorba, să te îngrijești să săvârșești cu fapta.

* În textul original : *παρρησίαν χαρίζου. Παρρησία, „libertatea de expresie”, este un concept central al retoricii clasice antice, desemnând condiția fundamentală a dezvoltării oratoriei politice în general și, după Herbert Hunger, condiția „sine qua non” a apariției oratoriei parenetice, a cuvântărilor de sfătuire adresate împăratului.*

51. După cum nici un corp nu rămâne neînsoțit de umbra lui, tot așa nici un om nu rămâne neînsoțit de păcat. Fiindcă firea noastră este alunecătoare și foarte lesne cade în păcat. Fii, așadar, îngăduitor cu cei care greșesc și îmbină întotdeauna dreptatea cu omenia. Căci și tu, care ceri altora socoteală, când greșesc, ai de dat socoteală lui Dumnezeu pentru greșelile tale, așa încât în fiecare zi făgăduiește-I că vei ierta, și nădăjduiește că vei fi iertat de El. De vreme ce tu însuți îți hotărăști judecata, iartă datornicilor tăi datoriile și ți se vor ierta păcatele. Ceea ce vei face tovarășilor tăi de robie, aceea vei primi în schimb de la Stăpânul obștesc, căci cu judecata cu care judeci vei fi judecat.
52. Apleacă-ți urechea către cel care se roagă de tine și răspunde-i cu blândețe. Dacă puterea ta pământească îi ține departe de tine pe oameni, apropie-te tu de ei, gândindu-te la puterea cerească. Mângâie-i pe cei în suferință, dacă nu prin daruri, măcar prin cuvinte. Căci, după mine, o singură vorbă bună poate fi mai de preț decât o mulțime de daruri și un singur cuvânt este în stare să mângâie mai mult decât nenumărate alte lucruri. Căci, oricât de mulți ar fi ei, banii nu pot să mângâie sufletul celui necăjit ca un singur cuvânt blând al împăratului. Așa vei ajunge să fii îndrăgit de supuși și, fără de cheltuială, vei câștiga bunăvoința tuturor și te vor numi mai curând părinte decât stăpân.
53. Cu cât mai vrednic te-a socotit Dumnezeu să fii cu bunuri dăruit, cu atât mai dator ești să-L răsplătești cu mulțumirile tale pe Acela care nu le primește ca pe o datorie, ci le întoarce îndoit ca mulțumiri ale Lui. Răsplătește-ți, așadar, binefăcătorul, cu fapte bune, drept mulțumire pentru bunurile cu care te-a dăruit și folosește pentru faceri de bine către aproapele tău puterea de care te-a învrednicit. Iar cel mai aproape de tine, după legea facerii de bine, este tot omul supus stăpânirii tale. Căci nu ai fost dăruit cu bunuri ca să le stăpânești, ci le-ai primit ca să le gospodărești și vei lua de la cel care ți le-a dăruit, drept leafă pentru buna gospodărire, împărăția cea nemuritoare în locul împărăției trecătoare.

54. Frumusețea trupului îl face vrednic să fie împăratului apropiat pe acela care cu ea e înzestrat. Dar frumusețea sufletului îl face pe om să fie îndrăgît de împăratul ceresc. Una aduce cinstea vremelnică a dregătoriilor, cealaltă prietenia veșnică a Domnului Dumnezeu. Dar mai presus de tine nu este altul căruia să-i plăci prin frumusețea trupului tău, ci numai Dumnezeu, care nu ține la frumusețea trupului, ci la noblețea sufletului. Lui străduiește-te, așadar, să-i fii întotdeauna plăcut, prin cumpătare și bunătate, păstrând curat și nepângărit în făptura ta chipul Lui.
55. Zadarnică e toată osteneala doctorului, dacă leacul lui trupul nu-l va tămădui și zadarnic cuvântul filosofului, dacă sufletul de patimi nu-l va putea lecu. Căci, așa cum doctorii despre trupuri filosofează, filosofi trebuie sufletele să le doftoricească. Socotește-i, prin urmare, adevărați doctori numai pe aceia care, cu meșteșugul lor, izgonesc din trupuri bolile și numește-i filosofi adevărați pe aceia care, cu cuvintele lor, alungă din suflete patimile.
56. Să nu dai ascultare vorbelor deșarte, să nu-i primești cu brațele deschise pe calomniatori, să nu dai crezare la întâmplare clevetitorilor. Fiindcă unii, defăimând oameni destoinici, i-au dus adesea la pieire, alții, borându-și fierea răutății, te vor face răspunzător de vărsarea sângelui nevinovat, iar alții vor atrage asupra ta bănuiala că te bucuri de relele lor. Căci va părea, cu drept cuvânt, că ți-ai însușit caracterul celor cu care îți place să te însoțești și în care să te încrezi râvnești.
57. Nu pregeta să cercetezi vechile istorii. Căci vei găsi în ele, fără trudă, ceea ce alții trudnic au adunat, și vei putea învăța din ele și despre virtuțile celor vrednici, și despre răutățile celor netrebniți, și despre schimbătoarele vieții împrejurări, și despre ale lucrurilor răsturnări, și despre a lumii nestatornicie, și despre a puterii vremelnicie, și, pe scurt fie zis, și despre pedepsirea mârșavelor uneltiri, și despre răsplătirea vrednicilor înfăptuiri, dintre care de unele să te ferești, ca să nu încerci dreapta lor pedepsire, iar pe celelalte să le săvârșești, ca să te învrednicești de strălucita lor răsplătire.

58. Îți voi aminti un sfat înțelept, de neașteptat, poate, din partea unor sfinți, dar potrivit cu dragostea ce-ți poartă părintele și împăratul tău. Primește să stea în preajma ta, fiule, mai degrabă pe aceia care îți cer daruri decât pe aceia care se întrec cu daruri să te dăruiască. Căci pe cei dintâi ți-i vei îndatora, și ei lui Dumnezeu I se vor ruga pentru binele tău, ba ți-l vei face datornic chiar pe Dumnezeu, care își împarte răsplătirile cum își plătesc datornicii datoriile. Celorlalți însă, le vei fi tu îndatorat și vei fi silit cu nevoită cinstire să-i cinstești ca pe niște binefăcători. Caută, prin urmare, să fii tuturor oamenilor binefăcător, dar ție să nu-ți fie nimeni dintre oameni binefăcător, ci doar singur Dumnezeu. Căci numai așa e pe deplin potrivit să se poarte un împărat liber și adevărat. Așadar, pe cei care de la tine cer, să-i dăruiești și să-i iubești, dar pe cei care te dăruiesc să-i primești mai puțin în preajma ta. Căci ținta acestora din urmă e să capete, în schimbul darurilor, recunoștința ta, dar silința celorlalți e să-ți dăruiască, dacă le stă în putință, omenească recunoștință, iar de nu, să-ți dobândească înmiita recunoștință dumnezeiască.

59. Cel care n-are noblețe sufletească își jignește de moarte noblețea trupească. Tu însă, pe lângă noblețea împărătească a trupului, să dobândești și noblețea cea mai înaltă a sufletului. Căci cea dintâi se moștenește, fără trudă, din fire, cealaltă se însușește, de bună voie, cu trudă. Cinstește, așadar, și primește în preajma ta nu pe cei nobili după trup, ci pe cei înzestrați cu duh. Căci omul nu e dator să aibă, asemenea celorlalte dobitoace, numai noblețe trupească. Într-adevăr, noblețea calului stă în iuțeala și boiul lui, a câinelui în lătratul tare și agerimea la vânătoare, și tot așa cu celelalte dobitoace. Noblețea omului e dată însă de împodobirea sufletului cu felurite virtuți. Căci podoaba trupurilor este frumusețea, vigoarea și vioiciunea lor, a sufletelor însă e inteligența, și buna purtare, și desăvârșirea virtuților.

60. Să nu te mânia niciodată pe Dumnezeu, fiul meu. Numai din netrebnicia sufletească poate atare mânie să se nască. Ci primește cu mulțumire tot ce ți-a fost dat și fii pe deplin împăcat cu toate care din voia lui Dumnezeu ți s-au întâmplat, dacă e să te bucuri, bucură-te, dacă e să te întristezi, întristează-te, dacă e să prosperi, prosperă, și dacă e să înduri pierderi, îndură. Împacă-te cu

toate, cu toate mulțumește-te, numai de păcat ferește-te. Numai păcatul nu trebuie să-l primești, căci el nu e de la Dumnezeu, ci o urmare a lipsei tale de băgare de seamă. Așadar, nici când ești fericit să nu te trufești, nici când ești nefericit să nu te lași de necaz copleșit. Căci dacă, îndurând toate cu îndelungată răbdare, vei mulțumi pentru toate cele supărătoare, atunci, negreșit, vei primi răsplata răbdării tale, dacă însă, ros de griji, te vei ridica împotriva iconomieii lui Dumnezeu și vei îndura doar de nevoie suferințele rânduite de Pronie, nu-ți va fi de nici un ajutor, ba mai mult, vei pierde și răsplata pentru a fi fost răbădător.

61. Este un lucru cu adevărat vrednic de un împărat nu numai de ale tale să vezi, ci mai mult la binele supușilor tăi să veghezi. Căci nu ajunge să te arăți tu însuși bun pentru supuși, ci trebuie să faci și din copiii tăi icoane ale virtuții tale. Cel care-și crește bine copiii face un bine întregii împărății, cel care-i lasă să crească răi și neînvățați, îi face rău. Dă ascultare, fiule, cuvintelor mele părintești, pentru ca și tu să te folosești și împărăția bine să o cârmuiești, iar pentru învățătura dată să mă pomenești.

62. Ascultă toate și învață de toate. Dar pe unele să le primești, de altele să te ferești. Primește tot ceea ce ție își aduce folos și cinstire, iar supușilor tăi nici un ponos, și ferește-te de tot ceea ce pe supuși îi păgubește, iar ție nu-ți folosește. Limba vicleană, dacă se însoțește cu un tovarăș puternic, va fi pricina multor rele și pentru ea și pentru aceia care îi dau ascultare, dar gura binevoitoare, care adevărul rostește, mult folosește și celor care o ascultă și celui care vorbește. Să nu te bucuri de tovarășia celor netrebniți, ci înconjoară-te de oameni destoinici, și fă pace între supușii tăi, și nu-i stârni pe unii împotriva celorlalți. Căci Dumnezeu se îndepărtează de locul unde înfruntările și dihoniiile stăpânesc, dar acolo unde domnesc pacea, și dragostea, și înțelegerea, este și El aproape și se arată milostiv cu cei de pace iubitori și pe făcătorii de pace îi înfiază.

63. Fă-ți din conștiința ta curată coroană împărătească, ea îți va fi podoabă mai minunată decât oricare alta din lume. Căci bogăția este lipsită de credință și nestatornică, gloria pieritoare, puterea trecătoare, iar plăcerile se risipesc. Numai buna ta purtare va dăinui peste veacuri în amintirea celor ce vor veni după tine,

hărăzindu-le tuturor pilda vredniciei tale ca o licoare menită să-i prefacă în admiratori și imitatori ai cârmuirii tale.

64. Să știi, fiule, că numai atunci vei putea fi numit cu adevărat împărat, când nu doar peste supușii tăi vei domni, ci și toate plăcerile ți le vei stăpâni. Porți coroană ca semn că ești împărat, simțul dreptății să te arate că și ești în fapt. Purpura te va împodobi dacă și cumpătarea o va însoți. Și roșul botforilor te va cinsti, dacă vei stinge flacăra trufiei sub călcătura lor. Purpura și botforii roșii sunt însemnele împărăției tale trecătoare, cumpătarea și smerenia te vor mântui însă de pedeapsa veșnică și-ți vor deschide calea către împărăția nemuritoare.

65. Cultivă-ți cu sârguință inteligența, cea mai de preț dintre însușirile omului. Căci numai cu ajutorul ei ajunge împărăția pământească să întruchipeze rânduiala cerească. Căci inteligența cârmuiește toate cele omenești și, fără ea, toate se iroresc. Să-ți întărești, așadar, inteligența și să ți-o desăvârșești. Căci nici soarta unei corăbii nu trebuie încredințată decât aceluia cârmaci care se pricepe să mânuiască cârma, nici împăratul nu poate domni ca un împărat adevărat decât dacă s-a nevoit să-și desăvârșească inteligența politică. Căci, după cum spune povestea, leului puterea lui i-a adus stăpânirea peste fiare, iar vulturului zborul înalt și agerimea întâietatea între zburătoare, dar inteligența i-a hărăzit omului stăpânirea pământului.

66. Să nu te lași îmbătat de trufie după biruințele asupra potrivnicilor, să nu te umple de mândrie nenorocirile vrăjmașilor, să nu te înveselească înfrângerea dușmanilor tăi, să nu faci haz de necazul altuia și să nu tresalți de bucurie pentru pieirea vreunui om. Căci firea noastră omenească una și aceeași este, iar viitorul necunoscut. Caută, așadar, cu luare aminte la cei dinaintea ta, și vei afla ce va fi după tine. Căci viața știe să schimbe multe, iar suferințele celor duși sunt învățături pentru cei de față. Nu te înălța prea tare, zice proverbul, ca să nu-ți fie căderea mai mare. Nici unul dintre triumfurile pe care le câștigi să nu-l socotești întru totul al tău, și n-ai să pătimești de ceea ce te ferești. Ci varsă lacrimi pentru nenorocirile altora, compătimente-i pe oamenii care suferă, căci om ești și tu, iar

serbările pentru biruințe închină-le numai lui Dumnezeu, în semn de mulțumire, pentru ca, nefericit în fericire și fericit în nefericire, să nu încetezi a fi om.

67. Pentru ca să-ți șlefuiеști neconținut caracterul, nu pregeta să parcurgi cugetările celor vechi. Căci în ele vei găsi multe lucruri folositoare. Mai mult decât altele, să studiezi învățăturile lui Solomon și pe ale lui Isocrate, iar dacă vrei, și pe ale lui Iisus fiul lui Sirah, fiindcă din ele vei putea să deprinzi și cetățenești și împărătești virtuți. Cât privește toate celelalte mântuitoare învățături ale Scripturii de Dumnezeu insuflăte, trebuie să te lași mereu pătruns de duhul lor. Și, o dată ce-ți vei fi desăvârșit cugetul, spre bucuria mea, care-ți sunt și împărat, și părinte, și învățător, te vei învrednici și tu să-i înveți pe alții. Și, om fiind, vei încuviința încheierea mea că nici un om nu este nemuritor, nici un om fără de păcat, nici un om scutit de judecarea vieții trăite, nici un om nu și-a cunoscut dinainte sfârșitul propriei vieți, în taină învăluit.

SCRISOAREA MARELUI RITOR AL PATRIARHIEI ECUMENICE MANUIL DIN CORINT CĂTRE NEAGOE BASARAB

Preambul

Păstrată astăzi între manuscrisele grecești ale Bibliotecii Universității din Illinois, semnalată ca inedită de Chr. Patrinelis în 1962, scrisoarea marelui ritor al Patriarhiei ecumenice Manuil din Corint către Neagoe Basarab, voievodul Țării Românești, despre deosebirile dintre romano-catolicism și ortodoxie a fost adusă în dezbaterile istoricilor de către Leandros Vranoussis în anul 1970. După ce demonstrase că manuscrisul variantei grecești a *Învățăturilor lui Neagoe către fiul său Teodosie* din biblioteca mănăstirii Dionysiou datează din secolul al XVI-lea, nu din al XVII-lea, cum se crezuse, ba mai mult, că este un manuscris autograf al marelui ritor al Patriarhiei ecumenice Manuil din Corint, istoricul grec a socotit potrivit să invoce scrisoarea aceluiași ca argument în favoarea paternității lui reale asupra *Învățăturilor*. Potrivit lui Leandros Vranoussis, scrisoarea, un mic tratat de teologie simbolică, cerut de Neagoe lui Manuil, este dovada strânsei lor cooperări spirituale și intelectuale. Ar fi plauzibil, așadar, ca marele ritor să fi compus, din porunca voievodului român, nu numai micul tratat teologic, dar și marea scriere parenetică. Ipoteza lansată de Leandros Vranoussis a stîrnit vii controverse. Domnul Dan Zamfirescu, cel mai devotat cercetător și cel mai bun cunoscător al textului *Învățăturilor* lui Neagoe, a respins-o categoric, istoricii Mihai Berza, Virgil Cîndea, Petre Ș. Năsturel, Andrei Pippidi au acceptat-o cu unele rezerve și nuanțări. Petre Ș. Năsturel, care s-a aplecat pentru prima dată în 1969 asupra scrisorii lui Manuil din Corint către Neagoe, are marele merit de a o fi pus în legătură cu intenția domnului Țării Românești de a se asocia, împreună cu domnul Moldovei, la cruciada gândită de papa Leon al X-lea, așadar cu pregătirea lui în vederea dialogului și negocierilor în acest scop cu lumea catolică, direcție de cercetare care trebuie negreșit urmată.

Manuil din Corint (ca. 1460 – ca. 1551) era un teolog de prestigiu, profesor la Școala Patriarhiei. El a combătut, pe urmele lui Ghenadie Scholarios și Matei Kamariotes, ideile filosofice ale lui Bessarion și Plethon, s-a exprimat polemic asupra

divergențelor dintre catolicism și ortodoxie, a tratat în chip special despre purcederea Duhului Sfânt și despre Purgatoriu, a fost autorul unor izbutite cântări și slujbe bisericești. În scrisoarea către Neagoe, Manuil enumeră ca principale erori ale latinilor: 1) dogma despre purcederea Sfântului Duh de la Tatăl și Fiul; 2) indistinția dintre Ființa și Energia divină; 3) folosirea azimelor la împărtășanie; 4) formulele rostite și gesturile rituale săvârșite la botez; 5) modul de săvârșire a altor Sfinte Taine (Sfântul Mir); 6) felul în care este concepută și practică preoția; 7) credința în Purgatoriu; 8) săvârșirea semnelor Crucii, rosturile și semnificațiile acordate lui; 9) prăznuirea unor sărbători în comunitate cu iudeii; 10) concepția și practica rugăciunii. Prima formulare sau o variantă a acestei liste argumentate de erori ale latinilor scrise de ritorul Manuil pentru Neagoe Basarab, pare să fie cunoscută ca *Apologie* prin care răspunde obiecțiilor aduse doctrinei ortodoxe de dominicanul Fra Francesco și care se păstrează în numeroase manuscrise în diferite biblioteci ale lumii, fiind editată imperfect în Migne, *Patrologia Graeca*, vol. 140, col.471-480, dar citată adesea de specialiști. Din ambele variante ale listei, cea adresată voievodului ortodox Neagoe și cea adresată dominicanului Francesco, lipsește în chip frapant dogma primatului papal, punct fundamental de divergență între catolici și ortodocși. E o lacună care se cere negreșit explicată: este ea întâmplătoare sau intenționată ? Scrisoarea lui Manuil va trebui amănunțit examinată pentru a-i stabili locul și a-i explica originalitatea în ansamblul teologiei grecești din vremea turcocrăției, admirabil cercetate mai de curând de Gerhard Podskalsky, precum și în contextul literaturii de polemică între catolici și ortodocși a vremii, atent studiată în ultimele decenii de cercetători ca Jean Darrouzès, Marie Elene Blanchet sau Tia M.Kolbaba.

Scrisoarea marelui ritor al Patriarhiei ecumenice Manuil din Corint către voievodul Neagoe Basarab nu a fost până astăzi nici publicată, nici tradusă în altă limbă. Nu de mult, Prof. Dr. Dan Zamfirescu a avut amabilitatea să-mi încredințeze fotocopia manuscrisului scrisorii lui Manuil de la Universitatea din Illinois, pe care și-o procurase, în vederea editării, traducerii și comentării ei. La îndemnul lui, am întocmit ediția textului grecesc și am elaborat traducerea acestuia în limba română. Am prezentat public scrisoarea lui Manuil, însoțită de comentarii sumare, în două rânduri, la Universitatea Națională de Arte din București și la Societatea Culturală Bizantină. Urma să fac, nu de mult, o comunicare mai amplă pe marginea acestui izvor în cadrul unei sesiuni științifice organizate de doamna Claudia Tița-Mircea – căreia îi datorez și primul

contact cu ediția din Migne a *Apologiei* – la Călimănești, la care nu am mai putut participa. Pentru că mulți colegi le așteaptă, mă grăbesc să dau deocamdată publicității în revista „Tabor” ediția și traducerea scrisorii marelui ritor Manuil din Corint către Neagoe Basarab, urmând să public ulterior și un comentariu istoric mai amplu pe marginea ei.

Textul grecesc

(137^α) Τῷ πανυψηλωτάτῳ καὶ λαμπρωτάτῳ αὐθέντῃ Ἰωάννῃ Νεγγόε μεγάλῳ βοεβόδα καὶ βασιλεῖ καὶ αὐτοκράτορι πάσης Οὐγγροβλαχίας, Μανουήλ ὁ μέγας ῥήτωρ τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας εὐτυχῶς χαίρειν.

Πανυψηλότατε, ἐκλαμπρότατε, εὐσεβέστατε, καὶ ὀρθοδοξότατε αὐθέντι Ἰωάννης Νεγγόε μέγαλε βοεβόδα καὶ βασιλεὺ καὶ αὐτοκράτορ πάσης μεγάλης Οὐγγροβλαχίας· ἐπειδὴ με προσέταξας ἀνενεγκεῖν σοι, ὡς ἐν συντόμῳ τὰς αἰτίας δι' ἃς οἱ Λατίνοι κακοδόξως ἠλοτριώθησαν καὶ μακρὰν γεγόνασιν ἐκ τῆς ἀληθείας καὶ ἡμῶν, καὶ παντάπασιν αἰρετικοὶ καὶ εἰσὶν καὶ λέγονται ἤδη ἐκ τῆς μείζονος αἰτίας καὶ βλασφημίας ἣν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον βλασφημοῦσιν, τὴν ἀρχὴν ποιούμενος ἀναφέρω σοι· λέγουσι γὰρ ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἤγουν τὴν ὑπαρξίν ἔχει καὶ τὸ εἶναι, ἐξ ἀμφοτέρων τούτων τῶν δύο ὑποστάσεων, καὶ οὕτως εἰσάγουσι δύο ἀρχάς ἐπὶ τῆς ἀγίας Τριάδος. ὅπερ ἐστὶν αἰρετικὸν καὶ τῆς ὀρθοδοξίας ἀλότριον. Ἡμεῖς μόνον τὸν Πατέρα ἐγνώκαμεν, καὶ ὁμολογοῦμεν, αἴτιον καὶ ἀρχὴν τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· καὶ πηγὴν τῆς θεότητος. ἐξ οὗ ὁ μὲν υἱὸς ἀπάθως γεννᾶται ὡς ἐκ νοῦ λόγος, τὸ δὲ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται ἤγουν ὑφίσταται, καὶ τὸ εἶναι ἔχει· καθάπερ καὶ ὁ κύριος ἡμῶν ἐν εὐαγγελίοις φησὶ· „ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ Παράκλητος ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται, ἐκεῖνος μαρτυρήσει περὶ ἐμοῦ”⁴¹³. ἐπεὶ δὲ οἱ αἰρετικοὶ Λατίνοι ἀκούοντες τοῦ Κυρίου λέγοντος πρὸς τοὺς ἀποστόλους, „ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν” (137^ν) τὸ αὐτὸ οἴονται, πέμψιν τὴν ἐκπορεύσιν, ἀναγκαῖον εἶπεῖν τινὰ πρὸ σαφήνειας τῶν ῥηθέντων δεσποτικῶν ῥημάτων διότιν ἐκ προόδου εἰσὶν τοῦ παναγίου πνεύματος· μίαν

⁴¹³ Κατὰ Ἰωάννην 15,26

μὲν ἐκ μόνης τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἀμέσως ἢ ἀχρόνος ἐκείνη καὶ αἰδίος καθ' ἣν ὑφίσταται καὶ τὸ εἶναι ἔχει καὶ ἄλλη ἢ ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ, καθ' ἣν μεταδίδεται καὶ ἀποστείλεται ἢ χάρις αὐτοῦ πρὸς τοῖς πιστοῖς καταπέμπεται, ἣτις χρονικὴ λέγεται. Καὶ μεταδοτικὴ ὡσπερ καὶ δύο γεννήσεις τοῦ υἱοῦ, μία ἐκ μόνης τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἀμέσως, ἢ ἀχρόνος ἐκείνη καὶ αἰδίος καὶ αὐλός, καθ' ἣν τὸ εἶναι ἔχει αἰδίος ἐκ τοῦ πατρὸς, καὶ ἄλλη ἢ χρονικὴ ἢ ἐκ πνεύματος ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς ὑπεραγίας Παρθένου διὰ τὴν ἡμῶν σωτηρίαν· ἐπειδὴ μία οὐσία καὶ φύσις ἐστὶ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος, διὸ καὶ εἷς Θεὸς ἀμερῆς κατ' οὐσίαν καὶ αἱ τρεῖς ὑποστάσεις, διὰ τοῦτο καὶ μία ἐνέργεια, καὶ βουλή, καὶ θέλησις, καὶ δύναμις ἐστὶ ταῖς τρισὶν ὑποστάσεσιν, κατὰ γοῦν τὴν ὁμοβούλησιν καὶ τὴν μίαν ὁμοδύναμιν ἐνέργειαν πέμπει καὶ ὁ Υἱὸς τὸ Πνεῦμα εἰς τοὺς πιστοὺς παρὰ τοῦ Πατρὸς. Καθ' ἣν κοινὴν ὁμοβουλίαν πέμπει καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸν Υἱὸν ἐς τὸν κόσμον, ὡς ἐν τῇ κύκλῳ Ἡσαΐου τοῦ προφητοῦ ἐστὶν εἶδεῖν, ὡς ἐκ προσώπου τοῦ υἱοῦ λέγοντος· „Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμὲ οὐ εἶνεκεν ἔχρισέ με, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με ἰάσασθαι τοῖς συντετριμμένοις τῇ καρδίᾳ, κηρύξαι αἰχμαλώτοις ἄφεσιν καὶ τυφλοῖς ἀνάβλεψιν”⁴¹⁴. ἄλλο οὖν πέμψις, καὶ ἄλλο ἐκπόρευσις· οἱ δὲ Λατίνοι τὸ αὐτὸ φρονοῦντες κακῶς, τῆς ἀληθείας ἀπεπλανήθησαν· τὴν χρονικὴν τοίνυν καὶ μεταδοτικὴν πρόοδον τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐμφαίνων ὁ Κύριος, καθ' ἣν καὶ αὐτὸς παρὰ τοῦ πατρὸς πέμπει αὐτὸ εἰς τοὺς πιστοὺς/ (138^ο) τοὺς διὰ τὴν κοινὴν βουλήν τε καὶ θέλησιν, φησὶν· „ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ Παράκλητος ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀληθείας ὃ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται”⁴¹⁵. ὅρα τὴν ἀχρόνον καὶ αἰδίον ὑπαρξίν αὐτοῦ τὴν ἐκ μόνης τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἀμέσως· διὸ καὶ τὸ ὄρθρον προστέθηκεν ὡσεὶ ἔλεγεν· ὁ παρὰ μόνου τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται ἡγοῦν ὑφίσταται καὶ τὸ εἶναι ἔχει. Τούτοις τοῖς θεϊκοῖς ῥήμασιν ἅπαντες καὶ ἀπόστολοι καὶ οἱ λοιποὶ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας διδάσκαλοι ἐξηκολούθησαν ἀληθῶς καὶ ἀσφαλῶς καὶ συνοδαφθέγγονται καὶ κηρύττουσιν οἷς καὶ ἡμεῖς ἐφεπόμενοι, οὕτω πιστεύομεν. οὕτω κηρύττομεν. φῆσι γὰρ ὁ θεῖος καὶ μέγας Βασιλείος ἐπὶ γὰρ ὁ Πατὴρ τέλειον ἔχων τὸ εἶναι καὶ ἂν ἐνδεὲς ρίζα καὶ πηγὴ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος τρία δὲ τῷ τῆς πηγῆς ὀνόματι συνεκφαίνεται· τὸ ἀρχικόν, τὸ πλήρες καὶ τὸ ἀνέκληπτον. ἣτις οὖν ἐστὶ κυρίου

⁴¹⁴ Ησαΐου 61, 1

⁴¹⁵ Κατὰ Ἰωάννην 15,26

πηγή, καὶ τὰ τρία ταῦτα ἔχει· καὶ οὕτω πηγή ἐστὶν ὁ πατὴρ τοῦ ἁγίου πνεύματος, ἀρχὴ τε γὰρ αὐτοῦ ἐστὶ φυσικῶς· ὅτι ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεται, καὶ ὑφίσταται· ἡγουν τὸ εἶναι ἔχει καὶ πλήρης ἐστὶν αὐτοῦ· ὅλος γὰρ ὅλον ἔχει συνοών· καὶ ἀνεκλείπτως αὐτὸ προβάλλεται. ἀπείρω γὰρ τινί, καὶ αἰδίῳ γονιμότητι τοῦτο προάγει. καὶ ἀνεκφοιτήτως ἐστὶν ἐν αὐτῷ κατὰ φύσιν. εἰ καὶ καθ' ὑπόστασιν ὑπερφυῶς διακρίνεται· οὕτω πάντες φρονούσιν ἡμῶν οἱ ἅγιοι· οἷς οἱ Λατίνοι θεομάχως ἀντικαθίστανται καὶ τὰναντίαν φρονούσι τε καὶ διδάσκουσιν. **Ἔτι** ἡμῶν φρονούντων τὴν οὐσίαν τοῦ Θεοῦ ἄλλο εἶναι, καὶ ἄλλο τὴν ἐνέργειαν, εἰ καὶ ἀμφοτέρω ἀκτιστα καὶ αἰδία, αὐτοὶ τὸ ἀντὶ, οὐσίαν καὶ ἐνέργειαν φρονούσι κακῶς, καὶ βλασφημῶς ἐπὶ Θεοῦ / (138^ο) μεθεκτὴν τρόπον τινα τὴν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν καὶ φύσιν λέγονται· ὡς γὰρ τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου ὑπὲρ ἄνω αἰσμένου ἢ ἀκτις αὐτοῦ μέχρις ἡμέρας καὶ καταυγάζει ἡμᾶς· καὶ μεθεκτὴ πῶς ἡμῖν καθίσταται· οὕτω καὶ τῆς θείας οὐσίας ἀπειράκις ἀπείρως ὑπὲρ ἄνω αἰσμένης, καὶ ἀμεθέκτου παντάπασιν οὔσης ἡμῖν, ἢ θεία ἐνέργεια αὐτῆς, μέχρις ἡμέρας διικνουται καὶ κατα φωτίζει ἡμᾶς· καὶ τελειοῖ τὰ θεία δῶρα· καὶ θεοποιᾷ ἐργάζεται. καὶ δι' αὐτῆς κοινοῦς ἡμᾶς θείας φύσεως, ἡγουν χάριτος ἀποτελεῖ· καὶ τρόπον τινὰ μεθεκτὴ γίνεται ἡμῖν τῆς θείας οὐσίας ἀμέθεκτον το σύνολον οὔσης, ὡς εἴρηται. Εἰ οὖν τὸ αὐτὸ ἐστὶν οὐσία καὶ ἐνέργεια, μεθεκτὴ δὲ ἢ ἐνέργεια, καὶ ἢ οὐσία μεθεκτὴ κατ' αὐτὴν ἐστὶν, ὅπερ διανοίας ἐστὶν αἰρετικῆς καὶ βλασφημῶν. **Ἔτι** ἀζύμῳ κέχρωνται θυσίαν ἰουδαϊκῶς· πολλὰ λέγοντες καὶ φλυαροῦντες περὶ τούτου ψευδῆ· ὅτι κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ Σωτηρίου πάθου οὐ ἄρτον διένειμε ὁ Κύριος τοῖς μαθηταῖς, ἀλλὰ ἀζυμον· ἐπειδὴ τότε τὸ ἰουδαϊκὸν πάσχα τελούμενον ἦν, ὅπερ ἐν ἀζύμοις τελεῖται· καὶ τοι γὰρ τὸ ἰουδαϊκὸν πάσχα ὀρθοστάδην ἥσθιον· ὅτε δὲ τὸν μυστικὸν δείπνον ὁ Σωτὴρ ἡμῶν ἐτέλει καὶ Κύριος, ἀνέκειτο μετὰ τῶν δώδεκα ἀνακειμένων καὶ αὐτῶν⁴¹⁶, ἐπὶ τῷ δεσποτικῷ στήθει ἀναπεσὼν ὁ ἡγαπημένος Ἰωάννης μαθεῖν τὸν προδότην ἐζήτει⁴¹⁷. ὡστε ἕτερον πάσχα παρεδίδον ἡμῖν τὸ μυστικόν. διὸ καὶ εἶπε· ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τοῦτο τὸ πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ με παθεῖν⁴¹⁸. λάβων οὐκ ἀζυμον, ἀλλ' ἐνζυμον ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας, ἔκλασε καὶ διεμέρισε τοῖς μαθηταῖς λέγων· „λάβετε, φάγετε, τοῦτο ἐστὶ

⁴¹⁶ Ματθ. 26,20

⁴¹⁷ Ἰωανν. 13, 25

⁴¹⁸ Λουκα 22, 15

τὸ σῶμα μου” καὶ τὰ ἐξῆς⁴¹⁹. ὥστε ἄρτος ἦν ἐν ἀληθείαν / (139⁹) ἐν τῷ μυστικῷ δείπνῳ, καὶ οὐκ ἄζυμον, καὶ οὐδε πᾶσχα ἰουδαϊκὸν ἐτέλει τότε ὁ Κύριος, καὶ ὁ ἀπόστολος δὲ Παῦλος συνοδᾷ φθεγγόμενος καὶ ἄρτόν φησι ἐν ᾧ δε λέγει· „καὶ ἐορτάζομεν οὐκ ἐν ζύμη παλαιᾶς κακίας καὶ πονηρίας, ἀλλ’ ἐν ἀζύμοις εἰλικρινείας καὶ ἀληθείας”⁴²⁰. τὴν τῶν ἐλλήνων πλάνην, καὶ τὴν ἐπίδοσιν τῆς ἀθείας αὐτῆς καὶ κακίας υπαινίττεται, ζύμη κακίας καὶ πονηρίας ἀποκαλῶν. ὥσπερ γὰρ ἡ ζύμη ἐμβαλομένη ὀλίγη τὸ λοιπὸν ἅπαν μεταποιεῖ καὶ πρὸ τὴν ἰδίαν μεθέλκει φύσιν καὶ ἐξογκοῦσθαι ποιεῖ καὶ ἐπιδιδόναι εἰς αὐξήσιν, οὕτω καὶ ἐξ ὀλιγίστης πλάνης εἰς μεγίστην ἀκαθαρσίαν καὶ ἀθείαν τό γε τῶν ἀνθρώπων κατήνηται τοίνυν κἂν τούτῳ οἱ Λατίνοι βλασφημοῦσιν, ἰουδαϊκῶς θυσιάζοντες. Ἔτι ἐν τῷ βαπτίσματι ὅταν τινὰ βαπτίσει θέλουσιν, οὐ λέγουσι βαπτίζεται ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ ὁ δεῖνα εἰς τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος· ἀλλὰ λέγουσι βαπτίζω ἐγὼ τὸν ὁ δεῖνα· τὴν προαιρετικὴν τοῦ βαπτιζομένου κίνησιν πρὸς τὸ βάπτισμα παντάπασιν ἀναιροῦντες· ἀλλ’ οὐδὲ εἰς τρεῖς καταδύσεις· τίσι δὲ καὶ χρῶνται εὐχαῖς πρὸς τοῦτο οἱ τάλανες ποῦ τοῦ καθ’ ἡμᾶς μεγίστου ἐν ἱεράρχαις Βασιλείου, αἱ θεόφτογγοι κατὰ τῶν δαιμόνων ἀφορκισμοί. Ἔτι οὐδὲ μύρω χρώμενοι φαίνονται κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ἱεροφάντορος Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, ἀλλὰ δὴ καὶ τὰ λοιπὰ τῆς ἱερᾶς Ἐκκλησίας μυστήρια κακῶς καὶ παρανόμως μεταχειρίζονται· καὶ ἐναντίως τῇ τῶν θείων ἀποστόλων παραδόσει καὶ τῶν ἁγίων συνόδων. Ἔτι περὶ τῆς ἱερωσύνης αὐτῶν τι ἂν τις εἴποι. ὅση τε διαφθορὰ καὶ ἀκαθαρσία ἐγκεῖται αὐτοῖς τὰ γὰρ / (139⁹) ῥυπαρὰ τὰ τὴν ψυχὴν ἔργα, ἀντ’ οὐδενὸς αὐτοὶ οἴονται. Τῷ Κυρίῳ θεομάχως ἀντιφθεγγόμενοι. ὁ γὰρ Κύριος ἐν εὐαγγελίοις φησὶν· ἔσωθεν ἐκ τῆς καρδίας τοῦ ἀνθρώπου τίκτονται οἱ πονηροὶ λογισμοί· πορνείαι, μοιχεῖαι, βλασφημίαι καὶ τὰ ἐξῆς, ταῦτα εἰσὶ τὰ κοινοῦντα τὸν ἄνθρωπον· ἡγουν τὰ μαίνοντα· αὐτοὶ δε τούτοις, καὶ ἑτέροις ὁμοίοις ἀδεῶς χρώμενοι, οὐ νομίζουσι κοινοῦσθαι οὐδὲ ἀκάθαρτα εἶναι ὥστε ἀπεναντίας τοῖς δεσποτικαῖς ῥήμασι φρονοῦσι τε καὶ διακεῖνται. Ἔτι πῦρ καθαρτήριον μετὰ θάνατον ὁμολογοῦσι τε καὶ φρονοῦσι τῶν ψυχῶν· καίτοι γε ὁ Δαυὶδ ἐν δὲ τῷ ἄδῃ, φησί, τίς ἐξομολογήσεται σοι· ἀντὶ τοῦ οὐδεῖς· ζώντων γὰρ ἡμῶν ἕκαστος δύναται καθαρθῆναι διὰ μετανοίας καὶ ἐξομολογήσεως· καὶ χρηστῶν ἔργων

⁴¹⁹ Ματθ. 26, 26

⁴²⁰ 1 Κορ 5, 8

περιποίησιν· ὅμως δὲ κἀν τούτῳ τῇ τοῦ Ωριγένους ἐκμέτρους ὁμοφωνοῦσι καὶ συντίθενται. Ἔτι συνεορτάζουσιν οἱ παράφρονες καὶ τοῖς ἰουδαίοις, ὡς δοκεῖ, καὶ συμψάλλουσιν· ἐν γὰρ ταῖς λιτανίαις αὐτῶν προσκαλοῦνται τοὺς ἰουδαίους μετὰ τῆς παλαιᾶς αὐτῶν καὶ προπορεύεσθαι αὐτοὺς ἐπιτάσσουσιν· ἔπειτα οὗτοι κατόπιν αὐτῶν ἀπερχόμενοι ψάλλουσιν· ὡς δῆθεν τάχα δεικνύοντες, ὅτι πρῶτον ἦσαν ἐκεῖνοι, ἔπειτα ὑπεισηλθόν οὗτοι πιστεύσαντες. καὶ εἰ ταυθ' οὕτως ἔχει, ἔδει μάλιστα καὶ τοὺς Ἑλληνας προσκαλεῖσθαι ἐν ταῖς ἑαυτῶν λιταῖς τῶν πρότερον εἶναι. οὗτοι γὰρ καὶ ἔτι παλαιότεροι τῶν ἰουδαίων ὑπῆρχον· ἔδει οὖν καὶ αὐτοὺς προσκαλεῖσθαι, ἐπεισφερομένους καὶ αὐτοὺς τὸ τοῦ Απόλλωνος εἶδωλον· οὐ γὰρ διαφέρει τοῦτο τοῦ γλυπτῶ, ὃ προσεκύνησε τὸ διεφθαρμένον γένος τῶν Ἰουδαίων· καθάπερ ὁ θεῖος φάσκει Δαυίδ· καὶ προσεκύνησαν τὸ γλυπτὸν. καὶ ἠλλάξαντο τὴν δόξαν τοῦ / (140^ο) θεοῦ· ἐν ὁμοιώματι μόσχου ἐσθίοντος χόρτον⁴²¹. οὕτως οἱ ἀσύνητοι Λατίνοι πολυειδῶς διεφθαρμένοι τυγχάνουσι· τοῖς αἰρετικοῖς γὰρ σχεδὸν πᾶσι συγκοινωνοῦσι τε καὶ συμψάλλουσι. τοῖς τε Ἀρμενίοις συλλειτουργοῦσι τε καὶ συμψάλλουσι καὶ συνεύχονται ἀδεῶς· καὶ ἑτέροις πολλοῖς διὸ καὶ ὁ θεῖος πατὴρ ἡμῶν Γεννάδιος καὶ πατριάρχης ὀσιώτατος πάλαιος, ἅγιος ὢν, οὕτω περὶ αὐτῶν φησὶν· „μὴ ἀπλῶς λογιζέσθω ἡ τῶν ἀθέων λατίνων αἵρεσις, ἀλλὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων, ἀνακεφαλαίωσις ἐστίν· ἔχουσι δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ τούτων χεῖρα, ἅπερ κατειπεῖν αὐτῶν εἶχομεν· ἀλλ' ἀρκεῖ καὶ ταῦτα εἰς ἔνδειξιν τῆς αὐτῶν κακόνουσι· δι' ἣν οὐδὲ λόγου, καὶ διαλέξεως ἀξιοῦν αὐτοὺς δεῖ· ἀλλὰ παντελῶς ἀποστρέφεσθαι, ὡς ἀνιάτως νοσοῦντες· καὶ ἰουδαϊκῶ φθόνῳ κατὰ τῶν ὀρθοδόξων τηκομένους τε καὶ χρωμένους. Ἔτι διπλὴν ἐγνώκαμεν ἡμεῖς τὴν τοῦ ζωοφόρου Σταυροῦ χάριν, ὃν ἔν τοις προσώποις ἡμῶν εἰώθαμεν ἐκτυποῦν· μίαν ἐγκολπωτικὴν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν· καὶ ἑτέραν μεταδοτικὴν, πρὸς τοὺς ἡμῖν ἐντυγχάνοντες· ὅτε οὖν προσευχόμεθα ἢ τὰς ἱεράς εἰκόνας ἐν τοῖς ἀγίοις ναοῖς εἰσιόντες προσκυνοῦμεν, δεῖ ἐκ τοῦ μετώπου ἡμῶν, διὰ τῶν τριῶν ὁμοῦ δακτύλων τὴν κάθετον ποιεῖν τοῦ τιμίου σταυροῦ, μέχρι τοῦ στήθους ὑποκάτω. ἐκ δὲ τοῦ δεξιῦ μέρους φέρειν τὴν χεῖρα ἐπὶ τὸν ἀριστερόν, ἵνα τὸν πατρικὸν ἀπαρτίσωμεν τύπον. καὶ τὴν ἐγκολπωτικὴν αὐτοῦ χάριν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν ἀναλάβωμεν. ὅταν δὲ μεταδοῦναι ἑτέροις τὴν αὐτοῦ χάριν θέλωμεν· τὴν κάθετον αὐτοῦ αὐθις ποιούμενοι κατορθῆν καὶ εὐθείαν γραμμὴν,

⁴²¹ Ψάλλοι, 105, 20-21

τὴν χεῖρα ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ μέρους, ἐπὶ τὸ δεξιὸν ἐπι/ (140^ν) φέρομεν. καὶ οὕτως ἡ μεταδοτικὴ αὐτοῦ ἀπαρτίζεται χάρις· καθάπερ οἱ καθ' ἡμᾶς ἱερεῖς τε καὶ ἱεράρχαι εἰωθότες εἰσὶ ποιεῖν, ἀλλὰ καὶ τοῦτο Λατίνοι οὐκ ἔγνωσαν. **Ἔτι** φασὶν οἱ ἀμαθῶς Λατίνοι, εἰς ἔνδειξιν ὅτι καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐκπορεύεται τὸ πνεῦμα· ὡς αὐτοὶ φρονουσι ὅτι ὁ Κύριος ἡμῶν ἐκ τῶν νεκρῶν ἀναστάς, καὶ ἐμφανίζας ἑαυτὸν τοῖς ἰδίῳις μαθηταῖς θυρῶν κεκλεισμένων⁴²², ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτῶν καὶ εἶπεν· λάβετε πνεῦμα ἅγιον· καίτοι γε χάριν αὐτοῖς παρέσχε, καὶ εὐεργεσίαν τοῦ Παναγίου Πνεύματος, οὐ μὴν τὴν ὑπόστασιν αὐτοῦ· τίνα δὲ χάριν; τὴν τοῦ λύειν καὶ δεσμεῖν ἐξουσίαν· ἐπεὶ γὰρ ἄντινων ἀφήτε τὰς ἀμαρτίας ἀφίενται αὐτοῖς· ἄντινων κρατῆτε, κεκράτηνται· ἔστι δὲ καὶ ἄλλός τις ὑψηλότερος λόγος περὶ τούτου· ὁ γὰρ Κύριος ἡμῶν, ὅλον τὸν ἄνθρωπον ἐν τῷ ἰδίῳ πρὸς λήμματι ἀναλαβὼν, ἤγουν τὴν ἀνθρωπινὴν ἅπασαν φύσιν, καὶ τῆς παλαιᾶς ἐκείνης, ἀδαμιαίας πτώσεως, ἀνακαθάρας τε καὶ ἀναπλάσας, ἀνῶρθωσεν ἐπὶ τὸ κρεῖττον· οὐ γὰρ εἰς τὸν παράδεισον μόνον, ὃν ἀπώλεσεν, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν οὐρανὸν ἀνεβίβασε· καὶ τῇ πατρικῇ συνεδρίᾳ ἐδόξασεν. ἀνακαινίσας οὖν καὶ ἀναπλάσας ἐπὶ τὸ κρεῖττον, ὡς εἶπομεν· καὶ ἦν ἀπώλεσεν χάριν ἐκ τοῦ ἐμφυσηματος ἐκείνου, τοῦ δοθέντος αὐτῶν εἰς πνοὴν ζωῆς, ταύτην ἀποδίδους, ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον τῶν μαθητῶν. καὶ εἶπε· λάβετε πνεῦμα ἅγιον· ἤγουν χάριν τοῦ Παναγίου Πνεύματος· καὶ ἐξουσίαν δεσποτικὴν· ἄντινων ἀφήτε τὰς ἀμαρτίας, ἀφίενται αὐτοῖς, ἄντινων κρατῆτε, κεκράτηνται· ἐκεῖ μὲν γὰρ καταρχὰς τότε πνοὴν ζωῆς· νῦν δ' ἐνταῦθα κρεῖττόνως ἄγαν· χάριν καὶ ἐξουσίαν, ὡς εἶπομεν ἐδωρήσατο. καὶ ἀλλαχοῦ δὲ δεικνύων ὁ Κύριος / (141^ε) ἡμῶν ὅτι τὰ πάντα διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐποίησεν· οὐδὲ καὶ τὴν ἀνάκτησιν καὶ ἀνῶρθωσιν ἐν ἑαυτῷ ἀναλαβόμενος, ἐνείργησεν, ὡς φέρων τῆς ἀνθρωπίνης ὅλης φύσεως πρόσωπον. ἔλεγε πρὸς τὸν Πατέρα, οἰκονομικῶς· ὅτι ἠγάπησάς με πρὸ καταβολῆς κόσμου⁴²³. καὶ ταῦτα ὡς' ἐν συντόμῳ τῷ κράτει τῆς σῆς βασιλικῆς καὶ λαμπρᾶς γνώσεως ἀνέφερον δουλικῶς, ἵνα γνοιῆς τὴν τῶν Λατίνων πολυειδῆ, διαφθοράν τε καὶ κακόνοϊαν. **Ἔτι** καὶ περὶ προσευχῆς δεῖ ὑπομῆσαι τῆς βασιλείας σου, ὅτι ὁ Κύριος ἡμῶν, καὶ περὶ τοῦ πῶς δεῖ προσεύχεσθαι. καὶ τί χρὴ αἰτεῖν ἡμᾶς ἐν τῇ προσευχῇ ἀρκούντως ἐδίδαξεν· ὡς καὶ περὶ τῶν λοιπῶν πάντων τῶν εἰς σωτηρίαν ἀγόντων ἡμῶν.

⁴²² Ἰωανν. 20, 19-22

⁴²³ Ἰωαν. 17, 24

Τύπος γὰρ καὶ ὑπογραμμὸς ἡμῖν γέγονεν ἵνα τοῖς ἴχνεσιν αὐτοῦ, ἀσφαλῶς ἐπακολουθήσαντες τύχοιμεν τῶν αἰωνίων ἀγαθῶν ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ· δεῖ τοίνυν ἡμᾶς αἶρειν τὸ ὄμμα εἰς οὐρανὸν καὶ τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν ὁμοίως· καὶ τὴν εὐχὴν ἐπιλέγειν, ἣν αὐτὸς ὁ Κύριος τοῖς θείοις ἀποστόλοις παρέδωκε· „πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἁγιασθήτω τὸ ὄνομα σου καὶ τὰ ἐξῆς”· καὶ γὰρ καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν, οὕτως ἐποίει καθὼς καὶ ὁ θεῖος εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης φησὶ· ταῦτα εἰπὼν ὁ Ἰησοῦς· ἐπήρε τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ εἶπε· πάτερ, δόξασόν σου τὸν υἱόν, ἵνα καὶ ὁ υἱός σου δοξάσῃ σε⁴²⁴· καὶ ἐπὶ Λαζάρῳ καὶ πολλαχοῦ ἐν τοῖς θείοις εὐαγγελίοις· οὕτω φαίνεται ποιῶν· καὶ ὁ μακάριος δὲ Δαυὶδ τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ κινούμενος ὡς οὕτω λέγει· „πρὸς σὲ ἦρα τοὺς ὀφθαλμούς μου τὸν κατοικοῦντα ἐν τῷ οὐρανῷ”⁴²⁵· τούτοις τοῖς θείοις ἐπομένοι ρήμασι καὶ ἡ τῆς καθ’ ἡμᾶς ἱερᾶς ἐκκλησίας ὑμνωδοὶ οὕτω / (141^v) φασίν· ἐν τῷ οὐρανῷ τοὺς ὀφθαλμούς μου αἶρω πρὸς σὲ, Λόγε· καὶ πάλιν· ἐν τῷ οὐρανῷ τὰ ὄμματα, ἐκπέμπω μου τῆς καρδίας· καὶ γὰρ οὐ μόνον τὰ ὄμματα, ἀλλὰ καὶ καρδίαν καὶ νοῦν, ἐκεῖσε ἀνάγειν χρὴ καθὼς εἶπομεν. καθάπερ γὰρ ἡ αἴσθησις, ἀνάγεται εἰς τὸ αἰσθητόν, οὕτω καὶ ὁ νοῦς, ὁ ἀνθρώπινος ἄγεται πρὸς τὸν νοητὸν ἀγαθόν, ὅπερ ἐστὶν ὁ θεὸς ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός· καθὼς γὰρ ὠράθη ἡμῖν διὰ σάρκα ἐπὶ γῆς, καὶ εἰκονίζεται οὕτω χρὴ νοεῖν αὐτὸν καὶ ἐν οὐρανῷ μετὰ τῆς ἀφθάρτου καὶ τεθεομένης ἀνθρωπίνης φύσεως, μένει γὰρ εἰς αἰῶνας αἰώνων ἀχώριστος· διὰ τοῦτο πάντοτε χρὴ ἐν τῇ προσευχῇ ἡμῶν, καὶ ὄμματα, καὶ καρδίαν, καὶ νοῦν ἀνάγειν εἰς οὐρανόν, καὶ διὰ τοῦ νοῦ καθορᾶν τὸ νοητὸν κάλλος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἀγιάζεσθαι καὶ καρδίαν καὶ νοῦν τῇ τούτου θεωρίᾳ καθάπερ καὶ Στέφανος ὁ πρωτόαθλος προσευχόμενος ἐποίησε· καὶ πάντες εἰώθασιν ποιεῖν ὅσοί τε πάντες, καὶ ἅγιοι, καὶ ἀσκηταί, καὶ ὁ θεῖος Μακάριος αἰεὶ ὄμματα, καὶ καρδίαν, καὶ νοῦν πρὸς οὐρανὸν ἀτενίζων προσήχετο, εἰς τὸ ὕψος ἀκλινῶς τὰς χεῖρας ἔχοντας.

⁴²⁴ Ἰωαν. 17, 1

⁴²⁵ Πς. 122

Traducerea

(p.137^r) Prea înaltului și prea strălucitului Domn Ioan Neagoe, mare voevod și bazileu și autocrat al întregii Ungrovlahii, Manuil, marele ritor al Marii Biserici [îi trimite] urări de bine.

Preaînalte, preastrălucite, preaevlavioase și preadrechtcredincioase Doamne Ioan Neagoe, mare voevod și bazileu și autocrat al întregii Mari Ungrovlahii! Întrucât mi-ai poruncit să-ți înfățișez, pe scurt, pricinile pentru care, cu argumente greșite, latinii s-au lepădat și s-au îndepărtat și de adevăr și de noi, astfel încât întru totul sunt și li se zice eretici, încep acum prin a-ți relata despre dogma falsă și blasfemia lor cea mai mare împotriva Duhului Sfânt. Ei spun că Sfântul Duh purcede și de la Tatăl și de la Fiul, că-și trage adică existența și ființa din ambele aceste două ipostasuri și introduc astfel două principii în Sfânta Treime, ceea ce este o rătăcire față de dreapta credință. Noi recunoaștem și mărturisim numai pe Tatăl drept cauză și principiu al Fiului și al Sfântului Duh, și izvor al Dumnezeirii. Din care se naște fără durere Fiul, precum din minte gândul, și purcede, adică își trage existența și ființa, Duhul Sfânt. După cum spune și Domnul nostru în Evanghelii: *„când va veni Mângâietorul pe care eu îl voi trimite vouă de la Tatăl, Duhul adevărului care de la Tatăl purcede, Acela va mărturisi despre mine”*⁴²⁶. Dar întrucât ereticii latini, atunci când aud că Domnul le-a zis Apostolilor *„pe care eu îl voi trimite vouă”*, / **(p.137^v)** socotesc că trimiterea și purcederea sunt unul și același lucru, e necesar să se amintească, spre lămurirea celor zise de Domnul că, dintru început două sunt purcederile Preasfântului Duh: una e purcederea nemijlocită, atemporală și veșnică, numai din ipostasul Tatălui, din care își trage existența și ființa și cealaltă, purcederea de la Tatăl prin Fiul, prin care este trimis și dăruit credincioșilor [și] coboară peste ei harul Lui, aceasta este numită temporală și milostivă, după cum două sunt și nașterile Fiului, una nemijlocită din ipostasul Tatălui, mai presus de timp, și eternă, și imaterială, prin care are ființa veșnică de la Tatăl, și cealaltă, temporală, nașterea din Duhul Sfânt și Maria Preasfânta Fecioară spre mântuirea noastră. Întrucât una [singură] este ființa și firea Tatălui și Fiului și Sfântului Duh, și Dumnezeu Unul este nedespărțit după ființă în cele trei ipostasuri, și o singură acțiune, și dorință, și voință, și putere au cele trei ipostasuri, așadar potrivit uneia și

⁴²⁶ Ioan 15, 26

aceleași voințe și potrivit uneia și aceleiași puteri și acțiuni le trimite Fiul credincioșilor Duhul de la Tatăl. Potrivit acestei comune identități de voință îl trimite și Duhul Sfânt pe Fiul în lume, precum se poate vedea din cuvintele profetului Isaia, când spune despre persoana Fiului: „*Duhul Domnului este peste mine, că Domnul m-a uns să binevestesc săracilor, m-a trimis să-i vindec pe cei cu inima zdrobită, să propovăduiesc celor robiți slobozire și celor orbiți vederea din nou*”⁴²⁷. Una este, așadar, trimiterea și alta purcederea. Dar latinii, pentru că înțeleg greșit acest lucru, s-au îndepărtat de adevăr. Domnul, când pune în lumină purcederea temporală și milostivă a Sfântului Duh, potrivit căreia și El îl trimite pe Acesta credincioșilor de la Tatăl / **(p. 138r)** prin comuna [Lor] voință și dorință, zice: „*când va veni Mângâietorul pe care eu îl voi trimite vouă de la Tatăl, Duhul adevărului care de la Tatăl purcede*”⁴²⁸. Iată existența Lui atemporală și veșnică cea care purcede nemijocit numai din ipostasul Tatălui; de aceea și utrenia adaugă, când mai spune: „*care numai de la Tatăl purcede*”, adică există și își ia ființa. Acestor cuvinte dumnezeiești și Apostolii, și ceilalți învățători ai Bisericii noastre le-au dat toți cu adevărat și statornic ascultare, iar sinoadele le rostesc și le proclamă, și noi, supunându-ne lor, așa credem, așa predicăm. Căci spune dumnezeiescul și marele Vasile: de vreme ce Tatăl are ființa desăvârșită, și dacă rădăcina și izvorul Fiului și al Sfântului Duh sunt mai sărace, atunci trei lucruri sunt puse în lumină sub numele de izvor: principiul, plenitudinea și permanența. Acela care este așadar izvorul Domnului, are și aceste trei însușiri: și astfel, izvor al Sfântului Duh este Tatăl, căci El este în chip firesc și principiul lui; căci din El purcede și este zămislit [Sfântul Duh], adică de la El are ființa și plin este de El; căci întregul cu întregul coexistă. Și este trimis fără conținere. Căci purcede dintr-o infinită și eternă rodnicie. Și, după fire, El există în Tatăl de care este de nedespărțit, deși, ca ipostas, este despărțit în chip suprafiresc. Astfel gândesc toți sfinții noștri, cărora latinii, înfruntându-l pe Dumnezeu, li se împotrivesc, cugetând și propovăduind învățături potrivnice acestora. **În afară de asta**, în vreme ce noi socotim că una este ființa și alta energia lui Dumnezeu, chiar dacă ambele sunt necreate și eterne, ei [latinii] gândesc dimpotrivă, în chip greșit, ființa și energia și, în chip blasfemator / **(p. 138v)** susțin că ființa și firea lui Dumnezeu sunt într-un anumit fel amestecate; căci, așa cum, după ce discul solar se înalță [pe cer], strălucirea lui durează toată ziua și ne luminează și, într-un fel, se amestecă oarecum cu noi, tot așa și ființa

⁴²⁷ Isaia 61, 1

⁴²⁸ Ioan 15, 26

divină, deși se înalță de nesfârșite ori nesfârșit [mai presus de noi] și este cu totul și cu totul deosebită de noi, sfânta ei energie, ajunge până la noi toată ziua și ne luminează. Și împlinește darurile dumnezeiești, și lucruri dumnezeiești lucrează, și prin ea părtași ai firii dumnezeiești, adică ai harului, ne face. Și, într-un anumit fel, se face un amestec cu noi, deși ființa dumnezeiască este cu totul neamestecată, așa cum s-a spus. Așadar, dacă ființa și energia sunt unul și același lucru, iar energia este amestecată, atunci și ființa este amestecată prin ea, o părere ce ține de gândirea eretică și înseamnă blasfemie. **În afară de asta**, ei se folosesc de jertfa nedospită precum iudeii, rostind în privința aceasta multe pălăvrăgeli mincinoase. Cum că, pe vremea patimilor Mântuitorului, nu pâine dospită a împărțit Domnul ucenicilor, ci azimă, deoarece atunci se prăznuia Paștele iudaic, care cu azime se prăznuiește. Și ei mâncau desigur Paștele iudeu stând în picioare. Dar când Mântuitorul nostru a prăznuit Cina cea de Taină și Domnul ședea la masă cu cei doisprezece⁴²⁹, care erau și ei așezați cu Iisus, Ioan, cel care-i era drag Lui, aplecându-se la pieptul Domnului, a cerut să-i spună cine va fi trădătorul⁴³⁰. De aceea [Iisus] ne-a dat celălalt Paște, cel mistic. Precum a și spus: „*Mult am dorit să mănânc cu voi acest Paște înainte de a pătimi*”⁴³¹. Luând nu azimă, ci pâine dospită și, binecuvântând, a frânt și a împărțit ucenicilor, zicând: „luați, mâncați, acesta este trupul meu” și celelalte⁴³². Căci pâine dospită era într-adevăr / **(p.139r)** la Cina cea de Taină și nu azimă. Și nici Paște iudaic nu a prăznuit atunci Domnul. Și Apostolul Pavel se rostește în concordanță [cu acestea] și despre pâine vorbește atunci când spune: „*și prăznuim nu cu aluatul vechii răutăți și netrebnicii, ci cu azimele curăției și ale adevărului*”⁴³³. La rătăcirea elinilor și la adaosul acestei necredințe în Dumnezeu și răutăți face aluzie [Apostolul Pavel], numindu-le aluat al răutății și al netrebnicii. Căci, după cum puținul aluat introdus [în făina frământată] se preface cu totul și se întoarce la propria-i natură și face să dospească [pâinea] și să crească, tot astfel din această [slăbiciune] a oamenilor cea mai mică rătăcire ajunge să se prefacă în cea mai mare necurăție și necredință în Dumnezeu; și în această privință latinii comit blasfemie, aducând jertfa în felul iudeilor. **În afară de asta**, în ce privește botezul, când vor să boteze pe cineva, ei nu spun „*se botează robul lui Dumnezeu cutare în numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh*”, ci zic

⁴²⁹ Cf. Matei 26, 20

⁴³⁰ Cf. Ioan 13, 25

⁴³¹ Cf. Luca 22, 15

⁴³² Cf. Matei, 26, 26

⁴³³ Cf. 1 Corintieni 5, 8

„îl botez pe cutare“, excluzând cu desăvârșire libera alegere a botezului de către cel botezat. Dar nici [nu fac] trei cufundări. Dar de care rugăciuni se folosesc bieții de ei acolo unde la noi se rostesc în acest scop dumnezeieștile exorcisme împotriva demonilor ale prea marelui între ierarhi Vasile! **În afară de asta**, nu numai că par a se folosi de Mir în chip potrivit în învățaturii hierofantului Dionisie Areopagitul, dar și celelalte taine ale sfintei Biserici le administrează rău și alătura cu Legea. Și în chip potrivit predaniei dumnezeieștilor Apostoli și a sfintelor sinoade. **În afară de asta**, despre preoția lor ce s-ar putea spune? Multă stricăciune și necurăție zace în ei, căci **(139^v)** faptele ruinoase pentru suflet le socotesc lipsite de însemnătate, prinzându-se în luptă cu Dumnezeu și vorbind împotriva Domnului. Căci Domnul [nostru] spune în Evanghelii: „dinlăuntru, din inima omului, se nasc cugetele cele rele: desfrânările, curviile, blasfemiile și celelalte, acestea îl spurcă pe om“⁴³⁴, adică îl înnebunesc. Ei însă, făcând fără teamă toate aceste rele și altele asemenea, nu socotesc totuși că se spurcă, nici că ele sunt necurate, deși gândesc și săvârșesc lucruri potrivnice cuvintelor Domnului. **În afară de asta**, ei mărturisesc și cred că, după moarte, sufletele au parte de focul purificator.⁴³⁵ Chiar dacă David zice „Cine ți se va mărturisi ție în iad ? Nimeni“. Căci în timpul vieții fiecare dintre noi poate să se purifice prin căință și mărturisire și prin săvârșirea de fapte bune. Numai că și în această privință, ei se rostesc la fel și sunt de aceeași părere cu nemăsuratul Origen. **În afară de asta**, se pare că prăznuiesc, smintiții, sărbătorile laolaltă chiar cu iudeii și cântă psalmi împreună cu ei. Căci la procesiunile lor îi cheamă pe iudei cu Vechiul lor [Testament] și poruncesc ca aceștia să pornească cei dintâi. Iar ei merg apoi în urma lor, cântând psalmi. Ca să arate chipurile, în felul acesta, că mai întâi au fost iudeii, și abia apoi au urmat ei înșiși în credință. Dar dacă așa ar sta lucrurile, ar trebui să-i poftească cât mai degrabă și pe elini alături de cei din fruntea procesiunilor lor. Căci aceștia erau încă și mai vechi decât iudeii; trebuia așadar să-i poftească și pe elini ca să poarte pe umeri chipul cioplit al lui Apolo. Căci acesta nu se deosebește de statuia pe care a adorat-o stricatul neam al iudeilor. După cum spune dumnezeiescul David: „și au adorat statuia, și au schimbat slava lui Dumnezeu / **(140r)** întru asemănare de vițel care mănâncă iarbă“⁴³⁶. Astfel, latinii cei lipsiți de minte ajung să se degradeze în felurite chipuri. Căci se întovărășesc cu apoape toți ereticii și cântă

⁴³⁴ Cf. Marcu, 7, 21-23

⁴³⁵ Purgatoriul

⁴³⁶ Cf. Psalmii, 105, 20

psalmi împreună cu ei. Și cu armenii împreună liturghisesc, și cântă psalmi, și se roagă fără teamă, și cu mulți alții, din care pricină și dumnezeiescul nostru Părinte Ghenadie⁴³⁷, prea cucernicul Patriarh, sfânt fiind, așa zice despre ei: „*Să nu se creadă că erezia ateilor latini e simplă erezie, ci ea este însumarea tuturor ereziilor*“. Au și multe altele mai rele decât cele amintite, pe care ar trebui să le veștejim, dar ajung și acestea spre arătarea relei lor credințe, din pricina căreia trebuie să nu-i socotim vrednici nici de vorbire, nici de convorbire, ci numai să ne îndepărtăm cu totul de ei, ca de niște bolnavi fără leac, stăpâniți și roși de iudaică dușmănie împotriva ortodocșilor. **În afară de asta**, noi credem că două sunt harurile Crucii de viață dătătoare, cu semnul căreia obișnuim să ne pecetluim persoanele: unul intim, care lucrează în inimile noastre, iar celălalt, cel împărtășit, care se transferă asupra celor ce se află în preajma noastră. Așadar, când ne rugăm sau când ne închinăm la sfintele icoane, intrând în sfintele biserici, trebuie să facem semnul cinstitei cruci cu cele trei degete strânse laolaltă, coborându-le vertical de la fruntea noastră până la piept. Și să ducem mâna din partea dreaptă către stânga, ca să respectăm modelul tradițional. Iar când vrem să transmitem celorlalți harul ei, trebuie să facem din nou linia verticală, iar pe cea orizontală o facem mișcând mâna de la stânga spre dreapta (p. 140^v). Și așa se împărtășește celorlalți harul ei. După cum obișnuiesc să facă și preoții și ierarhii noștri, dar nici aceasta nu o știu latinii. **În afară de asta**, latinii spun în ignoranța lor, pentru a dovedi că Duhul purcede și de la Fiul, cum cred ei, că Domnul nostru, înviind din morți și arătându-li-se ucenicilor lui, ușile fiind încuiate, a suflat asupra persoanelor lor și le-a spus: „*Luați Duh sfânt!*“⁴³⁸. Și într-adevăr le-a oferit acest har și facerea de bine a preasfântului Duh, nu însă ipostasul lui. Ce har atunci? Puterea de a dezlega și lega: căci dacă iertați păcatele unora, iertate le vor fi, dacă le păstrați, păstrate rămân. Există și un alt argument mai înalt, în această privință. Căci Domnul nostru, luând asupra Lui însuși omul cu totul, adică întreaga natură omenească, curățându-l de vechea cădere adamică și plăsmuindu-l din nou, l-a îndreptat cu desăvârșire. Căci nu numai în paradisul pierdut, dar și în cer l-a făcut să urce. Și l-a învrednicit de însoțirea cu Tatăl, înnoindu-l, așadar, și plăsmuindu-l

⁴³⁷ Ghenadie II Scholarios (1405-post 1472), patriarh ecumenic, primul patriarh ortodox după instaurarea dominației otomane la Constantinopol, cel mai de seamă teolog bizantin din vremea Paleologilor, jurist și scriitor, cărturar erudit și fecund, traducător din Părinții și scriitorii latini ai Bisericii. Inițial favorabil uniunii, a respins-o apoi categoric. A păstorit în mai multe rânduri (1454-1456, 1462, 1464)

⁴³⁸ Cf. Ioan 20, 19-22

iarăși în chip desăvârșit, așa cum am spus. Și harul pe care [omul] îl pierduse, din suflarea aceea, care li s-a dat ca suflu al vieții, pe acela înapoiindu-l, l-a insuflat în persoanele ucenicilor. Și le-a spus: *„Luați Duh sfânt”* adică harul Preasfântului Duh și puterea domnească: dacă iertați unora păcatele, iertate le sunt, dacă le țineți, ținute sunt. Căci s-a dăruit acolo, atunci, la început, suflarea vieții, acum însă, aici, mult mai mult: har și putere, așa cum am spus. Și altundeva a arătat Domnul / (p.141^r) nostru că pe toate le-a făcut pentru om. A cărui învigorare și îndreptare luând-o asupra Sa, a acționat ca unul care poartă chipul întregii firi omenești. A spus Tatălui în chip potrivit: *„Că M-ai iubit pe Mine mai înainte de întemeierea lumii”*⁴³⁹. Și acestea, în rezumat, le-am relatat, ca un slujitor, puterii înțelepciunii tale împărătești și strălucite, pentru ca să cunoască diversitatea, stricăciunea și reaua credință ale latinilor. **În afară de asta**, trebuie să amintesc împărăției Tale că Domnul nostru ne-a învățat îndeajuns și cum trebuie să ne rugăm, și ce trebuie să cerem în rugăciune, precum și despre toate celelalte lucruri care ne conduc către mântuire. Căci a devenit pentru noi tipar și model, pentru ca, mergând pe urmele Lui, să avem parte de bunurile veșnice în împărăția lui. Trebuie, dar, să ne înălțăm privirea către cer, și, de asemenea, și mintea, și inima. Și să zicem rugăciunea pe care însuși Domnul a transmis-o Sfinților Apostoli: *„Tatăl nostru care ești în Ceruri, sfințească-se numele Tău și celelalte”*. Căci și Domnul nostru a făcut așa cum spune și sfântul evanghelist Ioan: *„Acestea grăind Iisus, a ridicat ochii spre cer și a zis: Părinte, preaslăvește pe Fiul Tău, ca și Fiul să Te preaslăvească”*⁴⁴⁰. Și când cu Lazăr și în multe locuri din sfintele Evanghelii. Așa pare să facă și fericitul David, inspirat de Sfântul Duh, care astfel zice: *„Către Tine Cel ce locuiești în cer am ridicat ochii mei”*⁴⁴¹. Urmând aceste sfinte cuvinte și cântăreții sfintei noastre Biserici astfel / (141^v) spun: *„către cer îmi ridic ochii mei către Tine, Cuvântule”*. Și iarăși : *„Către cer îmi îndrept privirile inimii mele”*. Căci nu numai privirile, ci și inima și mintea trebuie să le înălțăm de aici, după cum am spus. Căci precum simțirea se îndreaptă către ceea ce este perceptibil, tot așa și mintea omenească se îndreaptă către binele inteligibil, care este Dumnezeu, Domnul nostru Iisus Cristos. După cum a fost văzut de noi în trup pe pământ și este înfățișat în icoane, tot așa trebuie să-L și gândim pe El în cer cu firea omenească nesticăcioasă și îndumnezeită, căci rămâne în vecii vecilor inseparabil. De aceea

⁴³⁹ Cf. Ioan 17, 24

⁴⁴⁰ Cf. Ioan 17, 1

⁴⁴¹ Cf. Psalmii 122, 1

întotdeauna trebuie ca în rugăciunea noastră să înălțăm către cer și privirile, și inima și mintea și cu mintea să privim frumusețea inteligibilă a Domnului nostru Iisus Cristos și să se sfințească și inima și mintea prin contemplarea ei, după cum a făcut, în timp ce se ruga, și Ștefan, primul învingător biruitor⁴⁴². Și cu toții au obișnuit să facă, și cuvioșii, și sfinții, și asceții – și sfântul Macarie⁴⁴³ întotdeauna se ruga, înălțându-și ochii, și inima și mintea către cer – ținându-și [cu toții] mâinile ridicate neclintit spre înalt.

⁴⁴² Sfântul Ștefan primul martir creștin

⁴⁴³ Poate Sfântul Macarie cel Mare, dacă nu, cum mi se pare mai probabil, Sfântul Macarie Makris din sec. XV, adept al apropierii frățești de creștinii catolici, dar intransigent în apărarea dogmelor ortodoxiei

**PEDAGOGIE CREȘTINEASCĂ SAU CUVÂNTARE DESPRE BUNA EDUCARE, CREȘTERE
ȘI ÎNDRUMARE CE TREBUIE DATĂ COPIILOR DE PĂRINȚII EVLAVIOȘI ȘI DE
ÎNVĂȚĂTORII VREDNICI ÎNTOCMITĂ DE SMERITUL ÎNTRE MONAHI GRIGORE, DE
BAȘTINĂ DIN MOLDOVA ȘI REVĂZUTĂ CU GRIJĂ DE EMINENTUL ÎNTRE
ÎNVĂȚĂTORI KYR NICODIM DIN NAXOS, SPRE FOLOSUL ÎNTREGII LUMI
DREPTCREDINCIOASE**

Preambul

Între cele 192 de manuscrise grecești ce aparținuseră Institutului Rus de Arheologie din Constantinopol, intrate, în anul 1931, în fondul Bibliotecii Academiei de Științe a URSS, filiala Leningrad, azi Sankt-Petersburg, figurează, sub nr. RAIK 171 (fost D 17), manuscrisul autograf al *Pedagogiei creștinești* a lui Grigore din Moldova, operă inedită și aproape necunoscută, ca și autorul ei, cercetătorilor secolului XVIII, căruia îi aparține. Din îndemnul regretatului Acad. Prof. Virgil Cândea, care-mi încredințase copia fotografică a manuscrisului, pregătisem, în anul 2005, ediția acestui opuscul, însoțind-o de o traducere în limba română și de o succintă *Introducere*, publicată în rezumat, sub titlul *Grigore din Moldova și renașterea spirituală greco-ortodoxă*, în „Magazin istoric”, an. XXXIX, serie nouă nr. 11 (464), noiembrie 2005, p. 33-37. Am schițat acolo istoria acestui manuscris, socotit dispărut între anii 1906, când îl semnalase și rezumase în *Échos d'Orient* asumptionistul Eutyhios Nisiotis și 1973, când Irina N.Lebedeva l-a identificat și descris în *Catalogul manuscriselor grecești din Biblioteca Academiei de Științe a URSS, filiala Leningrad* și am făcut bilanțul rezultatelor cercetărilor întreprinse asupra lui, subliniind importanța excepțională a contribuțiilor lui Konstantinos K. Papoulidis de la Fundația de studii balcanice din Tesalonic care vede în acest text un rod al mișcării *kollyvazilor*, temeinic studiate de Domnia sa.

Am luat cunoștință ulterior, datorită aceluiași regretat Acad. Prof. Virgil Cândea, de frumoasa ediție, bogat comentată, a *Pedagogiei creștinești*, tipărită la Atena, în editura „Tinos”, chiar în anul 2005, de Părinții Sfintei Mănăstiri Panaghia Chrysopodaritissa (Preasfânta Născătoare de Dumnezeu cea cu piciorul de aur) din Nezera Patron. Prin bunăvoința unui prieten grec, teologul Gheorghios Papaeftimiou din Atena, am ajuns posesorul unui exemplar din cartea ce face inutilă publicarea ediției textului grecesc pregătite de mine! Socotesc totuși că traducerea *Pedagogiei creștinești*

în limba română, niciodată întreprinsă până acum, făcută pe baza textului scris, confruntat acum și cu textul stabilit de cucernicii călugări din Patras, nu va fi fără de folos pentru cei interesați de istoria ideilor în spațiul sud-est european, cărora le-o ofer, cu ajutorul revistei TABOR, mai ales că autorul *Pedagogiei creștinești* pare să fi fost un român din Moldova. Părinții de la Panaghia Chrysopodaritissa, de ale căror minuțioase note și comentarii m-am folosit în adnotarea textului, susțin convingător că autorul nu poate fi, așa cum pripit afirmase Nicolae Iorga, în 1932, Grigore Dascălul (1765-1834), de două ori mitropolit al Ungrovlahiei (1823-1829, 1833-1834), elenist consumat, traducător fecund din greacă în română și fost ucenic al lui Paisie, ci este, foarte probabil, un alt monah athonit moldovean cu același nume, colaborator apropiat al sfântului Nicodim Aghioritul și, se pare, copistul căruia i se datorează, potrivit examenului grafologic, transcrierea și a unui alt text al acestuia din urmă (codicele athonit 499 de la Panteleimon). Aceiași Părinți din Sfânta Mănăstire Panaghia Chrysopodaritissa se simt îndreptățiți să formuleze, sub formă de întrebare, ipoteza potrivit căreia sfântul Nicodim Aghioritul ar fi fost el însuși autorul primei redacții a *Pedagogiei creștinești*, transcrise doar de monahul Grigore din Moldova. În sprijinul acestei ipoteze ei identifică și reproduc 47 de „locuri paralele”, pasaje concordante sub raport ideatic din *Pedagogia creștinească*, pe de o parte și celelalte scrieri ale sfântului Nicodim, pe de alta. Rezervându-mi dreptul de a reveni cu alt prilej asupra tuturor acestor chestiuni, cu neputință de dezbătut mai pe larg aici, mă limitez să menționez că rezultatul remarcabilei munci filologice a cucernicilor lor nu mi se pare însă, de această dată, convingător.

Ar mai fi de adăugat că, potrivit lui K.K.Papoulidis, Grigore din Moldova ar putea fi una și aceeași persoană cu ieromonahul *kollyvad* Grigore, care trimite de la București la mănăstirea Iviron de la Athos epistola inedită păstrată în codicele 530, fol. 255-275 de la Mănăstirea Koutloumous, o ipoteză ce merită și ea să fie discutată pe îndelete. Oricum, *Pedagogia creștinească* a lui Grigore din Moldova, elaborată în strânsă conlucrare cu sfântul Nicodim Aghioritul și pusă sub autoritatea acestuia reprezintă o reacție conservatoare față de tendințele luministe din învățământul vremii, așa cum se manifestau ele, la nivelul superior al Academiiilor domnești, și în Țările române, pe atunci adevărată patrie adoptivă a elenismului creștin ortodox. Deși privește, evident, în primul rând învățământul primar grecesc, nu pe cel românesc, având în vedere, așa cum subliniază părinții de la Panaghia Chrysopodaritissa, editorii lui, educația unor copii a

căror limbă maternă e greaca, nu româna, modestul opuscul, marcat neîndoielnic de influența mișcării kollyvazilor, este un document doveditor al participării românilor la ceea ce s-a numit „renașterea spirituală ortodoxă” din secolele XVIII-XIX, temă de cercetări încă insuficient adâncită.

Traducere

PEDAGOGIE CREȘTINEASCĂ

sau

Cuvântare despre buna educare, creștere și îndrumare ce trebuie dată copiilor de părinți evlavioși și de învățătorii vrednici întocmită de smeritul între monahi Grigore, de baștină din Moldova și revăzută cu grijă de eminentul între învățători kyr Nicodim din Naxos, spre folosul întregii lumi dreptcredincioase.

Inscripție pe carte în stihuri politice

Această carte este, iubite <cititor>, o școală!
Pentru părinți, pentru învățători și copii deopotrivă.
Căci aici se arată părinților cum trebuie să-și educe copiii preaiubiți, potrivit lui Cristos, așa cum cere Pavel⁴⁴⁴.
Învățătorii află de aici în ce fel trebuie să-i învețe pe elevii începători credința cea dreaptă, cum să le pună în armonie cu purtările cuviincioase, creștine, cuvintele, mișcările și orice faptă.
Iar copiii nevinovați sunt îndrumați și îndemnați aici să învețe Sfintele Scripturi

⁴⁴⁴ Efeseni 6, 4

din care află cum să-și găsească mântuirea sufletului⁴⁴⁵,
iar după moarte să dobândească împărăția cerurilor.

<Închinare>

Celuia care pentru noi oamenii și pentru a noastră mântuire s-a făcut om, Unuia
născutului Fiului al lui Dumnezeu și din Dumnezeu singurului Dumnezeu Cuvântul,
cuvinita cinstire și închinăciune!

Dar cui altcuiva, mai puternic, mai înalt, mai mare să-i închin spre apărare și împlinire a
dumnezeiescului țel, eu, neștiutorul și smeritul, măruntele și stângacele mele îngăimări,
decât numai Ție, Atoatestăpânitorului, Atotputernicului, Atoateizvorătorului,
Preaînțeleptului Făcător al tuturor și Preadumnezeiescului Mântuitor al lumii? Celuia
care pe toate poate să le aducă din nimic la ființă! Celuia care poate să-i lumineze pe cei
covârșiți de întuneric, să-i călăuzească pe cei rătăciți și să-i înțeleptească pe orbi,
păcătoși și neînvățați!⁴⁴⁶ Pe scurt zis, celuia care poate să prefacă orice slăbiciune în
tărie!

Tu, veșnice, puternice peste ceruri și al luminii izvorătorule, Iisuse! Tu, cel ce ești
vistierul înțelepciunii dumnezeiești a creștinilor, binevoiește să-i luminezi pe
întâistătătorii neamului nostru, împărați, patriarhi și arhierii, pe cârmuitori și
dregători, pentru ca să susțină pretutindeni pe întinsul stăpânirii lor și aceste sfinte,
mântuitoare și născătoare de virtuți școli, cu vrednici și înțelepți învățători, în care
nevinovații copii ai evlavioșilor creștini se pregătesc să se străduiască și să învețe de la
atari învățători (o dată cu purtările alese și faptele creștinești) credința cu adevărat
dreaptă și singura adevărată în Tine, adevăratul Dumnezeu și adevărurile acesteia
despre Tine și despre măreția Ta !

Și mai binevoiește să-i îndrepti și să-i îndemni pe vrednicii și înțelepții bărbați ca să nu
se ascundă în munți și peșteri⁴⁴⁷ sau oriunde altundeva și să nu caute numai folosul lor;
ci să dea o mână de ajutor și fraților lor duhovnicești aflați în nevoie și în primejdie. Iar
pe părinți, <îndeamnă-i> să nu se străduiască atât de stăruitor să-i învețe pe iubiții lor
copii numai știința cea lumească, în feluritele și nefolositoarele limbi ale rătăciților

⁴⁴⁵ 2 Timotei 4, 15

⁴⁴⁶ Psalmul 17, 31

⁴⁴⁷ Evrei, 11, 38

învățați lumești din veacul acesta, ci, mai ales, dumnezeiasca știință despre Tine,
mântuitoare, cum spuneam mai sus, și cu adevărat adevărată!

Da, Părinte al veacului ce va să vie!⁴⁴⁸ Preamilostivule și preaiubitorule de oameni!
Binevoiește să se facă aceasta, binevoiește, nu peste mult, înainte de nezisa ta slavă. Căci
este acum ceasul de tânguire pentru <starea> neamului omenesc, a sosit ceasul.
Deoarece, în starea de acum, sfinte al sfinților, toți, aproape, ne-am rătăcit, toți ne-am
ticăloșit. Și de poruncile tale mântuitoare mult ne-am îndepărtat! Și rari sunt între noi
cei ce fac neîncetat ce e bine sau ce e cinstit, rari <sunt ei>!⁴⁴⁹ Ne-am cufundat în
întuneric, mai ales din pricina necunoașterii Scripturilor sfinte și mântuitoare.⁴⁵⁰ Da, da,
fie să se întâmple aceasta, Stăpâne al tuturor, fie <să se întâmple>! Căci este în puterea
Ta, în puterea Ta este acest lucru și a Părintelui Tău fără de început, și a Duhului tău de
viață făcătorul, a Unuia a toate Făcătorului și Dumnezeului nostru, căruia i se cuvine
toată slava, cinstea și închinăciunea, în vecii vecilor,

A
i † n
m

CUVÂNTARE DESPRE BUNA EDUCARE, CREȘTERE ȘI ÎNDRUMARE CE TREBUIE DATĂ COPIILOR DE PĂRINȚII EVLAVIOȘI ȘI DE ÎNVĂȚĂTORII VREDNICI

Capitolul 1

Cei mai mulți dintre evlavioșii creștini din vremurile noi îi laudă și mult îi
fericesc în lumea aceasta pe oamenii care felurite și mărețe clădiri clădesc și
monumente veșnice înalță, precum, de pildă, mănăstiri și metoace de mănăstiri, biserici,
școli elinești⁴⁵¹, școli publice, bolnițe zise și spitale, adăposturi pentru străini, apeducte,
poduri și altele asemenea. Iar toate astea le înfăptuiesc nu pentru altceva, ci numai cu
scopul și cu gândul ca frații lor care au parte de aceste bunuri și se odihnesc într-însele

⁴⁴⁸ Isaia 9, 5

⁴⁴⁹ Psalmul 13, 1, 3; 52, 2, 4

⁴⁵⁰ Efeseni 4, 18

⁴⁵¹ Este vorba de așezămintele școlare care ofereau, în spiritul tradiției bizantine, instrucție umanistă după modelul anticei *paideia* eline, desigur încreștinate, așa cum erau Academiile domnești de la București și Iași.

să-i ierte câtă vreme sunt în viață și să-i pomenească după moarte. Și toate acestea sunt bune și vrednice de laudă din partea tuturor!

Alții, iarăși, îi fericesc și-i țin în mare laudă pe aceia care fac multe milostenii: cresc și căsătoresc orfani ori răscumpără prizonieri ori vizitează și îngrijesc bolnavi ori găzduiesc străini ori săvârșesc felurite alte fapte bune. Iar toate astea ei le înfăptuiesc ca să aibă parte de veșnică pomenire și să fie iertați de frații care se bucură de ele. Și acestea toate sunt bune și vrednice de laudă din partea tuturor!

Alții, iarăși, îi fericesc și-i țin în mare laudă pe învățații și dascălii procopsiți care fie alcătuiesc și scriu felurite cărți folositoare, fie învață poporul lui Cristos. Care și ei înfăptuiesc aceste lucruri nu cu alt țel decât acela de a fi iertați și veșnic pomeniți de cei ce trag folos din citirea și ascultarea cărților sau cuvântărilor lor. Și acestea sunt, la rândul lor, bune toate și vrednice de laudă din partea tuturor!

Iar alții, fie zis pe scurt, îi laudă peste poate și-i fericesc deplin pe aceia care se despart de lume și, mergând în sfinte mănăstiri, se călugăresc sau se liniștesc însingurându-se în pustietăți sau devin asceți, nevoindu-se cu goliciunea, cu sărăcia, cu înfrânarea, cu postul și cu alte pătimiri, după cum cere legea vieții monastice. Care, și acestea toate, sunt bune, vrednice de laudă din partea tuturor și aducătoare de fericire!

Ci eu, cu mintea mea slabă, nu admir și nu socotesc dătător de fericire, nici nu laud și nu vreau să laud atât de mult nimic altceva din lumea aceasta decât desăvârșita evlavie cu care este dator față de Dumnezeu tot omul care vine pe lume⁴⁵² și desăvârșita virtute. Căci acesta este țelul pentru care omul a fost făcut de Dumnezeu și a fost plăsmuit după chipul lui. Din care pricină și Solomon, vrând să arate acest lucru, a scris în *Eclesiast*: „Teme-te de Dumnezeu și păzește poruncile lui. Căci asta e omul”⁴⁵³ (adică, pentru aceasta și în acest scop a fost făcut omul). Eu, așadar, numai acest lucru întru totul îl laud și-l socotesc aducător de fericire, numai acest lucru îl socotesc și-l numesc neclintita temelie și rădăcina desăvârșitei mântuirii a oricărui om.

Într-adevăr, toate întreprinderile și îndeletnicirile celor mai sus amintiți sunt și ele, toate, cum ziceam mai înainte, bune și ținesc la mântuire. Numai că ei nu vor avea încă desăvârșita siguranță și certitudine a mântuirii lor; căci, potrivit lui Iacov, fratele Domnului „cine va păzi toată legea, dar o va călca într-o singură privință, de călcarea

⁴⁵² Ioan 1, 9

⁴⁵³ Ecclesiastul 12, 13

tuturor ale legii s-a făcut vinovat”⁴⁵⁴! Astfel încât, dacă aceștia nu se îngrijesc să îndeplinească fiecare toate cele poruncite de dumnezeiasca lege creștinească, toate înfăptuirile lor vor fi deșarte și zadarnice. De pildă: de i-ar birui fie numai și numai trufia sau mândria, mărirea sau mulțumirea de sine, dorința de răzbunare ori pizma, vreo mărunță erezie și blasfemie față de Dumnezeu ori, în sfârșit, vreun nărav ori vreun păcat de moarte și nu s-ar căi, ci moartea i-ar afla în această stare, ei și-ar pierde, nenorociții, cu totul, ca unii care nu s-au căit, răsplata trudei lor (cu mult mai mult, dacă au greșit în mai multe!) ! Și astfel sunt osândiți la iad și sunt pedepsiți pentru veșnicie, cu toate că au dobândit și unele merite.

Iată de ce, tot omul, oriunde s-ar găsi el în lume (și mai cu seamă creștinul), trebuie, ca făptură a lui Dumnezeu, să aibă <în primul rând> credință dreaptă, iar în al doilea rând, <să săvârșească> fapte bune, așa cum îi poruncește oricărui om legea dumnezeiască. Căci, după cum spune Apostolul Iacov, credința singură, fără fapte bune, moartă este⁴⁵⁵. Și, invers, faptele bune, fără credință, moarte sunt⁴⁵⁶. Căci una și celelalte sunt legate între ele. Și dacă sunt despărțite, dispar și una și celelalte. De aceea, pe bună dreptate zice și dumnezeiescul Hrisostom: „viața păcătoasă rodește dogme păcătoase și, invers, dogmele păcătoase rodesc viață păcătoasă”.⁴⁵⁷ Și dacă așa este (cum și este) atunci cine poate să se mântuiască ? Căci, astăzi, după cum limpede se vede, cea mai mare parte a lumii, în afară de creștini, în rătăcire și întuneric se găsește.⁴⁵⁸ Mă gândesc la feluritele erezii și la lipsa de evlavie! Și iarăși, dintre creștini, cei mai mulți, după cum spune dumnezeiescul David, ne-am rătăcit, ne-am păcătoșit! Și rari sunt cei care fac ce e bine ori ce e cinstit, rari!⁴⁵⁹

Dar întrucât Dumnezeu tuturor, din iubire de oameni, om s-a făcut și a pătitmit atâtea, până și crucificarea și moartea⁴⁶⁰, ca să-l elibereze pe om din rătăcirea lui⁴⁶¹, și altceva nu vrea și nu cere de la el decât să aibă credință dreaptă într-însul, Unul, singurul adevărat Dumnezeu, în trei ipostasuri, și să păzească toate poruncile

⁴⁵⁴ Iacov 2, 10

⁴⁵⁵ Iacov 2, 17

⁴⁵⁶ Romani 4, Galateni 3, Evrei 11

⁴⁵⁷ P.G. 51, 252

⁴⁵⁸ 1 Ioan 5, 19

⁴⁵⁹ Psalmul 13, 1,3; Psalmul 52, 2,4

⁴⁶⁰ Romani 5, 8

⁴⁶¹ 1 Ioan 3, 8

dumnezeieștii Lui legi⁴⁶², și în viața de acum să aibă parte de harul Lui, iar în cea viitoare de veșnicele Lui bunătăți să se bucure întotdeauna, de aceea, zic, acela care este cu adevărat creștin și ucenic al lui Iisus Cristos trebuie să-L imite pe El, singurul adevărat și iubitor de oameni Dumnezeu, care atâtea și atâtea a pățimit și a îndurat pentru mântuirea lui, a omului. Și, văzând primejdia și nenorocirea fraților lui, ca un iubitor de frați, să dea o mână de ajutor fraților lui și să-i sfătuiască, atât prin viu grai, cât și prin scrieri, arătându-le cu ce mijloc și în ce fel poate să dobândească mai ușor omul amintita mai sus desăvârșită evlavie față de Dumnezeu și virtute!⁴⁶³ Căci, fără de acestea două, nimeni nu va vedea pe Dumnezeu⁴⁶⁴.

În ce mă privește, cu puținătatea minții mele, gândesc că nu poate nimeni să dobândească mai ușor desăvârșita evlavie și virtute în nici un fel și prin nici un alt mijloc decât, (așa cum cere dreapta lege a firii și dreptul cuvânt al sfinților Părinți și teologi ai Bisericii noastre), printr-o bună creștere de care să aibă parte din copilărie și printr-o bună îndrumare din partea evlavioșilor lui părinți și a vrednicilor lui învățători. Dimpotrivă, nimeni nu deprinde și nu dobândește lipsa de evlavie și răutatea din altă parte decât din reaua creștere și îndrumare date de neevlavioșii și stricații lui părinți și învățători.⁴⁶⁵ Iar lucrul acesta apare limpede din nenumăratele pilde scrise în istoriile, care povestesc într-un glas că toate virtuțile și toate răutățile, de la începutul lumii și până astăzi, au purcesc și purced, s-au tras și se trag din acestea două, adică din buna ori din reaua creștere!

Și, întrucât ciclul complet al vieții oricărui om numără șapte vârste (pe care le arătăm în ordine la sfârșitul acestui capitol), întreb: oare la ce vârstă poate cineva să-și însușească buna creștere dată de evlavioșii lui părinți și de sfatul sfinților lui învățători? La vârsta cea din urmă, la a patra ori la a cincea? Ori la celelalte vârste? Mie, nevrednicului, mi se pare că numai la prima și la a doua vârstă poate să dobândească omul o bună creștere și îndrumare, adică, până ce împlinește paisprezece sau cincisprezece ani. Căci numai atunci omul, copil necopt fiind, ascultă întru totul de părinții și de învățătorii lui. Rareori se găsește cineva care să mai asculte de ei și să li se supună la a treia vârstă, adică la douăzeci și unu de ani. Căci, dacă un copil a împlinit

⁴⁶² Ioan 17, 3

⁴⁶³ 2 Tesaloniceni 2, 15

⁴⁶⁴ Evrei 12, 14

⁴⁶⁵ 1 Corinteni 15, 33

cincisprezece ani și pășește în a treia vârstă, dacă nu a avut parte cumva dintru început de o bună creștere și nu s-a supus, de atunci înainte nu se mai supune lesne nici părinților lui, nici învățătorilor. Ci devine mai degrabă neascultător decât ascultător și față de unii și față de ceilalți. Iar o dată ajuns în a patra vârstă, cu nici un chip nu mai ascultă nici de părinți, nici de învățători. De aceea, omul care nu a căpătat o bună educație în prima și în a doua vârstă a vieții lui de la părinți și învățători, ci a fost rău crescut, deprinde rele purtări și păcate din pricina acestei rele creșteri și îndrumări. Iar relele purtări nasc rea obișnuință. Și obișnuința devine nărav. Și năravul devine un soi de a doua fire. Și astfel, îl tiranizează până la moarte, aruncându-l în felurite patimi și păcate. Și, într-o atare stare, se duce, când moare, bietul om care plâsmuit a fost pentru a moșteni împărăția lui Dumnezeu!⁴⁶⁶

Și dacă vreodată un om crescut în felul acesta rău ar citi Sfânta Scriptură și s-ar căi și ar lua hotărârea să trăiască întru virtute restul răstimpului vieții lui, ori dacă ar voi cumva să se despartă de lume și să devină monah, eu zic că, din pricina prejudecăților și năravurilor legate de acele rele moravuri și păcate pe care le-a dobândit în vârsta copilăriei sale, el are întru sine în același timp, împreună cu virtutea, și răutatea; adică, împreună cu stăpânirea de sine, și nestăpânirea; împreună cu curăția, și desfrânarea; împreună cu blândețea, și mânia; împreună cu liniștea, și neastâmpărul; împreună cu pacea, și scandalul; împreună cu smerenia, și mândria, ș.c. Și nu încetează să facă, o dată cu binele, și răul. Și cât de rău este acest lucru, a arătat Apostolul Pavel, care zice: „Ce împărtășire are dreptatea cu fărădelegea? Ce înțelegere Cristos cu Beliar ?”⁴⁶⁷. Iată de ce, dintre aceștia, cu mult chin până la sânge⁴⁶⁸, și cu mari lupte și străduințe, abia unul dintr-o mie poate să devină desăvârșit în virtutea deplină cu care dator este orice creștin⁴⁶⁹. Iar cei mai mulți, cum ziceam, mor având toate acele rele apucături și năravuri, pe care le-au dobândit din copilărie din pricina relei lor creșteri și îndrumări!

Prin urmare, părinții cei buni și evlavioși, dacă țin la buna întocmire sufletească și trupească și fericirea iubiților lor copii, trebuie să-i imite pe acei oameni care, dorind să îmblânzească animale sălbatice și fiare, merg de le iau cu meșteșug și grijă din vizuinile lor de cum s-au născut, când sunt încă plâpânde și micuțe. Și ducându-le la

⁴⁶⁶ 1 Corinteni 6, 9-10; 15, 50; Galateni 5, 21; 1 Petru 3, 29

⁴⁶⁷ 2 Corinteni 6, 15

⁴⁶⁸ Evrei 12, 4

⁴⁶⁹ Matei 20, 16; 22, 14

casele lor, le împlânzesc în felurite chipuri. Și le deprind să joace diferite jocuri. Și astfel, după ce au crescut, îi ascultă lesne, fără nici o împotrivire. Ori trebuie să-i imite pe agricultori și grădinari care, dacă doresc să transplanteze vreun pom ori vreo legumă, le răsădesc degrabă, cât sunt încă mici și plăpânde, ca să prindă lesne rădăcină bună și viguroasă. Și astfel, și pomul și leguma, îngrijite și stropite, se înrădăcinează și cresc și dau rod frumos la sorocul lor⁴⁷⁰.

Astfel, așadar, și aceștia, ca niște buni și evlavioși părinți, care țin la dezvoltarea sufletească și trupească a dragilor lor copii și odrasle, trebuie, în cea dintâi și fragedă vârstă a lor, când sunt micuți, necopți și docili, îndată după înțarcare, să-i deprindă cu purtări frumoase și creștinești. Și atât tații, cât și mamele să se abțină de la acele mângâieri, alinturi și sărutări fără rost. Și, când plâng mult, să-i mai și cârpească câte o dată și să le reteze pofta de răsfățuri și să nu-i ia în seamă.⁴⁷¹ Iar când văd că se întristează mult din pricină că-i nesocotesc și că sunt pe punctul să se îmbolnăvească, să-i ia de îndată în brațe și să-i mângâie cu măsură⁴⁷². Însă, și atunci, cu sobrietate și reținere. Iar apoi, din nou, puțin câte puțin să nu le mai ia în seamă inconștientele dorințe, procedând când așa, când altminterea.

Și, de asemenea, când astfel de părinți merg la biserică, se cuvine să-i ia împreună cu ei și pe copiii lor, ca să învețe și ei să-și facă semnul crucii și primele metanii. Iar după săvârșirea slujbei, luându-i în brațe, să le arate icoana Domnului Cristos și a Născătoarei de Dumnezeu, cinstita Cruce și icoanele celorlalți sfinți, spunându-le și numele lor. Că, adică: „uite, copile, asta e icoana Domnului nostru Iisus Cristos!” ; „asta e icoana Preasfintei lui Mame, Fecioara Maria!”; „asta e Crucea Domnului, pe care a murit pentru noi!”; „icoana asta e a sfinților Arhangheli ori Conducători de cetel!”; „asta e a Înaintemergătorului și Botezătorului Ioan!”; „asta e a sfinților Apostoli Petru ori Pavel”; „ori a altui Evanghelist”; „asta e a cutărui sau cutărui sfânt Martir!” „asta e a cutărui sau cutărui Profet!”; „asta e a cutărui ori a cutărui Ierarh!” ; „și asta a cutărui sau cutărui Sfânt!”. Și să le spună totodată : „închină-te lor, copile, ca să te sfințești!”. De asemenea, iarăși, seara, dimineața și la amiază, să-i deprindă să-și facă rugăciunea, închinăciunile și metaniile până la pământ, zicându-le: « Spune, copile: „Doamne Iisuse Cristoase, miluiește-mă!” sau „Doamne, miluiește!” sau „Marie a

⁴⁷⁰ Matei 21, 41; Psalmul 1, 3

⁴⁷¹ Evrei 12, 9-10

⁴⁷² 2 Corinteni 2, 6-8

Isusului meu!” ». Să-i ducă, de asemenea, adesea la școlile publice, acolo unde se află învățători vrednici și să stea împreună cu ei câte vreo oră, până ce se obișnuiesc, iar apoi să-i ducă înapoi la casele lor.

Și, o dată ce copiii în vârstă de patru ori, cel mult, cinci ani au învățat aceste lucruri, părinții cei buni trebuie numaidecât să cerceteze în care școli publice sunt învățători evlavioși și vrednici. Și, după ce-i găesc pe aceștia pe placul lor, trebuie, mai întâi, să-i ducă pe copii la templul lui Dumnezeu, ca să fie binecuvântați de sfinții lui preoți și să li se citească rugăciunea zisă pentru copiii care urmează să înceapă <învățarea> Sfintelor Scripturi, ca să li se lumineze mintea⁴⁷³. Apoi, îi duc la amintiții sfinți învățători și, cu cinstirea și respectul cuvenite, îi predau în grija lor, spunându-le : „iată, bunilor învățători, vi-i încredințăm pe copiii noștri, odraslele noastre, în sfintele voastre mâini, ca să-i educați și să-i învățați, în învățătura și certarea Domnului, după cum spune dumnezeiescul Apostol⁴⁷⁴, împreună cu Sfintele Scripturi, și evlavia către Dumnezeu datorată de fiecare creștin, și virtutea, adică dreaptă credință, și purtări și fapte creștinești. Iar de se întâmplă să nu fie cumiți ori nu vă ascultă, să-i pedepsiți cu asprime și fără părere de rău, iar de nu, și dacă nu faceți după cum vă spunem, sângele lor va fi cerut din mâinile voastre în ziua Judecății”⁴⁷⁵.

Atunci dar, preluându-i în grija lor pe acești copii nevârstnici și nevinovați, învățătorii, ca oameni evlavioși și vrednici ce sunt, au datoria să se poarte cu ei cu bândețe⁴⁷⁶, folosind felurite procedee bune și potrivite. De aceea nu-i pun de îndată la carte, ci abia după o lună, necerându-le altceva decât disciplină și seriozitate când stau la școală. Și, dacă se descurajează ori plâng, să-i mângâie, când cu poame și fructe, când chiar cu parale. Iar când sunt cumiți, să-și arate către ei bucuria, zicând : „acum, când ești cuminte, îmi ești drag, copile, dar când nu ești cuminte, nici nu vreau să te văd”. De asemenea, când se întâmplă să nu fie cumiți, să-i dojenească, și să arate față de ei oarecare supărare, zicând: „acum, nu-mi ești drag, și nici nu vreau să te văd”. Iar dacă nu se cumințesc în felul acesta, să treacă la laude pentru ceilalți copii cumiți din școală, spunându-le tuturor: „vedeți cât de cuminte este Gheorghe, ori Dumitru ?” Și astfel copilul, care e lipsit de răutate și dornic să fie lăudat, îndată se cumințește. Acestea și

⁴⁷³ 2 Timotei 3, 15

⁴⁷⁴ Efeseni 6, 4

⁴⁷⁵ Facerea 9, 5; 42, 22; 2 Regi 4, 11; Psalmul 9, 12; Ioil 4, 21; Luca 11, 50

⁴⁷⁶ Filipeni 2, 1; Coloseni 3, 12

alte procedee potrivite (după cum a binevoit să-i lumineze luminătorul har al Paracletului), se cuvine să le folosească la început învățătorii cei buni față de copiii nevârșnici și nevinovați, până ce le vor crea <bune> deprinderi.

Iar după ce s-a încheiat luna, învățătorii, aprinzând lumini înaintea sfințelor icoane și cădelnițând, cântă cu ceilalți copii din școală „Cuvine-se cu adevărat, pe Preadumnezeiasca Treime să o slăvim ș.c.” ori „Cuvine-se cu adevărat pe Tine, Născătoare de Dumnezeu, să te slăvim ș.c.”. Apoi, după sărutarea icoanelor, îi pun să învețe pentru început *Mica Pedagogie*, adică *Alfabetul*.⁴⁷⁷ Și un an întreg nimic altceva nu trebuie să ceară învățătorii de la acești copii decât numai să fie cumiți și să cunoască literele, și să silabisească bine, precum și să-și facă bine și corect crucea și metaniile, așa cum se cuvine, și să învețe pe dinafară unele rugăciuni scurte, cum sunt „Doamne Iisuse Cristoase, fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă!”, „Născătoare de Dumnezeu Fecioară”, „Nădejdea mea e Tatăl” și „Pentru rugăciunile sfinților părinților noștri”. Și de aceea, cea mai mare parte a zilei, <copiii> să repete, stând așezați, aceste rugăciuni. Iar pentru carte, numai una sau două ore pe zi.

În timpul acestui an, așadar, dacă se întâmplă și nu sunt cumiți copiii, să-i cârpească din când în când învățătorii, însă cu îndurare. Deoarece <altminteri>, de frică, îndată fug și sfârșesc prin a urâ și cartea și pe învățătorii lor, iar mai târziu cu mare greutate vin la școală.

De-a lungul primului an, copiii aceștia au de purtat mare luptă cu diavolul și nutresc ură fără seamăn față de litere și nu vor nici să le audă, nici să le vadă. De aceea nici nu încetează să fugă din școlile lor. Dar evlavioșii și vrednicii părinți, trebuie acum să uite de sentimentele lor părintești și să arate față de ei cuvenita severitate, adică, atunci când se întâmplă să fugă din școli, să recurgă și la oarecare ipocrizie și șiretenie, zicând: „nu te mai voim în casa noastră, dacă mai fugi de la școală”. Și, câteodată, să se prefacă și că-i alungă din casele lor, ori că vor să-i spânzure, să-i sugrume sau chiar să-i ardă. Și chiar de fug de la școală de o mie de ori, să nu deznădăjduiască părinții cei buni, nici să încerce să tot schimbe dascăli și școli; ci, pedepsindu-i cât trebuie, să-i ducă din nou la valoroșii doctori, bunii învățători. Și, în felul acesta, copilul, ca unul care e mititel

⁴⁷⁷ Potrivit părinților de la mănăstirea Panaghia Chrysopodaritissa ar putea fi vorba de *Phyllada* iatrofilosofului Thoma Mandakasi, pusă de Adamantios Korais în Introducerea la traducerea *Sinopsei* mitropolitului Platon, v. *Christianiki Paidagogia*, Atena, 2005, p. 229.

și necopt și nu știe să se ducă în altă parte și să fugă, se potolește și încetează să mai fugă; și astfel stă locului și se pune pe carte.

La fel și învățătorii, recurgând la tehnicile ademenirii, ca niște iubitori de oameni, se cuvine să întrebuințeze felurite mijloace potrivite. Și uneori să-i răsfețe, alteori să-i laude, alteori să-i dăruiască, fie cu fructe, fie cu parale, fie cu bricege, fie cu cruciulițe, fie cu mătânii ori cu altele asemenea. Și uneori să privească la ei cu față bucuroasă, zicându-le totodată celorlalți copii din școală: „Voi n-aveți habar! Gheorghe, ori Dumitru, a hotărât ca pe viitor să nu mai fugă de la școală, iar dacă nu fuge, eu am să-i fac o haină de mătase”. Și astfel, văzând copilul mila și bunătatea învățătorului, împreună cu atențiile lui, mai degrabă aleargă în brațele unui asemenea învățător decât în ale părinților lui și așa încetează să mai fugă și primește cu bucurie învățămintele învățătorului și-l ascultă în toate⁴⁷⁸.

Dimpotrivă însă, dacă părinții nu fac, în vremea asta, după cum am spus, ci-i lasă <pe copii> în voia lor, să știe că <aceștia> nu mai învață carte, ci, răsfațați și rău crescuți de ei, se strică și rămân nepricopsiți în viitor, căci, dacă părinții își răsfață copiii, ce pot să mai facă ori să mai izbutească bieții învățători ?

Îndată, așadar, ce s-a încheiat anul acesta, pe când învățătorii, aprind lumini la icoane și cădelnițează și cântă, cum ziceam mai sus, copiii fac numai șapte metanii la icoana lui Cristos ori a Născătoarei de Dumnezeu; iar după sărutarea icoanelor, învățătorii îi așează la catedra didascalică, dându-le în mâini fie cruce, fie iconiță; și merg toți ceilalți copii din școală, doi câte doi, și făcând câte trei închinăciuni până la pământ la icoane, după sărutare, se duc să-i salute și pe zișii copii noi de la catedră; și fac o cruce până jos, sărută crucea din mâinile lor, zicându-le: „Dumnezeu să te lumineze, frate Gheorghe, ori Dumitru, ca să înveți sfintele și mântuitoarele scripturi”. Și, înclinându-și capetele în semn de smerenie și către ei și către învățători, se întorc la locul lor unul câte unul. Apoi, îndată ce i-au salutat pe toți, învățătorii stând așezați la catedra lor, ei fac o metanie până la pământ în fața învățătorilor și le sărută mâinile, zicând și învățătorii aceleași cuvinte către ei, adică „Dumnezeu să te lumineze, copile, ș.c.” Și îndată ridicându-se de la catedra lor, laolaltă și toți elevii, învățătorii zic „Binecuvântat ești, Cristoase, Dumnezeul nostru, cel ce i-ai ales pe preaînțelepții tăi pescari, trimițându-le lor Duhul cel sfânt și care ai pescuit prin ei lumea, iubitorule de

⁴⁷⁸ Evrei 12, 11

oameni slavă Ție!”. De asemenea și „Toate le dăruiește Duhul cel sfânt, inspiră profețiile, pe preoți îi desăvârșește, pe neînvățați înțelepciunea îi învață, pe pescari teologi îi înalță, toată legea Bisericii o alcătuieste. Tu, cel ce ești de o ființă și stai pe același tron cu Tatăl și cu Fiul, Mângâietorul, slavă Ție!”. Și „Pentru rugăciunile sfinților Părinților ș.c.”. Apoi se așează și încep <să învețe> Sfintele Scripturi.

Așadar, după ce s-a încheiat mica pedagogie, învățătorii evlavioși și vrednici care țin la propășirea sufletului și trupului unor copii ca aceștia, începători și neînvățați, nu-i pun de îndată la *Octoih* ori la *Psaltire* (cărți în limba elinească, foarte grele și foarte greu de înțeles), ci la cărțile de obște și simple. Adică, mai întâi, la *Învățătura creștinească*, carte trebuincioasă tuturor creștinilor, făcută din întrebări și răspunsuri; care este foarte folositoare, căci îl învață pe fiecare cum să creadă corect și cum să se poarte corect în societate. Apoi, când vor fi terminat cu aceasta, îi pun la preafrumoasa și pentru suflet prea folositoare *Sinopsă cu întrebări și răspunsuri a Vechii și Noii Istории sfinte*, precum și la sinopsa din aceeași carte a *Sfintei Cateheze* a preînțeleptului și preainvățatului în teologie Platon, arhiepiscopul Moscovei și învățătorul preacreștinului Pavel⁴⁷⁹, celui care este chiar împăratul ei; care carte, într-adevăr, este un duhovnicesc și neprețuit tezaur, un rai și o scară pe care poate fiecare om să urce către contemplarea într-adevăr cerească a singurei credințe adevărate și a evlaviei către Dumnezeu și a virtuții, cu care fiecare este dator.

Prin urmare, aceste două cărțuții, adică *Învățătura creștinească*⁴⁸⁰ și *Sinopsa Istoriei Sfinte și Sinopsa Catehezei* lui Platon⁴⁸¹, trebuie, treptat, să le învețe pe dinafară

⁴⁷⁹ Piotr Gheorghievici Levșin (1737-1812), în călugărie (1758) Platon, membru al Sfântului Sinod (1768), episcop de Tver (1770-1775), arhiepiscop, apoi mitropolit al Moscovei ca Platon al II-lea (1775-1812). Foarte cultivat, profund cunoscător al teologiei creștine, dar și al culturii clasice greco-latine. Desemnat de împărăteasă profesor de religie al țareviciului Pavel Petrovici (1754-1801), viitorul țar Pavel I (1796-1801), fiul țarului Petru al III-lea (1762) și al Caterinei a II-a (1762-1796), a trăit multă vreme la Curtea imperială din Sankt-Petersburg. A făcut mult pentru reorganizarea și dezvoltarea Bisericii ruse și a învățământului bisericesc. A avut relații cu Voltaire care l-a admirat. Bogată activitate de scriitor și orator bisericesc. Operele sale complete sunt cuprinse în 20 de volume (1779-1807). Între ele, un foarte mare număr de predici, multe lucrări de cateheză, istorie sacră, istorie bisericească – a scris prima istorie de factură modernă a Bisericii ruse – și polemică religioasă cu celelalte confesiuni creștine. Teolog ortodox de mare prestigiu în epocă, operele sale au fost traduse în numeroase limbi, între care și greaca. Cf. Wolfgang Heller, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, VII, Verlag Traugott Bautz, 1994, 727-730 (www.bautz.de/bbkl).

⁴⁸⁰ Potrivit părinților de la mănăstirea Panaghia Chrysopodaritissa, este vorba de una din numeroasele cărți catehetice intitulate *Διδασκαλία Χριστιανικῆ* care au fost tipărite și retipărite în secolele XVII-XVIII, foarte probabil de cea editată la Veneția, în 1796, în tipografia lui Nikolaos Glykis, cf. *Christianiki Paidagogia*, Atena, 2005, p. 220.

⁴⁸¹ Potrivit părinților de la mănăstirea Panaghia Chrysopodaritissa, este vorba de traducerea grecească, datorată lui Adamantios Korais, a cărții mitropolitului Platon, apărută sub titlul *Σύνοψις τῆς Ἱερῆς*

amintiții copii, ca să le țină minte și să se deprindă când învățătorii îi examinează cu de amănuntul ori îi întreabă despre credința cea adevărată. De aceea și trebuie ca învățătorii să-i examineze în fiecare zi, la ora nouă, prin întrebări și răspunsuri și să-i exerseze în acestea, ca să știe să dea răspuns oricărui om care cere să învețe despre adevărata credință creștină⁴⁸². În aceste cărți trebuie să se cufunde copiii doi sau trei ani, până ce și le însușesc bine și le cunosc atât de bine pe dinafară, încât să nu le mai uite toată viața lor (+)*

Apoi, după ce s-au antrenat îndeajuns cu aceste cărți, și le-au terminat, să-i pună învățătorii cei buni la sfinții psalmi ai lui David, ca să-i învețe pe toți și (dacă se poate) să și-i însușească pe dinafară. Și cu aceștia, iarăși, să se antreneze îndeajuns, până ce li se va sătura ochiul și li se va struni bine limba, așa încât să poată citi liber orice carte vor lua în mâinile lor.

Capitolul 2: Despre aceea că, în prima vârstă, atunci când se numesc copilași, copiii sunt munciți de neștiință și dezordine; iar într-a doua, când se numesc copii, sunt munciți de lăcomie și de neînfrânarea pântecelui.

Părinții evlavioși și dascălii vrednici trebuie să știe că, de la vârsta de patru până la cea de șapte ani, copiii sunt munciți de indisciplină și de ignoranță, iar de la șapte până la paisprezece, sunt munciți de lăcomie și de neînfrânarea pântecelui. Așadar, dacă doresc fericirea copiilor lor, e nevoie ca atât părinții, cât și învățătorii să se preocupe să-i aducă, prin mijloacele potrivite, la rânduiala și cuminția cerute tuturor, la păstrarea măsurii prin stăpânire de sine și la seriozitate. Iar părinții, trebuie să se străduiască să dea copiilor lor bună pildă, model și tipar în toate privințele, prin frumoasele lor moravuri și prin viața lor virtuoașă. Și să se îngrijească foarte ca nu cumva să se abată cu ceva de la buna rânduială în fața lor, adică să nu se dedea la glume cu alții, să nu rostească vorbe rușinoase, să nu se mânie, să nu se certe, să nu acuze și să

Ἱστορίας καὶ τῆς Κατηχήσεως, apărută la Veneția, în 1783. Traducerea este de fapt, într-o oarecare măsură, o prelucrare și a fost făcută după versiunea germană a lucrării lui Platon. Cf. *Christianiki Paidagogia*, Atena, 2005, p. 224-226.

⁴⁸² 1 Petru 3, 15

* (+) Iar ca să stârnească învățătorii zelul copiilor și să facă să crească ambiția din sufletul lor, atunci când îi întreabă despre cele tratate în cărțile citate, e bine ca pe acei copii care sunt bine pregătiți și gata să răspundă oricând să-i laude, să le dea întâietate față de ceilalți și, din când în când, să-i dăruiască cu cruciulițe sau poame sau altele asemenea. Iar pe aceia care nu-și știu bine lecțiile, să-i probezească, pentru ca ei să se rușineze și, de rușine, să se străduiască să învețe și să fie gata mereu să răspundă.

nu condamne pe cineva, să nu înjure, să nu ia peste picior și să nu-și bată joc de nimeni, să nu râdă fără rost ori să dănțuiască, să nu joace nici un joc, precum cele numite jocuri vicioase de cărți sau alte asemenea necuviincioase și dăunătoare iscodiri diavolești. De asemenea, când mănâncă ori beau înaintea lor, să nu mănânce peste măsură și cu lăcomie, ci cuviincios și cu măsura dată de stăpânirea de sine, care se impune creștinilor. Să nu bea prea mult și să nu se îmbete. Să nu frecventeze necuviincioase hipodroame, teatre și cârciumi. Ci să fie ei înșiși mai întâi cumiți și conștienți, stăpâni pe sine și serioși în toate, ca să vadă copiii lor bunele și alesele purtări ale părinților lor și astfel, cu ușurință, să-i imite întru toate.

Iar învățătorii evlavioși și vrednici, și ei, la rândul lor, atât în afara, cât și înăuntrul școlilor lor, să nu imite pe altcineva decât pe adevăratul Învățător și Mântuitor al lumii, pe Dumnezeu-Om Iisus Cristos cu cei doisprezece ucenici ai săi, cel care spune: „Astfel să lumineze lumina voastră înaintea oamenilor, încât ei să vadă faptele voastre bune și să-L slăvească pe Tatăl vostru Cel din ceruri”⁴⁸³. Și, mai întâi, să pună o atare bună rânduială în școli, de care să profite nu numai copiii necumiți, părinții, ci și înșiși păgânii. Adică, după ce aleg, mai întâi, copii serioși, înaintați și cumiți din școlile lor, îi fac monitori (câte unul în fiecare școală) și conducători peste ceilalți copii, ca să-i țină sub observare, să-i educe ori chiar să-i pedepsească pe ceilalți copii, atunci când aceștia dintr-un motiv oarecare lipsesc vreo oră din școală. Și, al doilea, rânduiesc și observatori, atât ei, cât și părinții, ca să-i supravegheze pe copii fie când merg, la amiază și seara, la casele lor, fie în celelalte zile de sărbătoare ori de școală, <ca să vadă> cum merg, cum se plimbă, cum pășesc, cum se întorc, ce fac, cu cine se întâlnesc și conversează, dacă se joacă și cu cine se joacă, dacă glumesc și cu cine glumesc, dacă vorbesc spurcat și cu cine vorbesc spurcat, dacă se sfădesc și cu cine se sfădesc, dacă râd fără rost și cu cine râd, dacă țopăie fără rost, ori dacă fac altă neorânduială ori dacă vreunul dintre ei a făcut ceva rușinos. Toate aceste mișcări ale lor, și altele asemenea, chiar și pe cele mai mărunte, observatorii, trebuie să le aducă la cunoștință, cum am văzut, absolut pe toate, fără să ascundă nimic, și învățătorilor și părinților copiilor (numai că observatorii trebuie să se păzească cu grijă, ca nu cumva să piardă din vedere ceva, căci aceia găsesc prilejul potrivit și-și fac de cap).

⁴⁸³ Matei 5, 16

De aceea, atât învățătorii, cât și părinții copiilor, trebuie, spre folosul acestora chiar, să întrebuițeze oarece argumente plâsmuite, că, adică, îngerul Domnului le-a dezvăluit faptele lor necuviincioase, ori că le-au văzut ei înșiși cu ochii lor, zicându-le: „copile, a venit îngerul Domnului la ceasul cutare și mi-a zis că ai făcut cutare ori cutare faptă necuviincioasă, ori cutare și cutare rele”. Așadar, nu numai pentru marile greșeli și fapte necuviincioase, ci și pentru multele greșeli foarte mărunte, trebuie să-i pedepsească aspru și fără amărăciune părinții buni și învățătorii. Și mai ales dacă află că au făcut ceva rușinos, căci din mic purcede, fără îndoială, ce e mare.

Iar de vor face astfel, atât unii, cât și ceilalți (adică învățătorii și părinții), în scurtă vreme vor vedea că acești copilași mititei și necopti vor înflori într-o bună rânduială și cumițenie, într-o stăpânire de sine și seriozitate, într-o moravuri alese și creștinești, încât tot omul care-i va vedea, va zice, din această cauză, neîndoielnic: „cu adevărat aceștia sunt mieii nevinovați ai mielului lui Dumnezeu Iisus, cel care a ridicat păcatele lumii !⁴⁸⁴ aceștia sunt oile Mântuitorului Cristos ! aceștia sunt îngerii pământeni cei curați ai lui Dumnezeu !”.

Dar poate că va spune cineva dintre părinți : „Dragule, o să-l sfințesc eu de-acuma pe copilul meu ? Să învețe cinci-șase buchii, ca să se ducă să învețe și o meserie, să se chivernisească și el, și eu. Și după ce s-o face mare, facă atunci orice o vrea!”

Vai, ce necumițenie și ce nesimțire! Vai, ce lepădare de omenie și ce decădere a acestui cuvântător de prostii, părinte stăpânit de nebunească trufie și de ură față de propriul lui copil! Nu știu ce să zic și încremenesc, cum să-l numesc ? Creștin oare ? Dar nu este cu adevărat <creștin>, ci doar cu numele ! Om oare ? Dar nu i se cuvine ! Părinte ? Nu, căci ține la pieirea propriului său copil ! Neevlavios ? Dar neevlavioșii, toți și pretutindeni țin la propășirea copiilor lor ! Se înfioară sufletul meu și nu știu cum să-l numesc. Decât doară dacă-l numesc pe un asemenea om, cum e drept și cum se cuvine, smintit și nesimțit. Căci n-are habar nici de ceea ce gândește, nici de ceea ce glăsuiește!

Smintitul și nesimțitul! Creștin te numești tu ? Dacă ești creștin și porți pecetea numelui lui Cristos, trebuie să fii și ucenic al Lui, trebuie să te și fi botezat întru numele Lui și ai atunci răspunderea să păzești toate câte ți le poruncește dumnezeiasca și mântuitoarea Lui lege⁴⁸⁵. Și, dacă te-ai botezat în numele Lui, ai dobândit temei și putere

⁴⁸⁴ Ioan 1, 29

⁴⁸⁵ Galateni 5, 3

să te numești și copil al lui. Și dacă ești copilul Lui, ești desigur și Dumnezeu după har⁴⁸⁶, așadar, dacă ești ucenic al lui Cristos și copil al Lui și Dumnezeu după har, trebuie să te porți și să trăiești în această lume precum s-a comportat și a trăit El. Trebuie, chiar de nu vrei, să devii și să fii și tu sfânt. Căci zice „Fiți sfinți, pentru că sfânt sunt Eu”⁴⁸⁷. Și, dacă ești copil al lui Dumnezeu, trebuie să fii și împreună moștenitor al împărăției Lui cerești⁴⁸⁸. Așadar, dacă nu devii sfânt, evlavios și cu desăvârșire virtuos, cum să fie cu putință să moștenești împreună cu El, în ceruri, bunurile Lui cele de nespus și de nepovestit de după această viață ? Prin urmare, dacă este așa (precum și este) și dacă suntem datori, de nevoie, să devenim sfinți, cum spui că nu vrei să-l sfințești pe copilul tău ? Vai ție, smintitul ! Că nu-l iubești cum se cuvine pe copilul tău, ci, de fapt, îl urăști și-i dorești pieirea ! Și încă ceva: dacă copilul tău nu-și însușește acum, la tinerețe, purtări alese, virtute și sfințenie, când ai să poți să-l faci să fie precum ai vrea și precum îți pretinde îndatorirea ta creștinească, când oare o să devină sfânt și virtuos ? Atunci când va fi crescut și îmbătrânit în rele, ca tine, fiindcă nu l-ai crescut și nu l-ai educat bine cu ajutorul unor învățători vrednici, atunci nădăjduiești să se sfințească și să te asculte ?

Smintitul și nesimțitul ! Află că acest copil, pe care tu îl răsfeți acum și-l crești prost, în ziua înfricoșată a Judecății, pe lângă celelalte păcate, va deveni el însuși pentru tine un pârâș de temut, care-i va spune preatemețului Judecător⁴⁸⁹: „Preadreptele Judecător ! Acesta este stricatul meu părinte! Acesta este dușmanul meu! Acesta este cel care nu m-a lăsat să devin un bun și virtuos creștin în lume! Acesta este cel care m-a răsfățat și care a împlinit relele mele dorințe! Acesta este cel care m-a împiedicat să merg la școli și la sfinți învățători, ca să deprind de la ei ceea ce e bine pentru mine! Pe scurt, el este, Doamne, toată pricina pieirii mele! Judecă, dar, drept și cere sângele sufletului meu din mâinile lui!⁴⁹⁰ Dă-l pedepsei veșnice, ca să fie chinuit împreună cu mine! Căci, desigur, dacă el ar fi vrut să-mi poarte de grijă, și dacă m-ar fi educat, și m-ar fi crescut bine cu ajutorul unor dascăli vrednici, astăzi aș fi moștenit, într-adevăr, împărăția Ta cerească! Așadar, ca unul ce ești drept, judecă drept, judecă! Și răsplătește-

⁴⁸⁶ Ioan 1, 12

⁴⁸⁷ Leviticul 11, 44-45; 19, 2; 20, 7, 26; 1 Petru 1, 15, 16

⁴⁸⁸ Romani 8, 17; 1 Petru 3, 7

⁴⁸⁹ Matei 12, 27; Luca 11, 19

⁴⁹⁰ Luca 11, 50; Facerea 9, 5

l cu răsplata cuvenită pentru ceea ce mi-a dăruit!⁴⁹¹ Pierde-l ca pe unul ce este fiul pierzării⁴⁹². Sfărâmă-i brațul cu care m-a sfărâmat!⁴⁹³ Și risipește-i osemintele prin Iad!”⁴⁹⁴.

Să iasă acum la iveală și acele mame care, atunci când își duc copiii la învățători, îi roagă pe aceștia, cu lacrimi multe și calde și le spun (chiar în fața copiilor lor): „Bunule învățător! Ți l-am adus pe copilașul meu, ca să-l înveți rânduita materie și Sfintele Scripturi. Dar, te rog, dacă-l iubești pe Dumnezeu! Să nu-l bați, ca să nu se îmbolnăvească și să nu moară, că doar pe el îl am!”.

Și altele, iarăși, (dacă se întâmplă și, din pricina isprăvilor nelalocul lor ale acestor copii, învățătorul lovește mai tare, din nebăgare de seamă, cu varga ori cu biciul trupul copilului și acesta se învinețește nițel), zic : „Ia veniți și priviți, vecinelor, ce i-a făcut nebunul de învățător și falsul călugăr copilașului meu ! Dumnezeu să-i ia viața !”

Nerușinată muiere și mamă preasmintită, ce-ți urăști copilul! Luminează-te, pentru numele Domnului! Să-mi spui adevărul: preferi ca învățătorul să nu-ți bată copilul și, cu răsfăturile lui, să rămână needucat și rău crescut, iar când s-o face mare, mâine, poimâine, să ajungă un om rău? Și pentru relele pe care le va face, împărații ori dregătorii să-l spânzure ori să-l tragă-n țeapă ori să-l ucidă în alt fel? Spune adevărul! Ori preferi ca învățătorul vrednic să-l educe cu felurite procedee și, chiar dacă-i învinețește trupul cu multe bătăi și chinuri, să ți-l facă să propășească și sufletește și trupește și, după câțiva ani, să-l vezi foarte învățat, stimat și lăudat, între oameni mari și de valoare și între înțelepți și sfinți învățători? Muiere proastă și oarbă!⁴⁹⁵ Ascultă, ascultă, dacă vrei să înveți! Tânăr eram cândva și am îmbătrânit acum⁴⁹⁶. Dar niciodată nu mi s-a întâmplat să aud ori să văd să fi murit vreun copil din pricina pedepsei și a bătăii pe care i-au dat-o învățători vrednici și părinți buni, nici să fi ajuns cerșetor. (+)* Un singur lucru am auzit și știu: că toți bărbații deștepți și înțelepți, din vechime ori din

⁴⁹¹ Psalmul 136, 8

⁴⁹² 2 Tesaloniceni 2, 3

⁴⁹³ Psalmul 9, 36

⁴⁹⁴ Psalmul 140, 7; Iezechiel 6, 5

⁴⁹⁵ Matei 23, 17, 19

⁴⁹⁶ Psalmul 36, 25

* (+) În această privință bine ne învață înțeleptul Solomon în Pildele lui, atunci când zice: „Nu-l cruța pe copilul nevârșnic, chiar dacă îl lovești cu varga, nu moare. Tu îl bați cu toiagul, dar scapi sufletul lui din împărăția morții” (Pilde 23, 13-14). Și iarăși „Cine cruță toiagul său își urăște copilul, iar cel care îl iubește îl ceartă la vreme” (Pilde 13, 24). Iar tatăl lui Solomon, David zice despre cel drept că: „Tânăr am fost și am îmbătrânit și n-am văzut pe cel drept părăsit, nici simenția lui cerând pâine” (Psalmul 36, 25)

vremurile mai noi, zic și mărturisesc într-un glas că, dacă părinții și învățătorii nu-i pedepsesc pe copiii lor, îiucid și sufletește și trupește și că, împreună cu ei, și părinții și învățătorii primesc drept simbric pentru cumplita lor muncă pedeapsa fără de sfârșit, care este plângerea și scrâșnirea dinților!⁴⁹⁷ Iată, v-am spus că numai asta am auzit.

Capitolul 3: Despre aceea că sunt foarte de folos și înfățișarea modestă și purtările cuviincioase și că ele repede îl fac pe omul nostru lăuntric să propășească și să-i imite pe vestiții sfinți creștini de odinioară

Nu mă îndoiesc că învățătorii evlavioși și vrednici vor introduce o anumită disciplină în școlile lor, precum spuneam mai sus, pentru ca din aceasta să tragă folos nu numai copiii nevinovați dintr-însele, evlavioșii lor părinți și toți creștinii; căci înșiși necredincioșii și neevlavioșii care umblă în întuneric și rătăcire⁴⁹⁸, după ce vor vedea o atare seriozitate și cuviință în școli, vor ajunge să admire și să slăvească pe Dumnezeu, zicând vorba Apostolului : „cu adevărat, Dumnezeu este în voi”⁴⁹⁹. Pentru această disciplină pe care trebuie s-o introducă în școlile lor, să aștepte fără nici o îndoială cea mai mare răsplată a sfintei lor osteneți în ziua cea mare <a Judecății> din partea lui Iisus, răsplătitorul facerilor de bine de obștesc folos ca acestea⁵⁰⁰. Iar această disciplină poate fi introdusă de ei (ca să fie deprinși cu ea dragii lor copii duhovnicești) în felul următor, adică:

Dimineața, cum vin copiii de la casele lor la școală, înainte să se apuce de orice altceva, trebuie să alerge de îndată, unul câte unul, la sfintele icoane ale lui Cristos, ale Născătoarei de Dumnezeu ori și ale celorlalți sfinți. Și, după ce fac trei metanii până la pământ, după sărutare, cu mâinile încrucișate pe piept și cu ochii ațintiți la icoane, trebuie să spună cu evlavie „Împărate ceresc ș.c.” și „Născătoare de Dumnezeu Fecioară ș.c.”. Apoi, după ce fac trei închinăciuni până jos, fac totodată și învățătorilor lor o metanie până la pământ. Și după ce le sărută mâinile, mai fac una. Apoi, se duc cu sfială la locurile hotărâte lor. Și făcându-și semnul crucii de trei ori, rostesc cea rugăciune scurtă și mântuitoare, adică „Doamne Iisuse Cristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-ne pe noi” și pe „Slavă Ție, Dumnezeul nostru, Care așa ai binevoit, slavă Ție!”. După care,

⁴⁹⁷ Matei 8, 12; 13, 42.50; 22, 13; 24, 51; 25,30; Luca 13, 28.

⁴⁹⁸ Psalmul 81, 5

⁴⁹⁹ 1 Corinteni, 14, 25

⁵⁰⁰ Evrei 11, 6

își citesc lecțiile, spunând o dată lecția și o dată amintita rugăciune, adică „Doamne Iisuse Cristoase ș.c.”

Iar când trebuie copiii să se ducă afară pentru nevoia lor, fac iarăși trei metanii până la pământ la icoane și, după ce sărută numai o singură icoană a lui Cristos sau, dacă se întâmplă, a Născătoarei de Dumnezeu, fac o metanie și învățătorilor lor, fără să le sărute mâinile. (Aici, îi rog călduros pe învățătorii cei buni, să vegheze cu mare băgare de seamă și grijă, ca numai câte un singur copil să meargă afară pentru nevoia lui și nu câte doi, căci, de se-ntâmplă și merg câte doi, urmează de aici multe și rușinoase neorânduieli, din pricina influenței ucigătorului de oameni și a ispititorului nostru vrăjmaș! Cine are urechi de auzit, să audă!⁵⁰¹ De aceea, cum ziceam, să vegheze în toate asupra copiilor lor, pentru iubirea lui Dumnezeu, ca să nu găsească loc ispititorul și ei să nu piardă răsplata multei lor osteneți!). Apoi, când revin de la nevoia lor, fac trei închinăciuni la icoane, fără să le sărute și, așa, ducându-se la locul lor, își mai fac încă o dată semnul cinstitei cruci, zicând și „Doamne Iisuse Cristoase, ș.c.” și „Slavă Ție, Dumnezeul nostru, ș.c.” și iarăși, cum s-a spus mai sus, citesc o dată lecția și o dată pe „Doamne Iisuse Cristoase, ș.c.”. Astfel, nu numai împreună cu citirea lecțiilor, ci și împreună cu celelalte fapte și îndeletniciri ale lor, (pe cât le stă în putință), să rostească, într-un fel sau altul, această mântuitoare rugăciune. Căci nici nu poate să-și închipuie cineva cât de mare folos trage neamul omenesc de la această rugăciune, aducătoare de tot darul dumnezeiesc. Și nu numai asta, dar și când vor să bea apă, din nou să-și fac hotărâtele trei metanii până la pământ, iar după închinarea la sfintele icoane, trăgând o metanie învățătorilor, fără să le sărute mâinile, își fac semnul crucii o dată, zicând și „Doamne, binecuvântează”. Și beau apă; iar după ce beau, fac iarăși trei închinăciuni la icoane.

Iar la amiază ori seara, când copiii urmează să se ducă la casele lor, ca să prânzească ori să cineze, bunii învățători îi rânduiesc pe clase și, aprinzând lumini la icoane și cădelnițând, cântă împreună cu ei „Cuvine-se cu adevărat pe Tine, Născătoare de Dumnezeu, să te ferim ș.c.”. Și după asta, cu evlavie și liniștit, în tăcere, fac douăsprezece metanii, zicând totodată în taină la fiecare îngenunchere și „Doamne Iisuse Cristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-ne pe noi și toată lumea Ta”. Apoi, toți laolaltă fac și învățătorilor o metanie; și iarăși, toți laolaltă își înclină capetele înaintea

⁵⁰¹ Matei 11, 15; 13, 9, 43; Marcu 4, 9, 23; 7, 16; Luca 8, 8; 14, 35; Apocalipsa 2, 7,11,17,29; 3, 6,13,22; 13, 9

acestora. Iar înainte de a se despărți, evlavioșii și vrednicii învățători cu sfat îi sfătuiesc, unul câte unul, grăindu-le astfel:

„Copiii mei duhovnicești și iubiți întru Domnul! Iată că acum vă veți duce la casele voastre! Numai că (binecuvântarea lui Cristos și a Preasfintei Născătoare de Dumnezeu fie cu voi!), ieșind din sfânta voastră școală, fiecare după socoteala lui, să-și țină mâinile petrecute peste piept sau în cingătoare și ochii ațintiți înainte; să vă mișcați și să pășiți pe drumul vostru ca niște <copii> serioși și evlavioși; și să nu râdeți ori să vă scâlâmbăiați, ci să păstrați tăcerea; să nu vă tot rotiți ochii în jur, privind ba aici, ba colo; când vedeți ori auziți <că se întâmplă> vreo dezordine, precum certuri, sau jocuri, sau cântece, sau altele asemenea, să nu vă duceți acolo <unde ele se petrec> și să nu le luați deloc în seamă, nici să le priviți, ci să vă urmați calea. Dacă întâlniți cumva pe drum vreun preot al Preaînaltului Dumnezeu ori vreun monah (sau călugăr), vreun învățător ori dregător ori vreun alt om venerabil și de vază, să vă înclinați capetele cu evlavie și smerenie și să-l salutați prin închinăciune. Iar pe evlavioșii voștri părinți și învățători, oriunde i-ați întâlni, ca pe niște alți Dumnezei, după Dumnezeu, potrivit harului, cinstindu-i cu închinăciuni până la pământ, să-i îmbrățișați cu respect, ca să fiți binecuvântați de ei. Și să vă bucurați de tot darul de la Dumnezeu pentru smerenia voastră! Ajungând în binecuvântatele voastre case, și bucurându-vă că i-ați găsit sănătoși pe vrednicii voștri părinți, tați și mame, să-i cinstiți cu închinăciuni până la pământ și să le sărutați cu evlavie și dulceață și mâinile și picioarele și să le spuneți „bucurați-vă întru Cristos Iisus”. Iar după ce ați prânzit ori ați cinat cu măsură și cuviință, dacă e amiază, întorcându-vă fără întârziere la sfintele voastre școli și făcând iarăși hotărâtele metanii, sărutați cu evlavie sfintele icoane spre sfințirea <voastră>. Iar dacă e seară și ziua s-a sfârșit și s-a făcut noapte, fiecare, după rostul lui, făcând mari metanii ori și alte rugăciuni și pecetluindu-vă patul de trei ori cu semnul cinstitei cruci, dormiți, întru slava lui Dumnezeu! Și, pentru multa voastră osteneală, bucurați-vă din plin de somn. Apoi, când evlavioșii voștri părinți vă vor trezi, de îndată, fără întârziere, sculați-vă cu grabă. Și, făcând cincizeci de metanii împreună cu hotărâta rugăciune, fără să gustați nimic (căci, v-ați vătăma și mintea și trupul), înainte ca soarele să răsară, cu cuvenita ordine, evlavie și seriozitate duceți-vă la sfintele voastre școli.

Capitolul 4: Despre aceea că asemenea învățători țin și o anumită rânduială în sfințele lor școli. Și, uneori, decenții lor elevi își învață lecțiile, iar alții învață de la ei evlavie, iar alții, tăcând, se liniștesc spre a-și odihni mintea.

Evlavioșii și vrednicii învățători, care țin la bună starea elevilor lor, țin și o anumită rânduială în sfințele lor școli. Și, dimineața, după ce se adună la școlile lor copiii cei nevinovați și serioși, spre folosul și totodată spre păzirea sănătății și puterii sufletului și trupului lor, ei își petrec cursul zilei după următorul program: o oră bună, sunt lăsați să-și învețe lecțiile; un sfert de oră ori cel mult jumătate de oră, ei citesc despre credința creștină din preafolositoarea și pe deplin ortodoxa învățătură creștinească a amintitului preainvățat în teologie Platon. Și, din nou, o oră copiii își învață lecțiile; și preț de un sfert de oră, păstrând tăcerea, stau liniștiți spre odihnirea și învigorarea minții lor. Și iarăși, preț de o oră sunt lăsați să-și învețe lecțiile și jumătate de oră, din nou sunt catehizați după aceeași carte. Și iarăși, vreme de o oră copiii își învață lecțiile și un sfert de oră, stau liniștiți în tăcere. Și astfel, își petrec tot cursul zilei în chip frumos și plăcut lui Dumnezeu.

Iar hotărâta catehizare se face în chipul următor. Fiecare învățător, după ce și-a pregătit cateheza, se așează la catedra lui didascalică, iar apoi, luând un clopot mic, îl lovește o dată sau de trei ori, ori face alt semn. Și, după ce se așterne liniștea, îndată monitorul spune cu voce răsunătoare: „Tăcere, liniște și cea mai mare luare aminte!” Și, în același timp, toți copiii își fac semnul cinstitei cruci o dată, zicând : „Doamne Iisuse Crisoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-ne pe noi!” și „Slavă Ție, Dumnezeul nostru, cel care așa ai binevoit, slavă Ție!”. Și ținându-și mâinile încrucișate pe piept, toți laolaltă cu luare aminte și evlavie își ațintesc privirile către învățător.

Atunci învățătorul începe, în bună rânduială, să povestească minunile și mărețele fapte ale Unuia și singurului adevărat preainalt Dumnezeu și nemăsurata lui față de noi iubire de oameni și iconomie ori, după caz, tema catehezei. Numai că, precum am spus, în bună rânduială și cu vorbe simple și, de cele mai multe ori, foarte scurte, înaintând până în clipa hotărâtă, iar când a sosit această clipă, încetează cateheza. Și, pe loc, copiii își fac o dată semnul cinstitei și de viață făcătoarei cruci, zicând „Doamne Iisuse Crisoase, ș.c.” și „Slavă Ție, Dumnezeul nostru, ș.c.”. Apoi, iarăși, își învață lecțiile.

În răstimpul acestei ore, învățătorul ori monitorul îi învață pe copii ori le schimbă lecțiile. Însă, atunci când se duc fie la învățător, ca să le citească ori ca să le schimbe, fie la monitor, fie la altcineva asemenea, fiecare dintre copii, și la început, și la sfârșit, își înclină capetele cu smerenie în fața lor. Apoi, iarăși, de îndată ce a a sosit ceasul hotărât, monitorul lovește o dată clopotul; și, din nou, copiii își fac semnul cinstitei cruci, zicând și „Doamne Iisuse Cristoase, ș.c.” și „Slavă Ție, Dumnezeu ș.c.”. Și așa, se face adâncă tăcere și liniște vreme de un sfert de oră, cum spuneam, iar ei își țin mâinile încrucișate pe piept, iar cu ochii caută numai în jos sau îi țin închiși, și capetele și le sprijină de zid ca să se odihnească mintea lor și de zgomotul și de priveliștea lumii acesteia. Căci, potrivit sfinților noștri Părinți, atunci când trupul omului se liniștește, iară limba tace și urechile nu aud nici un zgomot ori vuiet și ochii nu caută ici și colo, ci încetează să mai privească această lume, atunci și mintea se odihnește, prinde putere și e luminată de Dumnezeu!

Apoi, după ce a trecut sfertul de oră hotărât, monitorul lovește o dată clopotul, iar copiii își fac din nou semnul făcătoarei de viață cruci, zicând și „Doamne Iisuse Cristoase ș.c.” și „Slavă Ție Dumnezeu ș.c.”, și iarăși își învață vreme de o oră lecțiile, apoi tac, așa cum s-a spus mai sus, iar învățătorul îi catehizează. Și din nou citesc, și iarăși tac, când așa, când așa. Și în felul acesta își petrec tot răstimpul zilei în sfânta lor școală.

Însă la amiază, îndată după prânz, nu trebuie nici să fie catehizați, nici să-și învețe lecțiile (căci le-ar face rău și la trup și la minte). Ci, dacă este iarnă, timp de jumătate de oră, cu toții laolaltă, fiecare cu hârtie și cerneală asupra lui, trebuie să scrie unu, două, trei rânduri (ca să învețe să scrie). Iar dacă-i vară, după ce scriu două-trei rânduri, dorm vreme de o oră. Apoi, monitorul lovește clopotul; și, după ce ei se scoală, se spală cu apă rece, ca să-și trezească spiritele. Și așa, mergând fiecare la locul hotărât lor, din nou își fac semnul cinstitei și de viață făcătoarei cruci, zicând și „Doamne Iisuse Cristoase ș.c.” și „Slavă Ție, Dumnezeu ș.c.”. Apoi, procedează iarăși cum s-a spus mai sus.

Capitolul 5: Despre aceea că, din pricina vârstei lor necoapte, copiii sunt plini de neastâmpăr și le place fie să se hârjonească, fie să cânte. Din care pricină, pentru ca ei să nu stârnească dezordine, învățătorii cei buni îi pun să cânte anumite cântări

duhovnicești⁵⁰² și împlinindu-le astfel dorința, le potolesc și pofta, și neastâmpărul.

Învățătorii evlavioși și vrednici, știu bine că și în prima vârstă (când sunt numiți copilași), și într-a doua (când sunt numiți copii), copiii sunt munciți de inconștiență și de alte forme de indisciplină. Și, din pricina vârstei lor neocapte, sunt plini de neastâmpăr. Și, de cele mai multe ori, le place fie să se hârjonească, fie să cânte. Și de aceea, uneori, se plictisesc și prind mare ură împotriva cărții. Învățătorii, așadar, cunoscând acest lucru, ca niște buni și potriviți iconomi și cîrmaci ai lor, ca să nu-și împingă copiii duhovnicești la neorânduie și să le zădărnicească astfel ostenele, folosesc felurite mijloace potrivite și mântuitoare pentru vindecarea în același timp și a poftii copiilor, și a nemăsuratei lor suferințe.

Așadar, ca niște oameni de bun simț ce sunt, e nevoie ca, în această împrejurare, să-i imite pe păstori. Care, când vor să-și mîne la pășune și păscut mieluse și oile, în chip potrivit, cu cele mai frumoase sunete, cântă din flaut (adică fluier). Ori să le imite pe dădace (adică doici) care, când vor să aline suferința și supărarea pruncilor, și să pună capăt multelor lor lacrimi și plânsete, recurg la felurite cântece și cântecele duioase și frumoase și, pe dată, îi adorm. În același fel și ei, ca niște oameni vrednici ce sunt, atunci când vor să astâmpere pofta nevinovaților lor elevi și să le potolească totodată și nemăsurata suferință, folosesc, cum ziceam, spre mângâierea acestora, anumite psalmodii înduioșătoare și cântări duhovnicești. Și le folosesc în felul următor.

Fiecare învățător alege din cărțile bisericesti preafrumoase și înduioșătoare tropare, precum cele din *Prohodul* din sâmbăta mare, cântate în mod plagal, sau pe glasul al treilea, precum *Măririle* Născătoarei de Dumnezeu și ale sfinților ori, dacă se întâmplă să fie praznice împărătești sau ale Maicii Domnului, ori praznice ale sfinților, oarece tropare din ale acelor zile. Iar dacă este duminică, din *Octoih*, precum cathisme; sau, în zilele obișnuite, următoarele cântări: „Slavă Ție, Tată, slavă Ție, Fiule, și Preasfinte Duh, slavă Ție, Unule prin fire Dumnezeu adevărat” – pe melodia lui „În mormânt viață”; „Preacurată Marie, roagă-Te neîncetat fiului Tău pentru noi” – pe melodia lui „Neamurile toate”. Așadar, fiecare învățător, după ce își alege anumite tropare, le cântă elevilor săi, atunci când aceștia se odihnesc ori atunci când socoate el

⁵⁰² Efeseni 5, 19; Coloseni 3, 16

că e bine, până ce le deprind și sunt în stare să le cânte fără greșală. Apoi, alege doi sau patru dintre elevii lui, care au vocea mai melodioasă și mai frumoasă și-i îmbracă în straie albe, precum stiharele, și-i desemnează protopsalți, ca să cânte înveșmântați în alb, doi într-o zi și doi în cealaltă.

Iar la amiază și seara, înainte să plece copiii la casele lor, după ce monitorul aprinde lumini la icoane și lovește o dată clopotul, toți copiii se ridică în picioare și stau drepti, cu evlavie și rânduială, ținându-și fiecare capul și tot trupul sprijinite de zid, iar ochii ațintiți numai în jos, mâinile încrucișate pe piept și picioarele lipite în chip cuviincios. Apoi, copilul cu voce melodioasă care a fost desemnat, începe să cânte, evlavios și cu rânduială, troparele hotărâte, cu o voce mai puternică, din partea dreaptă (împreună cu toți copiii corului din dreapta). Și după ce acesta termină un tropar, începe să cânte altul celălalt copil care a fost desemnat, împreună cu toți copiii corului din stânga (numai că și colegii lui de cor cântă cu voce mai puternică), pe același glas și în același mod. Și în vreme ce ei cântă, monitorul, care poartă și el strai alb ca stiharul, cădelnițează evlavios mai întâi sfintele icoane, apoi pe învățător, apoi, rând pe rând, pe toți ceilalți elevi. Iar după ce cântă în felul acesta jumătate de oră, învățătorul lovește o dată clopotul și, pe dată, cântă laolaltă ambele coruri „Cuvine-se cu adevărat pe Tine, Născătoare de Dumnezeu să te ferim ș.c.”. Iar după aceea, oprindu-se, fac (în ordine, pe rând) cum s-a spus, cele douăsprezece metanii și astfel se încheie ceremonia.

Capitolul 6: Despre aceea că învățătorii buni îi fac pe elevii lor să deprindă de la vârsta cea mai fragedă și unele obiceiuri ale Bisericii lui Cristos. Și anume, în primul rând, în care zile îngenunchem pentru rugăciune și în care nu. Și când săvârșim pomenirile celor adormiți.

Învățătorii evlavioși și vrednici, care țin la desăvârșita bunăstare duhovnicească și, deopotrivă, trupească a copiilor lor duhovnicești, îi fac să deprindă încă din vremea când se află în școli și unele obiceiuri ale Bisericii ortodoxe răsăritene, pe care li le și transmit în fapt, spre permanentul lor folos, pe de o parte pentru ca să-i deprindă cu ele, iar pe de altă parte pentru ca să înlocuiască prin ele, cum spuneam, neastâmpăratele lor porniri și mișcări. Și când se întâmplă să fie sâmbătă ori duminică, ori altă zi de praznic împărațesc ori al Maicii Domnului, le spun și le arată limpede că este predanie de la sfinții Părinți ca în aceste zile să nu îngenunchem în Biserică ori în casele noastre, când

ne rugăm, nici să postim. Și că este, de asemenea, rânduit de Părinți ca pomenirile celor adormiți să fie săvârșite în Biserica lui Cristos sâmbăta ori în altă zi a săptămânii, în afară de duminică și de orice altă zi de praznic împărătesc ori al Maicii Domnului.

De aceea, ca fii evlavioși ai Bisericii răsăritene a lui Cristos, în fiecare zi de vineri, pe la ceasul al nouălea, fiecare dintre învățători, în școala lui, face semn monitorului și lovește o dată clopotul. Și, după ce se face liniște, le cere elevilor lui să înceteze hotărâtele îngenunchieri ori mari metanii până luni. Același lucru îl fac învățătorii și în altă zi a săptămânii, dacă se întâmplă să cadă atunci un praznic împărătesc ori al Maicii Domnului.

Iar pentru pomenirile celor adormiți, să-i deprindă în felul următor. În fiecare zi de vineri, pe la ceasul al unsprezecelea, fiecare învățător face semn monitorului lui și lovește o dată clopotul. Și, după ce se face liniște, se ridică în picioare toți copiii și stau drepti, cum s-a spus mai sus, cu rânduiala și evlavia cuvenită, făcându-și totodată de trei ori semnul cinstitei și de viață făcătoarei cruci. Apoi, monitorul aprinde lumini în fața icoanelor, îmbracă amintitul veșmânt alb și, stând în picioare și mișcându-și capul înspre partea dreaptă a icoanelor, cu privirile la copii, citește totodată cu evlavie numai o Slavă din cathisma 17 a lui „Fericiți cei curați”. Și, îndată, împreună cu începutul citirii *Neprihănitului* cu voce melodioasă, ordonat și cu evlavie încep să cânte, pe rând, cu voce mai răsunătoare, cei doi copii rânduiți să cânte împreună cu toți colegii lor de cor, numai următorul stih : „Contenește bocetul, în clerul dreptilor, duhurile robilor tăi” pe melodia lui „Neamurile toate”. Și așa cântă până ce termină monitorul prima slavă a *Neprihănitului*, adăugând încă și „Lăudat ești Doamne, învață-ne pe noi îndreptările Tale” și „Aleluia, 4” și „Mâinile Tale m-au făcut și m-au plăsmuit, ține-mă și învața-voi poruncile Tale” și, iarăși, „Aleluia, 4” și „M-am rătăcit ca oaia cea pierdută, caută-l pe robul Tău, că poruncile Tale nu le-am uitat” și, iarăși, „Aleluia, 4”. Iar în vreme ce ei cântă, învățătorul cădelnițează cu evlavie, mai întâi sfintele icoane, apoi pe toți elevii. Mai târziu, lovește o dată clopotul și cântă laolaltă, cum s-a spus, „Cuvine-se cu adevărat, pe Tine, Născătoare de Dumnezeu, să Te ferim”. După aceea, se împart copiii pe clase, cum am spus, și, în loc de cele douăsprezece metanii mari, fac în rânduială și încet douăsprezece mici închinăciuni până jos, zicând totodată și amintita rânduită rugăciune, anume „Doamne Iisuse Cristoase, ș.c.” și așa se încheie ceremonia.

Iar în ziua sâmbetei, cu o oră înainte de prânz, după ce învățătorul i-a catehizat cum se cuvine pe elevii lui, iarăși se face cu evlavie, întocmai cum s-a spus, același lucru,

după ce citește și monitorul celelalte două slave ale *Neprihănitului*. Numai că, atunci când cântă copiii, învățătorul, aprinzând lumânări, le împarte (dacă are). La fel și, în loc de cele douăsprezece metanii mari, fac, cum s-a spus, douăsprezece mici. Și așa se încheie ceremonia.

Capitolul 7: Despre aceea că foarte de folos este ca duminicile și în celelalte zile de praznice împăratești ale lui Cristos și ale Maicii Domnului și ale altor sfinți mari, să vină copiii la școlile lor, ca să fie catehizați de învățători cum să-l slăvească pe Dumnezeu.

Învățătorii evlavioși și vrednici, cunoscând bine vicleniile obștescului vrăjmaș, ce dă ocol ca un leu care rage și caută să înghită pe câte cineva⁵⁰³, veghează în fel și chip asupra copiilor lor duhovnicești, ca nu cumva să le cadă pradă și să-și zădărnicească ostenele. Așadar, duminicile și în celelalte zile de praznic (mai ales în săptămâna mare a Paștelui), după sfânta liturghie, fiecare dintre ei poruncește elevilor lui să se adune neapărat cu toții în școlile lor, pe de o parte pentru ca să fie catehizați de dâșii, pe de alta pentru ca să ridice imnuri de slavă Atoatefăcătorului și Binefăcătorului. Și, pe lângă acestea, să le arate în fapt că praznicele și sărbătorile nu au fost hotărâte în Biserica lui Cristos pentru altceva decât pentru ca să se rupă creștinii de grijile lumești și deșarte și să se dedice lucrurilor dumnezeiești și să petreacă duhovnicește. Și, încă, pentru ca nu cumva elevii, întorcându-se la casele lor, să stea acolo și să trândăvească toată ziua, dând prilej înșelătorului diavol să-i ademenească și să-i abată către vreunul din acele lucruri care nu sunt îngăduite creștinilor și, astfel, să-și zădărnicească ostenele și ei și învățătorii lor.

De aceea, după ce cu toții, potrivit poruncii, se adună în sfânta lor școală, preț de o oră întreagă, șezând la locurile lor, își fac fără încetare, cu rânduială și evlavie, semnul cinstitei și de viață făcătoarei cruci, zicând totodată și „Doamne Iisuse Cristoase, Fiul lui Dumnezeu ș.c.” și „Slavă Ție, Dumnezeu ș.c.” și „Născătoare de Dumnezeu Fecioară ș.c.” și „Nădejdea mea Mântuitorul ș.c.”.

⁵⁰³ 1 Petru 5, 8

Apoi, după ce a trecut ora hotărâtă, învățătorul, dacă este cumva monah (călugăr adică), purtând straiul îngeresc și mantia, cu camilafca pe cap și crucea ori engolpionul atârnat de gât, așezându-se la catedra lui didascalică, lovește o dată clopotul. Și după ce se face tăcere adâncă, monitorul, potrivit rânduielii, strigă : „Tăcere, liniște și cea mai mare luare aminte!”. Și îndată toți copiii își fac o dată semnul făcătoarei de viață cruci, zicând totodată și „Doamne Iisuse Cristoase ș.c.” și „Slavă Ție, Dumnezeuul nostru ș.c.”. Și ținându-și mâinile încrucișate pe piept, toți laolaltă caută la învățător cu luare aminte și evlavie.

Atunci învățătorul, îi catehizează o oră întreagă, cu rânduială și pe larg fie din *Cateheza* preînțeleptului Platon, fie despre semnificația sărbătorii. Și așa, când a venit ceasul hotărât, își încetează catehizarea. Apoi, face semn monitorului și lovește o dată clopotul și, după ce copiii își fac iarăși semnul cinstitei cruci, zicând totodată și amintita rugăciune, cu „Slavă Ție, Dumnezeuul nostru ș.c.”, se păstrează tăcerea, cum s-a spus, preț de un sfert de oră, cu rânduiala și evlavia cuvenite.

Și dacă este cumva duminica Paștelui, ziua Învierii lui Cristos, în mijlocul tăcerii, lovește învățătorul clopotul și monitorul, după ce-i face o metanie, aprinde toate luminile din școală, adică lămpile de la icoane, candelarele și candelabrul cel mare. Apoi iarăși lovește clopotul și, de îndată, toți copiii, ca niște odrasle și fii ai luminii, se îmbracă în straie albe (+)* precum stihare ori precum cămăși lungi până la pământ, în semn de

* (+) Din vechea predanie a sfinților Apostoli în Biserica lui Cristos și din scrierile sfinților noștri Părinți și dascăli de teologie de mai târziu, reiese foarte limpede că acei sfinți creștini de odinioară, îndată după mântuitorul și dumnezeiescul Botez, ieșind din sfânta cristelniță, îmbrăcau spre slava lui Dumnezeu, cămăși albe (sau haine albe), în chip de stihare, lungi până jos, la pământ. Și asta se întâmpla nu pentru altceva decât ca să se vădească astfel că, o dată ce s-a botezat în numele Dumnezeirii celei în trei și nedespărțite ipostasuri, creștinul nu mai este copil al rătăcirii și întunericii, ci copil al luminii, copil al lui Dumnezeu și fiu al Lui după har. Această rânduială demnă și mântuitoare a fost păzită în Biserica lui Cristos nu numai în vremea creștinilor de odinioară, dar și a tuturor celor din veacurile ceva mai noi. Iată de ce, cămășile acelea cuviincioase le purtau de trei ori fericirii <de atunci> nu numai șapte zile sau chiar și mai multe după sfântul Botez, dar și în anumite zile solemne ale anului, până ce se stricau. Ba unii le păstrau chiar până la moartea lor și erau îngropați cu ele spre slava lui Dumnezeu. Așa stăteau dar aceste lucruri. Noi însă, fii evlavioși ai Bisericii Răsăritene a lui Cristos și imitatori ai aceluia, am însemnat aici aceste lucruri fără alt scop și gând decât, în primul rând, pentru că împărtășim aceeași părere. Și, în al doilea rând, mai ales, pentru ca și păgânii care umblă în întuneric și rătăcire, văzând o asemenea frumoasă solemnitate (numai în zilele de sărbătoare) în școlile noastre, ale celor evlavioși, să-l slăvească pentru aceasta pe Tatăl nostru care este în ceruri și să se întoarcă la El și să se mântuiască. Numai că nu va fi așa dacă cumva copiii creștinilor și părinții lor vor purta zi de zi haine împesțite, prețioase și costisitoare, ori blăni de hermină și de zibelină și alte veșminte inutile, netrebuincioase și necuviincioase pentru noi, creștinii cetățeni ai cerurilor care, din iubire pentru Cristos, ne-am hărăzit unei sărăcii voite și de folos sufletului și ne-am legat să păzim cuviința și buna rânduială în toate îndeletnicirile, purtările și înfăptuirile noastre și să fim pildă de propășire în toate pentru cei din afara <Bisericii> și pentru cei rătăciți.

cuviință. Și stau drepti, fiecare la locul lui, cu rânduiala cuvenită, privind doar în jos. Iar după ce monitorul, le împarte lumini (adică lumânări aprinse) și cădelnițează sfintele icoane și pe toți cei de față, învățătorul se așează la catedra didascalică cu evlavie cuvenită. Și după ce se face asta, lovește din nou clopotul și pe dată cei doi copii rânduți cântă melodios și dulce, potrivit regulii și fără grabă, împreună cu toți colegii lor de cor, pe rând, voioasele stihiri de Paște, adică „Paște sfânt nouă astăzi ni se arată” și celelalte, împreună cu doxologia, monitorul dând tonul. Și pe când începe cântarea, învățătorul se închină mai întâi la sfânta icoană a Învierii lui Cristos și se așează iarăși la catedră, iar apoi toți bunii lui elevi vin încolonați doi câte doi și, după ce-i fac câte trei închinăciuni mici până la pământ și sărută mai întâi cu evlavie icoana sfintei Învieri a lui Cristos, vin apoi și la învățător. Și înclinându-și capetele cu smerenie în fața lui, îi sărută întru Cristos pieptul în partea dreaptă și în partea stângă, apoi mâna dreaptă, zicând și „Cristos a înviat!”. Și acela care a dat mai întâi „Cristos a înviat!” cu învățătorul trece și stă în picioare în dreapta lui. Apoi, venind și ceilalți, stau înșirați în bună rânduială și cu evlavie. Și după ce zic „Cristos a înviat!” unul după altul și unul celuilalt, își sărută unul altuia (ca niște frați întru Cristos) mâna dreaptă. (Dacă aceasta se face în bună rânduială, cred că înșiși păgânii, cei ce rătăcesc în întuneric, vor spune că, într-adevăr, una singură este adevărata și neprihănită credință a evlavioșilor creștini! Și-l vor asemui pe învățător cu cerescul Dumnezeu Tatăl, iar pe evlavioșii lui copii și elevi cu sfinții îngeri din cer!). Apoi, după ce vor fi terminat stihirile, cântă cu toții tare îmbucurătoarea glăsuire a îngerului către Născătoarea de Dumnezeu, adică „Îngerul a strigat Celei pline de har ș.c.". După care se așează pe clase, cum s-a spus, și fac cele douăsprezece închinăciuni, precum s-a arătat, și ceremonia se încheie.

Aceasta o fac întocmai în fiecare zi din întreaga săptămână luminată a Paștelui sau, dacă doresc, și în toate duminicile de peste an. Căci, potrivit sfinților noștri Părinți, prima zi a săptămânii, duminica, se numește ziua Învierii. Fac același lucru, dacă doresc, și la celelalte praznice împărătești ori ale Maicii Domnului. Căci fiecare praznic împărătesc și al Maicii Domnului este și se numește zi de bucurie și strălucită. Și cei evlavioși și vrednici, spre slava lui Dumnezeu preferă să prăznuiască așa pentru ca să vadă și păgânii cei ce rătăcesc în întuneric și astfel, slăvindu-L pe Dumnezeu, să se întorcă la El și să se mântuiască! Numai că, duminicile, de praznicele împărătești și ale Maicii Domnului, nu fac „Cristos a înviat!", precum de la Paște până la Înălțare. Ci, venind copiii doi câte doi, sărută mai întâi sfintele icoane, apoi se duc și la învățător și,

făcându-i totodată o închinăciune* până la pământ, sărută pe rând crucea ori engolpionul care atârnă pe pieptul învățătorului. Apoi, învățătorul, ținând crucea, face semnul crucii asupra fiecăruia, atingându-i mai întâi fruntea, apoi pieptul, în partea dreaptă și în partea stângă, spunând și „Domnul să te păzească, Domnul să te ocrotească, Domnul să te binecuvânteze, fiule al lui Cristos !”.⁵⁰⁴ Și așa, fiecare se duce la locul său în bună rânduială. Și, în loc de stihirile de Paște, până ce toți sărută sfintele icoane și sunt binecuvântați de învățător, cei doi copii rânduți cântă pe rând, împreună cu toți colegii lor de cor, potrivit regulii, cu evlavie și fără grabă, marea doxologie, în ton plagal, apoi „Cuvine-se cu adevărat ș.c.”, cum s-a spus mai sus, și se face încheierea ceremoniei.

Capitolul 8: Despre aceea că, după ce ajung copilașii în a doua vârstă, când se numesc copii, ei sunt munciți de lăcomia și neînfrânarea pântecelui. Din care pricină, învățătorii cei buni, luând măsurile de prevedere, îi învață leacul acestora, adică înfrânarea și postul, ca nu cumva din pricina neînfrânării pântecelui, să cadă în desfrânare.

Învățătorii evlavioși și vrednici știind bine despre copilași că, în a doua lor vârstă, când se numesc copii, sunt munciți de lăcomie și neînfrânarea pântecelui și temându-se ca nu cumva, înfrânți de ele, să cadă mai târziu și în patimile trupești care se trag din așa ceva și să-și piardă astfel răsplata osteneții lor, iau măsuri de prevedere, ca niște înțelepți întru cele dumnezeiești ce sunt, și le prescriu copiilor leacurile împotriva acestor rele, adică cele patru posturi mari de peste an și cele din zilele de miercuri și vineri, legiuite și poruncite Bisericii lui Iisus Cristos de sfinții Apostoli și de ceilalți sfinți Părinți. Și le spun limpede că, în aceste sfinte zile dăruitoare de tot harul dumnezeiesc, nu avem dezlegare nici pentru carne, nici pentru unt, nici pentru brânză, nici pentru ouă. Ba chiar, miercurile și vinerile și în posturile mari, nici pentru pește, nici pentru untură, nici pentru vin. Și cel care cu de la sine putere le încalcă (afară de acela care este într-adevăr bolnav și nu poate să postească) cade sub blestemele amintiților Părinți,

* În text, probabil din fuga condeiului, „cruce”

⁵⁰⁴ Psalmul 120, 5

căci omul și din pricina neînfrânării pântecelui și lăcomiei este abătut către felurite patimi rușinoase și pervertirea minții⁵⁰⁵ și nu propășește nici sufletește, nici trupește, ci, ca un om cu inima împietrită, obraznic și disprețuitor față de poruncile și canoanele sfinților Apostoli și ale sfintelor sinoade, până la urmă, pentru trufia lui, este părăsit de Dumnezeu, Făcătorul lui !⁵⁰⁶ Și drept plată pentru puturoasa lui osteneală, moștenește chinul cel veșnic, neconținută plângere și scrâșnire a dinților ș.c. ⁵⁰⁷.

Din care cauză, acești învățători care țin, ca fii ai Bisericii ortodoxe răsăritene a lui Cristos, la tot binele și mântuirea sufletului și trupului elevilor lor, de care și ei vor da seamă⁵⁰⁸, îi îndeamnă pe elevii lor și-i deprind cu atât de mântuitoarele și dumnezeiești taine: mărturisirea, maslul și împărtășania cu preasfântul trup și sânge al Mântuitorului Cristos. Și, numai ce vine fie postul Paștelui, fie cel al Nașterii lui Cristos, fie cel al Adormirii Maicii Domnului, fie cel al Sfinților Apostoli, și îndată, în prima săptămână a fiecărui post, fiecare învățător îl pofteste la școală pe părintele duhovnicesc. Și mai întâi el însuși, apoi, pe rând, toți elevii lui își mărturisesc, cu smerenie, păcatele, fără să ascundă nimic, nici gândul cel rău, nici, mai cu seamă, cuvântul și fapta rea.

Apoi îi poftesc pe preoții lui Dumnezeu (iarăși la școală) și săvârșesc ei și taina maslului, cu care sunt unși, spre sănătatea atât a sufletului, cât și a trupului, și <învățătorul> și toți copiii, cu amintita rânduială și evlavie, împărțind lumini la început preoților și tuturor elevilor lui. Și după ce s-a făcut aceasta, <învățătorul> îi dă cinstire în chip politicoș și duhovnicului și preoților și-i dăruiește după cuviință. Și astfel, cu frica lui Dumnezeu, cu credință și cu dragoste, în următoarea sâmbătă, ori duminică, ori chiar în altă zi, se împărtășesc și cu preasfântul trup și sânge al Mântuitorului tuturor Iisus Cristos, spre iertarea păcatelor și viața de veci. Același lucru îl fac (în afară de maslu) și la sfârșitul postului. Așadar, de câte două ori în fiecare sfânt post mare, ceea ce înseamnă de opt ori și câte patru masluri pe an. La fel trebuie să facă și în săptămâna Înălțării cinstitei și de viață făcătoarei Cruci, la 14 ale lunii septembrie, spre sfințirea atât a sufletului, cât și a trupului. Ori, dacă doresc, însă fără maslu, încă și la toate praznicele împărătești și ale Maicii Domnului și la pomenirile Marilor Sfinți, căci nu greșesc prin aceasta, ci, ca lucrători și paznici ai Dumnezeieștii Evanghelii și ale sfintelor

⁵⁰⁵ Romani 1, 28

⁵⁰⁶ Tobit 4, 13; Psalmii 17, 18; 30, 23; 88, 10; 118, 21; Pildele 3, 34; Amos 8, 7; Isaia 1, 25

⁵⁰⁷ Matei, 8, 12; 13, 42.50

⁵⁰⁸ Evrei 13, 17

canoane ale Apostolilor și ale celorlalți sfinți vor să fie lăudați. Însă cu evlavie, și cu stăpânirea de sine care se cuvine, și cu conștiința curată. Căci, potrivit marelui Teodor Studitul și altor Părinți ai Bisericii, cu cât mai des se face părtaș cineva, cu conștiința curată, neprihănitelor lui Cristos taine, cu atât mai apropiat prieten al lui Cristos devine⁵⁰⁹.

Capitolul 9: Despre aceea că, după ce copiii învață bine pe de rost amintitele cărți catehetice despre credința creștină și, pe lângă ele, psalmii lui David, și deprind și învață desăvârșit toate cele mai sus pomenite, atunci evlavioșii lor părinții vin și-i preiau din mâinile învățătorilor. Dar mai înainte ca ei să-i preia, fiecare învățător, în școala lui, își dăscălește elevii și le dă povețe.

S-a spus până acum aici, în primul rând, că este de datoria fiecărui om care vine pe lume⁵¹⁰ să aibă desăvârșită evlavie față de Dumnezeu și virtute. Iar în al doilea rând, că pe acestea nu le putem dobândi, așa cum trebuie, mai ușor prin alt mijloc decât prin buna creștere și îndrumare, date de părinți evlavioși și de dascăli vrednici. Și în al treilea rând, în ce fel își atinge țelul această bună creștere și îndrumare dată de amintiții părinți și învățători copiilor lor. Acum însă urmează să se arate și următorul lucru: după ce copiii unor părinți atât de buni au fost struniți (pe cât e cu putință mai bine) de învățători și au deprins evlavia și purtările alese, vin evlavioșii și vrednicii lor părinți să-i preia, precum se cuvine, din mâinile acestor sfinți învățători și, apoi, să-i pună să învețe fie știința elenică, fie alte meserii și științe, Dar mai înainte ca ei să-i preia, fiecare învățător, ca unul ce este vrednic și evlavios, trebuie să predice, să poruncească și să-i povățuiască pe elevii lui despre cele pe care trebuie să le păzească fiecare creștin ortodox.

Așadar, după ce se întrunesc la școală atât părinții, cât și copiii lor, dacă este cumva duminică, învățătorul lovește de trei ori clopotul și monitorul, după ce-i face o metanie, aprinde toate luminile din școală, lămpile de la sfintele icoane, candelile și marele candelabru. Apoi lovește iarăși clopotul și, îndată, toți copiii, ca odrasle și fii ai luminii, îmbracă amintitele cămăși albe. Și stau apoi drepti, fiecare la locul lui, cu

⁵⁰⁹ P.G. 99, 1668-1669

⁵¹⁰ Ioan 1, 9

rânduiala cuvenită, privind doar în jos. Iar în vreme ce monitorul împarte tuturor lumini aprinse și cădelnițează sfintele icoane și pe toți cei de față, învățătorul (dacă este cumva monah) îmbracă straiul lui îngeresc (cum s-a arătat) și se așează la catedra didascalică cu evlavie cuvenită. Și după aceea lovește iarăși clopotul și, îndată, cei doi copii desemnați cântă în slava lui Dumnezeu melodios și dulce, potrivit regulii și fără grabă, împreună cu toți colegii lor de cor, pe rând, amintitele stihiri voioase de Paște (+)*, adică „Paște sfânt nouă astăzi ni s-a arătat ș.c.” împreună cu slava, monitorul dând tonul, apoi marea doxologie, în mod plagal. Și o dată cu începerea cântării, după ce învățătorul se închină mai întâi la sfintele icoane și se așează iarăși la catedra lui, vin apoi toți dragii lui elevi, pe rând, doi câte doi. Și făcând câte trei închinăciuni până jos, sărută mai întâi cu evlavie sfintele icoane, apoi vin și la învățător ca să-i dea ultima îmbrățișare. Și făcându-i metanie până jos, ei îi sărută pieptul în partea dreaptă și în partea stângă și mâinile, iar el capetele. Și ținând crucea, îi înseamnă o dată cu semnul crucii pe fiecare dintre ei, atingându-i mai întâi pe frunte și pe piept, apoi pe partea dreaptă și pe cea stângă, zicând și „Domnul să te păzească, Domnul să te ocrotească, Domnul să te binecuvânteze, copile al lui Cristos!”. Și acela care a dat cel dintâi ultima îmbrățișare învățătorului, stă în picioare în partea dreaptă a acestuia. Apoi, venind și ceilalți, se opresc și stau înșirați cu bună rânduială și evlavie, dându-și fiecare dintre ei unul altuia și îmbrățișarea întru Cristos și, totodată, ca niște frați întru Cristos, își sărută unul altuia mâna dreaptă.

Și după ce se petrece aceasta, învățătorul face semn și ei șed, în bună rânduială și în cea mai mare tăcere, preț de o jumătate dintr-un sfert de ceas. Apoi, căutând la ei cu fața și privirea bucuroasă și cu duhul blând, zice : *„Copii frumoși ca lumina ai Bisericii! Copii ai cerescului Părinte! Copii ai Domnului Dumnezeu și Mântuitorului tuturor Iisus Cristos! Iată că astăzi a sosit sorocul să plecați, cu Dumnezeu, fiecare la ale voastre, fiecare la casa evlavioșilor voștri părinți! Dar, copilașii mei! Trebuie să știți bine că lumea aceasta, cu toate lucrurile ei, este trecătoare, pieritoare și deșartă!*⁵¹¹ *Asemenea și noi, toți oamenii care locuim într-înșă, suntem vremelnici și muritori. Astăzi suntem sănătoși și trăim, și*

* (+) Iar troparele de față nu le-am prescris aici cu alt scop decât, în primul rând, ca să arătăm că nu este un păcat să-l preaslăvim pe Dumnezeu după socotința noastră, fără model hotărât, în toate împrejurările în care ne smerim. Căci se zice: „Cristos – ieri și azi și în veci – este Același” (Evrei 13,8) și că „Legea nu este pusă pentru cel drept” (în astfel de lucruri) (1 Timotei 1,9) și „Toate câte le faceți, spre slava lui Dumnezeu să le faceți” (1 Corinteni 10, 31). Și, în al doilea rând, deoarece acestea sunt cele mai dulci (după cum mi se pare mie) și mai plăcute imnuri către Domnul față de aproape toate celelalte cântări intonate în Biserica lui Cristos.

⁵¹¹ 1 Ioan 2, 17

mâine ori poimâine, ne îmbolnăvim și murim! Numai un lucru este nestricăcios și nemuritor, sufletul omului. Căci, el nu este de aici, ci din mâinile nepieritorului și veșnicului Dumnezeu! Așadar, întrucât este așa (după cum și este) și toate cele de aici sunt o deșertăciune⁵¹², iar noi nu suntem de aici, ci de la Dumnezeu cel de sus și preăînalt, trebuie să trăim numai cele de sus. Trebuie să trăim numai cele veșnice și nestricăcioase!⁵¹³ Trebuie să căutăm și să dorim numai și numai pe Dumnezeu, Făcătorul tuturor. Trebuie prin urmare să-L iubim cu toate puterile sufletului și trupului pe Domnul și Binefăcătorul nostru!

Noi, copii ai luminii, altminteri nu putem să-L iubim pe Făcătorul și Binefăcătorul nostru Dumnezeu, precum ziceam, decât dacă ne gândim mai întâi că El, după ce, împins numai și numai de nemărginita Lui bunătate, ne-a plăsmuit din nimicul care eram și ne-a cinstit făcându-ne după chipul și asemănarea Lui⁵¹⁴ și, după ce, mai târziu, noi, prin propria noastră rea alegere, am căzut din acea negrăită slavă a raiului, în care întru început El ne așezase și am ajuns în cea mai nenorocită stare, încât nu numai că am îndrăgit orice fel de păcat, dar mai târziu l-am părăsit chiar pe El, pe Dumnezeu, închinându-ne zidirii în locul ziditorului,⁵¹⁵ a venit <totuși> El însuși pe pământ și, din iubire pentru noi, s-a făcut om și a pățimit atâtea și atâtea, până și crucificarea și moartea, ca să ne scape din mâinile înșelătorului diavol, și din nou să ne urce în slava de mai înainte. Și dacă ne gândim, apoi, că Dumnezeu, care ne iubește atât de mult, nu vrea și nu iubește altceva, nici nu este însetat de altceva și nu cere altceva de la noi, decât, în primul rând, să credem drept din tot sufletul nostru numai în El, singurul Dumnezeu adevărat în trei ipostasuri și în Mântuitorul lumii Dumnezeu-om Iisus Cristos și, în al doilea rând, să facem întocmai toate câte Dumnezeu și mântuitoarea lui lege ne poruncește. Și asta, iarăși, nu pentru altceva, decât, pentru ca, de trăim în lumea asta cu evlavie, și cumițenie, și dreptate, potrivit Apostolului,⁵¹⁶ să ne învrednicească în lumea cealaltă, prin bunătatea Lui, de împărăția Lui cerească și fără de sfârșit! Dacă ne gândim bine, zic, la toate acestea, cum să nu-L iubim și adorăm cu tot sufletul nostru, cu toată

⁵¹² Ecclesiastul 1, 2, 14; 2, 11, 17; 3, 19; 9, 2; 12, 8

⁵¹³ Ioan 15, 19; 1 Ioan 4, 4, 6.

⁵¹⁴ Facerea 1, 26

⁵¹⁵ Romani 1, 25

⁵¹⁶ Tit 2

puterea noastră, cu toată mintea și judecata noastră?⁵¹⁷ Cum să nu ne purtăm potrivit legii Lui? Cum să nu trăim în lumea asta cu evlavie, cumințenie și dreptate?

Gândindu-se la aceste nemăsurate binefaceri și pogorăminte pentru noi ale iubitorului de oameni Dumnezeu, sfinții Apostoli ai lui Cristos s-au înflăcărat de dumnezeiasca iubire și de dragostea lui Cristos! Și fără întârziere, ca niște îngeri înaripați, alergând în toate marginile lumii, au vestit fără teamă, înaintea tiranilor și a împăraților necredincioși și foarte nedreți, adevărata credință și evlavie, fără să ia câtuși de puțin în seamă că-și primejduiesc viața!

De această pentru noi dintru început și până la sfârșit nemărginită milă și fără asemănare iubire a binefăcătorului Dumnezeu aducându-și neconținut aminte, în cumplita vreme a vestitelor îngrozitoare și uriașe prigoane, și sfinții martiri ai lui Cristos, mistuiți de focul iubirii Lui, îl mărturiseau deschis înaintea tiranilor și a necredincioșilor pe singurul Dumnezeu adevărat și mântuitor al lumii, pe Domnul Iisus Cristos care s-a întrupat și, mai numeroși decât nisipul mării, erau uciși pentru El, zi de zi, ca oile iar sfântul lor sânge curgea ca apa!

De această pentru noi nespusă dărnicie, uriașă bunătate și negrăită purtare de grijă a Domnului și Ziditorului tuturor ținând seama și sfinții noștri Părinți teofori, atât bărbați, cât și femei, atât bătrâni, cât și tineri, aprinși de iubirea Lui și parcă ieșiți din ei înșiși, au disprețuit bogăție, faimă, cinste, trufie, plăceri, tinerețe, trup, frumusețe, boierie și împărăție pământească și s-au îndepărtat de înșelătoarea și deșarta lume în locuri pustii și neumbrate, în peșteri și găvane ale pământului.⁵¹⁸ Și acolo și-au supus, și-au veștejit și mortificat trupurile și grija pentru trupul lor, prin goliciune și sărăcie, cu încordate posturi și vegheri, cu încordate și neîntrerupte rugăciuni, din tinerețea lor până la cea mai adâncă bătrânețe!⁵¹⁹ Nu mai vorbesc cu de-amănuntul de profeții și sfinții mărturisitori, păstori și învățători ai Bisericii lui Cristos, care, din iubire pentru Dumnezeu și pentru oameni, au îndurat felurite primejdii, surghiunuri, chinuri și moarte, pentru ca să întărească evlavia și dreapta credință!

Aducându-și aminte de acestea (după ce a încetat prigoana și s-a întărit evlavia) și acei dreți creștini de odinioară, care trăiau în mijlocul lumii, din iubire pentru obștescul binefăcător și iubitor de oameni Dumnezeu, deși erau în lume, și-au petrecut însă viața cu

⁵¹⁷ Deuteronomul 6, 5-6; Marcu 12, 30

⁵¹⁸ Evrei 11, 38

⁵¹⁹ Psalmul 70, 18

cuminție, cu sfințenie și alte virtuți. Și erau în lume, de parcă n-ar fi fost! Aveau faimă și bogăție, de parcă nu le-ar fi avut! Aveau bună înțocmire a trupului, frumusețe și noblețe, de parcă nu le-ar fi avut! Aveau împărăție și autoritate, de parcă nu le-ar fi avut!⁵²⁰ Și, cu un cuvânt, toți aceștia, cu orice meserie, ori meșteșug, ori știință s-ar fi îndeletnicit, cu toate se îndeletniceau și în toate trudeau, numai și numai ca să-i fie plăcuți lui Dumnezeu, atât cei bogați, cât și cei săraci! Atât bătrânii, cât și tinerii!

Și deoarece aceștia, pentru iubirea iubitorului de oameni, a obștescului binefăcător și a toate ziditor, ca niște robi recunoscători, de bună voie atâtea și atâtea chinuri au pățimit, atâtea și atâtea primejdii și morți, atâtea și atâtea amărăciuni, mâhniri și încercări, atâtea și atâtea trude și osteneli au îndurat, și pe toate cele pământeste de aici le-au disprețuit, ca pe unele ce sunt trecătoare și zadarnice, iar numai pe cele cerești le-au dorit ca pe unele ce sunt nestrucăcioase și veșnice, de aceea și Dumnezeu, care-i iubea, până la capăt i-a iubit.⁵²¹ Iar după moarte, nu numai că întru cele cerești i-a proslăvit, ci și aici, în toată lumea i-a dăruit cu cinstire și admirație. Ale căror oase și moaște până astăzi, ca unele ce sunt sfinte și făcătoare de minuni le sărutăm,, închinându-ne lor, nu numai noi, poporul de rând, ci și împărații înșiși.

Așadar, copilașii mei iubiți! Deoarece toate cele de aici sunt trecătoare și zadarnice, precum și noi, oamenii, astăzi suntem și mâine murim, și numai sufletul nostru este nemuritor, iar Dumnezeu, plăsmuitorul nostru, cu atâtea și atâtea bunuri ne-a dăruit și atât de mult ne-a iubit, încât până și morții s-a dat pe sine însuși pentru noi, de aceea și voi, copiii mei duhovnicești, deoarece trebuie să vă petreceți prima și scurta voastră viață în această lume deșartă, primejdioasă și zgomotoasă, alegeți să vă războiți cu trei dușmani: cu diavolul, cu lumea și cu trupul. Vă rog călduros, iubiților întru Cristos! Pentru iubirea Făcătorului și Binefăcătorului nostru Dumnezeu! Pentru iubirea Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Cristos însuși, cel care a murit pentru noi! Și pentru iubirea Stăpânei noastre, Născătoarea de Dumnezeu și pururea Fecioara Maria însăși! Cu mare grijă să luați aminte ca nu cumva să vă ademenească întru ceva rătăcitorul și vrăjmașul nostru diavol, deșarta lume și împuțitul și trecătorul trup, ci în toate să-i imitați pe amintiții sfinții Părinții noștri! Să fiți calzi și sânguitori pentru dreapta credință, precum Apostolii, martirii, profeții, mărturisitorii și ceilalți păstori și învățători ai oikoumenei, care pentru evlavie și ortodoxie au îndurat nenumărate primejdii și încercări! Să fiți

⁵²⁰ 2 Corinteni 6, 10

⁵²¹ Ioan 13, 1

evlavioși față de cele dumnezeiești și să-L iubiți pe Dumnezeu și să-l urâți pe diavol, lumea și trupul, precum sfinții și purtătorii de Dumnezeu Părinți ai noștri, care au strălucit în asceză! Să disprețuiți și să folosiți toate lucrurile care țin de această lume, precum dreptii și vestiții creștini de odinioară! Și, pe scurt, cu orice meserie sau știință v-ați îndeletnici, numai pe amintiții vestiți sfinți și drepti de odinioară în toate cele și în toate felurile să-i imitați.

Pe părinții și învățătorii voștri⁵²², până la capăt, așa cum sunteți datori și cum poruncește dumnezeiasca lege, prin cuvânt și prin faptă, cu mult respect să <dovediți că-i> iubiți. Pe cei săraci, pe cei goi și pe cei întemnițați, după vorba Evangheliei, să-i miluiți. Pe cei slabi și bolnavi să-i vizitați și îngrijiți. Pe străini, în casele voastre să-i primiți.⁵²³ Pe cei în nevoie, să vă grăbiți să-i ajutați. Și, într-un cuvânt, întotdeauna, pe toți oamenii, (ca făptură a lui Dumnezeu) să-i iubiți precum pe voi înșivă⁵²⁴ și să doriți binele fiecăruia dintre ei, atât al celor credincioși, cât și al celor necredincioși.

De împărați, dregători și stăpânitori întru totul să ascultați, în toate cele care nu sunt spre vătămarea sufletului vostru, și, cu iubire, să-i respectați.⁵²⁵

Celor din tagma preoților, din tagma monahilor și, mai ales, din tagma arhierilor, ca unor păstori ai noștri și slujitori ai sfintelor taine ale lui Dumnezeu⁵²⁶, chemați să dea cândva socoteală pentru noi, să le dați daruri cu multă cucernicie, să-i cinstiți și să-i respectați.

Pe mai înainte plecații, adormiții noștri părinți și frați să-i fericiți și pentru odihna lor cea împreună cu dreptii, mereu lui Dumnezeu să vă rugați și pomeniri pentru ei să săvârșiți, făcând, după putință, pentru ei și milostenii față de săraci și binefaceri.

Acestea sunt lucrurile pe care vă îndemn și vă povățuiesc să le faceți, copii ai luminii, copii ai Părintelui ceresc în fața lui Dumnezeu și a Mântuitorului nostru Iisus Cristos, acestea! Pe acestea, așadar, cu căldură le cer iarăși de la voi, copiii mei iubiți! Și să vi le întipăriți în mintea voastră, și să le păziți în faptele voastre până la sfârșitul vieții, până la cea mai adâncă bătrânețe, până la cea din urmă răsufflare a voastră și la moarte, pentru ca, astfel făcând, să fiți socotiți de noi, cei care trăim întru evlavie, vrednici, din

⁵²² În text, probabil din fuga condeiului, „noștri”

⁵²³ Matei 25, 31-46; Romani 12, 13; Evrei 13, 2

⁵²⁴ Leviticul 19, 18; Matei 5, 43; 19, 19; 22, 39; Marcu 12, 31.33; Luca 10, 27; Romani 13, 9; Galateni 5, 14; Iacov 2, 8

⁵²⁵ Romani 13,1 ; 1 Timotei 2, 2; 1 Petru 2, 13.17

⁵²⁶ 1 Corinteni 4, 1

partea lui Dumnezeu și a celor adormiți, desigur, de veșnice, curate și nestrucăcioase bunuri, pe care ochiul nu le-a văzut și urechea nu le-a auzit și la inima lui nu s-au suit⁵²⁷! Și astfel, se vor bucura pentru mântuirea voastră Tatăl, Fiul și Sfântul Duh și toți îngerii, sfinții și dreptii, evlavioșii vostri părinți, învățătorii și toți oamenii.

Duceți-vă, așadar, copiii mei! Duceți-vă la binecuvântatele voastre case, ca să vă bucurați acolo, îndestul, spre slava lui Dumnezeu, și de evlavioșii vostri părinți, tați și mame, <și> de toți ai vostri frați și surori, prieteni și rude, după sânge și după duh.

Și să dea Dumnezeu să fie așa! Să-și aducă aminte pururea Domnul Dumnezeu și Mântuitorul tuturor Iisus Cristos de iubirea voastră duhovnicească, copiii mei prea evlavioși! Și să vă ferească pe voi, în ziua cea rea, de toată primejdia sufletească și trupestă!⁵²⁸ Și să vă păzească, și să vă dea viață lungă și să vă ferească pe voi pe pământul acesta, și să nu vă dea în mâinile dușmanilor vostri, ci să vă ajute pe patul suferinței voastre!⁵²⁹ Și să vă binecuvânteze pe voi în înaltul slavei sale în toate drumurile voastre! Și să vedeți bunătățile Ierusalimului în toate zilele vieții voastre! Și să vedeți pe fiii fiilor vostri! Pace asupra voastră ⁵³⁰ de la Fiul din veșnicie născut din Tatăl și de la Cuvântul lui Dumnezeu din Dumnezeu <născut> ! Pace, binecuvântare și mântuire asupra voastră și asupra evlavioșilor vostri părinți de la Preasfântul Duh, care din veșnicie numai de la Tatăl purcede, de la Dumnezeu fără de sfârșit, acum, și pururea, și în vecii vecilor, amin!”.

După ce rostește frumos toate acestea și-i povățuiește pe elevii lui, învățătorul tace puțin, apoi lovește clopotul o dată. Și copiii, rânduindu-se pe clase, după obicei, cântă toți laolaltă „Cuvine-se cu adevărat pe preadumnezeiasca Treime să o slăvim ș.c.” și „Cuvine-se cu adevărat, pe Tine, Născătoare de Dumnezeu, să te ferim ș.c.”. Apoi, făcând cele douăsprezece mici metanii hotărâte, cu amintita rugăciune, se întorc spre învățător și-i trag o metanie până jos, zicând și „Binecuvintează-ne și iartă-ne, milostive părinte și învățător!”. Atunci învățătorul le zice: „Dumnezeu să vă ierte și să vă binecuvinteze, copii ai lui Cristos! Și să îndrepte pașii vostri pe drumul păcii și al mântuirii!”. Și apoi îi trimite, doi câte doi, la casele lor împreună cu părinții.

⁵²⁷ 1 Corinteni 2, 9

⁵²⁸ Efeseni 6, 13

⁵²⁹ Psalmul 40, 2-3

⁵³⁰ Psalmul 127, 5-6

Atunci părinții cei buni, luându-și foarte evlavioșii și foarte bine crescuții copii de la învățătorii lor și ducându-i acasă, numai decât, fără întârziere, după câteva zile, ca unii ce sunt buni și vrednici și doresc bunăstarea copiilor lor, nu-i lasă să trândăvească. Ci, fie că-i dau la meșteri și învățați evlavioși și vrednici, ca să învețe vreo meserie bună și vreo îndeletnicire cinstită (pe de o parte, ca să mănânce și ei o pâine în sudoarea frunții lor⁵³¹ și să poată să-i mai și ajute pe frații lor cei lipsiți⁵³² și, pe de altă parte, ca să nu stea fără treabă și să învețe vreo răutate⁵³³. Dar, cu osteneala meseriei și îndeletnicirii aceleia, își mai și domolesc neastâmpăratele porniri dezordonate ale trupului și ale vârstei lor și își mai concentrează și mintea la lucrarea meseriei și, astfel, nu găsesc prilej să se gândească la altceva și să cugete cele rele). Ori cercetează unde se găsesc învățători evlavioși și vrednici pentru învățăturile elinești, ca să studieze copiii lor pe lângă aceștia gramatică, filosofie și toate celelalte științe, spre folosul sufletului și al trupului lor.

De aceea nici nu conțin asemenea părinți buni, până la sfârșitul vieții lor, să-și educe, să-și povățuiască și să-și deprindă copiii, odraslele lor, cu tot ce e spre binele și folosul lor, spre virtute și mântuire. Ci întotdeauna, cu generozitate, îi roagă și-i îndeamnă atât pe înțelepții lor învățători, cât și pe ceilalți meșteșugari, meșterii lor, să le deprindă copiii cu frica lui Dumnezeu și cu celelalte virtuți și purtări alese (mai ales și cu osebire părinții trebuie să-și povățuiască aspru copiii pe care urmează să-i dea la meșteșugari, să ia aminte bine și să se păzească din toate puterile lor ca nu cumva să săvârșească vreo înșelăciune sau hoție în meseria pe care aleg s-o învețe, precum obișnuiesc să facă meșteșugarii. Din care pricină, cei care fac așa ceva sunt condamnați de dumnezeieștile și sfintele legi ale Bisericii lui Cristos ca nelegiuți și hoți. Și pe lângă toate astea să-i povățuiască să nu cânte sau să fluiere acolo unde lucrează, ci, în loc de cântece și de fluierături, să se roage, uneori cu mintea, în tăcere, zicând „Doamne Iisuse Cristoase”, precum spuneam mai înainte, alteori însă și din gură, cu viu glas, să cânte niscăi cântece și mici tropare. Și, pe scurt fie zis, trebuie să-și condimenteze cu sfânta rugăciune meșteșugul pe care-l lucrează, precum cu sare, cum zic marele Vasile și

⁵³¹ Facerea 3, 19

⁵³² Efeseni 4, 28

⁵³³ 1 Timotei 5, 13

dumnezeiescul Hrisostom, pentru ca numele lui Cristos, cugetat și slăvit de ei, să le binecuvânteze lucrul mâinilor lor de treizeci, și de șaizeci, și de o sută <de ori>⁵³⁴).

De aceea, învățătorii înțelepți, evlavioși și vrednici, preluându-i în grija lor, cu omenie, pe acești copii evlavioși, se străduiesc, ca unii ce vor da socoteală pentru ei, să-i facă mult mai evlavioși, mult mai bine crescuți decât erau la început! Și uneori îi învață morala, cu ajutorul cuvântărilor etice meșteșugite ale dumnezeieștilor părinți, alteori dogmele evlaviei, cu ajutorul puternicelor cuvântări teologice ale acelorași Părinți teofori ai noștri, învățători ecumenici și teologi, pentru ca din ele să învețe desăvârșita evlavie și virtute. Pentru ca și ei, ca oameni de omenie, să se bucure, împreună cu părinții acestora, în ziua judecării, de răsplata pe măsură a osteneții lor din partea iubitorului de oameni Dumnezeu, de împărăția cerurilor, zicând atunci preainfricoșatului și pread dreptului judecător: „Iată-ne, Doamne, pe noi și pe nevinovații copii, pe care ni i-ai încredințat nouă!⁵³⁵ Slăvește-ne, dară, și pe noi împreună cu ei, cu slava pe care o aveai înainte ca să se facă de Tine lumea care a trecut”⁵³⁶

Amin: †

„Smintitul nu va cunoaște, iar nepriceputul nu va pricepe acestea!”⁵³⁷

Tropare folositoare, cântate, dacă se poate, în fiecare zi de copii în școlile lor

Glasul 1. Al cetelor îngerești

Veniți, toți cei evlavioși, să ne închinăm împreună Dumnezeului în Treime, Tatălui fără de început, și Fiului de asemenea fără de început, și Duhului Sfânt, din inimă slăvindu-L, pentru că voința Lui s-a împlinit acum pe pământ:+

stih. : Fiii tăi, ca mlădițe de măslin în jurul mesei tale⁵³⁸

Îi rog pe tați, pe voi care aveți copii iubiți, nu uitați acestea, să-i creșteți și educați cu grijă, întru învățatură, și întru povățuire, și întru frica lui Dumnezeu mereu, precum Pavel ne îndeamnă: +⁵³⁹

⁵³⁴ Matei 13, 8.23; Marcu 4, 8.20

⁵³⁵ Isaia, 8, 18

⁵³⁶ Ioan 17, 5

⁵³⁷ Psalmul 91, 6

⁵³⁸ Psalmul 127, 3

⁵³⁹ Efeseni 6, 4

stih. : Începutul înțelepciunii, frica de Domnul, înțelepciunea însă [iubirea Lui]⁵⁴⁰

Îi rog pe toți, și pe învățătorii evlavioși și sfinți, să nu le uite și să-i educe cu grijă pe nevinovații lor copii toată evlavia și purtările alese și faptele plăcute lui Dumnezeu:+

stih. : Ați înțeles, cei lipsiți de răutate, iscusința, iar cei neînvățați [înțelepciunea lui Dumnezeu]⁵⁴¹

Îi rog pe toți, și pe voi, copiii mei, dați ascultare, sfântă și desăvârșită, precum se cuvine, părinților voștri și tuturor învățătorilor, care se ostenesc în fiecare zi pentru propășirea și îmbunătățirea voastră:+

Slavă, glas, mod plagal, 1

Veniți, iubitorilor de Cristos împărați și dregători, patriarhi preasfinți și arhierii și toți ai lui Dumnezeu preoți, care ați luat de la Dumnezeu putere pentru a călăuzi poporul ales al lui Cristos către cele mai bune. Veniți și întindeți puternica voastră mână, și dați ajutor celor ce sunt nevoiași și flămânzi nu de pâine, ci de cuvântul cel dumnezeiesc. Înființați pretutindeni, în stăpânirea voastră, școli catehetice, izvorâtoare de toată evlavia și virtutea, unde să poată învăța de la învățători vrednici desăvârșita față de Dumnezeu evlavie și virtutea copiii nevinovați ai credincioșilor, pe care Cristos, fericiindu-i pentru lipsa lor de răutate, i-a iubit. Pentru ca, împreună cu aceștia, să găsiți, în ziua Judecării, mare milă la înfricoșatul judecător și Dumnezeul tuturor: +

Și acum : În Marea Roșie

Cathisma pe melodia lui „Mormântul Tău, Mântuitorule”

Cu sete și bucurie și evlavie a sufletului, copii ai lui Cristos, apucați-vă de învățătură. Precum a spus David: nu cumva și Domnul să se mânie împotriva voastră, și de pe drumul dreptății să vă abateți, când va arde de grabă precum focul inima lui:+⁵⁴²

⁵⁴⁰ Pilde 1, 7

⁵⁴¹ Pilde 8, 5

⁵⁴² Psalmul 2, 12

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Studiile și textele editate în acest volum numai în limba română, în variante revizuite și îmbogățite, uneori cu titlul modificat au văzut inițial lumina tiparului în următoarele publicații:

1. *Literatura Bizanțului*, culegere de studii despre literatura bizantină. Antologare, traducere și *Introducere* de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Univers, București, 1971, 468 p.
2. *Istorie, legendă, poezie în poema bizantină despre Vasile Dighenis Akritas* în Dighenis Akritas, traducere de N.I. Pintilie și V. Gaidagis. Prefață și note de N. Ș. Tanașoca, Editura Univers, București, 1974, p. 5-24 și 119-127.
3. Ana Comnena, *Alexiada*, traducere de Marina Marinescu, Prefață, tabel cronologic și note de N.Ș. Tanașoca, Editura Minerva, București, 1977, 2 vol., XLI + 301 + 359 p.
4. *La littérature byzantine et le réalisme*, în *Études Byzantines et Postbyzantines*, I, publiées par les soins de Eugen Stănescu et Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Academiei, București, 1979, p. 77-93
5. *Nicolae Iorga - istoric al literaturii bizantine*, în volumul *Nicolae Iorga - istoric al Bizanțului*, culegere de studii îngrijită de E. Stănescu, Editura Academiei, București, 1971, p. 155-188.
6. *O problemă de filologie și istorie bizantină: cuvintele latine la scriitorii bizantini din secolele VI-X*, în volumul „Omagiu Al.Elian”, coordonator Pr. Prof. V. Muntean, Editura Mitropoliei Banatului, p. 15-38
7. *Unitate și diversitate în literatura parenetică bizantină*, comunicare la colocviul *Tradiție spirituală românească și deschidere spre universal*, Putna 18-20 august 2007, în „Caietele de la Putna” editate de Fundația Credință și Creație Acad. Zoe Dumitrescu-Bușulenga – Maica Benedicta, I, 2008, 1, p. 75-92
8. *Sfaturile diaconului Agapet pentru împăratul Justinian*, „Tabor”, II, 3, Cluj, iunie 2008, p. 5-15
9. *Sfaturile împăratului Vasile Macedoneanul pentru fiul său Leon*, „Tabor”, II, 5, Cluj, august 2008, p. 5-19
10. Grigore din Moldova, *Pedagogie creștinească*, „Tabor”, II, 7, Cluj, octombrie 2008, p. 21- 46
11. *Scrisoarea Marelui Ritor al Patriarhiei Ecumenice Manuil din Corint către Neagoe Basarab*, în revista „Tabor”, 8, noiembrie 2011, Cluj-Napoca, p. 5-15.

(137^r) **Τ**ῶ πανυψηλωτάτῳ καὶ λαμπρωτάτῳ αὐθέντῃ
Ἰωάννῃ Νεγγόε μεγάλῳ βοεβόδα καὶ βασιλεῖ καὶ
αὐτοκράτορι πάσης Οὐγγροβλαχίας, Μανουήλ ὁ μέγας
ἐήτῳρ τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας εὐτυχῶς χαίρειν.

Πανυψηλότατε, ἐκλαμπρότατε, εὐσεβέστατε, καὶ
ὀρθοδοξότατε αὐθέντι Ἰωάννῃς Νεγγόε μεγάλῃ βοεβόδα
καὶ βασιλεῦ καὶ αὐτοκράτορ πάσης μεγάλης
Οὐγγροβλαχίας· ἐπειδὴ με προσέταξας ἀνενεγκεῖν σοι,
ὡς ἐν συντόμῳ τὰς αἰτίας δι' ἃς οἱ Λατίνοι κακοδόξως
ἠλοτριώθησαν καὶ μακρὰν γεγόνασιν ἐκ τῆς ἀληθείας
καὶ ἡμῶν, καὶ παντάπασιν αἵρετικοὶ καὶ εἰσὶν καὶ
λέγονται ἤδη ἐκ τῆς μείζονος αἰτίας καὶ βλασφημίας
ἣν εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον βλασφημοῦσιν, τὴν ἀρχὴν
ποιούμενος ἀναφέρω σοι· λέγουσι γὰρ ὅτι τὸ Πνεῦμα τὸ
ἅγιον ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ,
ἣγουν τὴν ὑπαρξιν ἔχει καὶ τὸ εἶναι, ἐξ ἀμφοτέρων
τούτων τῶν δύο ὑποστάσεων, καὶ οὕτως εἰσάγουσι δύο
ἀρχ
τῆς ἀγίας Τριάδος. ὅπερ ἐστὶν αἵρετικὸν καὶ
ἀλότριον. Ἡμεῖς μόνον τὸν Πατέρα
ἐγνώκαμεν, καὶ ὁμολογοῦμεν, αἴτιον καὶ ἀρχὴν τοῦ